

સંશોધન ગ્રંથમાળા, ગ્રંથાંક ૬
શેઠ ભોળાભાઈ જોશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ઈસ્લામ યુગ

૨૫૦૭

ખંડ ૧ : ભાગ ૧-૨ - -

લેખક

સ્વ. શ્રી. રતનભણિરાવ ભીમરાવ જોડે, ખી. એ.

•

આવૃત્તિ ૧ લી : ઈ. સ. ૧૯૪૫
પુનર્મુદ્રણ : ઈ. સ. ૧૯૫૬
,, : ઈ. સ. ૧૯૬૮
પ્રત ૨૨૫૦

કિંમત પાંચ રૂપિયા

પ્રકાશક : રસિકલાલ જી. પરીખ, રોડ ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,
ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ-૧
મુદ્રક : મણિભાઈ પુ. મિસ્ત્રી, આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ-૧

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનને ખીલવવા કેટલાક સમયથી પ્રવૃત્તિ આદરી, તેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનોને ગ્રંથો લખવાનું કામ પણ સોંપ્યું હતું. ૧૯૩૯ના માર્ચમાં મુંબઈ સરકારે નીચે જણાવેલી યોજના મંજૂર કરી દેણગી આપી હતી :

૧. ભાષા અને સાહિત્ય (Language & Literature) :

૧. ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, એનો ઉગમ અને ક્રમિક કક્ષાઓમાં વિકાસ;
૨. ગુજરાતી છંદ:શાસ્ત્રનો અધ્યયનાત્મક નિબંધ;
૩. જૂની ગુજરાતીના શિષ્ટ ગ્રંથોનું સંપાદન (સભાના હાથપ્રત-સંગ્રહ તથા ખીજેની હાથપ્રતોને આધારે).

૨. ઇતિહાસ (History) :

૧. ઇતિહાસ-સાધન ગ્રંથો.
૨. ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (સચિત્ર).

૩. સમાજશાસ્ત્ર (Sociology) :

૧. ગુજરાતની બિન્ન બિન્ન જાતિઓ ઉપર નિબંધ.

તે અન્વયે આ પુસ્તકનો ખંડ ૧ : ભાગ ૧-૨ નું આ ખીજું પુનર્મુદ્રણ છે.

ગુજરાત વિદ્યાસભા
અમદાવાદ

તા. ૧-૮-૧૯૬૮

રસિકલાલ છા. પરીખ
અધ્યક્ષ

શેડ ભો. જે. વિદ્યાભવન

અનુક્રમણિકા

ભાગ ૧ લો

પ્રકરણ

૧ કું : ભૂમિકા [ભૂમિનો ઇતિહાસ]

પૃ. ૧-૧૯

ગૂજરાતની ભૂરચના અને એના સાંસ્કૃતિક વિકાસનો સંબંધ ૩ - એશિયાનું મધ્યભિંદુ ૩ - પ્રાગૈતિહાસિક નદીઓ : સરસ્વતીનો પ્રવાહ ૪ - પ્રાગૈતિહાસિક સમયનાં સ્થળો ૫ - અંદરના ભાગ કરતાં બંદરોના ઉલ્લેખો વધારે મળે છે ૬ - પૌરાણિક સમય ૬ - યતન ઉલ્લેખો ૭ - ગૂજરાતના સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વમાં હાલના ગૂજરાતની બહારના થોડા ભાગ પણ આવે છે ૮ - પૌરાણિક સમયનાં સ્થળો ૯ - રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસામાં વર્ણવેલાં સ્થળો અને તેની ચર્ચા ૧૦ - લાટ દેશ અને તેની ચર્ચા ૧૪ - સામાજિક ઘડતરમાં ભૌગોલિક સ્થળોએ ભજવેલો ભાગ ૧૭

૨ જી : પ્રાગૈતિહાસિક સમય

પૃ. ૨૦-૨૭

પ્રાગૈતિહાસિક અને ઐતિહાસિક સમય ૨૦ - અસુર ભતિ ૨૦ - આર્યોએ અસુરને જીતી પોતાની સંસ્કૃતિ તેમને આપી ૨૧ - અસુરોની સંસ્કૃતિ વિશિષ્ટ હતી ૨૧ - પ્રાગૈતિહાસિક પાટનગર કુશસ્થત્રી અથવા દ્વારકા ૨૩ - ચાદવો ૨૪ - ગુજરાત અને અસુરો તથા નાગો ૨૫ - પ્રાચીન ઋષિઓ અને ગૂજરાતની ભૂમિ ૨૬ - ચાદવો અને જૈન પરંપરા ૨૬

૩ જી : ઐતિહાસિક યુગની શરૂઆત

પૃ. ૧૮-૩૮

ચાદવો અને મૌર્યો વચ્ચેનો અંધારાનો સમય ૨૮-સિંહલદ્વીપનો વસવાટ ૨૮-યૌધેયો અને આભીરો ૨૯ - ગિરનારના ત્રણ લેખો ૩૦ - સમ્રાટ અશોક અને મૌર્ય સામ્રાજ્ય : ગૂજરાત એક માત્ર પ્રાંત ૩૦ - ગઈ સદીમાં ગિરનારના લેખોની સ્થિતિ ૩૧ - ગૂજરાતનાં બનાવટી સુરોચરો ૩૨ - સમ્રાટ અશોકની

ધર્મલિપિ અને એ સમયના સમાજ ઉપર પડતો પ્રભાવ ૩૩ - અરોહ પછીની સ્થિતિ ૩૫ - મવન (ગ્રીક) રાજ્યો ૩૬

૪ થું : શક ક્ષત્રપો અને ગુપ્તો

પૃ. ૩૬-૪૬

પરદેશી શકોનું આગમન ૩૭ - શકો હિંદુ સમાજમાં મળી ગયા ૩૮ - નહપાન ક્ષત્રપ ૪૦ - નહપાનો જમાઈ ઉપવદત ૪૧ - ક્ષત્રપોના બીજા કુલની સત્તા ૪૨ - ક્ષત્રપોનો પહેરવેશ ૪૨-મહાક્ષત્રપ કુદ્રદામા ૪૩ - એણે ગિરનાર પાસેનું સુદર્શન તળાવ સમરાળ્યું ૪૪ - એની પછીના રાજ્યો ૪૫ - ગૂજરાતનો દરિયાઈ વેપાર વધારવાની કાળજી ૪૫ - ગૂજરાત કાઠિયાવાડનો સંબંધ કાંકાને રસ્તે ૪૬ - દક્ષિણ ગૂજરાતમાં ત્રૈકુટકો ૪૭ - ગુપ્ત મહારાજ્ય ૪૭ - સ્કંદગુપ્તના સમયનો ગિરનારનો લેખ ૪૭ - ઐતિહાસિક ગૂજરાતનું પહેલું પાટનગર જૂનાગઢ ૪૮ - ગુપ્તરાજ્યના અધિકારીઓના ગુણો ૪૮

૫ મું : વલ્હી

પૃ. ૫૦-૬૦

એ રાજ્યે સાંસ્કૃતિક પ્રગતિમાં લીધેલો ભાગ ૫૦ - વલ્હીનગર ધણું પ્રાચીન છે ૫૦ - વલ્હી સંસ્કારનું કેન્દ્ર ૫૧ - વલ્હી રાજ્યો ૫૨ - હિંદુસ્તાનમાં વલ્હીનું મહત્ત્વ ૫૩ - ચીનનો મુસાફર યુઆંગયાંગ ૫૪ - વલ્હી વેપાર અને વિદ્યા બંનેનું કેન્દ્ર ૫૫ - ધાર્મિક સહિષ્ણુતા ૫૬ - વિદ્યાસંસ્કારને ઉત્તેજન ૫૭ - સામાજિક સ્થિતિ ૫૮ - આદર્શ રાજ્યગવસ્થા ૫૮ - વલ્હીની પડતી ૬૦

૬ હું : ગૂજરાતના ઇતિહાસના ભ્રમણયુગો અને ગુર્જરો પૃ. ૬૧-૭૩

ગૂજરાતમાં વધુ જાતિઓનું ભ્રમણ ૬૧ - ભ્રમણનું કારણ ૬૧ - પ્રાગૈતિહાસિક ભ્રમણો ૬૨ - પૌરાણિક યુગનાં ભ્રમણ ૬૨ - ખ્રિસ્તી સાલની શરૂઆતનાં ભ્રમણ ૬૨ - ગુર્જરા પોતે પણ ભ્રમણો કરનારી એક જાતિ ૬૩ - નાની જ્ઞાતિઓનાં ભ્રમણો ૬૩ - ગુર્જરો ૬૪ - હાલના ગૂજરાતનું ગૂજરાત નામ ૬૫ - ગૂજરાત નામ પાડવાનું કારણ ૬૬ - ગુર્જર રાજધાની મિન્તમાલ ૬૮ - મિન્તમાલે સંસ્કારિતામાં ભજવેલો ભાગ અને એનો ઇતિહાસ ૬૯ - ભ્રમણોમાં નવી જાતિ પારસીઓ ૭૧ - ભ્રમણયુગોએ ગૂજરાતી સમાજ ઉપર કરેલી અસર ૭૨

૭ મું : અણહિલકોટ પાટણની સ્થાપના

પૃ. ૭૪-૮૬

પાટણ ૭૪ - વનરાજના કુલના ચાહુ ઇતિહાસ માટે શંકા ૭૪ - વનરાજની

લૂંટથી ચડતી ૭૫ - પાટણની સમૃદ્ધિ શી રીતે વધી ૭૭ - ચાવડાઓની
લૂંટ માટે પ્રીતિ ૭૮ - ચાવડાઓ નાના ઠાકોશ ૭૯ - સોલંકીઓ અને
ગૂજરાતી મહારાજ્યનો પાયો ૭૯ - સોલંકીઓની ઉત્પત્તિ નામ વગેરે માટેની
કલ્પનાઓ ૮૦ - સોલંકીઓ કોણ ૮૦ - મૂળરાજનો વંશ ૮૧ - મૂળરાજનો
રાજ્યવિસ્તાર ૮૩ - મૂળરાજે બંધાવેલાં મંદિરો ૮૫ - એનું ચારિત્ર્ય ૮૫ -
સોમશર્મા ૮૫ - મૂળરાજની પછીના રાજ્યો ૮૬

૮ મું : હિંદુ ગૂજરાતી સામ્રાજ્ય

પૃ. ૮૭-૧૦૨

ભીમદેવ પહેલો ૮૭ - સોમનાથ ઉપર મહમૂદ ગીજનીની ચઢાઈ ૮૭ -
સોમનાથનું મંદિર ૮૯ - પાછળથી જાગેલા હિંદુ રાજ્યો ૯૦ - હિંદુ
સમાજની ખામી ૯૧ - નામાંકિત માણસો અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ ૯૨ -
વિદ્યાસંસ્કાર ૯૩ - માળવા અને ગૂજરાત ૯૩ - કર્ણદેવ ૯૪ - કર્ણાવતી ૯૪
- સિદ્ધરાજ ૯૬ - સિદ્ધરાજનાં પરાક્રમો ૯૬ - સિદ્ધરાજનાં શુભ કર્મો ૯૮
- એનાં બાંધકામ ૧૦૦ - વિદ્યાસંસ્કારને ઉત્તેજન ૧૦૦ - ચારિત્ર્ય ૧૦૨

૯ મું : હિંદુ ગૂજરાતી સામ્રાજ્યની ચડતી અને પડતી પૃ. ૧૦૩-૧૧૪

કુમારપાલ ૧૦૩ - ગૂજરાતને અહિંસક બનાવ્યું ૧૦૪ - ધાર્મિક સહિષ્ણુતા
૧૦૬ - અપુત્રિકાધનનો ત્યાગ ૧૦૬ - હેમચંદ્રાચાર્ય ૧૦૭ - અગ્રયપાલ,
બાળ મૂળરાજ અને મહમૂદ ઘોરીની ચઢાઈ ૧૦૮ - ભીમદેવ બીજો અને
ગુર્જર મહારાજ્યનો પડતી ૧૦૯ - લલ્લુપ્તસાદ અને વીરચંદ્ર ૧૧૦ -
વસ્તુપાળ તેજપાળ ૧૧૨ - વિશળદેવ ૧૧૩ - અર્જુનદેવ ૧૧૪ - સારંગદેવ
અને કર્ણદેવ ૧૧૪

૧૦ મું : મુસલમાન સમય પહેલાંનાં બાંધકામ

પૃ. ૧૧૫-૧૨૪

ધર, નગરરચના અને પોળો ૧૧૫ - ભીમદેવ ૧ લાના વખતનાં મંદિરો ૧૧૮
- કુદ્રમાળ, મોઢેરાનું મંદિર અને સોમનાથ ૧૧૮ - રાણીચાવ ૧૧૯ -
આયુનાં વિમળશાહ અને તેજપાળનાં મંદિરો ૧૧૯ - શિલ્પકલામાં એનું
સ્થાન ૧૨૦ - તાજમહાલ અને આયુનાં મંદિરો ૧૨૦ - છૂટા અવશેષો અને
કિલ્લાઓ ૧૨૨ - અવશેષોનો નાશ ૧૧૨ - ગિરનાર અને પાલીતાણા ૧૨૩
- રાજકીય સત્તા મદલાયા છતાં સંસ્કૃતિમાં બહુ ધીમો ફેરફાર ૧૨૪

ભાગ ૨ જો

૧૧ મું : ગૂજરાતમાં મુસલમાનો

પૃ. ૧૨૫-૧૩૭

છેલ્લો હિંદુ રાજા કર્ણદેવ વાઘેલો ૧૨૫ - માધવ પ્રધાન ૧૨૬ - માધવ વિસલનગરા નાગર બ્રાહ્મણ ૧૨૭ - ઉદ્બુધખાનના લશ્કરે વાર્તાવેલો કેર ૧૨૮

૧૨ મું : મુસલમાન રાજ્યની રચાપના—ખીલજી વંશ પૃ. ૧૩૮-૧૫૪

ઐતિહાસિક સમયનો મોટો ભ્રમણયુગ ૧૩૮ - મદુરાના સૌરાષ્ટ્રીઓ ૧૩૯ - પહેલો સૂબો અલ્લખખાન ૧૪૧ - શત્રુંજય તીર્થ ૧૪૧ - તેનો સમરાચાહે કરેલો ઉદ્ધાર ૧૪૨ - ઝાલોર સર કચુ ૧૪૩ - અલ્લાઉદ્દીનના છેલ્લા દિવસો ૧૪૪ - અલ્લખખાનનું મરણ અને ગૂજરાતમાં બળવો ૧૪૬ - અલ્લખખાને બંધાવેલી મસ્જિદ ૧૪૬ - સુલતાન મુબારક કુતુબુદ્દીન ૧૪૭ - ઝફરખાન મલીક દીનાર સૂબો ૧૪૮ - હિસામુદ્દીન ગૂજરાતીની સૂબાગીરી ૧૫૦ - પરવારી જાતના ગૂજરાતીઓએ દિલ્લીમાં જમાવેલી સત્તા ૧૫૦ - અલ્લખખાનના સમયના લેખો ૧૫૨ - એ સમયના પાટણના મુસલમાન સંતો ૧૫૩

૧૩ મું : તથલખ વંશ

પૃ. ૧૫૫-૧૭૦

ગિયાસુદ્દીન તથલખ ૧૫૫ - મુહમ્મદ તથલખનું ચારિત્ર્ય ૧૫૫ - દેશમાં બધે બળવો ૧૫૮ - પરદેશી અમીરો ૧૫૮ - આ પરદેશી અમીરોનો બળવો ૧૫૯ - શેખ મૂઠજુદ્દીન સૂબો અને બળવાખોર અમીરોનો નાશ ૧૬૦ - સુલતાનનો ભરૂચમાં મુકામ ૧૬૧ - મહારાષ્ટ્રમાં બળવો ૧૬૨ - હસનમંચુ અને દક્ષિણમાં બહમની વંશની સ્થાપના ૧૬૨ - ગૂજરાતમાં ફરી બળવો ૧૬૩ - કડી પાસે લડાઈ ૧૬૫ - પાટણમાં નિવાસ અને ગૂજરાતની વ્યવસ્થા ૧૬૬ - ઇતિહાસકાર ગિયાસુદ્દીન બનીની શાણી સલાહનો સુલતાને કરેલો ઇન્કાર ૧૬૭ - ગિરનારનો કિલ્લો સર કર્યો ૧૬૮ - ગોંડલમાં નિવાસ ૧૬૯ - ઠઠા તરફ પ્રયાણ ૧૬૯ - મુહમ્મદ તથલખનું મરણ ૧૭૦

૧૪ મું : સુલતાન ફીરોઝશાહ તથલખ

પૃ. ૧૭૧-૧૮૬

ફીરોઝશાહ તથલખ-એનું ચારિત્ર્ય ૧૭૧ - એના રાજ્યમાં હિંદુઓ ૧૭૨ - સિંધ ઉપર ચડાઈ ૧૭૫ - ગૂજરાત આવતાં પડેલી વિપત્તિઓ ૧૭૫ - અમીર હુસેન સૂબો ૧૭૬ - ફીરોઝ તથલખ ગૂજરાતમાં ૧૭૭ - ઝફરખાન, અને તેના પુત્રની સૂબાગીરી ૧૭૭ - શમ્સુદ્દીન દામધાની સૂબો ૧૭૮ - સુલતાન ફીરોઝનું મરણ અને તે પછી જે બાદશાહો ૧૮૦ - જફરખાન

બિન વજ્રહ ઉચ્ચમુલ્યની સૂમાગીરી અને અહમદશાહનો જન્મ ૧૮૦ -
 ઝફરખાનની સત્તાની જમાવટ અને દિલ્હીમાં બે સુલતાનો ૧૮૨ - આ
 સમયના સંતપુરુષો ૧૮૩ - ઇબ્ન ખલ્દુનએ કરેલું ખંભાતનું વર્ણન ૧૮૪ -
 કાવી અને આંધાર ૧૮૪

૧૫ શ્રુ : ગૂજરાતી સમાજનું ખંધારણ : જાતિઓનું અને
 ધાર્મિક સંપ્રદાયોનું મિશ્રણ

પૃ. ૧૮૭-૨૭૪

પ્રાગૈતિહાસિક સમયનાં જાતિઓના મિશ્રણ ૧૮૭ - વેદ સમયની જાતિઓ
 અને અસુર જાતિ ૧૯૦ - હૃયુઓ અને યદુઓ ૧૯૩ - એમનો ગૂજરાતની
 ભૂમિ સાથે સંબંધ ૧૯૫ - અથર્વવેદ ૧૯૫ - નાગજાતિ ૧૯૬ - હિંદુસ્તાન-
 ની જાતિઓનું પ્રથમ સફળ મિશ્રણ ૧૯૭ - સામાજિક ઇતિહાસના નાગ-
 જાતિનું સ્થાન ૧૯૯ - બીજું એટલે પૌરાણિક કાળનું મિશ્રણ ૨૦૨ - બૌદ્ધો
 અને જૈનોનું જોર ૨૦૩ - બીજું મિશ્રણ અને બ્રાહ્મણોનો વિજય ૨૦૪ -
 યદુવંશી નાગો અને તાક નાગો ૨૦૬ - કુશાન સત્તાનો અંત અને નાગો :
 એમાં બૌદ્ધો સાથે બ્રાહ્મણોનો વિજય ૨૦૮ - અને પરદેશી જાતિઓનું
 છેવટનું મિશ્રણ ૨૧૦ - મિશ્રણની ગૂજરાત ઉપર અસર ૨૧૧ - નાગર જ્ઞાતિ
 ૨૧૬ - નાગર શબ્દ ૨૧૮ - નાગર શબ્દમાં “૨” પ્રત્યય ૨૨૦ - તામીલ
 ભાષા અને નાગર શબ્દ ૨૨૧ - નાગર બ્રાહ્મણોનો નાગજાતિ સાથે સંબંધ
 ૨૨૨ - તક અગર તાક નાગવંશ ૨૨૬ - ગૂજરાત સદતતનો મૂળ પુરુષ
 તાંક ૨૨૭ - ગૂજરાતના બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો ૨૨૮ - બ્રાહ્મણ-
 વાલ્મીકી ૨૨૯ - રજપૂતો ૨૩૦ - ભાટિયા-હુડાર ૨૩૨ - આહીર-મેર-
 કાડી ૨૩૨ - બાઝરિયા ૨૩૩ - નાઝ-કાઝ ૨૩૬ - કોળી ૨૩૭ - જ્ઞાતિઓનું
 ઊંચાનીચાપણું અને મિશ્રણોનો ઉપસંહાર ૨૩૭ - ધર્મો, સંપ્રદાયો અને
 તેનાં મિશ્રણો ૨૪૦ - ગૂજરાતમાં ધર્મો અને સંપ્રદાયોની વિશેષતાઓ ૨૪૦ -
 પરંપરાને દૂર મૂકીને આપણે ઇતિહાસ લખી શકાય નહિ ૨૪૧ - આર્ય
 અને આર્યતર ધર્મો અને તેનું મિશ્રણ ૨૪૨ - પ્રાચીનતમ શૈવધર્મનું સ્વરૂપ
 અને વૈદિકોનો વિરોધ ૨૪૩ - લિંગપૂજની પ્રાચીનતા ૨૪૫ - પાશુપત મતના
 મૂળ સ્થાપક હુકુલીશાચાર્ય ગૂજરાતના ૨૫૨ - પૌરાણિક શૈવધર્મ અને
 એની સાદાઈ ૨૫૨ - શિવપુત્ર કાર્તિકેયની પૂજા ૨૫૫ - ગણેશ ૨૫૬ -
 દેવીપૂજા ૨૫૬ - સૂર્યપૂજા ૨૫૮ - વિષ્ણુપૂજા ૨૫૯ - રામચંદ્રની પૂજા
 ૨૬૧ - હનુમાનની પૂજા ૨૬૨ - બ્રહ્માની પૂજા ૨૬૨ - નાગપૂજા ૨૬૩ -

બૌદ્ધ ધર્મ ૨૬૪ - જૈનધર્મ ૨૬૫ - પ્રતિમાવિધાન ૨૬૫ - ગૂજરાતી સમાજ અને ધર્મો ૨૬૬ - ધરમાં દેરાસરની પ્રથા અને તેની સમાજ-માનસ ઉપર અસર ૨૬૬ - આટલાં મિશ્રણ કરનારો ઉદાર સમાજ મુસલમાનોને કેમ ન સમાવી શક્યો ૨૬૮ - સાંપ્રદાયિકતાની અસર ૨૭૧ - કર્મવાદ ૨૭૨ - રાજમાં ઈશ્વરનો અંશ ૨૭૨ - વિચારસ્વાતંત્ર્ય ૨૭૩

૧૬ મું : મુસલમાન સમયની શરૂઆતમાં મધ્યકાલીન હિંદુ

રાજવંશો

પૃ. ૨૭૫-૨૯૨

પ્રાચીન રાજવંશો અને વિદેશીઓ ૨૭૫ - સૌથી પ્રાચીન રાજવંશોની સત્તા રહી નથી ૨૭૬ - મધ્યકાલીન હિંદુ રાજવંશો સૌથી વધારે ગૂજરાતમાં છે ૨૭૭ - નાનાં રજપૂત રાજ્યો ૨૭૮ - વાળા, વાજ અને ચુડાસમા આજે નથી ૨૭૯ - કાઠીઓ અને કાઠિયાવાડ નામ ૨૮૦ - એલકવાળો ૨૮૧ - ખોડિયાર માતા ૨૮૧ - ગ્રાલા ૨૮૨ - ગોહિલો ૨૮૩ - ભાવનગર, લાઠી અને પાટીતણાના રાજ્યોનું મૂળ ૨૮૩ - મોખડાજી ગોહિલ ૨૮૪ - મોખડાજીની મુહમ્મદ તથાલખ સાથે લડાઈ ૨૮૫ - જડેજ ૨૮૬ - ઈડર અને રાઠોડો ૨૮૭ - રાવ રણમલજી ૨૮૮ - રણમલે કીરોજ તથાલખના સૂળાઓ સાથે લડાઈઓ કરી ૨૮૯ - પાલજીપુર રાજ્ય ૨૯૦ - હિંદનું સૌથી પ્રાચીન મુસલમાન રાજ્ય ૨૯૧

૧૭ મું : ઝંફરખાન (મુઝફ્ફરખાન) સૂબો

પૃ. ૨૯૩-૩૦૭

ઈડર સાથે લડાઈ ૨૯૩ - સોમનાથ અને ખીજાં હિંદુ રાજ્યો સાથે લડાઈ ૨૯૪ - તાતારખાનની દિલ્હીની ગાદી લેવાની ઇચ્છા અને તૈમૂરની ચડાઈ ૨૯૫ - ઈડર ઉપર ફરી ચડાઈ અને રાવ સાથે સલાહ ૨૯૬ - તૈમૂરની ચડાઈ અને દિલ્હીનો બાદશાહ પાટણમાં આવ્યો ૨૯૬ - ઈડરની ફરીથી લડાઈ ૨૯૭ - સોમનાથ અને દીવની લડાઈ ૨૯૮ - તાતારખાન ગૂજરાતનો પહેલો સ્વતંત્ર સુલતાન ૨૯૮ - સુલતાન મુહમ્મદશાહનું મરણ ૨૯૯ - દિલ્હી સુલતાન મહમૂદ તથાલખને અપાવવા મુઝફ્ફરનો યત્ન ૩૦૧ - મુઝફ્ફર ગૂજરાતનો સ્વતંત્ર સુલતાન ૩૦૧ - મુઝફ્ફરનો બાપ વજીહ ઉલ્લમુલક ટાંક રજપૂત ૩૦૨ - કીરોજ તથાલખે એમને મુસલમાન બનાવી અમીરી બક્ષી ૩૦૩ - માળવાના સુલતાનને હરાવ્યો અને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો ૩૦૩ - મુઝફ્ફરશાહનું મરણ ૩૦૫ - મુઝફ્ફરશાહની અહમદશાહને અંતિમ શિખા-મણી અને એનું ચારિત્ર્ય ૩૦૬

૧૮ સુ : ગુજરાત સહતનત પહેલાંનાં સુરિલમ સમયનાં બાંધકામ

પૃ. ૩૦૮-૩૨૪

પેટલાઈના બાબા અબ્દુનશાહ ૩૦૯ - અબ્દુનશાહની દરગાહમાં આવેલો
મસ્જિદ બાબતનો લેખ ૩૧૦ - એ જ જગાએ આવેલો વાવનો લેખ ૩૧૦
- ખંભાતની જુમામસ્જિદ ૩૧૧ - રાને ૩૧૩ - ખંભાતની હદગાહનો લેખ
અને બીજી કબરો ૩૧૪ - ભરૂચની જુમામસ્જિદ ૩૧૫ - ભરૂચની હદગાહ
૩૧૬ - ઘોળકાની હિસાલખાન કાજીની મસ્જિદ ૩૧૭ - ઘોળકાની જુની
જુમામસ્જિદ ૩૧૮ - એનો લેખ ૩૧૮ - માંગરોળ ૩૧૯ - ૧૮૦૦ કન્યા-
ઓના લગ્નના મંડપની દંતકથા ૩૨૦ - મંડપની જગાએ મસ્જિદ ૩૨૦ -
લેખ ૩૨૧ - મસ્જિદે રહેમત અને રાવળી મસ્જિદ ૩૨૧ - માંગરોળના
કિલ્લાનો લેખ ૩૨૨ - બહારના કોટનો લેખ ૩૨૨ - સૈયદ સિકંદરની
દરગાહ ૩૨૩ - આ બાંધકામની કેટલીક ચર્ચા ૩૨૪

ગૂજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

[ઇસ્લામ યુગ]

પૂર્વાર્ધ

ભાગ ૧ લો

પ્રકરણ ૧ છું

ભૂમિકા [ભૂમિકાનો ઇતિહાસ]

ગૂજરાતની ભૂરચના અને એના સાંસ્કૃતિક વિકાસનો સંખંધ

ગૂજરાત દેશનો ઇતિહાસ એનું ગૂજરાત નામ પડ્યું ત્યારથી નહિ પણ તે પહેલાં ઘણા સમયથી કહેવો જોઈએ. એટલે કે એ આપણી ભૂમિનો ઇતિહાસ છે. વારસાનું મહત્ત્વ સંસારની ખીજ વસ્તુ-એની પેઠે દેશના ઇતિહાસમાં પણ ઓછું નથી. વારસને પોતાથી ભિન્ન ગુણવાળી વ્યક્તિનો વારસો મળે તો તેના ગુણથી એને થોડે ઘણે અંશે અંકિત થવું પડે છે. ગૂજરાતમાં મુસલમાનો તેમની પહેલાંના જે રાજ્યોના વારસામાં આવ્યા તેના ગુણથી થોડે ઘણે અંશે તેમને રંગાવું પડ્યું. એટલે જે ભૂમિ ઉપર એમણે રાજ્ય કર્યું તેની વિગત ટૂંકામાં જોઈ પછી એ વારસો કેવો હતા તે પણ ટૂંકામાં જોઈએ.

ભૌગોલિક સંજોગો લીધે ગૂજરાતને હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ જરા સરળતાથી પ્રાપ્ત થયું હતું. એ સંજોગોને લીધે જેમ સમાજની વ્યવહારબુદ્ધિ ખીલી હતી, તેમ સમાજની બુદ્ધિએ પણ આ કુદરતી સંજોગોને સાર્થક કર્યા હતા. આમ કુદરત અને સમાજની બુદ્ધિની અન્યોન્યને જે સહાય મળતી તેથી ગૂજરાતનું સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ ખાસ દીપ્યું.

એશિયાનું મધ્યખિંદુ

ગૂજરાતમાં ખંભાતને મધ્યખિંદુ કરીને પૃથ્વીના નકશા ઉપર એક મોટું વર્તુળ દોરો તો અમેરિકા સિવાય હાલ સુધરેલી ગણાતી દુનિયાનો ઘણોખરો ભાગ તેમાં આવી જાય.^૧ જરા સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં

૧. જુઓ : ખંભાતનાં ઇતિહાસમાં મેં એ પ્રકારનો નકશો આપ્યો છે.

એ વર્તુળમાં કદાચ રહી જતો. ભાગ પ્રાચીન સમયમાં સુધરેલો નહોતો. એવો જ જણાશે. એટલે ગૂજરાત એક વખતની સુધરેલી દુનિયાની મધ્યમાં હતું એમ જણાશે. ‘રતનાકર સાગરની મહેર’ એના જેટલી હિંદુસ્તાન કે એશિયાના બીજા કોઈ વિભાગને નહોતી. એક ધાટીલા મુખમાંથી નાક બહાર નીકળી મુખમુદ્રાની શોભા વધારે છે તેમ એની ભૂમિમાંથી સૌરાષ્ટ્રનો દ્વીપકલ્પ બહાર નીકળ્યો છે, અને કચ્છ તથા ખંભાતના અખાતના એ ફાંટા ભૂમિમાં અંદર પ્રવેશીને લક્ષ્મીના પિતા મહાસાગરે એના ઉપર અનેરી કૃપા કરી છે.

પૌરાણિક પ્રાચીન ભૂગોળના મત પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં નૈર્ઋત્ય દિશામાં અને હાલના હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા આ પ્રાંતનું નામ ગૂજરાત પડતાં પહેલાં ધણા પ્રાચીન સમયથી સૌરાષ્ટ્ર હતું અને તે સાથે જ એના કેટલાક ભાગનાં નામ આનર્ત, અપરાંત વગેરે હતાં. સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્ત એ એ નામો પુરાણોમાં એવી રીતે વપરાયાં છે કે એની સરહદ નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે.^૧

પ્રાગૈતિહાસિક નદીઓ : સરસ્વતીનો પ્રવાહ

એ પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં સરસ્વતી નદી હિમાલયમાંથી નીકળી દક્ષિણ સમુદ્રને મળતી હતી એવા વેદવાક્યનું એ નદી હિમાલયમાંથી નીકળી રજપુતાના અને ગૂજરાતમાં થઈને સમુદ્રમાં મળતી હતી એમ પુરાણો સમર્થન કરે છે.^૨ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના ઉત્તરાર્ધની ભૂગોળ એ સમયે હાલ કરતાં કાંઈક જુદી હતી. કચ્છના રણની જગ્યાએ સમુદ્ર

૧. વડનગરને લીધે ધણા ઉત્તર ગૂજરાતને આનર્ત માને છે પણ પુરાણો ઉપરથી કાઠિયાવાડના દક્ષિણ ભાગને પણ આનર્ત કહેવાય તેમ છે. ખરી રીતે આ બન્ને નામો ગૂજરાત કાઠિયાવાડના અમુક ભાગો માટે ગમે તેમ વપરાયાં છે. તેની ચોક્કસ મર્યાદા નક્કી થઈ નથી.

૨. વૈદિક સરસ્વતીના પ્રવાહને લગતી વિસ્તૃત ચર્ચા એ ખંભાતના ઇતિહાસમાં એક જુદા પરિશિષ્ટમાં કરી છે.

હતો, અને સિંધુ તથા સતલજ નદી એમાં મળતી હતી. યમુનાને લઈને સરસ્વતીનાં નીર ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડની વચ્ચે થઈ સમુદ્રને મળતાં. કાઠિયાવાડ ગૂજરાતની ભૂમિ સાથે જોડાયો નહોતો.^૧ એ દ્વીપકલ્પને બદલે બેટ હતો એ તો બે હજાર વર્ષ પૂર્વેની જ વાત છે. મોટા ભૂકંપો અને જળપ્રલયને લીધે સરસ્વતી નષ્ટ થઈ અને પતિ-યાલાથી રજપુતાના અને ગૂજરાતમાં નળકંઠા અને ખંભાત સુધી રણનો એક સૂકો પટો મૂકતી ગઈ. કચ્છનાં રણનો સમુદ્ર વર્ષના બે ભાગ માટે રણ અને ચાર મહિના સમુદ્ર એમ ફેરવાઈ ગયો. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારામાં અને એની નજીક આવેલા દ્વીપોમાં પણ આ સમયે ફેરફાર થયા.^૨

ગૂજરાતની ભૂમિની રચનામાં આ મોટા ફેરફાર પછી ખાસ મોટો અને અગત્યનો ફેરફાર થયો નથી.^૩ એ પછી ગૂજરાતની સરહદમાં થયેલા ફેરફારો તે માત્ર રાજકીય ક્રાંતિને લગતા ફેરફારો કહી શકાય.

પ્રાગૈતિહાસિક સમયનાં સ્થળો

વેદના સમયને પ્રાગૈતિહાસિક સમય કહીએ તો છેક એ સમયથી,

૧. આ બાબત ઉપરના પરિશિષ્ટમાં આધાર સાથે જણાવી છે. સરકારી ગેઝેટિયરોમાં આ બાબતના આધાર પણ આપેલા છે.

૨. આ બાબતની ચર્ચા ઉપરના પરિશિષ્ટ ઉપરાંત પાતાલને લગતા પરિશિષ્ટમાં એ જ ગ્રંથમાં કરેલી છે.

૩. કેટલાક રજપુતાનાના સમુદ્રને છેક આ સમય સુધી લાવી મૂકે છે પરંતુ તે માટે સબળ આધાર નથી. રજપુતાનાનો સમુદ્ર આખો ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને હિમાલય વગેરેની જગ્યાએ સમુદ્ર હતો તે અરસાની ભૂસ્તરને લગતી ખીના છે. કદાચ તે સમયે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ પણ નહોતી, મને તો લાગે છે કે રજપુતાના અને સિંધુનું રણ ચાર મહા નદીઓના ખસી જવાથી થયેલું જ. એમાં સાંભરતું ખારું સરોવર કદાચ નૂના સમુદ્રની શંકા ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. કચ્છના રણનો સમુદ્ર તેમાં મળતી નદીનું પાણી ખારું કરી મૂકે તેને લીધે પણ નળકના પ્રદેશોમાં ખારાશ હોય.

એટલે કે ગૂજરાત નામ પડ્યું તે પહેલાં ઘણી સદીઓથી ગૂજરાતની ભૂમિનો કિનારાનો ભાગ જાણીતો હતો. દારકા, પ્રભાસ, ભરૂચ, વલ્હી અને તે પછી સોપારા, અને ખંભાતની જગ્યાએ સ્કંભતીર્થ કે જે નામનું ખંદર હશે તે, એ બધાંએ પ્રાચીન સમયનાં પ્રસિદ્ધ ખંદરો હતાં, અને તે સમયના હિંદુસ્તાનનો સમુદ્રનો વ્યવહાર મોટે ભાગે આ ખંદરો દ્વારા થતો હતો. ગૂજરાતના સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વમાં જે વિશેષતા છે એનો પાયો આટલા પ્રાચીન સમયમાં નંખાયો હતો.

અંદરના ભાગ કરતાં ખંદરોના ઉલ્લેખો વધારે મળે છે

આ પ્રાચીન સમયમાં ગૂજરાતના કિનારાના આટલા ઉલ્લેખો મળે છે તેવા અંદરના ભાગના બહુ મળતા નથી. પરંતુ તે ઉપરથી કિનારા સિવાયનો ભાગ જંગલ હશે એમ માનવાને કારણ નથી. ગિરનાર અને એની તળેટીમાં જૂનાગઢની^૧ જગ્યાએ જે નામે જે નગર હશે તે—એ તો એટલા જ પ્રાચીન સ્થળો છે, અને તળગૂજરાત અને કાઠિયાવાડમાં એવાં ઘણાં સ્થળો લુપ્ત થયાં છે, તે સમયની સુધરેલી દુનિયા સાથે ઉત્તર અને મધ્ય હિંદુસ્તાનનો વ્યવહાર જે ખંદરો મારફતે ચાલતો હોય તેના મહામાર્ગોમાં સમૃદ્ધ શહેરો ન હોય એમ માનવાને કારણ નથી.

પૌરાણિક સમય

જ્યારથી ઐતિહાસિક નોંધ મળે છે ત્યારથી આશરે એ હજાર વર્ષથી તો પરદેશીઓએ ગૂજરાતનાં ઘણાં સ્થળોની નોંધ લીધેલી છે. આપણાં પુરાણો ગમે ત્યારે લખાયાં હોય તોપણ એમાંનાં ઘણાં

૧. લેસન, કનિંગહામ વગેરે જુનાગઢને ચવનગઢ કે ચવનનગરનું સંસ્કૃત રૂપ આપે છે તે ભૂલ છે. એનું જૂનું નામ ગિરનગર છે. પર્વતનું કે એના જુદા જુદા ભાગનું નામ પણ ગિરનગર, ઉજ્જયન્ત રૈવતક એ પ્રમાણે છે. જૂનાગઢની જગ્યાએ દારકા હવું એ પણ બરાબર નથી. દારકા મૂળ દારકા આગળ હવું.

સ્થળો પણ એ સમયની લગભગનાં ગણી શકાય. પરંતુ પુરાણોમાં આપેલાં સ્થળો અને એ સમયના ખીજા ઉલ્લેખોમાં જે સ્થળોનાં નામ દેખાય છે તેમાં ઘણાં અત્યારે ઓળખવાં પણ મુશ્કેલ પડે તેમ છે. ઘણાંનો પત્તો નથી. પુરાણોની વાત બાજુએ રાખતાં વરાહમિહિર જેવા એક ચોક્કસ ગણી શકાય તેવા આચાર્યે આપેલાં નામોમાં પણ સ્થળનિર્ણય કરવાનું કામ બહુ ભારે છે અને ઘણાંનો પત્તો લાગતો નથી. તે જ મુજબ ઈ. સ. ની શરૂઆતમાં ગ્રીક લેખકોએ ઉલ્લેખ કરેલાં સ્થળો પણ અત્યારે શોધવાં મુશ્કેલ છે. તેમાંનાં ઘણાંનો પત્તો નથી અને તે સમયનાં પ્રાકૃત નામો ઉપરથી ગ્રીક લેખકોએ ભ્રષ્ટ કરેલાં રૂપોમાંથી આજે તેનો પત્તો લગાડવાનું કામ સમુદ્રમંથનથી પણ વિકટ છે; અને કેટલાંક તો લુપ્ત પણ થઈ ગયાં છે. આ ઉપરાંત આપણા પ્રાચીન લેખકોની વિશેષણો અને પર્યાયો ભૌગોલિક સ્થળો માટે પણ વાપરવાની રીત પણ આ વિષયમાં મોટો ગૂંચવાડો બિભો કરે છે.

મધ્યપ્રદેશ-ગંગા યમુનાના પ્રદેશમાં-રહીને સ્થળોનો નિર્દેશ કરનાર આપણા પ્રાચીન લેખકો દિશાઓની બાબતમાં ઘણી વાર ભૂલો પણ કરે છે. આમ આપણા પ્રાંતનાં કેટલાંક સ્થળો પૌરાણિક મતે નૈઋત્યમાં તો કેટલાંક દક્ષિણમાં મૂકવામાં આવે છે. વિંધ્ય અને નર્મદાની નીચેનો ભાગ દક્ષિણપથમાં ગણવાની પૌરાણિક પ્રણાલિકા હાવાથી દક્ષિણ ગૂજરાતનો કેટલોક ભાગ દક્ષિણમાં ગણે છે.

યવન ઉલ્લેખો

યવન-ગ્રીક લેખકોનાં નામોમાં ઘણા ગોટાળો છે. છતાં દક્ષિણ સિંધ, કચ્છની આસપાસનો કિનારો, કાઠિયાવાડ અને ગૂજરાતનો કિનારો વગેરે ભાગનાં નામ ઓળખાય તેવાં છે. પાતાલ, સુરાષ્ટ્ર, માંગરોલ, ખંભાત, હસ્તકવત્ર-હાથબ-મહી, નર્મદા, દ્વારકા કિનારાનાં કેટલાંક સ્થળો, ભરૂચ, કાવી, નવસારી વગેરે નામો સમજાય તેવાં છે પરંતુ કેટલાંક નામોનો પત્તો નથી. આજુ વગેરેને માટે અટકળ

કરીને મેક્રીન્ડલ વગેરે લેખકો જે નામો એસાડવા માગે છે તેને માટે ખાત્રીવાળા આધાર મળતા નથી. આ પત્તો ન લાગતાં નામો માટે અહીં ચર્ચા કરવી અસ્થાને છે.

ગ્રીક લેખકોના ઉલ્લેખો, વરાહમિહિરના ઉલ્લેખો, અને પુરાણોના ઉલ્લેખોને આપણે લગભગ એક સમયના ગણી શકીએ. જોકે એમાંનાં કેટલાંક નામ ઘણા પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યાં આવેલાં છે તે ઉપર જોયું.^૧ રાજશેખર એની કાવ્યમીમાંસામાં આ સમયથી લગભગ છથી આઠ સદીઓ પછી લખે છે. આમ છતાં પણ એના લખાણમાં પુરાણનાં નામોની છાયા ગર્ભ નથી અને કેટલાંક નામો એના પોતાના સમયનાં છે. સ્વદામાના લેખના ઉલ્લેખો પણ રાજશેખરના પહેલાંના, ઉપર કહ્યો તે સમયના ગણી શકાય.

ગૂજરાતના સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વમાં હાલના ગૂજરાતની બહારના થોડા ખાગ પણ આવે છે

આ બધા ઉપરથી એમ સમજાય છે કે આપણા સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ, આપણા પ્રાંતનું ગૂજરાત નામ પડ્યું તે પહેલાં, જે જે ભૂમિવિભાગોએ એ વ્યક્તિત્વને ધડવામાં ભાગ લેજવ્યો છે, તે ભૂમિવિભાગો ગૂજરાતની હાલની પરિસીમાની બહાર પણ હતા. હાલની પરિસીમા છેવટની તો મોગલ સમયમાં નક્કી થઈ છે તે આગળ જોઈશું. એટલે હાલ પશ્ચિમ હિંદના જે ભાગમાં અસલથી ગૂજરાતનું સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ ધડાયું અને જેને ભારતવર્ષના પશ્ચિમ વિભાગ તરીકે પુરાણો અને તે સમયના બીજા લેખકો ગણતા આવ્યા છે તે ભાગની ભૂગોળ ટૂંકામાં જોવાની જરૂર છે. આ દૃષ્ટિએ હાલના ગૂજરાત ઉપરાંત, કચ્છ, સિંધનો દક્ષિણ ભાગ,

૧. કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર, અનૂપ, પિશાય માલવ, સિંધુ, સૌવીર અને સાલ્વ એ દેશો; અને આનર્ત, બર્બર, મહીનગર, માહિષમતી, અને વલ્લ્હી એ શહેરોનાં નામો પાણિનિના ગણે પાઠમાં મળે છે.

મારવાડ, મેવાડ અને પશ્ચિમ માળવાના કેટલાક ભાગનો આપણા વર્ણનમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ.

પૌરાણિક સમયનાં સ્થળો

સુરાષ્ટ્ર અને આનર્તાનાં નામો ઘણાં પ્રાચીન છે. અને એ બન્ને નામો એવી રીતે વપરાયાં છે કે સીમાઓ નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે તે આગળ જોયું. આનર્ત નામ પાછળથી જણાતું નથી અને લાટ નામ દાખલ થાય છે તે બાબત આગળ જોઈશું. એટલા જ પ્રાચીન સમયમાં વલ્લભીને શહેર, બંદર અને એક દેશ તરીકે જોવામાં આવે છે.^૧ અને ખંભાત પણ એટલું જ પ્રાચીન છે.^૨ ભરૂચ અને સોપારા પણ એટલું જ પ્રાચીન છે. પાતાળના ઉલ્લેખો ગ્રીક લેખકો કરે છે અને તેનું સ્થળ વિદ્વાનો સિંધમાં માને છે; પરંતુ તેને માટે ખાત્રી થતી નથી. એ સ્થળ કચ્છના સમુદ્રની આસપાસ લુપ્ત થયું હોય એમ લાગે છે. આપણા દેશી લેખકો આ સ્થળને માટે ભારે મૌન સેવે છે. મારવાડ ગણાવતાં છતાં અબુર્દ અને પુષ્કરને ગણાવવાં, સૌરાષ્ટ્ર ગણાવતાં છતાં વલ્લભી, વડવામુખ, ગિરિનગર, બર્બર, આબીર વગેરે ગણાવવાં, એ રીત એક મોટા વિભાગની અંદરના નાના વિભાગોને જુદા દેશો તરીકે ગણાવવાની છે. પુરાણો અને વરાહમિહિર આપણા ભૂમિ વિભાગને ભરતખંડની નૈર્ઋત્યમાં કહે છે. અને પશ્ચિમ દિશાના દેશો અને પશ્ચિમની સરહદ, આ બધા પ્રાચીન લેખકો નક્કી કરતા નથી એ હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન ભૂગોળની એક વિચિત્રતા છે. આ લેખકો પંજબ

૧. વલ્લભી ઘણું પ્રાચીન છતાં ગ્રીક કે આરબ લેખકો એનું નામ નથી લખતા પરંતુ કોઈ બીજા ન સમજાય તેવા નામે એ લોકો આ પ્રસિદ્ધ શહેરનો ઉલ્લેખ કરેલો હોવો જોઈએ. રાજશેખર પણ એનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો જ્યારે ચવનચંબ ચીનાએ એનું ભરૂચ, સોરઠ, માળવા, ગુર્જર-ભિન્નમાલ કચ્છ, આનંદ-પુર વગેરેની સાથે ખાસ વર્ણન કર્યું છે.

૨. ખંભાતનું નામ તામ્રલિપિ (બંગમનું નામ તામ્રલુક નહિ) મહીનગર અને સ્કંભતીર્થ પ્રાચીન નામો છે. જુઓ ખંભાતનો ઇતિહાસ.

વગેરેને જ પશ્ચિમમાં ગણે છે અને વરાહમિહિર તો થોડા દેશ ગણાવીને પછી પશ્ચિમમાં નિર્મર્યાદ મેચ્છે। વસે છે એટલું કહી સૌથી દૂંકું વર્ણન પશ્ચિમ સીમાનું આપે છે. આમ આપણે હાલ આપણા પ્રાંતને પશ્ચિમમાં ગણીએ છીએ છતાં પૌરાણિક ભૂગોલકાર તો નૈઋત્યમાં જ ગણે છે, અને તેમાં ઉપર જણાવ્યા તે દેશો જણાવે છે. વરાહમિહિર વધારામાં કાંબોજ, પહ્લવ વગેરે સિંધની પશ્ચિમોત્તરના દેશો પણ લખે છે. લગભગ બધા જ લેખકો સિંધુ સૌવીરને આપણા વર્ણનના વિભાગમાં જ ગણે છે.^૧

રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસામાં વર્ણવેલાં સ્થળો અને તેની ચર્ચા

રાજશેખર કાવ્યમીમાંસાના અંથમાં આ બધા ભાગોને નૈઋત્યને બદલે આપણે માનીએ છીએ તેમ પશ્ચિમમાં મૂકે છે અને તેથી હિંદુસ્તાનના નવને બદલે પાંચ જ ભાગ પાડી, મધ્ય ભાગને તો જાણીતી વાત છે એમ કહી વર્ણનમાં ગણતા જ નથી. પશ્ચિમ વિભાગની નદીઓ અને પર્વતો પણ રાજશેખરની પેઠે બીજા પ્રાચીન અંથકારે ગણાવેલાં નથી. આપણા પ્રાંતની સંસ્કારિતાનો વિચાર

૧. સ્થળોનું ખેવડાપણું, અને દિશાઓની સમજફેર દરેક પ્રાચીન લેખક ભક્ત કરે છે તેથી ઘણી મુશ્કેલીઓ જાણી થાય છે. યવનચંગ ચીનાએ લખેલી દિશામાં ઘણા ગોટાળો છે. વરાહમિહિર જેવા પણ કેટલીક ભૂલો કરે છે. વરાહમિહિર સૌરાષ્ટ્રને એક જ અધ્યાયમાં એક જગ્યાએ યુવના આધિપત્ય નામે અને બીજી જગ્યાએ શનિના આધિપત્ય નામે મૂકે છે; અને તેથી દિશાઓમાં ફેર પડે છે. ખરી રીતે સૌરાષ્ટ્ર શનિના આધિપત્યમાં નૈઋત્યમાં જ છે. સૌવીરને નક્કી કરવામાં પણ મુશ્કેલી જ છે. કનિઝહામ સૌવીરને બદરી અને ઈડર સાથે મેળવે છે તે ખટું નથી. સૌવીર મને તો કાઠિયાવાડ, કચ્છ અને મારવાડની વચ્ચે કોઈ જગ્યાએ કચ્છના રણના પૂર્વેના સમુદ્ર ઉપર હોય એમ જણાય છે, અને રાજશેખરે એનું નામ નથી આપ્યું એટલે એના સમયમાં એ નામ હુસ થયું હોય. રાજશેખરનું ત્રવણ્ કદાચ એ જ હોય. કેટલાક સિંધના ઉત્તરમાં મુલતાન પાસે સૌવીરને મૂકે છે તે સંયુક્તિક નથી.

કરવામાં રાજશેખરે આપેલાં ભૌગોલિક સ્થળોનો વિચાર મહત્વનો છે. તેથી દૂંકામાં અહીં જોઈએ.^૧

રાજશેખર પશ્ચિમ વિભાગની જે નદીઓ ગણાવે છે તે સંપૂર્ણ રીતે આપણા હાલના ગૂજરાતની જ નદીઓ છે. બીજા કોઈ લેખક અને પુરાણકાર કરતાં એ વધારે વ્યવસ્થિત રીતે આપેલી છે. સરસ્વતી, શ્વેતવતી, વાર્તાધી (વાત્રક), મહી, અને હિડિંબા એટલી નદીઓ આપેલી છે. નર્મદા અને તાપી વગેરે નદીઓ એમના સમય-માં દક્ષિણ ભાગમાં ગણાતી. રુદ્રદામાના લેખમાં સાબરકાંઠાને માટે શ્વેતદેશ નામ પહેલું મળે છે તેમ સાબરમતીને માટે શ્વેતવતી એ સાચું નામ પહેલું રાજશેખરના ગ્રંથમાં મળે છે. તે પછી પુરાણોમાં અને બીજા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં સાબરમતી એવું બનાવટી નામ પડ્યું. હિડિંબા નદીનો આજે પત્તો લાગતો નથી, પરંતુ ક્રમ જોતાં મહી નદીની પછીની ઢાઢર નદી હોય અગર તે કાઠિયાવાડની કોઈ નદી હોય. એ જ પ્રમાણે પર્વતોની ગણતરી છેક ગોવર્ધનથી કરે છે. ગોવર્ધન, ગિરિનગર, દેવસભ, માલ્યશિખર અને અર્બુદ એટલા પર્વતો ગણાવેલા છે. એમાં દેવસભ અને માલ્યશિખરનો પત્તો લાગતો નથી. ગોવર્ધનથી ગણતરી કરી છે તે સૂચક છે, કારણ કે રાજશેખરના મધ્ય દેશથી પશ્ચિમ દેશને એ જુદો પાડે છે. તેની મર્યાદા મારવાડ અને મેવાડની ઉત્તર સુધી પહોંચે છે. આ પશ્ચિમ વિભાગના તેમણે લખેલા દેશો જોતાં આ વાત સમજાય તેમ છે. દેવસભથી પશ્ચિમનો દેશ તે પશ્ચિમ દેશ એમ કહેતાં એ વિભાગમાં દેવસભ, સુરાષ્ટ્ર, દશરક, ત્રવણ, ભૃગુકચ્છ, કચ્છીય, આનર્ત,

---

૧. પુરાણ અને વરાહમિહિરના નવ વિભાગના ગોટાળા કરતાં રાજશેખરના પાંચ ભાગ વધારે સારા છે. પ્રાચીન ભૂગોળકાશએ પશ્ચિમની સરહદને નક્કી નથી કરી એ પશ્ચિમ તરફ મિશ્ર હિંદુ સંસ્કૃતિનો અમર્યાદ ફેલાવો બતાવે છે.

અર્ધદ, બ્રાહ્મણવાહ અને યવન વગેરે દેશો ગણાવે છે. ? આમાં

૧. રાજશેખરે લખેલા પર્વનામાં માલ્યશિખરનો પત્તો નથી. પારિયાત્ર પર્વતને કુલ પર્વતોમાં ગણેલો છે. કુમારીદ્વીપને જે આખો હિંદુસ્તાન ગણીએ અને સ્કંદપુરાણ પ્રમાણે પશ્ચિમહિંદ ગણીએ તે પારિયાત્ર મધ્ય અને પશ્ચિમની સીમા બને છે. રાજશેખર પમાણે પણ એ જ સીમા બન છે. પરંતુ પારિયાત્ર પશ્ચિમ વિભાગની ખરી મોટી પર્વતમાળા કે હાલ આ રાણે એને અરવલ્લી કહીએ છીએ. અરવલ્લી નામ આડી વળી અગર આડા વળા એટલે મારવાડ અને મેવાડની વચ્ચે પડેલો આડો વળો એ અર્ધસૂચક સ્થાનિક નામનું અંગ્રેજીએ કરેલું ભટ્ટ રૂપ છે. ખડું નામ પારિયાત્ર કે અને તેનો દક્ષિણ છેડો છેક વિંધ્યને અડે છે. નદીઓમાં બનાસ, લૂણી અને ચંબલને ગણાવી નથી. ચંબલ કદાચ મધ્ય દેશમાં ગણી હોય. સાબરમતીનું શ્વેત્રતી એ સાચું નામ બ્રહ્મ થઈ સાબરમતી થતાં છેક પુરણોમાં પણ બ્રહ્મ નામને હિપ્તળવી કાઢવાનાં કારણો આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. હિડિંબા નદી મહી પછી આવતી ઢાઢર ગણવી કે કાઠિયાવાડની નદી ગણવી તે શંકા બિલી જ રહે છે. મહી અને ઢાઢરની વચ્ચે એક હડપ નામની નાની નદી આ નામનું બ્રહ્મ રૂપ હોય તે પણ ચોક્કસ કહેવાય તેમ નથી. દેશોમાં દેવસભથી શરૂઆત કરી છે તે શહેર અને પર્વતનું એક જ નામ ગિરિનગરની પાઠે છે. એને દેવાસ સાથે બેસાડવાનો એક વિદ્વાને પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ કેન્ઝન પાસે આવેલું આ ગામ પ્રાચીન દેવસભ હોય એમ બરાબર ખાતરી થતી નથી. દેવસભનું રક્તચંદન ઈ. સ. પૂર્વના સમયથી પ્રસિદ્ધ છે. દેવાસ કહેનારા વિદ્વાનને એ બાબત ચંકાનું સમાધાન થયું નથી. નામસાદૃશ્ય ન હોવા છતાં વર્ણન ઉપરથી મને ચિત્તોડના ડુંગરની પાસે આવેલી મધ્યમિકા નગરી દેવસભ હોય એમ લાગે છે. એનું નામ એ મધ્ય દેશની અને પશ્ચિમ દેશની સીમા ઉપર છે એ બતાવે છે. દેવસભ જનપદ એટલે દેશ પણ છે, તેમ વરાહમિહિર પ્રમાણે માધ્યમિકા એ શબ્દ પણ દેશસૂચક છે. પુરાણો પ્રમાણે અર્ધદારણ્ય એટલે અરવલ્લીનો મેવાડનો ભાગ-માં ચંદનનાં વન હતાં એવા ઉલ્લેખ મળે . જોકે તે રક્તચંદન છે એમ નક્કી નથી થતું. આ શહેર એક વખત સંસ્કારિતાનું કેન્દ્ર પણ હોવાનું જણાય છે. કથાસરિત્સાગરની વાતોમાં તેનું નામ આવે છે, અને તે દેવસભ નામથી આવે છે. મોટા શહેરના નામથી કે દેશના નામથી જેમ રાગનાં નામો પડેલાં છે તેમ માધ્યમિકા નામના રાગનું નામ પણ દક્ષિણમાં શોધાયેલા એક સંગીત-

દેવસભ અને ત્રવણુનો પત્તો લાગતો નથી. આહ્મણુવાહ અને યવન ના ગ્રંથમાં મળ્યું છે. ગોવર્ધન અને દશરક-(મારવાડ)ને પશ્ચિમ દેશમાં રાજશેખર મૂકે છે અને અર્બુદને મૂકે છે તે બધાની વચ્ચે આવેલું આ સ્થળ દેવસભ હોય અને તે મેવાડનું કે તેના એક ભાગનું જૂનું નામ હોય એમ મને લાગે છે. નંદલાલ દે એમના ભૌગોલિક કોશમાં દશરકને માળવા કહે છે તે ભૂલ છે. ‘મરવસ્તુ દશરકાઃ’ એમ અભિધાનચિંતામણિ સ્પષ્ટ કહે છે. અહીં વરાહમિહિરના દશો સરખાવવા જેવા છે. આ પશ્ચિમ વિભાગને નૈઋત્ય વિભાગ કહેતાં એ લખે છે કે તેમાં ગુલ્લવ, કંબોજ, સિંધુસૌવીર, વડવામુખ, કપિલ, નારીમુખ, આનર્ત, ચવન માકર, પારશવ, શૂદ્ર, ખંબર, કિરાત, આલીર, સિંધુકાન્ન, રૈવત, સુરપ્ટ, ખાદર, દ્રવિડ, અને તે પછી મહાર્ણવ આમ લખે છે. કેટલાક નામ વિચિત્ર જણાય છે જેનો પત્તો નથી. કેટલાંક વધુ વિચિત્ર છોડી દીધાં છે. રૈવત ગિરનાર-અને સુરાપ્ટ સાથે ગણાવે છે તે ગિરિનગરને સુરાપ્ટ ખીલઓ સાથે ગણાવે છે એ સૂચક છે. એ જ અંદાજમાં ગિરિનગર ક્વચ્છ અને આલીર એ દેશો દક્ષિણમાં પણ ગણાવ્યા છે, એ વિચિત્રતામાં વધારો કરે એ જ્યારે દ્રવિડ નૈઋત્યમાં કહે છે. ખાદર દેશ અહીં કહેલો છે એરે ડિંગહામ સૌવીરનું નામ ગણીને ઇંદર સાથે સંબંધ બેસાડે છે, તે પણ નિરાધાર જણાય છે. યવનચંચ યીનો દિશાઓનો ગોટાળો કરતાં એક અતલી અગર અચલી (ATAL) નામે દેશ કહે છે જેનો પત્તો લાગતો નથી. પરંતુ બર્હન ઉપરથી ખસાતના અખાતની ઉપરનો અને આસપાસનો ખેડ અને અમદાવાદ જિલ્લાનો ભાગ કદાચ હોય અને એ નામ આશાપલ્લીનું બ્રહ્મરૂપ પણ હોય. આશાપલ્લી શહેર ધણું પ્રાચીન છે. નેકે આ અનુમાનને હજી ધણા આધારની જરૂર ને. મધ્ય દેશમાં વરાહમિહિર મામુન, સારસ્વત, મધ્ય-મિકા, પારિશાત્રનમ વગેરે કહે છે, પરંતુ સારસ્વત સાહ્ય દેશની પૂર્વે હોય તો જ મધ્ય દેશમાં ગણાવે મને તો એ પુષ્કરની સમીપનો કોઈ દેશ લાગે છે અને તેને પશ્ચિમમાં ગણવો નેઈએ. મત્સ્ય દેશ અને વિરાટનગરી જયપુરની લગભગમાં નક્કી થઈ છે. ધોળકાને વિરાટનગરી ગણીને ગૌરવ લેવાનું ગુજરાતી-ઓએ હવે છોડી દેવું નેઈએ. પશ્ચિમ વિભાગમાં વિષ્ણુપુરાણ અપરાંત, સુરાપ્ટ, શૂર, આલીર, અર્બુદ, કાંચ, માલવ, સૌવીર, સિંધુ, હૂણ, સાહ્ય, શાકલ એટલા દેશ ગણાવે છે. સાહ્યની રાજધાની મૃત્તિકાવતીને આપણા ભૂવિભાગમાં કેટલાક ગણે છે તે પણ ખરી નર નથી. આ બધા માટે વિસ્તૃત અને વાદગ્રસ્ત ચર્ચા કરતાં ધણું લંબાણ થાય તેમ છે તે અહીં અસ્થાને છે.

સંદિગ્ધ રીતે સમજાય તેવા છે. બ્રાહ્મણવાહ દક્ષિણ સિંધનું બ્રાહ્મણ-બાદ અથવા બહમનાબાદ નગર છે તેથી તે દેશ દક્ષિણસિંધ હોવાનું સમજાય. યવન દેશ કાઠિયાવાડનો કાઠ પશ્ચિમ ભાગ હોય તેમ લાગે છે જ્યાં ગ્રીક લોકોનું થાણું હોવાની પરંપરા રાજશેખરને જણાઈ હોય. ત્રવણ દેશ તે સુરાષ્ટ્ર અને દશેરક એટલે મારવાડની વચ્ચેનો કાઠ ભાગ હોય એમ સમજાય છે, કારણ કે મારવાડ, ત્રવણ અને સુરાષ્ટ્રની ભાષા અપભ્રંશ છે એમ એ પોતે જ એક જગ્યાએ લખે છે. દેવસલ માટે વિદ્વાનોએ કાઠ કાઠ અનુમાન કરેલાં છે. તેમાં એક વિદ્વાનને માળવામાં આવેલું દેવાસ અવાજ-સાદૃશ્ય અને વર્ણનના થોડા મળતાપણાથી દેવસલ હોવું જોઈએ એમ લાગે છે. પરંતુ મેવાડના ઉત્તર ભાગમાં આવેલી મધ્યમિકા નગરી, આ નામનું મળતાપણું ન હોવા છતાં પણ વધારે બંધબેસે તેમ લાગે છે. સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના આ ગ્રંથમાં ભૂગોળની ઝીણી ચર્ચાને સ્થાન નથી તેથી અહીં એ ચર્ચામાં ઊતરવું યોગ્ય નથી.

લાટ દેશ અને તેની ચર્ચા

અહીં હવે લાટ દેશ સંબંધી કાંઈ કહેવું જોઈએ. રાજશેખર એમના ગ્રંથમાં લાટ દેશ, લાટના લોક, તેમની ભાષા વગેરેના ઉલ્લેખો કરે છે, છતાં તેમના પશ્ચિમ દેશના કે દક્ષિણના વર્ણનમાં લાટનું નામ ગણાવતા નથી એ બહુ સૂચક છે. એ નામ આજે પણ અદૃશ્ય થવા છતાં એનું સૂચન તો અદૃશ્ય થયું નથી. ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં લાટના ઉલ્લેખ બહુ જ રસમય છે. પ્રાચીન ધાર્મિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લાટના ઉલ્લેખ ન હોવાથી આડકતરી રીતે તેના ઉલ્લેખ કરવા છતાં ભૂગોળવર્ણનમાં પુરાણોની પેઠે રાજશેખર પણ લાટને ગણતાં ડરતા લાગે છે. પરદેશી લેખકો તો વાત્સ્યાયન કામસૂત્રથી પણ પહેલાંના સમયથી લાટના ઉલ્લેખો કરે છે. હાસ્યરસમાં લાટી ભાષા સારી છે, લાટના લોકો રસિક છે વગેરે ઉલ્લેખો પ્રાચીન સમયના મળે છે તે ગુણો આજે પણ લાટના-દક્ષિણ ગૂજરાતના લોકોના

કાયમ રહેલા છે. લાટના લોક સંસ્કૃતનો દ્વેષ કરે છે અને પ્રાકૃતને સેવે છે એમ તો રાજશેખર પણ કહે છે. આ લાટ દેશની ભાષા જુદી હતી ? અને તેમ હોય તો જૂતભાષા-પૈશાચી ભાષાની પેઠે તે ક્યારે અને શાથી અદૃશ્ય થઈ તે તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ કહે ત્યારે. પરંતુ સુરાષ્ટ્રથી મારવાડ-જેમાં પ્રાચીન ગૂજરાતનો સમાવેશ થાય છે-સુધીના ભાગમાં અપભ્રંશ, લાટમાં લાટી અગર કોઈ જાતની પ્રાકૃત, અને આ બન્નેની પૂર્વના ભાગમાં જૂતભાષા અગર પૈશાચી, એટલી વાત મહત્વની છે; અને એ બધા ભાગોમાં આજે ગૂજરાતી અને મારવાડી (પૂર્વ વિભાગમાં ગૂજરાતી મારવાડીના મિશ્રણ જેવી -માળવી) એ બે ભાષાઓ આ બધા ભાગનું સાંસ્કૃતિક એકત્વ સિદ્ધ કરે છે.^૧

લાટ દેશની સીમા વખતોવખત બદલાયા કરી છે. વાત્સ્યાયન સૂત્રનો ટીકાકાર જ્યમંગલ માળવાની પશ્ચિમે અપરમાલવ (કુંગરપુર, વાંસવાડા, દાહોદ વગેરે ભાગ) અને એની પશ્ચિમે લાટ દેશ એમ

૧. લાટને માટે અનેક અનુમાનો વિદ્વાનોએ કરેલાં છે. રાષ્ટ્રનું લાટ થયું એ તો હવે કેટલાક માનતા નથી તે ખરાબર છે. ગૂજરાત રાખ્દમાં જ ગુર્જર અને લાટનું ગૂજરાત થયું એ મત પણ ખરા નથી જણાતો. લાટના “ટ” નો “ત” ક્રમ થયો એમ એક વિદ્વાને શંકા કરેલી અને તેના દાખલામાં આખી ભાષામાં કોટરનું કોટર થયું છે તે સિવાય બીજો દાખલો નથી એમ કહેલું ચાહે છે. પરંતુ પૈશાચી ભાષામાં એમ થાય છે એમ બીજા વિદ્વાનનો મત થયો. તે ગમે તેમ હોય પરંતુ ગૂજરાત રાખ્દમાં લાટ જોડાયું નથી એ તો સ્પષ્ટ છે. લાટ નામ પરદેશીઓએ વાપરેલું છે તેથી કે અવૈદિક ગણાતા રૌવ સંપ્રદાય સાથે તેનો સંબંધ હોય તેથી કે ગમે તે કારણને લીધે પરદેશીઓ અને ધાર્મિક વિષયોના સંબંધ વગરના લેખકો જ એ નામે વાપરે છે. એ નામની ઉત્પત્તિનાં અનેક અનુમાનો બેશું એક અનુમાન મેં ખંભાતના ઇતિહાસના પહેલા પરિશિષ્ટમાં ચર્ચેલું છે અને એમાં શિવલિંગના સંપ્રદાય સાથે સંબંધથી એ નામ પડ્યું હોય એમ ખતાવતી ચર્ચા કરી છે. વધુ રસ હોય તેમણે તે જોવી.

કહે છે. નર્મદાની દક્ષિણે દક્ષિણપથ કહે છે, જ્યારે છેક ખેડાથી સુરત સુધી પણ એક વખત લાટની હદ ગણાઈ છે. મંજુશ્રીમૂલકલ્પમાં ઉજ્જનથી પશ્ચિમના આખા સમુદ્રકિનારાના દેશને લાટ દેશ કહેલો છે. સુરતના કિનારાને અપરાંત અને અનૂપને નામે પણ પ્રાચીન ઉલ્લેખ મળે છે. લાટ નામ લોકાચારમાં અને પરદેશીઓએ વધારે વાપરેલું છે અને ધાર્મિક પ્રાચીન સાહિત્યમાં નથી એ બહુ જ સૂચક છે. પરદેશીઓ તો એક વખત અરબીસમુદ્રને પણ લાટનો સમુદ્ર કહેતા હતા. ફારસીમાં લાટને લાર લખે છે. આ લાર દેશમાં નર્મદાને કિનારે કાયાવરોહણ (કારાવણ) ગામમાં આઘ પાશુપતાચાર્ય લકુલીશનો અવતાર થયો હતો એમ શૈવો માને છે; અને આખા શૈવ સંપ્રદાયની નહિ તો શૈવ સંપ્રદાયની મુખ્ય શાખા તરીકે પાશુપત સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ લાટમાં આપણા પ્રાંતમાં થઈ ત્યાંથી ચારે બાજુ પ્રસરી એ બનાવ આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં ધણો મહત્વનો છે.^૧

પુરાણો અને બીજા પ્રાચીન સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથો, ગ્રીક વગેરે પરદેશીઓ અને ઉત્કલીર્ણ લેખો વગેરેમાં આવેલા પ્રાચીન સ્થળો ધણાં છે, ધણાંને પત્તો લાગ્યો નથી અને ધણાં આજે ઓળખાય છે, એ બધાંની યાદી આપવાનો આ પ્રસંગ નથી. જરૂરી સ્થળોનો નિર્દેશ યથાસ્થાને કરીશું. અરબ મુસાફરોના ઉલ્લેખોમાં દેશી નામો વિચિત્ર રીતે લખેલાં છે તે સિવાય કંઈ નવું નથી. પરંતુ આગળ યથાસ્થાને એની નોંધ પણ લખીશું. બીજા મહત્વની વાત એ છે કે ગૂજરાત નામ શાથી અને ક્યારે પડ્યું, એ બાબતમાં વિદ્વાનોએ ઘણી ચર્ચા કરેલી છે અને તે પણ યથાસ્થાને જરૂર પૂરતી જોઈશું. અહીં માત્ર જે સ્થળોએ પ્રાચીનકાળમાં—ગૂજરાત નામ પડતા પહેલાં—એની સંસ્કારિતા ધડવામાં લાગ લગ્યો તેની ટૂંકામાં નોંધ લીધી છે.^૨

૧. આ બાબત પણ ખંભાતના ઇતિહાસમાં આધાર પતાવીને ચર્ચા છે.

૨. વિનયચંદ્રની કાવ્યશિક્ષામાં કેટલાંક ભૌગોલિક સ્થળો આપેલાં છે, તે ગૂજરાત નામ પડ્યા પછીનાં છે છતાં પૌરાણિક આધારથી બનેલાં છે. તેમાં

સામાજિક ઘડતરમાં ભૌગોલિક સ્થળોએ ભજવેલો ભાગ

ગૂજરાતનાં ભૌગોલિક સ્થળોએ ગૂજરાતી સંસ્કારિતામાં ખાસ કરીને સામાજિક આખતમાં એક અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે તે અહીં

દરેક સ્થળની સાથે સંખ્યાઓ આપેલી છે અને તે શેની સંખ્યા છે તે જણાવેલું નથી. પરંતુ કદાચ તે ગામોની સંખ્યા હોય એમ લાગે છે. આ સંખ્યા પછુ ગપાટા જેવી જણાય છે. છતાં ગૂજરાતનાં કેટલાંક સ્થળોનાં નામો રસમય હોવાથી અને ઉપર કહ્યું તે સમયનાં ઘણાં નામો હોવાથી અહીં આપવાં યોગ્ય લાગે છે :- કુલ ભારતના ચોવીસ દેશો કહે છે તેમાં પશ્ચિમમાં આ પ્રમાણે છે :- માલવ, લોહિત, પશ્ચિમ કાછ, વાલભ, સૌરાષ્ટ્ર, કંકણ, લાટ, શ્રીમાલ, અર્બુદ, મેદપાટ, મરુ, વરેન્દ્ર, યમુના, એટલા કહે છે અને વચ્ચે બીજા દિશાના કહી વળી આવતી, કિશત, સૌવીર, ગુર્જર વગેરે કહે છે. આમાં માળવા અને આવંતી, સૌરાષ્ટ્ર અને વાલભ, શ્રીમાલ અને અર્બુદ વગેરે લગભગ એક જ ભૂમિવિભાગ જુદા તરીકે લીધા છે. ગુર્જર દેશને ઉત્તરાપથ અને સિંધુની વચ્ચે લખ્યો છે અને ક્રમ વિચિત્ર છે, છતાં જો ક્રમમાં લખ્યા છે એમ માનીએ તો આ ગુર્જર દેશ તે પાંચબેના વિભાગ માનવો કે રાજપુતાનાનો અસલ ગુર્જર દેશ માનવો તે સમજ્ય તેવું નથી. આબીર દેશને મહારાષ્ટ્ર અને નર્મદા તટ સાથે દક્ષિણપથમાં ગણાવ્યો છે.

એ પછી પશ્ચિમ દેશની વિગત આપે છે તે પછુ રસમય છે. હિરુયાણી વગેરે (હીરવાણી?) ૬; પત્તન વગેરે (પાટણ) ૧૨; માતર વગેરે ૨૪; વડ્ડ વગેરે ૩૬ (આ વડ્ડ નામનાં ગૂજરાતમાં બે ગામ છે તેમાં કયું?); બાલિજજ (બાલેજ) વગેરે ૪૦; હર્ષપુર (હરસોલ?) વગેરે ૫૨; શ્રીનાર વગેરે ૫૬ (પેટલાદ પાસેનું નાર કે શ્રીનગર?); જંબુસર વગેરે ૬૦ (ભરૂચને કેમ છોડી દીધું હશે તે સમજ્ય તેવું નથી); પડવાણ (વઢવાણ?) વગેરે ૭૬ (જૂનું નામ વર્ધમાન કેમ ન લખ્યું? અગર બીજું કોઈ ગામ હોય?); દર્ભાવતી (ડભોઈ) વગેરે ૮૪; પેટલાપદ્ર (પેટલાદ) વગેરે ૧૦૪ (શું આ ચરેતરનું મુખ્ય ગામ હશે?); પદિરાવુકા વગેરે (ખેરાવું?) ૧૧૦; ભોગપુર વગેરે ૧૧૬ (આ ગામ પ્રબંધચિંતામણીમાં પણ આવે છે. ખંભાતથી માળવા જતાં આવે તેમ જણાય છે પરંતુ મને તેનો પત્તો લાગ્યો નથી.); ધવલકુક (ધોળકા) વગેરે ૫૦૦; માહડવાસ વગેરે ૪૦૦ (આ મહેવાસ હશે કે બીજું અને તેની સંખ્યા ગૂ. સાં. ધ. ૨

ભૂલવું ન જાઈએ. જોકે એનું પરિણામ સારું કે ખોટું છે તે ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. આ વાત ગૂજરાતની જ્ઞાતિઓને લગતી છે. લોકોને લીધે સ્થળોનાં નામ કે સ્થળોને લીધે લોકનાં નામ હિંદુસ્તાનમાં ધણી જગ્યાએ મળે છે, પણ ગૂજરાતમાં એની વિશેષતા જરા વિચિત્ર હદ સુધી ગયેલી છે. ધણી જ્ઞાતિઓ-ખાસ કરીને ઉચ્ચ વર્ણોની જ્ઞાતિઓ અને તેની ઉપજ્ઞાતિઓનાં નામો ભૌગોલિક સ્થળોને લીધે પડેલાં છે. નાગર, મોઢ, શ્રીમાળી વગેરે બ્રાહ્મણ વાણિયાની અનેક નાતોનાં નામો પ્રાચીન ભૌગોલિક સ્થળોને લીધે પડેલાં છે. લાટના લાડ વાણિયા ઉપરાંત શ્રીમાળીઓમાં જે લાટમાં ગયા તે લાકુઆ શ્રીમાળી ગણાય છે. ગામોનાં નામો ઉપરથી પડેલાં જ્ઞાતિઓનાં નામો અસંખ્ય છે અને તેના ઇતિહાસ પ્રાચીન અને રસમય છે. ધણાં પ્રાચીન સ્થળોને ચાર યુગનાં ચાર જુદાં નામો આપી પૌરાણિક

એ કાંઈ સ્પષ્ટ થવું નથી.); કૌંકલુ (કૌંકલુ) વગેરે ૧૪૧૪; ચંદ્રાવતી વગેરે ૧૮૦૦ (આબુ પાસેનું ચંદ્રાવતી); મહીતટમ્ (મહીકાંઠો) ૨૨૦૦; સુરાષ્ટ્ર ૬૦૦૦; લાટ દેશ ૨૧૦૦૦; ગુજર દેશ અને પારત ૭૦૦૦૦ (આ ગુજર દેશ ઉપર કહ્યું તેમ મારવાડથી પંજાબ સુધીનો હોય તો નવાઈ નથી. પારત અગર પારદ દેશ તેની પશ્ચિમનો કોઈ દેશ છે.); બ્રાહ્મણ-પાટક (બ્રાહ્મણવાહ-બહમનામાદ-સિંધ) ૩૫૦૦૦૦ (આ રકમને અહ્મદ લક્ષણિ કહે છે. અહ્મદ એ ઉકાનું રૂપાંતર છે એટલે સાડાત્રણ); ડાહલ (ત્રેપુર-ચેદી મધ્ય હિંદ) ૬૦૦૦૦૦; માળવા ૧૮૦૦૦૬૨; કાન્થકુબ્જ (કનોજ-મધ્ય-દેશ) ૨૬૦૦૦૦૦; આટલું લખીને અનંતરં ઉત્તરાપથં દક્ષિણાપથં ચેતિ.-આની પછી ઉત્તરાપથ અને દક્ષિણાપથ-એમ લખે છે. આમા પશ્ચિમ ઉપરાંત મધ્યહિંદનો સમાવેશ પણ કર્યો લાગે છે. સંખ્યા ભાટચારણોની અતિશયોક્તિ-ને પણ વટાવી જાય તેવી જણાય છે. પરંતુ ગૂજરાતનાં ગામો જેમાંનાં ઘણાં ખરાં આજે પણ જડે છે તેમની સંખ્યા તે તે તાલુકાનાં ગામોની સંખ્યા હોય એવું ખરું સમજાય છે. જોકે રાજાવાતનાં છ ખાર વગેરે સમજાય તેમ નથી. લેખકને પાટલુથી ચરોતર વગેરે મધ્ય ગૂજરાતની માહિતી ઠીક જણાય છે.

સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. દરેક નામના બ્રાહ્મણ અને તે નામના વાણિયા મળે છે. માત્ર અપવાદ એટલો જ છે કે ખેડાવાળા બ્રાહ્મણ છે ને વાણિયા નથી.^૧ અને લાડ વાણિયા છે ને બ્રાહ્મણ નથી. આમ અનેક જ્ઞાતિઓ એક વખત સગવડરૂપ હતી તે આજે અંધનરૂપ છે.

---

૧. માર્કોપોલો લાડ બ્રાહ્મણોનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે, તો ખેડાવાળા અને લાડનું ઐક્ય સંભવે ખરું ? આમ માનવાને આધાર ખાસ નથી મળતો પણ સંભવ વિચારવા યોગ્ય છે તે આગળ જોઈશું.

પ્રકરણ ૨ જી

પ્રાગૈતિહાસિક સમય

પ્રાગૈતિહાસિક અને ઐતિહાસિક સમય

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં હવે એવો સમય આવવા લાગ્યો છે કે ગયા જમાનાના ઇતિહાસલેખકો ન્યારથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક સમયની શરૂઆત કરતા ત્યાં હવે તે ઐતિહાસિક સમયનો છેડો હોય. પુરાણો કેવળ ગપાટા નથી એવું હવે સાબિત થવા માંડ્યું છે, અને પુરાણોની કેટલીક હકીકત છેક વૈદિક સમયની કે તેથી પણ પ્રાચીન છે, અને વૈદિક સમય પણ સામાન્ય માન્યતાથી ઘણો પ્રાચીન ઠરતો આવ્યો છે, એટલે તે આધારે પ્રાચીન ઇતિહાસને પણ દૂર દૂરના ભૂતકાળમાં જોવાની રીત કડક ઇતિહાસકારોને પણ વધતે ઓછે અંશે સ્વીકારવી પડે છે. આ બાબતમાં પદ્ધતિસરનો પ્રતિષ્ઠિત અભિપ્રાય આપવાનું માન પાર્જિટરને ઘટે છે.

અસુર જાતિ

એટલે હવે અસુરો કે રાક્ષસો એ આપણા જેવા માણસો જ હતા, લાંબાં નાક ને વાઘ જેવા દાંતવાળા વિશિષ્ટ પ્રાણી નહોતા. શ્રીકૃષ્ણ વગેરે યાદવો એ ભક્ત સભાના રંજન માટેની વાતો નહોતી પણ હિંદુસ્તાનની એક સમયની મહાવ્યક્તિ અને મહાજાતિ હતી. આ બધી વાતોને પ્રાગૈતિહાસિક ગણવી પડે છે એ આપણા ઇતિહાસની કમનસીબી છે. આ આખા વિષયને સંદિગ્ધ ગણવો પડે છે એ આપણા સમાજની ઇતિહાસવૃત્તિનું સનાતન દારિદ્ર્ય છે. આ વિષય સંદિગ્ધ છે છતાં ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં ઘણો મહત્વનો છે. એ ઇતિહાસની ભૂમિકા એની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ છે. એના પાયાની

મજબૂત પૂરણી એ આ પ્રાગૈતિહાસિક અને સંદિગ્ધ ગણાતી પ્રાચીન પૌરાણિક અધૂરી પણ મહત્ત્વની હકીકત છે. વધુ શોધ અને વધુ સમય જતાં એ ઇતિહાસ ઠરશે.

આર્યોએ અસુરોને જીતી પોતાની સંસ્કૃતિ તેમને આપી

વેદવારનો દેવાસુરસંગ્રામ એ આર્યો અને અસુરોનો સંગ્રામ છે. અસુરો આર્યો કરતાં હિંદુસ્તાનમાં વધારે જુની વસ્તી છે. શહેરોમાં રહેનારી, વેપાર ખેડનારી, સ્થાપત્યને ખીલવી જાણનારી, દરિયો ખેડનારી એ પ્રજા છે. આર્યો ગાયોનાં ટોળાં લઈ ખેતી કરનારી પ્રજા છે. અનેક કારણોથી એ પ્રજાએ વિજેતા થઈ અસુરોને જીતી પોતાની સંસ્કૃતિ અને ધર્મ તેમના ઉપર યજ્ઞજ્વરીથી નાંખી, હિંદના અસલ વતની દાસ લોકોને પણ એ પ્રમાણે જીતી, સેંકડો વર્ષના પ્રયાસે, આર્યોએ એક વિશિષ્ટ ઐક્યવાળી સંસ્કૃતિ ઊભી કરી. જે પછીથી આર્ય સંસ્કૃતિ કહેવાઈ અને આજે આપણે હિંદુ સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ. આમાં હારેલા તરીકે અસુરો એક હીન પ્રાણીના જેવા નામશેષ થઈ ગયા. આજની મિશ્ર હિંદુ જાતિમાં હવે આર્ય, અસુર કે દાસને શોધવો એ નાસિકામાન જેવાં શાસ્ત્રોની એક માનસિક કસરત થઈ ગઈ.^૧

અસુરોની સંસ્કૃતિ વિશિષ્ટ હતી

આ અસુરોની સંસ્કૃતિ વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી. વાણિજ્ય^૨ અને

---

૧. અસુરો અને આર્યોની ચર્ચા કરતું એક પરિશિષ્ટ ખંભાતના ઇતિહાસમાં આપેલું છે. અસુરો એક જાતિ હતી એમ હજી ધણા માનતા નથી. આર્ય અને દાસ એ બે જ જાતિ વૈદિક કાળમાં હતી એમ માને છે, પરંતુ એ એક જુદી જાતિ હતી એ બાબત કેટલાક આધાર સાથે એ પરિશિષ્ટમાં ચર્ચા કરી છે.

૨. વેદમાં કહેલા વાણિજ્ય અસુરો હતા. એમનો વાણિજ્ય સાથેનો સંબંધ અને વણિજ શબ્દની ઉત્પત્તિ માટે એ પરિશિષ્ટ જોવું.

સ્થાપત્ય,^૧ વહાણવટું^૨ અને વ્યાજવટું^૩ એ એમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી. એને લીધે આખા હિંદુસ્તાનમાં વસવાટ છતાં જળવટના મહા માર્ગો એમને તાપે હતા. પ્રાચીન હિંદમાં સિંધુ, સરસ્વતી, સતલજ અને યમુના મારફતે આખા ઉત્તર હિંદનો વહેવાર સીધો મહાસમુદ્ર સાથે ચાલતો હતો.^૪ આ ચારે પ્રવાહો સરસ્વતી નાશ પામતા પહેલાં, એટલે મહા જલપ્રલય પહેલાં સિંધ અને ગૂજરાતમાં થઈને વહેતા હતા, એટલે ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવેલો સિંધ, મારવાડ અને ગૂજરાત

૧. અસુરો બાંધેલાં શહેરોમાં રહેતા અને મયદાનવ એમનો મોટો સ્થપતિ થઈ ગયો. મયસ્થાપત્ય એ ઐતિહાસિક સત્ય છે, ગપાટો નથી એ હવે સાબિત થયું છે.

૨. અસુરોની નાગ નામની પેટા જાતિના હાથમાં અસુરોનું વહાણવટું હતું અને સમુદ્રના વેપારની લક્ષ્મીને લીધે અસુરો ખેતીની સંપત્તિવાળા આર્યોથી વધારે સમૃદ્ધ હતા. એ સંપત્તિને માટેની લડાઈ એ સમુદ્રમંથનનો અર્થ બેસે છે. અસુર જાતિનાં દૂષણો પણ હતાં. જિતાયા પછી આર્ય જાતિના સદ્ગુણો અસુરોએ ગ્રહણ કર્યા અને પોતાના સદ્ગુણો કાયમ રહેવા ઉપરાંત દુર્ગુણો—વિચિત્ર સામાજિક રીતરિવાજો—છોડી દેવા પડ્યા. આર્યોની લડાયક વૃત્તિ તેમણે ન લઈ શક્યા, અને પોતાની ધનલાલસા ન છોડી શક્યા, ધર્મની બાબતમાં મિશ્રણ થઈને સમાધાન થયું. દાસજાતિ વખતે વખત બનને સાથે લડતી તે પણ મિશ્રણ થઈને પાછળના હિંદુ સમાજમાં મળી ગઈ, અને એ બધા ઉપર આર્ય સંસ્કૃતિના નામની મહોર વાગી.

૩. અશ્વમેધ જેવા મોટા યજ્ઞના સમારંભમાં જે આખ્યાનો રાજ કહેવામાં આવતાં તેમાં સાતમા દિવસે અસુરોના પ્રતિનિધિ તરીકે વ્યાજવટું કરનારાઓને અસુરવિદ્યાનું શ્રવણ કરાવવામાં આવતું. એને માયાવેદ પણ કહેતા. કડક રીતે વ્યાજ લેનારા આજે પણ સામાન્ય પ્રજા અને ખેડૂતોના દુશ્મન જેવા ગણાય છે. ખેતીપ્રધાન આર્યો અસુરો તરફ ધૂણા બતાવે તેમાં ધર્મ ઉપરાંત આ પણ એક મુખ્ય કારણ હતું.

૪. આ નદીઓ મારવાડ, ગૂજરાત અને સિંધની ભૂમિમાંથી કેવી રીતે તે વહી સમુદ્રને મળતી અને કેવી રીતે નાશ પામી કે ફેરવાઈ ગઈ તે માટે અંશાતના ઇતિહાસમાં સરસ્વતીના પ્રવાહનું પરિશિષ્ટ બેનું.

નો ભાગ આ જાતિઓના મુખ્ય વસવાટમાં હતો અને એ નદી-ઓનાં મુખ આગળ એમનાં મોટાં થાણાં-શહેરો હતાં.^૧ એટલે આ ભૂમિ વિભાગોની વાણિજ્યવૃત્તિ, સમુદ્રયાનની વૃત્તિ-જે એની સંસ્કારિતાનું આજ સુધી મુખ્ય અંગ છે-તેનો પાયો ધણા પ્રાચીન કાળથી દૃઢ થયો હતો. તેથી ઊલટું આર્યોની લડાયક વૃત્તિ ખીજા પ્રાંતોને હિસાબે આ પશ્ચિમ ભાગમાં આજ સુધી ઓછી ખીલેલી જોવામાં આવે છે. આર્યોએ નસાડેલા અસુરો પાતાળ મારફતે કેટલાક ચાલ્યા ગયા અને કેટલાક આર્ય સંસ્કૃતિમાં એતપ્રોત થઈ ગયા.^૨ આ મિશ્રણ પંજબ અને કાશ્મીરનો થોડો ભાગ બાદ કરતાં બધે થયું છે છતાં જળવટના મુખ્ય વ્યવહારના સ્થળ તરીકે અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિના લાભથી હિંદના આ પશ્ચિમ વિભાગમાં આ પ્રાચીન વૃત્તિની અસર વધારે રહી ગઈ જણાય છે.

પ્રાગૈતિહાસિક પાટનગર કુશસ્થલી અથવા દ્વારકા

પુરાણો કહે છે કે વૈવસ્વત મનુના પુત્ર શર્યાતિના પુત્ર આનર્તને ભારતનો નૈર્ઝત્ય ભાગ મળ્યો અને તેના પુત્ર રૈવતે બાપના નામ ઉપરથી પડેલા આનર્ત દેશમાં^૩ કુશસ્થલીમાં રાજધાની કરી. એના

૧. આ થાણાંના વર્ણન માટે પણ ખંભાતના ઇતિહાસમાં પરિશિષ્ટો જુઓ.

૨ કેટલાક દ્રાવિડ દેશમાં મલબાર વગેરેમાં ચાલ્યા ગયા અને કેટલાક હિંદી મહાસાગરના દ્વિપોમાં ગયા. આર્યોની મહોર છાપવાળી જાતિ એક હિંદુ જાતિ થઈ. એ મિશ્રણવાળી-composite-સંસ્કૃતિ બની. અત્યારે અસુર સંસ્કૃતિ એમ કહેતાં પણ અસુર મિશ્રણવાળા કહેવાતા આર્યને મહાન હાનિ લાગે છે! પાતાળ એટલે સિંધનું પાતાળ બંદર અને તેની પાસેનાં બંદરો.

૩. આમ સૌરાષ્ટ્રના કેન્દ્રને જ આનર્ત નામ એક વખત હતું. આનર્ત મનુવંશનો આર્ય ઠરે છે, પરંતુ અનૃત એટલે ઋત-વેદના સત્ય યજ્ઞ ધર્મને ન માનનારા દશ્યુ લોકોનો દેશ માટે ઉત્તરના આર્યોને મન આનર્ત દેશ, એમ ડૉ. આનંદશંકરભાઈ માને છે. અને ઇતિહાસને એ અર્થ વધારે અનુકૂળ પણ છે. દશ્યુને બદલે અસુર ગણવાથી વળી વધારે અનુકૂળ થાય છે. પરંતુ હજી

વંશજ કુર્મી રૈવતે યાદવોની દરિયા માર્ગેથી ચડાઈ થવાથી રાજ્ય ખોયું અને પરિણામે પોતાની પુત્રી રેવતીને શ્રીકૃષ્ણના ભાઈ બલરામને આપીને સમાધાન કર્યું હોય એમ જણાય છે. પરંતુ આનર્તના રાજ્યના ધણી યાદવો થયા લાગે છે. ગિરનાર પર્વતનું રૈવતક નામ આ રેવતના કુટુંબના રૈવતો ઉપરથી પડ્યું છે. યાદવોએ કુશસ્થલીને સુધારી એનું નામ દ્વારકા પાડ્યું.

યાદવો

યાદવોને પ્રાચીન અસુર કુટુંબો સાથે લગ્ન વગેરેથી સંબંધ હતા. શ્રીકૃષ્ણનો મામે અને તેનો સગો જરાસંધ એ બંને અસુરો હતા. જરાસંધની બીકથી શ્રીકૃષ્ણની સરદારી નીચે યાદવોની કેટલીક શાખાઓ મથુરાથી નાસીને દ્વારકામાં આવીને વસી.^૨

એ વાત વાદ્યસ્ત છે. અને કોઈ પુરાણનો ટુકો એને નથી. આનર્તપુર એટલે વડનગર એ સમયનું પ્રાચીન શહેર એમ શ્રી, રસિકલાગ્રભાઈ એમના કાવ્યાનુ-શાસનમાં આપેલા ઇતિહાસમાં લખે છે. પરંતુ આનર્તપુર ઘણું પ્રાચીન હોવા છતાં હાલનું વડનગર એ જ આનર્તપુર એ સ્કંદપુરાણ નાગરખંડની માન્યતા માટે ખંભાતના ઇતિહાસમાં મેં શંકા બતાવી છે અને મૂળ આનર્તપુર હુમ થયા પછી વડનગરને એ નામ પાછળથી અપાયું લાગે છે. આનર્તની રાજધાની એટલે કેન્દ્ર કુશસ્થલીને માન્યા પછી આનર્તનું કેન્દ્ર સમાન આનર્તપુર ત્યાંથી દૂર જુદી જ દિશામાં અને જે સમયે કાઠિયાવાડ ખેટ હતો તે સમયે તેનાથી દૂર બીજા જ વિભાગના કેન્દ્ર તરીકે પણ કેમ મનાય ?

૧. રૈવત ઉપર યાદવો દરિયા માર્ગે ચઢી આવ્યા એમ કહેવાય છે અને બલદેવને જ રૈવતે રૈવતી આપી, તો આ યાદવો જરાસંધના બચથી નાઠેલા જ હોવા જોઈએ અને તે દરિયા રસ્તે આવ્યા હોય તો સિંધુને રસ્તે આવ્યા હોય. પરંતુ મથુરાથી આવેલા તેથી ચમુના અને સરસ્વતીને માર્ગે આવ્યાનો સંભવ વધારે છે. એ કાલમાં ચમુના ખંગાને બદલે સરસ્વતીને મળતી હતી.

૨. એક મત એવો છે કે યાદવો પોતે જ અસુર જાતિના હતા, જોકે શ્રીકૃષ્ણે અસુરોને માર્યાના દાખલા પણ મળે છે. આ વિષય ઘણો વાદ્યસ્ત હોવાથી અહીં અસ્થાને છે એ માટે ખંભાતના ઇતિહાસનું એ નામનું પરિશિષ્ટ

યાદવોની વૃષ્ણિ, અંધક, સૂરસેન, દશાર્હ, સાત્વત, બોજ, મધુ અને કુકુર વગેરે અઢાર શાખાઓ હતી. યદુથી સાડત્રીસમા સાત્વતના કુટુંબમાં વસુદેવને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો. એમની માતાનું નામ દેવકી હતું અને એમના ભાઈ બલરામની માતા રોહિણી વસુદેવની બીજી પત્ની હતી. યાદવોમાં મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણ હોવા છતાં રાજ્ય ઉગ્રસેનના નામથી ચાલતું, અને બધા યાદવોનો હક સરખો હતો. એ એમની રાજ્યવ્યવસ્થાની એ સમયમાં વિચિત્રતા હતી.^૧ યાદવોની આ શાખાઓ આખા પશ્ચિમ હિંદમાં અને પાછળથી દક્ષિણમાં પણ પ્રસરી અને દક્ષિણ પશ્ચિમ હિંદની ઘણી કોમોનું મૂળ આ જાતિની શાખાઓ બની રહી.^૨

ગૂજરાત અને અસુરો તથા નાગો

અસુરો અને નાગ લોકોનાં થાણાં પણ કેટલાક ભાગમાં હતાં. ખંભાતમાં તારકાસુરનું મોટું થાણું હતું એમ પુરાણ કહે છે. મધુમતી તળાજ વગેરે પણ અસુરોનાં નામ હતાં. હિડિંબ વન^૩ પાવાગઢની નજીકમાં હતું. મહિષ અસુરની માહિષ્મતી નર્મદાને કિનારે હતી. તે

અને અત્યંત પ્રસાદ બેનરજી શાસ્ત્રીને Asura in India એ નિબંધ જોવો. આમ છતાં શ્રીકૃષ્ણનાં ઘણાં સંમંદીઓ અસુરો હતા. ચંદ્રવંશ અને સૂર્યવંશ બાબતમાં ચર્ચામાં ઊતરતા જેવું નથી. પરંતુ સૂર્યવંશને અનાર્ય અને ચંદ્રવંશને આર્ય માનવાની પાર્જિટરની દલીલ વિદ્વાનો માન્ય રાખતા નથી. મધ્યકાળના રજપૂત રાજ્યો ના ગમે તેમ કલ્પિત રીતે સૂર્ય કે ચંદ્ર વંશમાં પોતાને મેળવી દે છે.

૧ ગર-આખી ટોળીનું રાજ્ય ચાલે અને એ ટોળીના સરખા હક એ રીત ધ્વજાળમાં પણ હતી એ જાતની એક જોહુમીવાળી વિચિત્ર democracy યાદવોમાં હતી અને તે રીતે હિંદમાં એ બહુ પ્રાચીન હતી.

૨. ૪૬ દ્રાવિડ દેશમાં પણ યાદવ જાતિ આજે જોવામાં આવે છે.

૩. હિડિંબ વનને કેટલાક કાઠિયાવાડમાં પણ ગણે છે. મહેસૂરમાં હિડિંબ વન કહે છે તેના આધાર નથી. ગૂજરાતની કેટલીક પરંપરાઓ મહેસૂર દેશમાં અર્થ જણાય છે.

એક વખત કર્કેટક નાગના હાથમાં હતી અને તેની પાસેથી યાદવોની એક શાખાના સહસ્રાણુ'ન કાર્તવીર્ય' જીતી લીધી હતી. આ સહસ્રાણુ'ન દત્તાત્રય મુનિનો શિષ્ય હતો અને એણે લંકાના રાવણને એક વાર હરાવ્યો હતો. પરશુરામ ભાર્ગવને હાથે આ કાર્તવીર્ય'ની આખી શાખાનો નાશ થયો એમ પુરાણો કહે છે.

પ્રાચીન ઋષિઓ અને ગૂજરાતની ભૂમિ

ભારતના પ્રાચીન ઋષિઓમાં કપિલ અને ભૃગુનાં નામો આ પશ્ચિમ વિભાગ શાથે જોડાયેલાં છે. એમાં ભૃગુકુલના ભાર્ગવો મુખ્ય છે. એમના કુલમાં ઋષવન થયા. દેવો એટલે આર્યો સાથે એમને ખનાવ નહોતો એ ઇંદ્ર સાથેના ઋણખનાવ ઉપરથી જણાઈ આવે છે અને અસુરોની વસ્તીના પ્રાધાન્યવાળા આ વિભાગના ઇતિહાસને બંધબેસે છે. એ કુલના દધીચિનો આશ્રમ પણ અમદાવાદની પાસે આજે બતાવાય છે. દધીચિના પુત્ર પિપ્પલાદ સારસ્વતે અથર્વવેદના સંપાદનમાં મુખ્ય ભાગ લીધો છે. ભૃગુઓએ એ વેદમાં ખાસ ભાગ ભજવ્યો છે. આ સંદિગ્ધ વાત ખરી હોય તો ગૂજરાતની ભૂમિએ વૈદિક સાહિત્યમાં એક અનેરો ભાગ લીધો કહી શકાય.^૧

યાદવો અને જૈન પરંપરા

અહીં એક વાત કહેવી જોઈએ.^૨ જૈન પરંપરા પ્રમાણે

૧. પ્રો. અનંતપ્રસાદ બેનરજી શાસ્ત્રી ભૃગુઓને પણ અસુર જાતિના જણે છે. ભૃગુકુળનો શુક અથવા કવિ દૈત્યોનો ગુરુ હતો એ તો જાણીતી વાત છે. ભૃગુએ ને ઈરાનથી હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા સુધી સંબંધ હતો અને નમદાના મુખ પાસે એમનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું એમ પુરાણો ઉપરથી માલૂમ પડે છે. રામ ભાર્ગવ-પરશુરામે નર્મદા તટ પર અંદરના ભાગમાં આવેલી માહિષ્મતીના કાર્તવીર્ય'ને હરાવ્યો. એમણે કોંકણનો છેક મલખાર સુધીનો કિનારો સમુદ્ર પાસેથી મેળવ્યો એવી કથાઓ છે.

૨. જુઓ શ્રી. રસિકલાલ ડા. પરીખજી કાવ્યાનુશાસનની ઐતિહાસિક ભૂમિકા :- (ભાગ બીજામાં હેમચંદ્રાચાર્યના સમયની પીઠિકાએ સોલંકી સમય સુધીનો ઇતિહાસ તેમણે આપેલો છે.)

શ્રીકૃષ્ણના પિતા વસુદેવના ભાઈ સમુદ્રવિજય અને તેમની રાણી શિવાને અરિષ્ટનેમિ અને રથનેમિ નામે બે પુત્રો હતા. જૈન પરંપરામાં એમને અંધક વૃષ્ણિ શાખાના અને મથુરા પાસે સોરીમપુરથી નાસી દ્વારકા આવેલા કહ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણે પોતાની પાસેના પિતરાઈ ભાઈ માટે ભોજરાજની પુત્રી રાજિમતી સાથે લગ્નની ગોઠવણ કરી. જૈન માન્યતા પ્રમાણે જૂનાગઢના રાજા ઉગ્રસેન યાદવની એ પુત્રી થતી હતી. પરણવા જતી વખતે અરિષ્ટનેમિએ લગ્નના જમણ માટે પશુઓને એ જગ્યાએ પૂરેલાં જોયાં અને તેથી વિરાગ ઉત્પન્ન થવાથી લગ્ન બંધ રાખી તપ કરવા ચાલ્યા ગયા. રાજિમતીને પણ આ જોઈ વિરાગ ઉત્પન્ન થયો. આ બનાવથી આજે પણ ગિરનાર જૈનોનું મોટું પવિત્ર ધામ ગણાય છે.^૧

૧. ઉગ્રસેન ભોજરાજની પુત્રી સાથે લગ્નની વાત જૈન પરંપરામાં લખે છે. આમ એક જ યાદવ કુટુંબમાં લગ્નની વાત આજે વિચિત્ર લાગશે. ઉગ્રસેનની શાખા જુદી એટલું જણાય છે. આમાં જૈન અને હિંદુ પરંપરાઓમાં જરા ફેર પડે છે. લગ્નની પ્રથામાં એ સમયે આજ કરતાં ઘણો ફેર હતો અને આવાં લગ્નો થતાં હતાં. યાદવોને આર્યને બદલે અસર જાતિના માનતાં આ વાંધો રહેતો નથી. પ્રો. અનંતપ્રસાદ બેનરજી શાસ્ત્રીના મત પ્રમાણે અસુર જાતિમાં લગ્ન છેક પાસેનાં સગામાં પણ થતાં હતાં, પરંતુ એમનો મત પણ તદ્દન અહણ્ય કરવા જેવો નથી.

પ્રકરણ ૩ જી

ઐતિહાસિક યુગની શરૂઆત

યાદવો અને મૌર્યો વચ્ચેનો અંધારાનો સમય

યાદવો પછી મૌર્ય સામ્રાજ્યના સમય સુધી આપણા પ્રાંતના ઇતિહાસમાં અંધારું જ છે અને યાદવોના ઉદ્ભવો પૌરાણિક હોવાથી પરદેશીઓથી દોરવાયેલા આપણા ઇતિહાસલેખકો એને ઇતિહાસ તરીકે ગણતા નથી એ કમનસીબની વાત છે. મૌર્ય સામ્રાજ્યથી વર્ષો અને તારીખો કાંઈક કાંઈક મળે છે તેથી આપણે એને ઐતિહાસિક કહીએ છીએ અને યાદવોનાં વર્ષ મળતાં ન હોવાથી એને પ્રાગૈતિહાસિક કહીએ છીએ.

યાદવો પછીના અંધકારમાં કાંઈ પણ વિગત મળતી નથી એ કમનસીબી છે. પરંતુ ઐક્ય સમયમાં પણ સોપારા અને ભરૂચ મોટાં ખંદેરો હતાં અને પ્રભાસ વલ્લભી વગેરેના તેથી પણ પ્રાચીન ઉદ્ભવો છે તેથી એ સમયમાં દેશમાં કેાઈ પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા તો હોવી જોઈએ. આખા હિંદુસ્તાનનો પશ્ચિમની દુનિયા સાથેનો વ્યવહાર એ સમયે સૌરાષ્ટ્ર અને અપરાંતનાં આ ખંદેરો દ્વારા ચાલતો હતો એટલી વાત જ એ વિભાગને સમૃદ્ધ અને વ્યવસ્થિત સિદ્ધ કરવાને પૂરતી છે.

સિંહલદ્વિપનો વસવાટ

મહાવંશ પ્રમાણે ભગવાન શુદ્ધના સમયની લગભગમાં વિજયે સિંહલદ્વીપ જીતીને ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું એ વાતનો ઉદ્ભવ લાટ નામને લીધે આપણી ભૂમિ સાથે જોડીએ તો કાઠિયાવાડના ખંભાતના

અખાતના કિનારેથી એ સોપારા થઈને સિંહલદ્વીપ ગયો એમ સમજાય છે.^૧

યૌધેયો અને આલીરો

આ અંધકારના સમયમાં જ યૌધેયો અને આલીરોની સત્તા-ઓમાં દેશ વહેંચાયેલો હશે એમ સમજાય છે. યૌધેયોની રાજ્ય-વ્યવસ્થામાં લોકશાસનવાદ હોય એવું પણ એમના સિક્કામાં યૌધેયગણ એવા શબ્દથી સમજાય છે. કદાચ આવા ગણરાજ્યને લીધે કોઈ

૧. લાટ અગર લાલ દેશમાંથી સિંહલદ્વીપ ગયેલો વિજય બંગાળના તામ્રલિપ્તિ (તામલુક) બંદરવાળા રાધ અગર લાધ દેશથી ઉપડેલો અને ત્યાંની સિંધી જાતિને સિંહલદ્વીપ લઈ ગયેલો એમ શ્રી નંદલાલ દે વગેરે વિદ્વાનો માને છે. પ્રો. રાધાકૃમુદ મુકરજી આ વર્ણનમાં સોપારા આવેલું તેના ખુલાસો સુપાર એટલે સારી કાઠો એટલે સુમાત્રાને અડકીને વિજય સિંહલદ્વીપ ગયો એમ માને છે. જ્યારે સુપારા અગર સોપારા અગર શૂર્પારક એ અત્યંત પ્રાચીન અને ખૌદ્ધ સમય પહેલાંનું બંદર છે. તે મારી મચડીને સુપાર એટલે સારી કિનારો એવો અર્થ કરવાની જરૂર સમજાય તેવી નથી. રાધને લાધ કે લાટમાં ફેરવવા કરતાં લાટ પ્રત્યક્ષ છે તે લેતાં સોપારા વચ્ચે આવે તેનો ખુલાસો થાય છે. સિંહલદ્વીપનો લાટ-ભર્ય સાથેનો સંબંધ પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ છે. રાધ ખૌદ્ધ સમય જેટલું પ્રાચીન નામ નથી એમ વિદ્વાનો કબૂલ કરે છે છતાં આ વાતને ખેચીને બંગાળમાં લઈ જાય છે. વળી બંગાળનું તામ્રલિપ્તિ-તામલુક-બંદર મને ખંભાત જેટલું પ્રાચીન નથી લાગતું અને ખંભાતનું નૂનું નામ તામ્રલિપ્તિ છે તે મેં ખંભાતના ઇતિહાસમાં અભિધાન પ્રકરણમાં ચર્ચ્યું છે. આમ એક નામ ઉપરથી બીજે નામ પાડવાના મંગલપુર-મંગલોર જેવા દાખલા આપણા દેશમાં ઘણા છે. એટલે મને બંગાળનું તામ્ર-લિપ્તિ, રાધ વગેરે પ્રમાણમાં આપણા વિભાગ જેટલાં પ્રાચીન લાગતાં નથી. સિંહપુર-શિહોર જેનું પ્રાચીન નામ સારસ્વતપુર પણ છે, અને જે વલ્લીની બહુ પાસે છે ત્યાંથી વિજય ગયો હોય એ સંભવ છે. છતાં સ્પષ્ટ પુરાવો આ વાતમાં ન મળવાથી સંદિગ્ધ ગણીને પણ વધારે ટકા બંગાળ કરતાં આ બાજુ ગણવા જોઈએ.

ખાસ રાજનું નામ ન હોવાથી એ સમય અંધકારમય રહ્યો હોય. ૧

ગિરનારના ત્રણ લેખો

મૌર્ય સામ્રાજ્યનું કેન્દ્ર ગૂજરાતથી હજાર કોશ ઉપર પાટલી-પુત્રમાં હોવા છતાં એની સીમા પશ્ચિમ સમુદ્રને અડતી હતી અને આપણો પ્રાંત મૌર્ય સામ્રાજ્યનો એક ભાગ હતો એ તો ગિરનારના લેખથી સિદ્ધ થયેલી વાત છે. જૂનાગઢથી ગિરનાર જવાને રસ્તે ૭૫ કૂટ ધેરાવાના એક પથ્થર ઉપર આ લેખો આવેલા છે. એક લેખ અશોકની ધર્મલિપિનો છે. તે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૭૪-૨૩૭ ની વચ્ચેનો છે. બીજો શત્રપ સ્વદામાનો ઈ. સ. ૧૫૦ નો છે અને ત્રીજો સમ્રાટ સ્કંદગુપ્તનો ઈ. સ. ૪૫૬ નો છે. આ ત્રણે હિંદુસ્તાનના મોટામાં મોટા ગણાય તેવા મહારાજાઓ હતા. અને આ લેખોનું મહત્ત્વ એકલા ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે નહિ પરંતુ આખા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ધણું ભાર છે.

સમ્રાટ અશોક અને મૌર્ય સામ્રાજ્ય : ગૂજરાત એક માત્ર પ્રાંત

સમ્રાટ અશોકના ધર્મલિપિના લેખો પશ્ચિમ હિંદમાં ગિરનાર અને સોપારામાં છે અને પશ્ચિમ વિભાગનું પાટનગર એ સમયે ગિરિનગર અને દક્ષિણનું સોપારા એમ મનાય. મૌર્ય સામ્રાજ્યના સમયની બીજી વિગત આપણા પ્રાંતને લગતી ખાસ ન મળવા છતાં આ લેખના સ્થળ-અને કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં સૌરાષ્ટ્ર અને અપરાંતના ઉલ્લેખોથી પણ એટલું તો ચોક્કસ મનાય કે આ વિભાગ આખા હોવો જોઈએ. કૌટિલ્ય-ચાણક્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો મહામાત્ય હતો. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી સમજાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં ક્ષત્રિયોની

૧. મુંબઈ ગેઝેટિયર, ૧-૧ પૃ. ૧૯, ૩૬, ૩૭, આ ગણરાજ્ય વ્યવસ્થા મધ્યકાલ સુધી પણ હોય એમ લાગે છે. આખું ઉપર અચલેશ્વરના મંદિરની ચડાણીમાં એક ભીંતમાં એક તરવાર લઈ ઝૂમતા વીરની નાની મૂર્તિ નીચે જણરાજ એવા શબ્દ વંચાય છે.

શ્રેણીઓ હતી અને એ લોકો ખેતીનો, ઢોર ઉછેરવાનો, શસ્ત્રનો અને વેપારનો ધંધો કરતા. ઉપર જોયું તેમ યાદવ, આબીર, ચૌધેય વગેરેના ગણરાજ્યને આવર્ણન બંધબેસતું આવે છે.^૧ અને વેપાર એ તો અસલથી આ પ્રાંતનો મુખ્ય વ્યવસાય છે. સૌરાષ્ટ્ર અને અપરાંતના હાથીઓના કદતું વર્ણન^૨ અને અપરાંતનું^૩ મધુરા^૩ કરતાં જરા ઉતરતું છે એ વર્ણન પણ અર્થશાસ્ત્રમાં છે. ભરૂચનું^૩ આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

ગઈ સદીમાં ગિરનારના લેખોની સ્થિતિ

આ સુપ્રસિદ્ધ લેખો ઈ. સ. ૧૮૨૨ માં કર્નલ ટોડને જણ્યા. એ વખતે બાવળ વગેરેની ઝાડીમાં એ ઢંકાયેલા હતા. કાઠિયાવાડના પ્રસિદ્ધ સુંદરજી સોદાગરે જૂનાગઢથી ગિરનાર જવાનો રસ્તો ધર્મભુક્ષિથી સરખો કરાવવા માંડ્યો તે વખતે આ પથ્થર ખુલ્લો પડ્યો. સેંકડો વર્ષોના સમયથી, વરસાદથી, અને છેવટે સુંદરજી સોદાગરના માણસોની બેકાળજીથી લેખના પથ્થરને નુકસાન પહોંચ્યું હતું. કર્નલ ટોડ એક શોધખોળનો રસિક પુરુષ હતો. એણે પોતાના પશ્ચિમ હિંદની મુસાફરીના વર્ણનના પુસ્તકમાં આ લેખ જડવાનું રસિક વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ આહી લિપિમાં લખેલા આ લેખની કાંઈ વિગત કર્નલ ટોડને માલૂમ પડેલી નહિ. ઈ. સ. ૧૮૩૭માં મુંબાઈના ડૉ. જહોન વિલ્સને લેખની પૂરી નકલ કરાવી ને કલકત્તાવાળા જેમ્સ પ્રિન્સેપને મોકલી અને આ

૧. જુઓ કાવ્યાનુશાસનમાં શ્રી. રસિકલાલ પરીખે લખેલો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ.

૨. આ હાથીઓ તે એ દેશમાં ચતા કે ત્યાંના લશ્કરના ગણવા તે સ્પષ્ટ નથી. રાજપીપળાના જંગલમાં હાથી ચતા હતા એટલે અપરાંતમાં તો હાથી હોઈ શકે.

૩. રા. રસિકલાલભાઈ મધુરાને દક્ષિણનું મધુરા કહે છે અને તીનેવલીનું રૂ વખણાય છે તેથી તે બંધબેસતું છે. બાકી મધુરાને પણ મધુરા કહેતા હતા. તીનેવલી અને દક્ષિણનું મધુરા પાસે પાસે છે.

લેખો પહેલવહેલા ઉકેલવાનું માન એ વિદ્વાનને છે.^૧

ગૂજરાતનાં બનાવટી સરોવરો

રુદ્રદામાના લેખમાંથી એ બાબતની ઐતિહાસિક વિગત સમજાય છે. સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં એનો સાળો વૈશ્ય પુષ્પગુપ્ત સૌરાષ્ટ્રનો સૂબો હતો. એણે આ સુદર્શન તળાવ ગિરનારની ઉર્જ્યંત-પર્વતની તળેટીમાં બંધાવ્યું. એનો હેતુ ખેતીવાડીને માટ ગિરનારમાંથી વહેતી નદીઓના પાણીનો સંગ્રહ કરવાનો હતો. પ્રાચીન સમયથી આપણા દેશની આ એક વિશેષતા છે. આવું તળાવ એકાદ મોટા શહેરની પાસે ખાસ હોય છે. નગરજનોને ત્રિહાર માટે, યાત્રાળુઓને સ્નાન માટે, અને લોકોને ખેતી માટે કામ લાગે એવી ભાવનાથી આવાં જળાશયો બંધવામાં આવે છે. જૂનાગઢનું સુદર્શન તળાવ, પાટણનું સહસ્ત્રલિંગ, અમદાવાદનું ચંડોળા વગેરે આ જાતનાં તળાવો છે. ચાંપાનેર પાસે પણ એવું તળાવ છે.

રુદ્રદામાના લેખથી એ પણ સમજાય છે કે ચંદ્રગુપ્ત પછી મૌર્ય વંશને શોભાવનાર જગપ્રસિદ્ધ સમ્રાટ અશોક ગાદીએ આવ્યો. તેના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રનો સૂબો યવનરાજ તુશારપ હતો, અને એણે પણ આ તળાવમાં પાણી જવા આવવાનાં ગરનાળાં મહારાજ્યને શોભે એવી રીતે બંધાવીને એમાં ઉમેરો કરેલો. આ યવનરાજ તુશારપ એના નામ ઉપરથી—કેરશારપ જેવાં નામના સાદૃશ્યથી પારસી હશે અને યવન શબ્દ ઉપરથી ગ્રીક નહિ હોય એમ વિદ્વાનોનું

૧. આ અહેવાલ બર્નેસ આદિના આધારે પ્રો. ફ્રાન્સિસેરિયટ એમના ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં લીધો છે. તેના ઉપરથી અહીં સાર લીધો છે. કનૈલ ટોડના ગ્રંથો રાજસ્થાન અને મુસાફરીનો ગ્રંથ *Travels in Western India* કેટલીક સ્થાનિક વિગતો માટે ઉત્તમ છે, પરંતુ તેમનાં અનુમાનો હવે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય રહ્યાં નથી. પરંતુ ૧૮૨૨ જેટલા જૂના સમયમાં આ વિષયોનો શોધ ધરાવનાર અંગ્રેજ માટે પુરાતત્ત્વ અને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માન ધરાવશે.

માનવું છે. રાજ શબ્દ સૂચવે છે કે એ માણસ રાજવી ગૌરવ ધરાવતો હોવો જોઈએ.

સમ્રાટ અશોકની ધર્મલિપિ અને એ સમયના સમાજ

ઉપર પડતો પ્રકાશ

સમ્રાટ અશોકની ધર્મલિપિમાં ચૌદ આજ્ઞાઓ આપેલી છે. ૨ પહેલીમાં યજ્ઞ કે શિકાર માટે પશુવધ ન કરવાની; બીજીમાં માણસો અને જનાવરો માટે તખીબી મદદ માટે અને ઔષધિઓના વાવેતર માટે, અને કૂવા તથા સારા રસ્તા માટેની; ત્રીજીમાં લોકો ધર્મ ખરાબર પાળે છે, માખાપની ખરાબર સંભાળ રાખે છે, મિત્રો, ઓળખાણુવાળાઓ, સગાં, બ્રાહ્મણો, શ્રમણોનો સત્કાર કરે છે, જીવહિંસા કરતા નથી, ઉડાઉ થતા નથી તેમ જ સંગ્રહ પણ કરતા નથી એ બધી દેખરેખ રાખનાર અધિકારીની નિમણૂકની; ચોથીમાં ઉપર જણાવેલી બાબતો માટે પહેલાંનાં રાજ્યોમાં શું હતું અને દેવોના પ્રિય એવા અશોકે શું શું કર્યું છે અને એના વંશજો એનું પાલન કરશે એ બાબતની; પાંચમીમાં પણ એ જ બાબતની; છઠ્ઠીમાં પ્રજાના કલ્યાણ માટે પોતાની તત્પરતાની અને પોતે પ્રજાજનને અભિગમ્ય છે તે બાબતની; સાતમીમાં દૃઢ ભક્તિ, કૃતજ્ઞતા, હૃદયની શુદ્ધિ, અને આત્મનિગ્રહ વગર ખાલી પૈસા આપવાથી દાનની કાંઈ

૧. કરશાસ્ત્ર ઉપરથી તુશાસ્ત્ર પારસી હશે એવું ગેઝેટિયરના લેખકનું માનવું છે. આ સાદૃશ્ય સિવાય બીજા આધાર આ માનવા માટે નથી, અને યવનરાજ શબ્દનો ખુલાસો થતો નથી.

૨. સમ્રાટ અશોકના લેખની ધર્મલિપિઓનો સાર શ્રી. રસિકલાલભાઈના કાવ્યાનુશાસન બીજા ભાગના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૯-૩૧ માંથી લીધો છે. આ ધર્મલિપિઓ સૂચવે છે કે એ સમયનો સમાજ અને રાજ્ય કેવાં હતાં અને સમ્રાટ અશોક કેવો સારો સંસ્કારી રાજા હતો.

૩. રાજ્યો અધૃષ્ય અને અભિગમ્ય હોવા જોઈએ એવો કાલિદાસનો પણ મત છે. આજના અધિકારીઓની પેઠે કેવળ અધૃષ્ય રહેવું એ ધર્મ નથી એ સમ્રાટ અશોકના સંસ્કાર ઉપર સારો પ્રકાશ પડે છે.

કીમત નથી એ બાબતની;^૧ આઠમીમાં પહેલાંના રાજાઓ શિકાર માટે બહાર જતા પણ દેવોના પ્રિય એવા સમ્રાટ અશોક, ગામડાંમાં લોકને જોવા અને તેમની સાથે ધર્મની ચર્ચા કરવા અને બ્રાહ્મણ શ્રમણોને માન અને દાન આપવા માટે જ બહાર જાય છે એ બાબતની ઘોષણા કરેલી છે.^૨

નવમી આજ્ઞામાં સ્ત્રીઓની છીછલી અને અર્થહીન ક્રિયાઓ ન કરવાની, નોકરો સાથે રીતસર વર્તવાની, વંડીલોને માન આપવાની, પશુઓ તરફ દયા રાખવાની, બ્રાહ્મણ શ્રમણને દાન કરવાની, અને બાપ, ભાઈઓ, અને પતિઓને પોતાના ધરની સ્ત્રીઓને આ પ્રમાણે સૂચના કરવાની ઘોષણા છે.^૩ દશમી અને અગિયારમી આજ્ઞાઓમાં ધર્મના પાલન માટે ઘોષણા છે. બારમીમાં દરેક ધર્મ અને સંપ્રદાય તરફ સહનશીલ વૃત્તિ રાખવાની, અને લોકોને પોતાના ધર્મની પ્રદ્યંસા અને પરધર્મની નિંદા એ બંનેમાં કાબૂ રાખવાની આજ્ઞા છે. તેર અને ચૌદમી આજ્ઞાઓ જરા ધસાઈ ગયેલી છે. તેમાં ધર્મના પાલન માટે અને ધર્મલિપિઓ માટે ઉલ્લેખ છે.

સમ્રાટ અશોકની આ આજ્ઞાઓ ઉપરથી સમજાય છે કે સહિષ્ણુતા અને અહિંસાના પાયા આપણા દેશમાં ધણા પ્રાચીન કાળથી

૧. પૈસા આપીને આરસની તકતી મુકાવરામાં દાન સમજનારા આજ્ઞા પેઠે તે વખતે પણ હશે તેને માટે સમ્રાટ અશોક જાણત હતો એ આ આજ્ઞાપત્રમાં છે.

૨. મૃગયા વિહારી-શિકારખેલી રાજાઓને આ નજીવાજોગ છે.

૩. આ સ્ત્રીઓને લગતી આજ્ઞા ખરેખર રસિક છે. સ્ત્રીઓ આજ્ઞા પેઠે એ સમયે પણ છીછલી બાબતોમાં ખર્ચ કરતી હશે અને અર્થહીન વિધિઓ કરતી હશે એમ સમજાય છે. પુરુષવર્ગને એ બાબતો અટકાવવાની આજ્ઞા સ્ત્રીઓની સ્થિતિનું સૂચન કરે છે. નોકરો તરફ કટાણો આવે એવી વર્તણૂક સ્ત્રીઓ આજ્ઞા પેઠે એ સમયે કરતી હશે તે આ અને કાલિદાસના મૃચ્છિક મવ દક્ષિણા પરિજને એ ઉપરથી સમજાય છે.

નંખાતા આવ્યા છે. આવા મહાનુભાવ સમ્રાટોએ આજની મહાન વ્યક્તિઓની પેઠે મનુષ્યસ્વભાવને કાબૂમાં લેવા પ્રયત્ન કરેલો છે; અને જમાનો આજે છે તેવો એ સમયે પણ મનુષ્યસ્વભાવની નબળાઈઓથી ભરેલો હતો. આજે હલાહલ કલિયુગ ખેઠો છે અને તે સમયે સુવર્ણયુગ હતો એમ માનવાને કારણ નથી.^૧ પરંતુ પરધર્મની સહિષ્ણુતા જે આપણા સમાજમાં ખીળ કોઈ પણ ધર્મના સમાજ કરતાં વધારે જણાય છે, તે અશોક, કુમારપાલ અને અકબર જેવા મહાન સમ્રાટોના પ્રયત્નોને આભારી છે.^૨

અશોક પછીની સ્થિતિ

આપણા સમાજની ઇતિહાસવૃત્તિને શરમાવા જેવું છે કે આજે મોટા અને ઉદાર સમ્રાટની પછી કોણ ગાદીએ આવ્યું તે માટે અનુમાન કરવાં પડે છે! આવા મોટા સામ્રાજ્યના પણ મહારાજા અશોક પછી ભાગલા પડી ગયા એ પણ આપણી સંસ્કૃતિની એક નબળાઈ માટે ખેદની વાત છે. આવું ઇતિહાસમાં અનેક વાર બન્યું છે. અશોક પછી પાટલીપુત્રની ગાદીએ કોણ આવ્યું તે વાત અહીં અસ્થાને છે. એક પરંપરા પ્રમાણે એના મહારાજ્યનો આ પશ્ચિમ ભાગ સંપ્રતિના હાથમાં આવ્યો અને એણે ઉજ્જયિનીમાં રહી આપણા પ્રાંત ઉપર રાજ્ય કર્યું અને જૈન ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો. આ

૧. આ બાબતના દાખલા વૈદિક સમયથી શરૂ કરી જ્યાં સુધીના પ્રાચીન સમયને સુવર્ણયુગ કહેવાય ત્યાં સુધીના પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી બતાવી શકાય તેમ છે.

૨. બુદ્ધો મુંબઈ ગેઝેટિયરમાં આરબો વિશેના પરિશિષ્ટમાં પૃ. ૫૨૯. In their intercourse with western India nothing struck the Arabs more than the toleration shown to their religion both by chief and peoples. આ ગુણુ આખા હિંદુ સમાજનો હતો અને ગુજરાતમાં એ વધારે હતો. ગુજરાત વેપારી દેશ હોવાથી સહિષ્ણુતા અને ઉપયોગી હોવાથી પણ ખીલી હતી.

વાતને કોઈ લેખનો ટેકો નથી એમ વિદ્વાનો માને છે, પરંતુ પર-
પરાઓમાં આ વાત સર્વામાન્ય છે.^૧

યવન (ગ્રીક) રાજાઓ

ઈ. સ. પૂર્વે અને પછીની એક એક સદીના ઇતિહાસમાં
કેવળ અંધારા જેવું છે એવો એક મત છે. યવનોનું રાજ્ય પશ્ચિમ
કિનારાના ભાગમાં હતું એવો ખીજો મત છે; અને સંપ્રતિ કે જે
કોઈ અશોક પછી સત્તામાં આવ્યું હોય તેની સત્તા હતી એવો
ત્રીજો પણ મત છે. આમાં યવનોનું રાજ્ય કાઠિયાવાડ અને કચ્છના
કેટલાક ભાગોમાં હતું એમ માનવાને કારણ છે.^૨ આ માટે
કાઠિયાવાડમાંથી કેટલાક સિક્કા જડેલા છે. પેરિપ્લસનો લેખક કહે

૧. જુઓ શ્રી, રસિકલાલ પરીખકૃત ગુજરાતનો ઇતિહાસ, કાવ્યાનુ-
શાસન, ભા. ૨ પૃ. ૩૨.

૨. પ્રો. કોમીસેરિયેટ આ યવન ગ્રીક સત્તા વિશે ડૉ. બ્યૂલરનો મત
ટાંકીને શંકા બતાવે છે. ડૉ. બ્યૂલર કહે છે કે ભરૂચમાં ગ્રીક સિક્કાઓ વેપારી-
ઓ લાવ્યા હોય, પરંતુ આથી પાલિમાં જે સિક્કાઓ છે તેનો ખુલાસો થતો
નથી. એઓ પુષ્યમિત્ર શુંગનું રાજ્ય હોવાનો સંભવ માને છે, પરંતુ તેને બદલે
સંપ્રતિ વધારે બંધબેસે છે. માળવા જેને તાબે તેવી મોટી સત્તાને તાબે
ગુજરાત હમેશ રહેલું છે એમ એઓ માને છે. પરંતુ કાઠિયાવાડ, કચ્છ અને
ભરૂચનો કિનારા યવનોને તાબે હોય અને માળવા સાથે પૂર્વ ગુજરાત અશોક
પછી આવનાર સત્તાને તાબે હોય એમ બને. સેરોસ્ટોસ (Sartostes) ને બદલે
ગ્રીકો હમેશ Syrastrae લખે છે તેથી પણ એઓ શંકા કરે છે. કદાચ
સૌરાષ્ટ્ર એમ લોકવાચક શબ્દનું એ ગ્રીક રૂપ હોય-મને તો લાગે છે કે સિક્કા
ઉપરાંત રાજશેખર આદિએ પશ્ચિમ દેશમાં કહેલો યવનદેશ તે આને ઉદ્દેશીને
હશે. ખીજું પાલિમાં મીનેન્દ્રને મિલિન્દ કહેલો છે અને મિલિન્દ તથા નાગ-
સેનાના સંવાદમાં નાગસેના એને બૌદ્ધ ધર્મ કબૂલ કરાવે છે એ ઉલ્લેખ છે,
એટલે આ ગ્રીક રાજાઓની સત્તા કચ્છ કાઠિયાવાડના છેક પશ્ચિમના ભાગ ઉપર
હોય એમાં છેક શંકા લાવવા જેવું નથી. (જુઓ શ્રી, રસિકલાલ પરીખકૃત
કાવ્યાનુશાસનમાં લખેલો ગુજરાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૨.)

છે કે મીનેન્દ્ર અને એપોલોડોટસના ગ્રીક સિક્કાઓ ભરૂંચમાં ચાલતા હતા. સ્ટ્રેમો લખે છે કે મીનેન્દ્રે સેરોસ્ટ્રોસ (સૌરાષ્ટ્ર)નો દેશ જીત્યો હતો. કાઠિયાવાડમાંથી જે સિક્કા જડેલા છે તેમાં એક બાજુ એક્ટ્રોપાલિમાં લખેલું છે કે “ મહારાજસ ત્રાદાતસ મીનેન્દ્રસ ”, બીજા સિક્કામાં “ મહારાજસ ત્રાદાતસ અપલદતસ.” આથી આ પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ગ્રીક-યવન લોકોની સત્તા આશરે એંશી વર્ષ ઈ. સ. પૂ. ૧૮૦ થી ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦ સુધીમાં હોય એમ લાગે છે. પેરિપ્લસનો લેખક સૌરાષ્ટ્રમાં છાવણીઓ, કૂવા, દેવળો વગેરે સિકંદરે (એલેક્ઝેંડરે) બાંધેલાં એવો ઉલ્લેખ કરે છે તે બુલ છે. મીનેન્દ્રનાં એ કાર્યો હોવાં જોઈએ. રાજશેખરાદિએ સૌરાષ્ટ્રના સાનિધ્યમાં કહેલો યવન દેશ પણ આ ગ્રીક-યવન સત્તાને ઉદ્દેશીને કહેલો એમ સમજાય છે.

યાદવો પછી વચ્ચે અનેક નાનાં મોટાં રાજ્યો થયાં છતાં પણ જે જે અધિકારના સમયો આપણને જણાય છે તેમાં યાદવોનાં જ નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર ગણરાજ્યો હોવાનો સંભવ વધારે છે. વખતો-વખત મોટાં રાજ્યોને ખંડણી આપ્યા છતાં અંતરૂઢ્યવસ્થા પૂરતાં આ રાજ્યો સ્વતંત્ર હોય એમ જણાય છે. પ્રો. જયસ્વાલજી મંજુશ્રીમૂલકદંપની ભૂમિકામાં આ બાબતનો ઉલ્લેખ કરે છે. એમણે વારવતી અગર દારમતી-દારકાનું સમુદ્રમાં ડૂબી જવું અને તે પહેલાંના યાદવ રાજાઓનાં નામો પણ આપ્યાં છે. ઉજ્જયિનીની પશ્ચિમના આખા સમુદ્ર કિનારાને એઓ લાડ લોકોનો પ્રદેશ અથવા લાડ-લાટ-દેશ કહે છે એ સાચું છે. એના વતનીઓ નાવિકો છે અને સૂર એટલે એસીરિયા અને પાર્શ એટલે ઈરાન સુધી સમુદ્રયાન કહે છે. શર્પારિક બંદરનું નામ એ ઉપરથી પડ્યું છે. દારકાના વતની યાદવોને વારવત્યાઃ કહેલા છે અને વલ્લીના મૈત્રકો એના વંશના છે એમ પણ કહે છે. આ ઉપરથી યાદવોનાં ગણરાજ્યો પ્રજાસત્તાક ગણાય તેવાં રાજ્યો પશ્ચિમ હિંદમાં ત્યાં પ્રસરેલાં હોય

એમ જણાય છે. અને દરિયો ખેડીને પરખાંડના દેશો સાથે વેપાર ખેડવાની તેમની ખાસ પ્રવૃત્તિ હોય એમ જણાય છે.^૧

---

૧. સરખાવો : Jayaswal's Imperial History of India :
પૃ. ૨૪, ૨૫, ઉપરોક્તી શ્લોકો આ પ્રમાણે છે :

પશ્ચાદ્દશપર્યન્ત ઉજ્જયન્યામતઃ પરાં ।

સમુદ્ગતીરપર્યન્ત લાઢાનાં જનપદે તથા ॥

વલ્લભીન રાજ્યોને લડ શોકોના અધિપતિ કહેલા છે. છેલ્લો મુત્ર રાજ મૂખ હોતો અને તેની પછીના સેવકો એટલે પરતંત્ર થયા. પછી લખે છે કે

તૈષાં ચ પૂર્વજા વંશાઃ શીલા હ્યોપરતે તદા ।

ભવિતા ભૂપતયઃ સર્વે અમ્ભોજે તિરપર્વગાઃ ॥ x x x

x x x અસ્તંગતે નૃપો ધીમાં ઉદકે પ્લાવિતા પુરી ।

દ્વારવલ્યા તદા તસ્ય મહોદધિસમાશ્રિતા ॥ x x x

x x x અનન્તા નૃપતયો પ્રોક્તા યાદવાનાં કુલોદ્ભવાઃ ॥

પ્રકરણ ૪ થું

શક ક્ષત્રપો અને ગુપ્તો

પરદેશી શકોનું આગમન

મધ્ય એશિયામાંથી આવેલા શક લોકોએ ઈ. સ. ની શરૂઆતની લગભગમાં હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. ઈ. સ. પૂ. ૭૦ થી ઈ. સ. ૩૯૫ સુધી ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદના મોટા ભાગ ઉપર શક રાજ્યોની સત્તા રહેલી છે. એમનાં કુલનાં ગમે તે નામે હોય છતાં સામાન્ય જનતામાં એ લોકો શકને નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે,^૧ અને પુરાણમાં એ નામે પ્રવેશ કર્યો છે. ઉત્તર હિંદના શક રાજ્ય સાથે અહીં સંબંધ નથી. પશ્ચિમ હિંદના મોટા ભાગ ઉપર આ શક લોકોમાં એ કુલોએ સત્તા ભાગવી છે અને તે ક્ષત્રપોને નામે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ શક લોકો પરદેશીઓ હતા. ઈરાનના સામ્રાજ્યના લાંબા સમયના સંસર્ગને લીધે એ લોકો સંસ્કારી હતા, બીજી પરદેશથી આવેલી જાતિઓની પેઠે અર્ધ જંગલી નહોતા. પરધર્મીઓને માણીને હિંદુ બનાવવાની હિંદુ ધર્મની અપૂર્વ શક્તિએ અનેક પરદેશી

શકો હિંદુ સમાજમાં મળી ગયા.

આક્રમણ કરનારાઓને હિંદુ બનાવી દીધા છે.^૨ હિંદુ થવા માટે હિંદુને ત્યાં જન્મવું પડે એમ માનનાર સનાતનીને પોતાની જાતિમાં આવા હિંદુ થયેલા પરદેશીને પારખવા માટે તો આવા ભૂતકાળના

૧. મહારાજ કનિષ્ક કુશાન કહેવાય છે છતાં શક જાતિમાં એની ગણતરી થઈ છે એમ અહનેકર વગેરે વિદ્વાનોનું માનવું છે.

૨. મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિને હિંદુ સંસ્કૃતિ પૂર્વની માફક ન સમાવી શકી તેનું કારણ એ સંસ્કૃતિઓ વધારે શ્રેષ્ઠ હતી એમ માનવું કે હિંદુ સંસ્કૃતિની ઉદારતા ક્ષીણ થઈ હતી એમ માનવું ?

ઈતિહાસ કરતાં સંજયને મળી હતી તેવી દિવ્ય ચક્ષુ જેવી કોઈ શક્તિ આપે ત્યારે જ સમજી શકે. આ શક લોકો અન્ય ધર્મના હોઈ પરદેશથી આવી હિંદુ જાતિમાં ઓળખાય નહિ એમ સમાઈ ગયા; અને એમણે સ્થાપેલો શક સંવત્સર આજે ચુસ્ત સનાતની હિંદુઓ માને છે.^૧ શક સંવત્સર ઈ. સ. ૭૮ માં નહપાન ક્ષત્રપના રખતમાં પશ્ચિમ હિંદમાં શરૂ થયો, અને વિક્રમ સંવત સંખ્યાની દૃષ્ટિએ એનાથી જૂનો છતાં, ગુપ્ત કાળમાં એનો વપરાશ પશ્ચિમ હિંદમાં વધવા પછી જ શક સંવત્સર ગૂજરાતમાં વપરાતો બંધ થયો અને તે દક્ષિણનો મુખ્ય સંવત્સર થઈ રહ્યો.

નહપાન ક્ષત્રપ

આ પશ્ચિમના શક-ક્ષત્રપોનાં કુટુંબો સત્તામાં હતાં. એમાં પહેલી નહપાનની સત્તા ક્ષહરાત ક્ષત્રપના નામથી પ્રસિદ્ધ હતી. ક્ષત્રપ શબ્દ છત્રપ, છત્રવ, ખત્રપ, એવી રીતથી સિદ્ધાઓ વગેરેમાં દેખાય છે. એ મૂળ પરદેશી શબ્દનું ક્ષત્રપ એ સંસ્કૃત રૂપ છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. નહપાનના વંશનું ક્ષહરાત નામ પણ છહરાતનું સંસ્કૃત રૂપ છે. આ શબ્દ મૂળ ધરિનમાં પ્રાંતના સૂબાને સત્રપ કહેતા એ ઉપરથી હિંદમાં આવેલા શકોએ જૂની ધરિનની તાબેદારીનાં સંસ્મરણમાં ચાલુ રાખ્યો એમ પણ કોઈ વિદ્વાનનું માનવું છે.

નહપાનનું રાજ્ય દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગ ઉપર પણ પ્રસર્યું હોય એમ જણાય છે. એના સિદ્ધા ઉપર બેક્ટ્રે-ગ્રીક લિપિમાં અને કેટલાક નાગરીમાં પણ છે. ગઈ સદીમાં એના થોડા સિદ્ધા હાથ લાગ્યા હતા; પરંતુ ૧૯૦૭ માં નાસિકની પાસેથી એના

૧. શક સંવત્સર શાલિવાહનને નામે પ્રસિદ્ધ છે અને તે દક્ષિણના સાતવાહનનું નામ છે એમ મનાય છે એ ભૂલ છે. કનિષ્કના સમયથી શક લોકોએ શરૂ કરેલો સંવત્સર શક સંવત્સર કહેવાય છે. આ માટે પ્રો. અદતેકરે તા. ૧૭-૩-૪૦ ના 'હિંદુ'માં લેખ લખ્યો છે.

એક સાથે તેર હજાર ચાંદીના સિક્કા હાથ લાગ્યા છે.^૧ એના સિક્કાઓ ઉપર રાજો છદ્ધરાતસ નદ્ધપાનસ એમ લખેલું છે. કોઈ ઉપર છદ્ધરાતસ એમ પણ છે. ક્ષત્રપ નામ એના સિક્કામાં જણાયું નથી. પણ એના જમાઈ ઉષવદત્ત (સંસ્કૃત ઋષમદત્ત)ના લેખમાં ક્ષદ્ધરાત ક્ષત્રપ નદ્ધપાન એમ લખેલું છે. ક્ષત્રપ રાજાઓમાં નદ્ધપાન જેવાં પરદેશી નામો જણાય છે, પરંતુ પાછળથી હિંદુ નામો એમણે ધારણ કરેલાં છે.

નદ્ધપાનનો જમાઈ ઉષવદત્ત

ઉષવદત્ત નદ્ધપાનનો જમાઈ હતો અને નદ્ધપાનને પુત્ર વારસ ન હોવાથી જમાઈની સત્તા ધણી હોય એમ જણાય છે. નાસિક વગેરેના લેખમાં ઉષવદત્તની ઉદાર દાનશીલતાનું વર્ણન આપેલું છે. એણે આણ્ણ પાસે બનાસ નદી ઉપર ઘાટ બંધાવ્યો; પ્રભાસમાં આઠ બ્રાહ્મણ કન્યાઓનું કન્યાદાન દીધું; ભરૂચ, દશપુર (મંદસર) વગેરે જગ્યાઓએ ધર્મશાળાઓ અને અન્નક્ષેત્ર બંધાવ્યા; સોપારા આદિ જગ્યાએ બગીચા અને કૂવા કરાવ્યા. દક્ષિણ ગૂજરાતની તાપી દાહાણુક (દહાણુ) કાવેરી વગેરે નદીઓ પાર લોકને જવા આવવા માટે વિના મૂલ્યે હોડીઓની સગવડ રાખી. પુષ્કર વગેરે જગ્યાએ લાખો ગાયોનાં દાનનું પણ કહેવામાં આવે છે.^૨ નદ્ધપાન પછી

૧. પ્રો. કોમાસેરિયેટ્ટન ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, ઉપોદ્ધાત-૫૮. ૩૨.

૨. બુઓ મુંમાઈ ગેઝેટિયર ભા. ૧, પૃ. ૨૪-૨૬. આમાં ક્ષત્રપો સબંધી ઘણી વિગત સાથે વર્ણન આપેલું છે. દાનમાં ત્રણ લાખ ગામોની વાત લખે છે તે મનાય કે કેમ તે સવાલ છે. નાળિયેરીનાં ઝાડ, અને બીજાં ઝાડ, ગામો, સુવર્ણ સિક્કા વગેરેનાં દાનનો તો હિસાબ નથી. ક્યાં ક્યાં આ દાન કર્યાં એ ગામોનાં નામ પણ ન. ગેઝેટિયરનો લેખક લખે છે કે આ બધાં દાન બ્રાહ્મણ ધર્મને લગતાં અને બ્રાહ્મણોને આપેલાં છે. પણ બૌદ્ધ ધર્મને લગતાં દાનો એની સ્ત્રી-નદ્ધપાનની પુત્રીના સંતોષ માટે આપ્યાં હોવાં જોઈએ. નદ્ધપાન બૌદ્ધધર્મી હતો. આ વર્ણન ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ સમજાય છે કે સુરાષ્ટ્ર, અપરાંત, અને હાલના ગૂજરાતનો ઉત્તર સુધીનો ભાગ સારી રીતે વસેલો હતો અને વેપાર આદિને માટે શોકની આવજા પણ ઘણી હતી.

ઉપવદત્ત ગાદીએ આવ્યો હોય એમ લાગે છે પણ તે માટે પુરાવા નથી. તેમ જ ઉત્તરના કનિષ્કના સામ્રાજ્યના આ પશ્ચિમના ક્ષત્રપો ખંડિયા હતા કે સ્વતંત્ર હતા તે માટે પણ ખાત્રીદાયક પુરાવા મળતો નથી. શક સંવત્સર પશ્ચિમમાં નહપાને પોતે શરૂ કર્યો કે કનિષ્કના ખંડિયા તરીકે તે પણ ખાત્રીથી કહી શકાય તેમ નથી.^૧ ઈ. સ. ૧૩૮ માં આંધ્ર સમ્રાટ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીએ નહપાનના રાજ્યને ઉથલાવી સુરાષ્ટ્ર અને અપરાંતમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી એમ નાસીકના લેખ ઉપરથી જણાય છે.^૨

ક્ષત્રપોના ખીજા કુલની સત્તા

નહપાન પછી ક્ષત્રપોનું ખીજું કુલ સત્તામાં આવે છે અને એમનું રાજ્ય ગૂજરાત કાઠિયાવાડની ભૂમિ ઉપર ત્રણસો વર્ષ જેટલા લાંબા સમય સુધી ચાલે છે. આ વંશનો પહેલો રાજા ઝમોતિકનો પુત્ર ચણ છે અને એ શરૂઆતમાં ક્ષત્રપ હોઈ પાછળથી મહાક્ષત્રપ પણ કહેવાય છે. એણે ગૌતમીપુત્રે જીતેલો ગૂજરાત કાઠિયાવાડનો ભાગ પાછો લઈ લીધો.

ક્ષત્રપોનો પહેરવેશ

આ ક્ષત્રપોનો પહેરવેશ એમના સિક્કાઓ ઉપરથી સમજાય છે. નહપાનના સિક્કાઓથી આ જરા જુદા પડે છે. નહપાન ધારવાળી ટોપી પહેરે છે અને બાણ તથા વજ્રની નિશાની રાખે છે. એના વાળ હોળેલા છે અને કાન સુધી નીચા છે. ગળે પટો (કોલર)

૧. ગેઝેટિયરનો લેખક શક સંવત્સરને નહપાનનો સંવત્સર માને છે. શાલિવાહન કે શાતકર્ણીએ શકને હરાવ્યા તેનો સંવત્સર એમ જ માને છે તે નિરાધાર છે. પ્રો. અલ્તેકર એને કનિષ્કના રાજ્યનો સંવત્સર માને છે તે સંભવિત છે.

૨. ગેઝેટિયર આ વર્ષે જણાવે છે, વિન્સેન્ટ સ્મિથ ઈ. સ. ૧૨૬ લખે છે. પ્રો. કોમીસેરિયેટ ઈ. સ. ૧૨૪ લખે છે.

અને ઝબ્બો પહેરેલો છે. ચટ્ટનના સિક્કાઓમાં સૂર્ય-ચંદ્રનું ચિહ્ન છે અને ટોપીને ધાર નથી. વાળ નહપાનથી જરા લાંબા છે અને મૂછો રાખેલી છે. નહપાનની પેઠે ચટ્ટનનું નામ અને એના બાપ ઝમોતિકનું નામ પરદેશી લાગે છે. એના લાંબા વંશમાં એકાદ અપવાદ સિવાય બીજાં નામ હિંદુ લાગે છે.

મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા

ચટ્ટનના વંશની લાંબી વંશાવળીના વર્ણનમાં ઊતરવું અહીં અસ્થાને છે એટલે મુખ્ય બીનાઓ અને એના પુત્ર જયદામાના પુત્ર રુદ્રદામાનું માત્ર વર્ણન કરીશું. ત્રણસો વર્ષના આ વંશના રાજ્ય કાળમાં રુદ્રદામા સૌથી મોટો અને યશસ્વી રાજા થઈ ગયો. એના સિક્કાઓ કાઠિયાવાડમાંથી ધણા મળે છે. એણે ચાળીસ ઉપર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એનો દેખાવ પણ સિક્કાઓ ઉપરથી ચટ્ટનને મળતો છે. એના ગિરનારના લેખથી એ અમર બન્યો છે.

એણે એના બાપે બોયેલું મહાક્ષત્રપનું બિરુદ પાછું મેળવ્યું. એણે રાજ્યની સીમા ધણી વધારી અને આંધ્રના શાતકર્ણી રાજાને બે વાર હરાવ્યો પણ જતો કર્યો; કારણ એણે પોતાની પુત્રી શાતકર્ણી રાજાને પરણાવેલી હોવાથી એ એનો જમાઈ થતો હતો. એણે અકરા-અવંતી, અનુપ, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, શ્વેત્ર, મરુ, કચ્છ, સિંધુ, સૌવીર, કુકકુર, અપરાંત અને નિષાદ વગેરે દેશો જીતી લીધા. એટલે બીલસા, સિંધ, મારવાડથી શરૂ કરી ગૂજરાત, કાઠિયાવાડ અને કાંકણ સુધીનો ભાગ પોતાની સત્તા નીચે હતો. એને શબ્દ-વિદ્યા, અર્થશાસ્ત્ર, ગાંધર્વવિદ્યા (સંગીત), નર્તન, ન્યાયશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાઓ આવડતી હતી. એ ઉપરાંત મર્દાનગીની રમતો, શસ્ત્રવિદ્યા, ઘોડાની રમતો અને પરીક્ષા, હાથી, રથ વગેરેની વ્યવસ્થા, કુસ્તી અને પટાબાજીનો પણ નિષ્ણાત હતો. એની વાણી સારી હતી, અને ગદ્ય તથા પદ્ય ઉપર પ્રભુત્વ હતું. એનું

શરીર સુંદર અને ધાટીલું હોવાથી ધણી રાજકુમારીઓએ એને પતિ તરીકે પસંદ કર્યો હતો.^૧

એણે શહેરો વસાવ્યાં, વેપારનાં સ્થળો અને ગામડાંને ચોર, લુટારુના ભયથી મુક્ત કર્યાં. જંગલી જનાવરો અને રોગનો ભય પણ એણે નાબૂદ કર્યો. સમાન શત્રુ યુદ્ધમાં આવે તેને મારવા સિવાય તે કોઈ માણસને મિથ્યા મારતો નહિ.

એણે ગિરનાર પાસેનું સુદર્શન તળાવ સમરાવ્યું

ઉપરની વીગત ઉપરાંત લેખમાં સુદર્શન તળાવની વીગત પણ આપેલી છે. એક વર્ષે (શક ૭૨) કાઠિયાવાડમાં મોટો જળપ્રલય આવ્યો અને ઉર્જયન્ત(ગિરનાર)ની પદ્માશિની, સુવર્ણસિકતા વગેરે નદીઓના ભારે પૂરથી પ્રદેશ જળમય થઈ ગયો અને સુદર્શન તળાવની પાળ અને ખંધ તૂટી જવાથી, અને ભારે પવનથી મોટા પથ્થરો અને ઝાડ તૂટી પડવાથી, તળાવ ફાટી ગયું અને એની ઉપરનાં ખાંધકામ પણ તૂટી ગયાં અને પાણી ન રહેવાથી સુદર્શન તળાવ દુર્દશન બની ગયું હતું. ૪૨૦ હાથ લાંબો, ૪૨૦ હાથ પહોળો અને ૭૫ હાથ ઊંડો ખાડો પડી ગયો હતો. આને સમરાવવાનું કાર્ય રાજાના કાર્યકરોને અશક્ય લાગતું હતું, અને એમણે રાજાને એ કાર્ય પડતું મૂકવાની સલાહ આપી હતી. આથી લોકમાં જીમરાણુ પણ થયું હતું. આખરે આનર્ત અને સુરાજીના પહેલવી સૂઆ સુવિજ્ઞાપે (શ્યાવકશા) એ કામનું બીકું ઝડપ્યું અને કામ પૂરું કર્યું. નવો ખંધ જૂના કરતાં ત્રેવડો મજબૂત અને મોટો ખાંધવામાં આવ્યો અને પુષ્કળ ધન ખર્ચ કરવામાં આવ્યું. છતાં લોક પાસેથી કોઈ વેરો લેવામાં આવ્યો નહોતો અને વેઠ કરાવવામાં આવી ન

૧. રસિકલાલ પરીખકૃત : ગૂજરાતનો ઇતિહાસ : કાવ્યાનુશાસન ભા. ૨ અને પ્રો. કામીસેરિયેટકૃત ગૂજરાતનો ઇતિહાસ અને મુંબઈ ગેઝેટિયર ભા. ૧.

હતી. કામ તાકીદે પૂરું કરવામાં આવ્યું અને સુદર્શન સરોવર સુદર્શનતર કરવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે રુદ્રદામાના લેખનો સાર છે. એમાં મૂળ એ તળાવ બાંધનાર સમ્રાટ અશોકનો ઉલ્લેખ પણ છે. આ લેખ ઈ. સ. ૧૫૦ નો છે. એના સમયના શક પરના એક લેખ ઉપરથી એ સમયે કચ્છમાં બૌદ્ધ ધર્મ હોવાનું અનુમાન થાય છે.^૧

એના પછીના રાજ્યો

રુદ્રદામા પછી લગભગ બાવીસ રાજ્યો થઈ ગયા. એના પુત્ર દામાન્ગડશ્રીનું નામ પરદેશી લાગે છે, પરંતુ એનો પુત્ર જ્યદામા હિંદુ નામવાળો જણાય છે. જ્યદામાને ઉઠાડીને એના કાકા રુદ્રસિંહ પહેલાએ રાજ્ય લીધું જણાય છે. એના સમયનો એના સેનાપતિ બાપકના પુત્ર સેનાપતિ રુદ્રભૂતિનો લેખ હાલારમાં ગૂંદા ગામ પાસેથી ઈ. સ. ૧૮૧ નો (શક ૧૦૩)નો મળ્યો છે તેમાં રસોપદ્ર ગામમાં લોકો માટે કૂવો ખોદાવવાનો ઉલ્લેખ છે. આ રુદ્રભૂતિ આબીર જાતિનો હતો.^૨

ગૂજરાતનો દરિયાઈ વેપાર વધારવાની કાળજી

વિદ્વાનોનું એમ માનવું છે કે પેરિપ્લસનો લેખક જે સેન્ડેનીસ નામના રાજાનો ઉલ્લેખ કરે છે તે ક્ષત્રપ સંઘદામા હોવો જોઈએ. પેરિપ્લસનો લેખક લખે છે કે એણે “સેરેગેનસ” — દક્ષિણના શાતકર્ણી રાજા પાસેથી મુંબાઈ પાસે આવેલું કલ્યાણ બંદર લઈ લીધું અને એ બંદરને વેપારના કેન્દ્ર તરીકે બંધ કરીને ત્યાં આવતાં ગ્રીક

૧. ર. છા. પરીબ્રુત ગૂજરાતનો ઇતિહાસ-કાવ્યાનુશાસન ભા. ૨, કચ્છનો આ લેખ શક સંવત્સર પર ઈ. સ. ૧૩૦ નો છે. એ સાલના બીજા ચાર લેખો રુદ્રદામાના રાજ્યના છે તેમાં તેનાં સગાઓના મરણનાં સંસ્મરણોના ઉલ્લેખો મળે છે.

૨. ગેઝેટિયર અને ઉપરના જે ઇતિહાસ ગ્રંથોમાંથી સાર લીધો છે. આલીશ ગૂજરાતમાં સત્તામાં હતા તેનો આ દાખલો છે.

વહાણોને ભર્ય આવવા માટે બંદોબસ્ત કર્યો અને કલ્યાણથી ભર્ય આવવા માટે રસ્તો બતાવવા માછીમારોનાં વહાણો રાખ્યાં.^૧ આ ઉલ્લેખ ખરો માનીએ તો અસલથી વાણિજ્યપ્રધાન એવા આપણા પ્રાંતની વેપારવૃદ્ધિમાં આટલા પ્રાચીન સમયમાં પણ રાજકર્તાઓએ ખૂબ રસ લીધો જણાય છે. આટલા પ્રાચીન સમયમાં વેપાર અને વહાણવટાના ઉલ્લેખો બીજા કોઈ પ્રાંતના ઇતિહાસમાં આટલા પ્રમાણમાં જણાતા નથી.

ક્ષત્રપોના લાંબા રાજ્યકાળનો છેવટે ક્ષત્રપ આત્મસિંહના પુત્ર શ્રીસિંહના સમયમાં ઈ. સ. ૪૯૫ માં અંત આવે છે અને સુરાષ્ટ્ર વગેરે પશ્ચિમના પ્રાંતો ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો ભાગ બની રહે છે.

ગૂજરાત કાઠિયાવાડનો સંબંધ કાંઠાને રસ્તે

આ સમયમાં એક વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચાય છે. જે ઉલ્લેખો સ્થળો વગેરેના મળે છે તેમાં દક્ષિણ ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડના ઉલ્લેખો વધારે છે. તે પછી શ્વેત્ર, કચ્છ, મારવાડ વગેરે દેશોનાં નામો આવે છે; પરંતુ તેમાંનાં સ્થળો ખાસ આવતાં નથી. કચ્છ સારી રીતે વસેલો જણાય છે. મધ્ય અને ઉત્તર ગૂજરાતના ઉલ્લેખો બહુ ન હોવાથી એ ભાગ વસેલા ન હોય એમ માનવાને કારણ નથી. પરંતુ ઉજ્જન જે ક્ષત્રપોનું રાજધાનીનું સ્થળ હતું ત્યાંથી પ્રાંતીય રાજધાની-ગિરિનગર-જૂનાગઢ જવા માટે મધ્ય ગૂજરાતને બદલે દક્ષિણ ગૂજરાતના બંદરેથી દરિયા મારફતે કાઠિયાવાડ જવાનો રસ્તો વધારે વપરાતો હોય એમ જણાય છે. નહપાને પણ એ રસ્તે કાઠિયાવાડ જતું હશે એમ ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે. છેક મધ્ય-કાલીન રજપૂત સમય સુધી કાઠિયાવાડ જવા માટે ખંભાત થઈ દરિયાકાંઠાનો રસ્તો વપરાતો હતો અને ઝીઝુવાડા થઈ રણના

કિનારાનો રસ્તો થોડો થોડો પ્રચારમાં આવ્યો હતો.^૧ ક્ષત્રપોના સમયમાં મધ્ય ગૂજરાતમાં થઈને કાઠિયાવાડ જવાનું અશક્ય હોય એમ લાગે છે, કારણ કે એ હજાર વર્ષ પૂર્વે કાઠિયાવાડ બેટ હતો એમ સિદ્ધ થયેલું છે. ક્ષત્રપોના સમયમાં ગૂજરાત, કાઠિયાવાડ વચ્ચેનો પાણીનો ભાગ પુરાતો જતો હોવો જોઈએ.

દક્ષિણ ગૂજરાતમાં ત્રૈકૂટકો

ક્ષત્રપોઃ અને ગુપ્તોના સમયની લગભગમાં દક્ષિણ ગૂજરાતમાં ત્રૈકૂટકોનું રાજ્ય હતું અને એ લોકો વૈષ્ણવ ધર્મના હતા. એ રાજ્યની વીગતમાં ઊતરવાનું આ સ્થાન નથી.

ગુપ્ત મહારાજ્ય

ઈ. સ. ૩૯૫ થી ૪૭૦ સુધી ગૂજરાત ગુપ્ત મહારાજ્યનો ભાગ હતું એ માટે સિદ્ધાંતો અને રકંદગુપ્તનો ગિરનારનો લેખ એ સિવાય બીજા ખાસ મોટા આધાર મળતા નથી. આ મહારાજ્યો વૈષ્ણવ ધર્મના હતા. ઈ. સ. ચોથી સદીના અંતમાં મહાન સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત બીજો વિક્રમાદિત્ય માદી ઉપર હતો. એણે ક્ષત્રપોને ઉથલાવીને પશ્ચિમ હિંદને પોતાના સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધું. એના સિદ્ધાંતો ગૂજરાત, કાઠિયાવાડ અને કચ્છમાંથી મળ્યા છે. ક્ષત્રપોના સિદ્ધાંતોમાં તેમણે થોડા સુધારા કરેલા જણાય છે.^૨

રકંદગુપ્તના સમયનો ગિરનારનો લેખ

મહારાજ્ય રકંદગુપ્તના સમયનો ઈ. સ. ૪૫૬ નો ગિરનારનો

૧. સુસલમાન સમય સુધી પણ કાઠિયાવાડ જવાનો રસ્તો પેટલાદ અથવા ધોળકા થઈ ખંભાત થઈને કિનારે કિનારે જવાનો રસ્તો વધારે વપરાતો. સોલંકી સમયમાં ઝીંજુવાડા-પાટણનો રસ્તો ઝાલાવાડમાંથી થોડો વપરાતો શરૂ થયો. હાલ દક્ષિણથી ખંભાતવાળો રસ્તો ઓછો અને વીરમગામથી ઝાલાવાડવાળો રસ્તો વધારે વપરાય છે.

૨. ૨. ડા. પરીખનો અને પ્રો. કેમીસેરિયેટનો ઇતિહાસ.

લેખ જણાવે છે કે પર્યુદત્ત નામનો સૂર્યો સુરાષ્ટ્રના અધિકાર ઉપર એણે નીચો હતો. એ વખતે રુદ્રદામાએ બાંધેલો સુદર્શન સરોવરનો બંધ પલાશિની, સિકતા વગેરે નદીઓમાં પાછું મોટું પૂર આવવાથી તૂટી ગયો. ગુપ્ત સંવત ૧૩૬ (ઈ. સ. ૪૫૬)ના વર્ષમાં જ્યેષ્ઠ વદી છઠ્ઠે દિવસે આ બનાવ બન્યો. ઈ. સ. ૪૫૭ના ગ્રીષ્મમાં (વૈશાખ સુદ ૧ ?) સમરાવવાનું કામ શરૂ થયું અને ૧૦૦ હાથ લાંબો, ૬૮ હાથ પહોળો, ૭ માથોડાં ઊંચો બંધ એ મહિનામાં તૈયાર થયો. પર્યુદત્તના પુત્ર અને જૂનાગઢના વહીવટદાર ચંદ્રપાલિને ત્યાં વિષ્ણુનું મંદિર બંધાવ્યાનો પણ લેખમાં ઉલ્લેખ છે. લવનાથને રસ્તે હાલના દામોદરના મંદિરની જગ્યાએ એ મંદિર હશે એમ માનવામાં આવે છે.^૨

ઐતિહાસિક ગૂજરાતનું પહેલું પાટનગર જૂનાગઢ

આમ પ્રાગૈતિહાસિક સમયનાં દ્વારકા વગેરે સ્થળો ન જણીએ તો મૌર્યો, ક્ષત્રપો અને ગુપ્તોના સમયમાં ગૂજરાતની રાજધાની લાંબા સમય સુધી, કાઠિયાવાડમાં ગિરિનગર અથવા જૂનાગઢમાં રહી છે. અને ઐતિહાસિક સમયનું એ ગૂજરાતનું પહેલું પાટનગર છે.

ગુપ્તરાજ્યના અધિકારીઓના ગુણો

સ્કંદગુપ્તના ગિરનારના લેખમાં અધિકારીઓના ગુણમાં ક્ષમા, પ્રભુતા, નય, શૌર્ય, ધૈર્ય, અનાર્યોનો નિગ્રહ, બ્રહ્મણ્યતા, પ્રજારંજન

૧. ૨. છે. પરીખ જ્યેષ્ઠ વદી છઠ્ઠે લખે છે. પ્રો. કામીસેરિયટ લાદપદ લખે છે.

૨. સુદર્શન સરોવર ખરેખર ભાગ્યશાળી છે કે એની ત્રણ વખતની મરામતના ઉલ્લેખો મળે છે. ગૂજરાતમાં આવી રીતે કુદરતી કોપથી કેટલાં સ્થળો નાશ પામ્યાં હશે તેની નોંધ ક્યાં છે ? મને તો લાગે છે કે માણસોએ વેરભાવથી જે નાશ કર્યો છે તેના કરતાં કુદરતે કરેલો નાશ ઘણો વધારે છે. માત્ર માણસે કરેલો નાશ યાદ રહે છે તેટલો કુદરતે કરેલો નાશ ભુલાઈ જવાય છે. ગૂજરાતના મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓને માથે જે નાશ કર્યાનું કહેવાય છે તેમાં આ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

આદિ લખેલા છે. આ ગુપ્તો આપણા સમાજમાં રાજ્યકર્તાની આદર્શ લગભગ અઢારમી સદી સુધી રહ્યા. કોઈ એ આ ગુપ્ત ન સેવ્યા અને કોઈ રાજ્યકર્તાએ સેવ્યા એ અંગત વિષય છે પરંતુ આદર્શ પ્રાચીન-કાળથી એક જ રહ્યો છે.^૧

---

૧. જુઓ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીકૃત મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, પૃ. ૧૦ દુર્ગાશંકરભાઈ લખે છે કે બ્રિટિશ સમય આવતા સુધી આ આદર્શો સારા અધિકારીએ સેવેલા છે, તે થયાર્થ છે. પરંતુ અનાયોનો નિઝાહ એ શબ્દ જરા વ્યાપક અને આકર્ષક છે. શાસ્ત્રીજી એનો અર્થ દુષ્ટ લોક એવો કરે છે તે ઠીક નથી.

પ્રકરણ પ મું

વલ્લભી

એ રાજ્યે સાંસ્કૃતિક પ્રગતિમાં લીધેલો ભાગ

ઈ. સ. ની પાંચમી સદીના અંતભાગની લગભગથી ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં નવો રંગ જન્મે છે. પ્રાગૈતિહાસિક હકીકતો અને તે પછી અંધકાર યુગની વાત જવા દઈએ. ઐતિહાસિક યુગની શરૂઆતથી ગૂજરાત સમૃદ્ધ હોવાના પુરાવા જોયા. પરંતુ મૌર્યો, એ પછીની સત્તાઓ, ક્ષત્રપો, અને ગુપ્તો આ બધી સત્તાનાં કેન્દ્રો ગૂજરાતની ભૂમિની બહાર હતાં. ગિરિનગર કેન્દ્ર હોવા છતાં પ્રાંતની દૃષ્ટિએ ઉપકેન્દ્ર જ ગણાય. વલ્લભીના સમયની રાજસત્તાનું મુખ્ય કેન્દ્ર ગૂજરાતની ભૂમિમાં આવે છે એ સેંકડો વર્ષે આવેલો એક નવો બનાવ ગણાય.

વલ્લભીનગર ધણું પ્રાચીન છે

વલ્લભીનગર એના રાજ્યકર્તાઓએ વસાવેલું નથી. પહેલા પ્રકરણમાં જોયું તેમ એ ગૂજરાતનું એક ધણું પ્રાચીન શહેર છે. પહેલાંના રાજ્યકર્તાઓએ પ્રાંતની રાજધાની તરીકે ગિરિનગર (જૂનાગઢ)ને કેમ પસંદ કર્યું, અને વલ્લભીના રાજકર્તાઓએ સેંકડો વર્ષથી ચાલુ રહેલા એ પાટનગરને છોડી વલ્લભીને પસંદ કર્યું એ આપણા ઇતિહાસનો એક કોયડો જ રહ્યો છે.^૧

૧. વલ્લભી એક વખત બંદર હતું અને ભાવનગરની ખાડી છેક વલ્લભી-વળા સુધી લખાતી હતી. ખાડી પુરાયા પછી વળા દરિયાથી છેદું પડી ગયું. વલ્લભીના ઉલ્લેખો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઘણા છે. પાણિનિના ગણ-પાઠમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે. ટોલેમી Balab નામથી એનો ઉલ્લેખ કરે છે. વલ્લભી શબ્દનો અર્થ 'વળી' થાય છે. આપણા વળી શબ્દ વલ્લભીમાંથી નીકળેલો છે. આ નામ પાડવાનું કારણ સમજાતું નથી.

વલ્લભી સંસ્કારતું કેન્દ્ર

ક્ષત્રપો અને ગુપ્તોનો ઇતિહાસ જેમ સિદ્ધાંતો ઉપરથી તારવવો પડે છે તેમ વલ્લભીના રાજ્યોનો ઇતિહાસ એમનાં તામ્રપત્રો ઉપરથી મળે છે. એવાં ધણાં તામ્રપત્રો મળ્યાં છે. ગૂજરાતની તે સમયની રાજ્યવ્યવસ્થાનો વીગતવાર જેવો ખ્યાલ વલ્લભી રાજ્યોના રાજ્યમંત્રીનો મળે છે તેવો ખીજનો લાગ્યે જ મળે છે. ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનું વ્યક્તિત્વ પણ એ સમયમાં ખાસ ખીલ્યું, અને વલ્લભી આખા હિંદુસ્તાનમાં સંસ્કારતું એક કેન્દ્ર મનાતું. આ દૃષ્ટિએ વલ્લભી રાજ્યનો ઇતિહાસ બહુ મહત્ત્વનો છે. એના ઈ. સ. ૪૬૦ થી ૭૭૦ સુધીના લાંબા રાજ્યસમયમાં થયેલા રાજ્યોની નામાવળીમાં ઊતરવાનું અહીં અસ્થાને છે; એટલે મુખ્ય ખીનાઓની નોંધ લઈ સંસ્કારિતાને લગતી વીગતો માત્ર જોઈએ. આમ કરવાનું અહીં એક ખાસ કારણ એ પણ છે કે વલ્લભી રાજ્યોના વંશ અને જાતિ માટે વિદ્વાનોએ ખૂબ ચર્ચા કરી છે અને હજી કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય થયો નથી. એટલે આ ગ્રંથ અન્ય સમયના ઇતિહાસનો હોવાથી એ ચર્ચાઓના વમળમાં અહીં પડવાની જરૂર જણાતી નથી.^૧

૧. મુંબઈ ગેઝેટિયર વો. ૧, ભા. ૧ માં આ ચર્ચા થયેલી છે અને એ ઉપરથી ખીજ વિદ્વાનોએ પણ કરી છે. મેવાડના સિસોદિયા રાજકુળનું મૂળ વલ્લભીમાં છે એમ પણ કેટલાક માને છે. ઈરાનના છેલ્લા સેસેનિયન રાજ્ય ચજદેગર્દની પુત્રીનું વલ્લભીના કોઈ રાજા સાથે લગ્ન અને મેવાડના વંશનો એ સાથે સંબંધ પણ કોઈ કહે છે. ગુપ્તરાજ્યને ઢીલું કરનાર હૂણ-ગુર્જરાદિ ટોળાંઓના નેતા તોરમાણ અને તેના પુત્ર મિહિરકુવનો વલ્લભીના સ્થાપક સાથે સંબંધ પણ કોઈ માને છે. વલ્લભીનો સ્થાપનાર ગુર્જર કે ગુર્જરની કોઈ શાખાનો હોવાનું પણ કહેવાય છે.

એ સ્થાપનાર ભટ્ટાર્ક મૈત્રકોને હરાવીને રાજા થયો એમ કેટલાક માને છે તો ખીજ એ પોતે જ મૈત્રક વંશનો હતો એમ માને છે. એ સ્કંદગુપ્તનો સેનાપતિ હતો અને ગુપ્તરાજ્ય નરમ થયા પછી વલ્લભીમાં ગાદી કરી બેઠો એમ પણ મનાય છે. આ મૈત્રકો કાઠિયાવાડના મેર લોકો એમ કોઈ માને છે.

વલ્લભીના રાજ્યો.

વલ્લભીનું રાજ્ય સ્થાપનાર ભટ્ટાર્ક અને એનો મોટો પુત્ર ધરસેન પોતાને સેનાપતિ જ કહે છે. પણ એનો બીજો પુત્ર દ્રોણસિંહ પોતાને મહારાજ અને પરમ-ભટ્ટારક-પાદાનુધ્યાતો-કહે છે. એના ત્રીજા પુત્ર ધ્રુવસેન પહેલાના તામ્રપત્રમાં જણાવેલું છે કે પરમસ્વામીએ એનો રાજ્યાભિષેક કર્યો, એટલે ત્રણ રાજ્યો કોઈ મહારાજાધિરાજના ખંડિયા હોય એમ વિદ્વાનો માને છે. આ દ્રોણસિંહે મનુ અને બીજા સ્મૃતિકારનાં ધર્મશાસ્ત્રોની આજ્ઞા મુજબ રાજ્યપદ્ધતિની વ્યવસ્થા કરી અને પ્રજામાં વિદ્વાનો પ્રચાર વગેરે કાર્યો કર્યાં એમ ધ્રુવસેનનાં તામ્રપત્ર જણાવે છે. ધ્રુવસેન પહેલાંના તામ્રપત્રોમાં એનાં બિરુદો આ પ્રમાણે છે : પરમભટ્ટારકપાદાનુધ્યાત મહાસામંત, અને

ન્યારે શ્રી. જયસ્વાલજી આચમંજીશ્રીમૂલકલ્પના આધારે અને અસુરિસ્તાનના લેખને આધારે ચાલેવાની એક શાખા માને છે. શ્રી. વૈત્ર માને છે કે મૈત્રકને કુલના નામ તરીકે ગણવું અને એના અર્થની પંચાતમાં ન પડતાં મિત્ર એટલે સૂર્યવંશ એમ કેમ ન માનવું? આમ આ બધાં અનુમાનોની ઈદ્રજળનાથી નીકળવું મુશ્કેલ છે અને એની સવિસ્તર ચર્ચા પણ આ ગ્રંથમાં અસ્થાને છે.

મેજર વૉટ્સન વલ્લભીના રાજ્યકર્તાઓની બાબતમાં ભાટ ચારણોનો હેવાલ આપતાં કહે છે કે એ લોકો અયોધ્યાના રાજ્યકર્તા હતા અને એમને ગુપ્તોએ જીતી લીધા, ભટ્ટાર્ક સ્કંદગુપ્તનો સેનાપતિ હતો. કુમારપાળગુપ્ત- (કુમારગુપ્ત)ને એના બાપે ગુજરાત છતવા મોકલેલો અને એણે પ્રદંતના પુત્ર ચક્રપાણિને પ્રાંતનો સૂબો બનાવ્યો. આ પ્રદંત એ ગિરનારના લેખનો પર્ણદત્ત અને ચક્રપાણિ તે ચક્રપાલિત પર્ણદત્તનો પુત્ર એમ બંધબેસે છે ખરું. આ લોકો પાસેથી ભટ્ટાર્કે સ્કંદગુપ્તની સત્તા ગયા પછી રાજ્ય પડાવી લીધું હશે. કદાચ એમ પણ સંભવે કે પર્ણદત્ત અને ભટ્ટાર્ક એક જ સત્તાના નોકર હોવાથી પર્ણદત્ત અને ચક્રપાલિત જૂનાગઢમાં સત્તામાં હોય અને તેમને ત્યાં રહેવા દઈ ભટ્ટાર્કે વલ્લભીમાં જુદી ગાદી સ્થાપી હોય. જૂનાગઢમાં ગાદી ન સ્થાપવાનું એ કારણ પણ હોય. પાછળથી વલ્લભીની સત્તા વધતાં એ બંને ભાગ એમની સત્તામાં આવ્યો હોય. આ બધાં અનુમાનોનો નિશ્ચિત અંત હજી આવ્યો નથી એટલે વધુ લંબાણ ચર્ચા કરવી અહીં ઠીક નથી.

મહારાજ. વળા(વલ્લભીનું હાલનું નામ)માં જ જડેલા ઈ. સ. ૫૩૫ ના એક તામ્રપત્રમાં એને મહાપ્રતિહાર, મહાદંડનાયક, અને મહા-કાર્તિકૃતિક, એ વિશેષણો લગાડ્યાં છે. એટલે કોઈ સાર્વભૌમસત્તા એના ઉપર પણ હોય એમ સમજાય છે. ભટ્ટાર્ક પોતે અને દ્રૌણસિંહ પરમ માહેશ્વર હતા અને ધ્રુવસેન પરમ ભાગવત હતો એમ પણ જણાય છે. આમ છતાં બીજા સંપ્રદાયોને અને બૌદ્ધ ધર્મને પણ એમની ઉદારતા ભૂલતી નથી. ધર્મની પુષ્કળ સહિષ્ણુતા અને ઉદારતા એ સમયમાં હોય એમ પણ જણાઈ આવે છે. એની પછી ગાદીએ આવનાર એનો ભાઈ ધરપદ પોતાને પરમાદિત્ય ભક્ત કહે છે એ ઉપરથી આ સિદ્ધ થાય છે.^૧ શિવના પુત્ર કાર્તિકેયની ભક્તિ એ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં નવીનતા જેવું લાગે છે. એ ભક્તિ આજે દ્રાવિડ દેશમાં વ્યાપક છે. અને કેટલાક ચુસ્ત વૈષ્ણવ સિવાય બીજા સંપ્રદાયવાળા પણ એ દેવને માને છે. ધ્રુવસેન ભાગવત છતાં પણ કાર્તિકેયને માનનારો હોઈ શકે એમાં નવાઈ નથી.

હિંદુસ્તાનમાં વલ્લભીનું મહત્ત્વ

આ પછી ગુહસેન ધરસેન બીજો વગેરેથી શીલાદિત્ય છેલ્લા સુધી ધણા રાજાઓ થઈ ગયા. એમનાં તામ્રપત્રોમાં પણ ગૂજરાતને લગતી ધણી હકીકત માલૂમ પડે છે.^૨ એમાં એ રાજાઓનો ઉલ્લેખ

૧. જુઓ ૨. છા. પરીખનો કાવ્યાનુશાસન ભા. ૨ માં આપેલો ઇતિહાસ પૃ. ૫૧-૫૫. મહાકાર્તિકૃતિકનો અર્થ કાર્તિકેયનો ભક્ત એવો કહેલો છે જ્યારે એ જ પાનામાં નાચે એને પરમ ભાગવત કહ્યો છે. કાર્તિકેયની ભક્તિ ગૂજરાતમાં એ સમયમાં હોય તો એ ધાર્મિક સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં એક નવું પ્રકરણ છે. આ ભક્તિ ગૂજરાતમાં આજે જણાતી નથી.

૨. આનર્તપુર અને આનંદપુરના બ્રાહ્મણોના ઉલ્લેખમાં આવે છે. મોટે ભાગે ઉલ્લેખો કાઠિયાવાડનાં ગામોના છે. આ આનંદપુર અને આનર્તપુર એ વડનગર એમ બિંદાનો માને છે. વડનગરમાં હાટકેશ્વરક્ષેત્ર છેવટનું ખસેડયા પછી આ નામે વડનગરને આશીર્વાદ છે. પરંતુ એ માટેની શંકા હજી જાણી છે. વલ્લભીના સમયમાં કદાચ વડનગરને એ નામ મળ્યાં હોય. ગૂજરાતનો

અહીં કરવો જોઈએ. ધ્રુવસેન બીજાને કનોજના પ્રસિદ્ધ સમ્રાટ હર્ષે હરાવ્યો અને પછી એને પોતાની પુત્રી પરણાવી. એનો પુત્ર ધરસેન ચોથાનું બિરૂદ પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર ચક્રવર્તી શ્રી અજ્ઞજપાદાનુધ્યાન એવું છે. હર્ષદેવને પુત્ર ન હોવાથી અને ધરસેન એનો દૌહિત્ર થવાથી કનોજની ગાદીનો પણ એ વારસ થયો હશે અને પોતાને ચક્રવર્તી કહેતો હશે. એના સિવાય વલ્લીના રાજાઓમાં કોઈ ચક્રવર્તી થયું નથી.^૧ આમ પોતાના પરાક્રમને બદલે વારસાથી ચક્રવર્તી થયેલા ધરસેનનું વલ્લીનું રાજ્ય થોડા વખત માટે હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગનું સામ્રાજ્ય બની ગયું. આ ચક્રવર્તી રાજાના વખતમાં સુપ્રસિદ્ધ રાવણવધકાવ્ય (ભટ્ટિકાવ્ય)નો કર્તા કવિ ભટ્ટિ થઈ ગયો. ભટ્ટિકાવ્ય એ વ્યાકરણ અને કાવ્ય સાથે કહેતું એક સુંદર મહાકાવ્ય છે અને શ્રીમાલના માધ કવિના શિશુપાલવધને અને કેટલાટના મતે ભટ્ટિકાવ્યને મહાકાવ્ય ગણીએ તો પાંચ કે છ મહાકાવ્યોમાં બે ગૂજરાતને ભાગે આવે છે.

ચીનનો ક્ષુસાફર યુવાંગચંગ

આ સમયે યુવાંગચંગ ચીનના ઈ. સ. ૬૪૧ માં હિંદમાં આવ્યો અને એણે વલ્લી સાથે પશ્ચિમ હિંદના કેટલાક ભાગનું વર્ણન કર્યું છે. વલ્લીને એ ફલપી (Fa-la-pi) કહે છે. એ દેશની જમીન મોલાપો-માળવા જેવી છે. અહીં માળવા એટલે ખરું માળવા નહિ પણ મહી નદીની આસપાસનો અને પૂર્વનો ભાગ સમજવાનો છે. યુવાંગચંગ કહે છે કે જમીન ફળદ્રુપ છે. શિયાળુ ધઉના પાકને માટે

બીજા ઉદ્દેશ બંદરીજદ્રી તાલુકાના આશિલાપલ્લિકા ગામનો છે, જેને બારજડી તાલુકાનું આશાપલ્લી ગામ માનવામાં આવે છે. પણ આશાપલ્લી- (અમદાવાદવાળું) કોઈ વખતે એટલું નાનું હોય એવો બીજો આધાર મળ્યો નથી. આશિલાપલ્લિકા કોઈ બીજું પણ હોય.

૧. ઈ. સ. ૭૭૦ લગભગમાં લખાયેલો શ્રીઆર્યમંજુશ્રીમૂલકલ પલ્લ આ વાતને ટેકો આપે છે.

લાયક છે. લોકો રોટલી ખાય છે અને નરમ સ્વભાવના છે, પણ ધણા બુદ્ધિશાળી છે. ભાષા બહુ શુદ્ધ છે અને લોકો વિદ્યાસંપન્ન છે. બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ બન્ને ધર્મો પ્રચલિત છે, વસ્તી ધણી ગીચ છે અને એક સો ઉપર ધર તો કરોડપતિઓનાં છે. દૂર દેશપરદેશની વસ્તુઓની અહીં મોટી વખારો છે. બૌદ્ધોના સો ઉપર સંધારામ અને બ્રાહ્મણદેવોનાં સેંકડો દેવાલયો છે. એ પછી કનોજના રાજના જમાઈ અને તે સમયના રાજનું નામ ધ્રુવપટ્ટ કહે છે અને એના સ્વભાવ અને ઉદારતા, ધર્મપ્રિયતા વગેરેનું વર્ણન પણ કરે છે.^૧

વલ્લભી — વેપાર અને વિદ્યા બન્નેનું કેન્દ્ર

વલ્લભી વેપારનું કેન્દ્ર હતું તે ઉપરથી પણ એ સમયે એનું સ્થળ દરિયાની નજીક હશે એમ સમજાય છે. યુવાંગયંગ ચીનો એનો વેપાર મોટો હતો અને લોક પૈસાદાર હતા એમ સ્પષ્ટ કહે છે. સંસ્કૃત વાર્તાસાહિત્યમાં પણ વલ્લભીના વેપારના ઉલ્લેખો છે. દશ-કુમારચરિત-જેને આપણે વલ્લભી રાજ્યનું સમકાલીન પુસ્તક ગણી શકીએ-કહે છે કે સુરાષ્ટ્રમાં આવેલા વલ્લભીમાં કુબેર જેવો ધનવાન ગૃહગુપ્ત નામનો એક મોટો વહાણવટી હતો. મધુમતી(મહુઆ)થી એવો જ ધનવાન બલભદ્ર નામે વેપારી ગૃહગુપ્તની પુત્રી રત્નમતીને વલ્લભી આવીને પરણે છે. કથાસરિત્સાગરમાં એક વિદ્યાધરે એક વેપારીના કટુંબમાં વલ્લભીમાં વસુદત્ત નામથી જન્મ લીધો હતો અને

૧. જુઓ વૉટર્સનો યુવાંગયંગ અને ૨. ડૉ. પરીખકૃત કાવ્યાનુશાસન ભા. ૨. આ ચીના મુસાફરની દિશાઓમાં ગોટાળો છે તે આગળ જોયું છે. મહી નદીની પાસે માળવા કહે છે તે આગળ જોયું તેમ અપર માલવ હોવા જોઈએ, અને નામ વગરનું રાજધાનીનું વર્ણન શ્રી. રસિકલાલ પરીખ કહે છે તેમ ખંભાત હોવું જોઈએ એમ મહી નદીના સાંનિધ્યથી જણાય છે. શ્રી. રસિકલાલભાઈ એને આશાપદલી માને છે તે ખંધખેસનું નથી. આ દેશોના જ સાંનિધ્યમાં એવા જ વર્ણનવાળો “અચલી” નામે દેશ ચીનો કહે છે અને જેનો પત્તો લાગ્યો નથી તે કદાચ એ હોય તે માટે આગળ નોંધ લીધી છે.

એના બાપે એને વેપાર માટે દૂર દેશાવશેમાં જવા કહ્યું હતું એમ લખ્યું છે. એ જ ગ્રંથમાં પાટલીપુત્રનો દેવસેન નામે માણસ પોતાની સ્ત્રી કીર્તિસેનાને સાસુને હવાલે સોંપીને વેપાર માટે વલ્લભી જાય છે એમ લખ્યું છે. પાટલીપુત્ર જેટલે છેટેથી વેપાર માટે ગૂજરાતને બંદરે આવવું પડે એ ખરેખર સૂચક છે અને એવા ધણા દાખલા પ્રાચીન સાહિત્યમાં મળે છે. ઉત્તર હિંદના ધણા વેપારી આ રીતે વલભી, ભરૂચ, પ્રભાસ, ખંભાત વગેરે બંદરોએ વેપાર માટે આવ્યાના ઉલ્લેખો છે.^૧

ધાર્મિક સહિષ્ણુતા

વલભીનાં તામ્રપત્રો ઉપરથી એ સમયની ધાર્મિક ઉદારતા અને સહિષ્ણુતાના પણ ધણા પુરાવા મળે છે. વલભી રાજાઓનો રાજધર્મ શૈવ હતો એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. આમ છતાં કેટલાક રાજાઓ અન્ય દેવોના ભક્ત હોય એમ જણાય છે. વૈષ્ણવ ધર્મ પણ સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત હોય એમ હર્ષવર્ધનના વૈષ્ણવ ધર્મથી અને ત્રૈકૂટકોના એ ધર્મના સેવનથી સ્પષ્ટ થાય છે. જૈન ધર્મનું જોર એ સમયે ગૂજરાતમાં સંપૂર્ણ જામ્યું હતું અને વલભી રાજ્યની શરૂઆતની લગભગમાં જ દેવદિગ્ધિગણિએ જૈન સાધુઓની પરિપદ વલભી નગરમાં ચર્યા માટે ઓલાવી હતી એવો ઉલ્લેખ છે. વલભીનો એક રાજા ધર્મપદ અથવા ધર્મભટ્ટ પરમાદિત્ય-સૂર્યનો ભક્ત હતો અને સૂર્યપૂજા એ પછી પણ ગૂજરાતમાં પ્રચલિત હતી, એ સૂર્યનાં મંદિરોમાં આજે પણ જે અવશેષો છે તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે. સૂર્યની પૂજા ગૂજરાતમાં એક વખત વધારે વ્યાપક હતી એમ માનવાને લેખો અને પુરાણોના ઉલ્લેખો ઉપરથી કારણ મળે છે. રકંદ કાર્તિકેયની પૂજાનો એક સંદિગ્ધ ઉલ્લેખ આગળ જોયો, એ ઉપરથી કોઈ કોઈ જગ્યાએ એ પૂજા ચાલતી હોવાનો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ ગૂજરાતનો મુખ્ય રાજધર્મ તો ધણા પ્રાચીન સમયથી શૈવધર્મ જ

૧. કોસાબી નજરીથી પણ ધવલ શેઠ વડાણવટી ભરૂચ આવેલો તે માટે જુઓ મારો વડાણવટાનો નિબંધ. એવા ધણા દાખલા છે.

હોય એ સ્પષ્ટ છે. વલ્લભીના સમયમાં પણ એ જ ધર્મ રાજધર્મ હતો, છતાં એ ધર્મને દાન કે પોષણ આપ્યાના ઉદ્દેશો હજી બહુ મળ્યા નથી એ નવાઈની વાત છે. બૌદ્ધ ધર્મ પણ એ સમયે ગૂજરાતમાં સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતો એ યુવાગયંગ ચીનાના ઉદ્દેશોથી સમજાય છે. ખંભાત અને કાઠિયાવાડને કિનારે બૌદ્ધ મૂર્તિઓ મળી છે, અને બૌદ્ધ વિહારોના પણ ધણા ઉદ્દેશો મળે છે. એ સમયે મંદિરો લાકડાનાં અને ઈંટોનાં ખંધાતાં હોવાં જોઈએ. ગુફાઓનાં મંદિરો પણ મળે છે. પથ્થરનાં મંદિરો સોલંકી સમય સુધી થતાં નહોતાં.^૧

વિદ્યા સંસ્કારને ઉત્તેજન

વલ્લભીનગર વિદ્યા અને સંસ્કારનું પણ એ સમયે હિંદુસ્તાનમાં એક મોટું કેન્દ્ર હતું, અને અખિલ હિંદમાં ગણી શકાય એવું વિશ્વ-વિદ્યાલય એ સમયે વલ્લભીમાં હોય એમ જણાય છે. વલ્લભીના રાજાઓ પોતે વિદ્યાવાન અને સંસ્કારી હતા અને એમણે વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપેલું છે. કથાસરિત્સાગરમાં ઉત્તર હિંદના અંતર્વેદી જેવા પવિત્ર સ્થળનો નિવાસી વિષ્ણુદત્ત નામનો માણસ વિદ્યા સંપાદન કરવા વલ્લભી જાય છે એવો ઉદ્દેશ છે. ભટ્ટિકાવ્ય વલ્લભીમાં રચાયું છે એ આગળ જોયું. જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું પણ એ કેન્દ્ર હતું તે પણ આગળ જોયું. યુવાગયંગની પછી

૧. કાચારોહણ-કારાચણમાં પાશુપતાચાર્ય લકુષ્મીશનો જન્મ થયો છે અને પાશુપત સંપ્રદાયનું મૂળસ્થાન ગૂજરાત-લાટ મનાય છે. અહીંયા બધે એ સંપ્રદાય પ્રસાર્યો છે. એલે એ સમયમાં એનું જોર હોય તે સ્વાભાવિક છે. કાર્તિકેયના સંપ્રદાય માટે ખાસ આધાર મળતા નથી. આજે ના ગૂજરાતમાં એ સંપ્રદાય બિલકુલ નથી. જ્યારે દ્રાવિડ દેશમાં એ એક મુખ્ય સંપ્રદાય છે. શ્રી. ગોપીનાથરાવ એમના મૂર્તિવિધાનના અંચમાં લખે છે કે સ્કંદપૂજની ઉત્પત્તિ કદાચ સૂર્યપૂજમાંથી થઈ હોય. પરંતુ દ્રાવિડ દેશમાં શૈવધર્મનો જ એક ભાગ એ મનાય છે. જોકે એનાં આગમો જુદાં પણ છે. સ્કંદપુરાણ ઉપરથી એમ લાગે કે એનો પ્રચાર ગૂજરાતમાં કોઈ વખતે હોય.

આવેલો ઈસીંગ નામે ચીનો લખે છે કે ચીનના વિશ્વવિદ્યાલય સાથે સરખાવી શકાય તેવાં હિંદમાં માત્ર બિહારમાં નાલંદા, અને વલભી એમ બે વિશ્વવિદ્યાલયો હતાં. ધર્મમાં ઉદારતા સાથે સમાજમાં પણ એ સમયે બહુ સંકુચિતપણું આવ્યું હોય એમ જણાતું નથી. આનંદપુરને વડનગર માનીએ તો એના બ્રાહ્મણોનો બ્રાહ્મણો તરીકે ઉલ્લેખ છે. ભૌગોલિક સ્થળો ઉપરથી જ્ઞાતિઓ એ સમયમાં થઈ હોય એવા આધાર મળતા નથી.

સામાજિક સ્થિતિ

વર્ણવ્યવસ્થા તો પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવે છે, પરંતુ એમાં નાના ભાગલા પડ્યા નહોતા. ગામડામાં મોટે ભાગે ખેડૂતની વસ્તી હતી અને તે કણખી કુટુંબી કહેવાતો. ખેતીને અંગે જે જે ચીજો જોઈએ તે બનાવનારા અને લોકની જરૂરિયાતની ચીજો બનાવનારાઓ—સુતાર, લુહાર, ધાંચી, મોચી, વણકર, દરજી, અને એ બધાંને ધીરધાર કરનારો બધાંથી ઢીલો છતાં બધાંને હાથ નીચે દબાવેલા રાખનારો વાણિયો એ બધા ગ્રામ્ય સમાજનાં અંગ હતાં. સીવેલાં કપડાંનો પ્રચાર પણ થોડો હતો. જોકે સામાન્ય રીતે સીવ્યા વગરનાં કપડાં પહેરાતાં.^૧ પરદેશીઓ અને પરપ્રાંતીઓના સંસર્ગમાં સૌથી પ્રાચીન કાળમાં આજ સુધી હિંદના પ્રાંતોમાં ગૂજરાત સૌથી વધારે આવ્યો છે, એટલે સીવેલાં કપડાંનો પ્રચાર ગૂજરાતમાં સૌથી વધારે હોવાનો સંભવ છે.

આદર્શ રાજ્યવ્યવસ્થા

વલભીની રાજ્યવ્યવસ્થા બહુ રસમય છે. દેશના વિભાગો પણ જાણવા જેવા છે. સૌરાષ્ટ્રને વિષય કહે છે તે પ્રાંતને મળતું છે. જિલ્લાને આહાર કહે છે જેને કોઈ જગ્યાએ વિષય પણ કહેલો છે.

૧. જુઓ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીકૃત મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, પૃ. ૧૬.

તાલુકાને પથક કહેલો છે. આજે પંથક શબ્દ કાઠિયાવાડમાં તાલુકા માટે શિથિલ રીતે વપરાય છે. એનાથી નાનો કદાચ મહાલ જેવો વિભાગ હોય તેને સ્થલી કહે છે.

વહીવટને લગતી ઘણી ઉપયોગી વીગત વલ્લભીના સમયને માટે તાત્ત્વપત્રોમાંથી મળે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) આયુક્તક અને વિનિયુક્તક એ રાજ્યએ ખાસ કામ માટે નીમેલો અધિકારી છે. પ્રો. અસ્તેકર એને ગામડાનો હિસાબ રાખનાર (તળાટી ?) કહે છે. (૨) ટ્રાંગક:-ટ્રાંગ એટલે શહેર. એનો અધિકારી એટલે નગરરક્ષક એવો અર્થ છે. (૩) મહત્તર:-મોટો. મરાઠી શબ્દ મહાતારા આ શબ્દમાંથી નીકળ્યો છે. એનો અર્થ મુખી જેવો છે. (૪) ચારભટ:-આના અર્થ માટે મતભેદ છે. ચોર પકડનાર, એવો અર્થ એક કરે છે; ચાર એટલે અમુક વખત માટેનો સિપાઈ અને ભટ એટલે કાયમનો સિપાઈ એવો અર્થ બીજા કરે છે; ચાર એટલે સામાન્ય સિપાઈ અને ભટ એટલે લશ્કરી સિપાઈ એવો અર્થ ત્રીજા કરે છે. (૫) ધ્રુવ:-ગામડાનો હિસાબ રાખનાર તળાટી. હજી કચ્છમાં એને ધ્રુવ કહે છે. (૬) અધિકરણિક:-ન્યાયનું કામ કરનાર. (૭) દંડપાશિક:-પોલિસનો વડો અથવા કેદખાનાનો વડો એવો અર્થ પણ થાય. (૮) ચૌરૌદ્ધરણિક:-પોલિસનો વડો. (૯) રાજસ્થાનીય:-સૂબો અગર મામલતદાર. (૧૦) અમાત્ય એટલે પ્રધાન. (૧૧) અનુત્પન્નાદાન સમુદ્ગ્રાહક:-ચઢી ગયેલો કર વસૂલ કરનાર. (૧૨) શાલ્કિક:-જકાતનો ઉપરી. (૧૩) ભોગિક કે ભોગોદ્ધરણિક:-જમીન મહેસૂલ ઉધરાવનાર. (૧૪) વર્ત્તમાલ:-રસ્તાનો ચોકિયાત. (૧૫) પ્રતિસરક:-ગામડામાં રાતની ચોકી કરનાર. (૧૬) વિષયપતિ:-કલેક્ટર જેવો અધિકારી. (૧૭) રાષ્ટ્રપતિ:-વિષય કરતાં મોટા ભાગનો અધિકારી. (૧૮) હસ્ત્યારોહ અને અશ્વારોહ:-ઘોડો-સવાર, અને હાથી સવાર (ભાવત ?). આ ઉપરાંત જમીનની માપણી કરનારને પ્રમાતૃ કહેલો છે. માપણીને માટે પાદાવર્ત કે

ભૂપાદાવર્ત^૧ શબ્દ છે તેમ જ પીઠક એટલે ટોપલો—અમુક ટોપલા અનાજ જેમાં વાવી શકાય તેટલી જમીન એવા ઉદ્દેશો તામ્રપત્રોમાં મળે છે. જમીન ઉપરાંત ખીજા કર પણ હોય એમ સમજાય છે. રાજની આજ્ઞાઓને અમલમાં મૂકનાર અધિકારીને દૂતક કહ્યો છે. આ ઉપરાંત સંધિવિગ્રહાધિકૃત, અક્ષપટલિક (પટેલ ? મરાઠી શબ્દ પાટિલ પણ આનું રૂપ હોય એમ મનાય છે.), દંડનાયક વગેરે અધિકારીઓનાં નામો પણ મળે છે.^૨ વલભીના રાજ્યને નૌકાસૈન્ય પણ હતું, પરંતુ તેની વીગત મળતી નથી.^૩ રાજ્ય અને સમાજવ્યવસ્થાની ઘણી રીતો ધર્મશાસ્ત્રોને અનુસરીને હતી.

વલભીની પડતી

વલભી રાજ્યની પડતીની વાત જનસમાજમાં વધારે પ્રચલિત છે અને રંક નામના મારવાડી વાણિયાની એ વાત વલભીના જ્વલંત ઇતિહાસ કરતાં લોકમાં વધારે જાણીતી છે. આ લોકવાયકા છેક અગિયારમી સદીની શરૂઆતમાં અલ્પેશ્વરીએ પણ નોંધી છે. પાલીનો આ મારવાડી વાણિયો પરદેશીઓને ખેલાવીને છેલ્લા રાજા શીલાદિત્યને ઉખેડી નાખવાનું કારણ બન્યો એમ કહેવાય છે. પ્રઅંધચિંતામણિ પણ એ વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઈ. સ. ૭૭૦^૩ અને ખીજે મતે ઈ. સ. ૭૮૫ માં દરિયામાર્ગે આરબોએ ચઢાઈ કરીને વલભીના રાજ્યનો નાશ કર્યો.^૪ આમ છતાં થોડી સદીઓ વલભીનગર ભાગેલી દશામાં પણ રહ્યું હતું.

૧. આ અધિકારીઓનો સાર શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીકૃત મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, પૃ. ૧૯-૨૧ માંથી લીધો છે.

૨. જુઓ ૨. છે. પરીખકૃત કાવ્યાનુશાસનમાં ખીજા ભાગમાં લખેલો ઇતિહાસ.

૩. આ માટે પ્રો. કેમીસેરિયેટ ગુજરાતના ઇતિહાસ, પૃ. ૪૧-૪૩ માં ડૉ. ટેલરના લેખનો ઉત્તાર આપ્યો છે તે વાંચવા જોવો છે.

૪. શ્રી. રસિકલાલભાઈ ઈ. સ. ૭૮૫ માને છે.

પ્રકરણ ૬ કું

ગુજરાતના ઇતિહાસના ભ્રમણ અને ગુર્જરો

ગૂજરાતમાં વધુ જાતિઓનું ભ્રમણ

ધણા દેશોના ઇતિહાસમાં ભ્રમણયુગો તે આવ્યા હશે, પરંતુ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં જેટલા ભ્રમણયુગો આવ્યા છે એટલા અને એવા ભ્રમણયુગો કોઈ દેશના ઇતિહાસમાં લાગ્યે જ આવ્યા હશે. પંજાબમાંથી ધણા પરદેશી આક્રમણો હિંદમાં આવ્યાં છે, પણ પંજાબમાં આર્ય જાતિની વસ્તી મોટે ભાગે કાયમ રહી છે, પછી ધર્મે તે જાતિઓ આજે હિંદુ હોય કે અન્યધર્મી હોય. એ જ પ્રમાણે વધતા ઓછા પ્રમાણમાં ખીજા પ્રાંતોમાં અને દેશોમાં થયું છે. પરંતુ ગૂજરાતમાં જાતિઓની જેટલી વિવિધતા છે તેટલી લાગ્યે ખીજા કોઈ જગ્યાએ હશે. પછી લલે ગૂજરાતમાં હિંદુધર્મ પાળનારા વધારે હોય.

ભ્રમણનું કારણ

આમ થવાનું કારણ વિચિત્ર છે. ગૂજરાતની ભૂમિએ ધણા ભ્રમણયુગો જોયા છે. ધણી જાતિઓ(races)ને ગૂજરાતે આશ્રય આપ્યો છે. ધણી જાતિઓ ગૂજરાતમાં આવી છે, વસી છે, અને વસ્તીમાં મળીને ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે. ધણી જાતિઓ ગૂજરાતમાં થઈને જમીન કે દરિયામાર્ગે દેશાવરોમાં જતી રહી છે; ધણી દેશાવરોમાંથી આવીને ગૂજરાતમાં વસી છે કે ગૂજરાતમાં થઈને હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરી છે. દરિયાકિનારાને લીધે અને વેપારના પ્રાધાન્યને લીધે અનેક દેશાવરોની સાથે આવજા અને આપલેના ગાઢ સંબંધને લીધે ગૂજરાતે આ સ્થિતિ ભોગવી છે. એ જ કારણને લીધે રાજ્યોના ત્રાસથી નાઠેલા લોકોએ પણ ગૂજરાત મારફતે આવજા કરી છે.

પ્રાગૈતિહાસિક ભ્રમણો

આવો સૌથી પહેલો ભ્રમણયુગ પ્રાગૈતિહાસિક સમયની પણ પૂર્વે વૈદિક સમયમાં દેવાસુર સંગ્રામ—આર્યો અને અસુરોનાં યુદ્ધો વખતે થયો છે. સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખો આ ભૂમિમાં હોવાથી અને અસુરોનાં મોટાં થાણાં પણ ત્યાં જ હોવાથી હારેલા અસુરો હિંદના બીજા ભાગોમાંથી આ તરફ આવતા ગયાં અને દક્ષિણમાં અને સમુદ્રના દ્વીપોમાં ચાલ્યા ગયા. રહ્યા તે આર્ય સંસ્કૃતિમાં સમાઈ ગયા. પરંતુ આ વાતોને તો હજી સબળ પુરાવાઓ વગર વિદ્વાનો માન્ય રાખે તેમ નથી.

પ્રાગૈતિહાસિક સમયની છતાં યાદવ જાતિ તો ઐતિહાસિક છે. અને એ જાતિ—પછી તે ગમે તે મહાજાતિની પેટા જાતિ હોય—ગૂજરાતમાં બહારથી જ આવી છે. ગૂજરાતમાં વસી છે. ગૂજરાતની કેટલીક રાજપૂત નાની જાતિઓનું મૂળ બની છે અને શત્રુઓનાં આક્રમણોથી દક્ષિણમાં જઈને પણ વસી છે. આ બીનાને આપણે બીજો ભ્રમણયુગ કહી શકીએ.

પૌરાણિક યુગનાં ભ્રમણ

આ પછીના લાંબા અંધકારયુગમાં પણ આવાં ભ્રમણો થયાં હશે તેને માટે અનુમાન કે કલ્પનાને પણ સ્થાન નથી. અને વેપારી કેમો પરદેશથી આવીને વસી હશે કે આવીને ચાલી ગઈ હશે. આહીરો, બળારો વગેરે જાતિઓ આજે કાઠિયાવાડની કેટલીક જાતિઓનું પ્રાચીન મૂળ હશે. જે ત્રીકોને લીધે હિંદના નૈર્ઋત્યમાં યવનદેશ પૌરાણિકોને ગણવો પડ્યો તે યવનો દેશ કરીને વસ્યા પછી કોઈ ગાંસડાં પોટલાં લઈને બધા પાછા નહિ ગયા હોય. કાઠિયાવાડ કચ્છની જાતિઓનો વિજ્ઞાનપદ્ધતિએ અભ્યાસ થાય ત્યારે જ આ વાતને સાચા ટેકા મળે.

ખ્રિસ્તી સાતની શરૂઆતનાં ભ્રમણ

શક ક્ષત્રપો, ધિરાની પહેલવીઓ વગેરે ઈ. સ. ની શરૂઆતમાં

આવ્યા અને પશ્ચિમ હિંદમાં પ્રસરી ગયા. કેટલાક દક્ષિણમાં પણ ગયા. આ બધાની અવરજવરનું મુખ્ય સ્થાન ગૂળરાતની ભૂમિ બની હતી એ એમના ઇતિહાસ ઉપરથી સમજાય છે, અને એ લોકો પણ એ સમયમાં ભ્રમણ કરી ગૂળરાત અને ખીજા ભાગોમાં હિંદુ સમાજમાં સમાઈ ગયા છે. ક્ષત્રપોથી વલ્લી રાજ્યના સમયના ગાળાને આપણે ત્રીજે ભ્રમણયુગ કહી શકીએ. વલ્લીના ઇતિહાસ ઉપરથી કોઈને એમ લાગે કે હવે તો ભ્રમણયુગ પૂરો થઈ લોકને ઠરીઠામ થવાનો સમય આવ્યો હતો. પરંતુ એ પછી તો ઘણી સદીઓ સુધી ભ્રમણો ચાલુ હતાં એમ ઇતિહાસ કહે છે.

ગુર્જરા પોતે પણ ભ્રમણો કરનારી એક જાતિ

એનો મોટામાં મોટો પુરાવો રાષ્ટ્રકુટોના સમયમાં મળે છે. ગુર્જરા પોતે જ પરદેશથી આવેલી જાતિ છે અને એ જાતિ ગૂળરાતની ભૂમિમાં ક્યારે અને કેવી રીતે આવી અને પોતાનું નામ હમેશને માટે એ ભૂમિને કેવી રીતે આપી ગઈ તે શોધવા માટે આજનાં ગૂળરાતના વિદ્વાનોની બુદ્ધિને લાંબા વખતથી ભ્રમણમાં નાંખી રહી છે. આખા પ્રાંતને નામ આપનારી આ જાતિ આજે એ પ્રાંતમાં ક્યાં છે તે પણ માત્ર અનુમાનથી સમજવું પડે છે. એ જાતિ હિંદુસ્તાનની બહારથી આવી ચિન્નમાલ, ભરૂચ, કનોજ આદિ જગ્યાઓએ રાજ્ય કરી, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, લાટની ભૂમિને પોતાનું નામ આપી આજે ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને ક્યારે અદૃશ્ય થઈ ગઈ તે હજી સુધી સ્પષ્ટ થયું નથી. એ ભૂમિ ઉપેર સોલંકીઓનું રાજ્ય સ્થપાયું ત્યાં સુધીના સમયને ચોથો ભ્રમણયુગ કહી શકીએ.

નાની જાતિઓનાં ભ્રમણો

આ મધ્યકાલીન ઐતિહાસિક સમયમાં આવાં મોટી જાતિઓનાં ભ્રમણ ઉપરાંત નાની જાતિઓનાં સમૂહોનાં ભ્રમણો પણ પુષ્કળ થયાં છે અને સોલંકીઓના શાંત સમયમાં પણ ચાલુ રહ્યાં.

છે. શ્રીમાળીઓ, ઓસવાળો, પોરવાડો, મોઢ વગેરે ભૌગોલિક નામવાળી જ્ઞાતિઓ આજે એ નામનાં સ્થળોમાં ક્યાં છે? આખા ગૂજરાતમાં એ જ્ઞાતિઓ પ્રસરેલી છે. કોઈ રાજ્યના ત્રાસથી, કોઈ દ્રવ્ય સંપાદન કરવા માટે, કોઈ વેપાર માટે, પોતાની જ્ઞાતિને નામ આપનારાં સ્થળો છોડીને એવાં દૂરનાં સ્થળોમાં ધર કરીને આજે રહ્યાં છે કે ધણુને એ નામ આપનાર સ્થળ ક્યાં છે તેની પણ આજે ખબર નથી.

હવે સોલંકીઓ પછી આવનાર બ્રમણયુગનો વિચાર આગળ કરીશું, તે પહેલાં અહીં છેલ્લા બ્રમણયુગના સ્વામી ગુર્જરોનો સહેજ વિચાર કરીએ.

ગુર્જરો

ગુર્જરો કઈ જાતના હતા, હિંદમાં કયારે આવ્યા, ગૂજરાતને એમણે પોતાનું નામ કયારે અને કેવી રીતે આપ્યું એ બધાની વિસ્તૃત ચર્ચા એ સમયના સંપૂર્ણ ઇતિહાસના સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં થાય. અહીં સ્થાન ન હોવાથી એ બાબતોમાં વિદ્વાનોની બુદ્ધિએ જે બ્રમણકથું છે તેમાંથી મુખ્ય મુદ્દો માત્ર નોંધી એમની કારકીર્દિની નોંધ લેવી એ જ હીક છે.

યુવાંગચંદ્ર યીનો સાતમી સદીના મધ્ય ભાગમાં આવેલો તે વલ્લભીની ઉત્તરે ચીનની કાલી ભાષામાં ગુર્જરનો ઉલ્લેખ કીચેચેલો (Kio-che-lo) અને એમની રાજધાની લિન્નમાલથી ઉલ્લેખ પીસોમોસો (P-lo-mo-lo) એવા નામથી કરે છે. એ દેશની વસ્તી ગદીય હતી; લોકો ધનવાન હતા; દેશ સુરાષ્ટ્રના જેવો હતો; રાજા ક્ષત્રિય કુલનો હતો અને એ સમયે માત્ર વીસ વર્ષની વયનો, બુદ્ધિશાળી અને હિંમતવાળો હતો. ધર્મ મોટે ભાગે નાસ્તિકો(બૌદ્ધ ધર્મને ન માનનારા-હિંદુઓ)નો હતો; થોડા બૌદ્ધધર્મી હિનયાનને માનનારા અને એક સંધારામ હતો એમ વર્ણન કરે છે. એટલે

ગુર્જર રાજ્ય આશુથી વાયવ્ય દિશામાં ચાલીસ માઈલ દૂર આવેલા લિન્નમાલ અથવા શ્રીમાલ નગરમાં સારી રીતે જમ્બેલું હતું એમ સમજાય છે. હાલ મારવાડના રેતીના રણમાં આવેલું નાનું લિન્ન-માલ ગામ એક વખતે સુરાષ્ટ્ર જેવા અને ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશની રાજધાની હતી. આગળ જોઈશું તે પ્રમાણે એક વખત મધ્ય અને પશ્ચિમ હિન્દમાં પ્રસરેલા અને નર્મદાના કિનારા સુધી દક્ષિણમાં જમ્બેલા ગુર્જર સામ્રાજ્યની એક વખતની રાજધાની આજે રણમાં ખૂણામાં પડેલા, અને ગૂજરાતમાં આજે વસેલી શ્રીમાળીઓની મોટી જ્ઞાતિને ખખર પણ નથી એવા લિન્નમાલ ગામમાં હતી. હાલના ગૂજરાતને ગૂજરાત નામ પડ્યા પહેલાંના ગૂજરાતનું એ પ્રથમ પાટનગર હતું.^૧

હાલના ગૂજરાતનું ગૂજરાત નામ

હાલના ગૂજરાતનું ગૂજરાત નામ તો સોલંકી સમયની લગભગમાં પડ્યું હોય એમ સમજાય છે.^૨ ગુર્જર નામ છઠ્ઠી સદીમાં જાણીતું

૧. જુઓ વોટર્સેના યુવાંજયંજ અને રસિકલાલભાઈકૃત કાવ્યાનુશાસનમાં આપેલો ઇતિહાસ. યુવાંજયંજની દિશાઓમાં વલ્લભીની ઉત્તરે આ ગુર્જર રાજ્યની દિશા કાંઈક સાચી છે. યુવાંજયંજ ચીનો ગુર્જર રાજને ક્ષત્રિય કહે છે. તેને માટે વિદ્વાનોનું એમ માનવું છે કે ધણી પરદેશી જાતિઓ રાજસત્તામાં આવ્યા પછી અને હિંદુધર્મમાં સમાયા પછી વર્ણવ્યવસ્થામાં એમને ક્ષત્રિય ગણવામાં આવી. ધણી રાજપૂત જાતિ એવી રીતે થઈ છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર વંશ એ પુરાણોની કલ્પના છે.

૨. ગૂજરાતનું ગૂજરાત નામ ક્યારે પડ્યું અને ગુર્જર જાતિ માટે ખખર પુરાવિદ્ શ્રી. દુર્ગાસંકર શાસ્ત્રીએ ૧૯૩૩ ના ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બરના બુદ્ધિપ્રકાશ-માં અને ૧૯૩૪ ના જાન્યુઆરીના કૌમુદીમાં આધારભૂત લેખ લખ્યા છે તે જોવા. શાસ્ત્રીજી ગુર્જરને બહારથી આવેલા અને હિંદુઓમાં સમાઈ ગયેલા માને છે અને શ્રી. રસિકલાલભાઈ પણ એમ માનતા જણાય છે. ખાનદેશમાં જ્ઞાતિને વિશેષણ તરીકે આશીરનો દાખલો આહીર બ્રાહ્મણ, આહીર સોનાર, આહીર સુતાર, આહીર કોળી આવા જ્ઞાતિઓનાં નામ આપેલાં છે એવી રીતે

હતું એટલે એ અરસામાં અગર એ પહેલાં થોડા સમય પૂર્વે હજુ વગેરેની સાથે ગુર્જર જાતિ હિંદની બહારથી આવી છે એમ માનવામાં વાંધો નથી. એ જાતિ હિંદની કેઈ પ્રાચીન જાતિ છે એમ કેટલાક માને છે તેમની સામે ધણે વિરોધ મારૂંમ પડે છે. હજુ સાથે સંબંધ ધરાવતી કે એના પેટા ભાગ જેવી જ એ જાતિ છે. સાતમી સદીની શરૂઆતમાં તો કનોજના મહારાજાધિરાજેની ઊંધમાં વિક્ષેપ પાડે એટલી સત્તા એ લોકની જામી ગઈ હતી. પંજાબમાં ગૂજરાત નામે શહેર છે. ગુર્જરા આજે પણ એ પ્રાંતમાં છે. ગૂજરાતમાં એ નામની જુદી જાતિ નથી. પણ આ પરદેશીઓ હિંદુધર્મમાં સમાઈ ગયા પછી સમાજની જ્ઞાતિઓમાં પણ એ લોક સમાઈ ગયા અને ગુર્જર નામ માત્ર એ જ્ઞાતિઓના વિશેષણરૂપે રહ્યું. ગુર્જરા, ચાવડાઓ, અને પ્રતિહારો એક મોટી ગુર્જર જાતિના ભાગ હોય એમ પણ કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે.

ગૂજરાત નામ પડવાનું કારણ

એ ગમે તેમ હોય પણ ઉત્કીર્ણ લેખોમાં જે ગુર્જરદેશ, ગુજ્જરત્તા અગર સંસ્કૃતમાં ગુર્જરત્રા એ ભૂમિ તો લિન્નમાલની આસપાસની અને ઉત્તર ગૂજરાતના થોડા ભાગની ભૂમિ છે. ગુર્જરાનું રાજ્ય નર્મદા સુધી હતું, ઉત્તર ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડમાં પણ હતું, છતાં પણ એમની રાજધાની લિન્નમાલમાં અને કેટલોક વખત કનોજમાં હતી.^૧ તો પછી મારવાડ અને મધ્યપ્રદેશનું નામ ગૂજરાત

ગૂજરાતમાં ગુજર કલ્પી, ગુજર વાલ્ખિયા, ગુજર સોનિ, ગુજર કુંભાર, ગુજર સક્ષાટ વગેરે દાખલા છે. રાજપૂતાનામાં વડગુજર નામે રાજપૂત જાતિ છે. ગુર્જરા સાથે રાજપૂતો જમતા નથી પણ વડગુર્જરા સાથે જમે છે. રમ્પારીઓ પણ ગુર્જરા કહેવાય છે. દશમા શતક સુધી હાલના ગૂજરાતને ગુર્જરદેશ નામ નહોતું એમ શાસ્ત્રીજી માને છે.

૧. આ બાબતના સચિત્તર વર્ણન માટે ૨. હો. પરીખકૃત કાબ્યાનુ-શાસન, ભા. ૨ નામાં આપેલો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ જોવો.

ન પડયું; પંજનમાં માત્ર એક એ ગામમાં એ નામ સચવાયું; જ્યારે આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર અને લાટના આખા પ્રદેશને એ નામ વળગી રહ્યું અને હિંદની સંસ્કૃતિના એક વિશિષ્ટ ભાગ તરીકે આજ સુધી શોધ્યું એનું કારણ હજી અંધારામાં જ છે. આ ઉપરથી એક જ અનુમાન કાંઈક બુદ્ધિમાં ઊતરે એવું નીકળી શકે કે ગુર્જર જાતિએ ગમે ત્યાં રાજ્ય કર્યું હોય પરંતુ સાતથી નવમી સદી સુધી ઉત્તર ગૂજરાત અને સુરાષ્ટ્ર ઉપર એમની સત્તા એ સમયમાં જામેલી હશે. મારવાડમાં તો હતી જ, એટલે આખા હિંદુસ્તાનમાં વેપાર માટે આવતા પરદેશીઓ પ્રાચીન સમયથી ગૂજરાતને કિનારે આવતા હતા તે તો સિદ્ધ વાત છે. એ લોકો આ મજબૂત ગુર્જરસત્તાવાળા ભાગમાં કે એમનાં બંદરોમાં ઊતરતા તેથી ગૂજરાત નામ એ લોકોએ વાપરવું શરૂ કર્યું હોય અને એનું પ્રાકૃત ગુર્જરતા અને સંસ્કૃત ગુર્જરત્રા થયું હોય. શ્યામકશાનું સુવિશાખ થયું, બહમનાબાદનું આલ્મિલાબાદ થયું, ત્યાં સંસ્કૃત થયાના દાખલામાં શંકા કરવા જેવું બહુ રહેતું નથી. આ વાત આરબોના ઉલ્લેખોથી કાંઈ સમજાય તેવી છે અને અલ્ખઝની જે પૌરાણિક ભૂગોળને પણ નિષ્ણાત છે તે ચોખ્ખું “ગુજ્જાત” નામ વાપરે છે^૧ તે બહુ સૂચક છે. એટલે આ બાબત પણ જોકે મારું અનુમાન જ છે છતાં ખીન્ન અનુમાનો કરતાં વધારે માનવા જેવું જણાય છે. સોલંકીઓના સમયમાં લાટ ખાલસા થયા પછી હાલના આખા ગૂજરાતને ગૂજરાત નામ લાગુ પડ્યું. તે અગાઉ પરદેશીઓએ ગૂજરાત કાઠિયાવાડનાં બંદરોને ગુર્જર સત્તાને લીધે ગૂજરાત નામ આપ્યું એમ માનવાને વાધો નથી. આ માટે એક અર્વાચીન દાખલો જાણવા જેવો છે. આખો દ્વીપકલ્પ સૌરાષ્ટ્ર કહેવાતો હતો અને છેક મુસલમાન સમયમાં પણ આપણા દેશીઓ તો એને સોરઠ જ કહેતા હતા. આજે સોરઠ એક એનો નાનો ભાગ માત્ર છે,

૧. સયાઉને અલ્ખઝની : ભા. ૧, પૃ. ૨૦૨, ગુજરાત નામ માટેનાં અનુમાનોમાં આ એક અનુમાન ઉમેરવાનું જોખમ મને ઠીક લાગ્યું છે.

ન્યારે એથી પણ નાના લાગ કાઠિયાવાડનું નામ આખા પ્રાંતને લાગુ પડ્યું છે. એનું કારણ એ છે કે મરાઠાઓ સોરઠમાં ચોથ ઉધરાવવા જતા ત્યારે એમને દરેક વખત કાઠીઓ સામે જ લડવું પડતું અને એ લોકોને એમ લાગ્યું કે આ તો કાઠીઓનો દેશ છે તેથી આખા પ્રાંતને કાઠિયાવાડ નામ આપ્યું. એટલે એ નામ દોઢસો વર્ષથી જૂનું નથી. આ રીતે અને આવાં અનેક કારણોથી દેશના નામ પડેલાં છે.

ગુર્જર રાજધાની ભિન્નમાલ

આ ગુર્જરોની પ્રથમ રાજધાની ભિન્નમાલ હિન્દુ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર હતું. અનાય જાતિના બીલ જેવા લોકોને લીધે એવું નામ પડ્યું હશે.^૧ પરંતુ મોટા રાજ્યનું કેન્દ્ર થવાથી તેનું નામ સુધરીને શ્રીમાલ પડ્યું જણાય છે. પ્રાચીન શહેરો અને ખાસ કરીને આજે કોઈ મોટી જ્ઞાતિનું મૂળ સ્થાન હોય તેવાં શહેરોને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે અને મોઢેરાને માટે ધર્મારણ્યની પેઠે ભિન્નમાલનું પણ શ્રીમાલ પુરાણ યોગ્ય છે. અને એવાં બીજાં વડનગર, મોઢેરા વગેરે શહેરોની પેઠે એને પણ ચાર યુગનાં ચાર નામો પડ્યાં છે. તેમાં શ્રીમાલ સત્યયુગનું, તે પછી પુષ્પમાલ, રત્નમાલ અને છેવટે કલિયુગનું નામ ભિન્નમાલ અથવા ભિલ્લમાલ એમ નામો પડ્યાં છે. પુરાણમાં આપેલા એના વર્ણનમાં અહીં ઊતરવાનું સ્થાન નથી.^૨

૧. શ્રી. રસિકલાલ પરીખ ભિલ્લમાલ નામની ઉત્પત્તિ માટે માલ અને ભિલ્લ અને કિરાત એ જાતિઓનો જે શ્લોક આપે છે અને ભિલ્લ અને માલ જાતિનું નિવાસસ્થાન એમ કહે છે તે સંયુક્તિક લાગે છે.

૨. જુઓ ૨. છા. પરીખના કાળ્યાણુશાસન લા. ૨ માં ગુ. નો ઇતિહાસ, પૃ. ૮૯ થી ૯૧. ૩. રસિકલાલભાઈ પુરાણનો ઉતારો કરતાં લખે છે કે સૌગંધિક પર્વત એટલે નાસીક પાસેના પર્વતની (સહ્યાદ્રિ?) ઉત્તરે ત્ર્યંબક સરોવરની પાસે ગૌતમાશ્રમ એ પહેલાં શ્રીમાલની જગ્યાએ હતો અને એ આબુની વાયવ્યમાં છે. આ વસ્તુ બંધખેસે તેવી નથી. ગૌતમાશ્રમ વગેરે ખરેખર નાસીક પાસે જ છે અને શ્રીમાલ ખરેખર આબુની વાયવ્યમાં છે. એક મહારાષ્ટ્રમાં છે, બીજું મારવાડમાં છે. પુરાણનો આ એક ગોટાળો જ છે.

લિન્નમાલે સંસ્કારિતામાં ભજવેલો ભાગ અને એનો ઇતિહાસ

લિન્નમાલનગર ધણું વિસ્તૃત અને ઉત્તમ મકાનો અને દેવા-
લયોથી અલંકૃત હતું. એમાં જગત્ સ્વામી-સૂર્યનું મંદિર ધણું
પ્રાચીન મનાય છે. એ મંદિર સ્થાનિક પરંપરા પ્રમાણે ઈ. સ.
૧૬૬ (સંવત ૨૨૨)માં બંધાયેલું અને ઈ. સ. ૨૦૯ (સંવત ૨૬૫)માં
કોઈ રાક્ષસને હાથે નાશ પામેલું. ઈ. સ. ૮૪૪ માં શહેરનો ફરી
નાશ થયેલો અને ઈ. સ. ૮૯૬ માં ફરી બંધાયેલું. પરંતુ આ બધી
પરંપરા કરતાં ચોક્કસ હકીકત ઈ. સ. ૬૨૬ (સંવત ૬૮૨)ના
મહારાજા વર્મલાટના લેખથી મળે છે. આ વર્મલાટનો મુખ્ય પ્રધાન
સુપ્રભદ્રેવ શ્રીમાલના સુપ્રસિદ્ધ મહાકવિ અને શિશુપાલવધ મહા-
કાવ્યના કર્તા માધનો દાદો થતો હતો. એટલે સાતમી સદીમાં
શ્રીમાલ અથવા લિન્નમાલે સંસ્કૃત સાહિત્યના એક મહાકાવ્યને
જન્મ આપેલો. એ એની સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર તરીકેની નિશાની છે.
એ જ અરસમાં ઈ. સ. ૬૨૮ (શક ૫૫૦)માં લિન્નમાલમાં
બ્રિજલુના પુત્ર બ્રહ્મગુપ્તે ખગોળશાસ્ત્રનો બ્રહ્મસ્ફુટ સિદ્ધાન્ત નામનો
પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ રચ્યો. એ બ્રહ્મગુપ્ત લિન્નમાલકાચાર્યના ઉપનામથી
પ્રસિદ્ધ છે. જૈન વિદ્વાનું પણ એ કેન્દ્ર હતું. પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય
હરિભદ્રસૂરિની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ લિન્નમાલમાં થઈ હતી અને એમના
વિખ્યાત શિષ્ય સિદ્ધર્ષિ લિન્નમાલના વતની હતા. કુવલયમાલા-
કથાનો ગ્રંથ પણ શક ૭૦૦ માં લિન્નમાલમાં લખાયો છે.^૧

મોઢેરા અને મહુઆમાં પણ આવો ગોરાળો થયેલો છે. શ્રીમાલને અને
ગૌતમાશ્રમને સંબંધ હોવો અસંભવ છે. શ્રીમાલના લક્ષ્મીના મંદિર માટે પણ
પૌરાણિક આખ્યાયિકા છે જે અહીં અસ્થાને છે.

૧. લિન્નમાલની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું સવિસ્તર વર્ણન શ્રી રસિકલાલ પરીખે
કાવ્યાનુશાસન, ભા. ૨ જમાં ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પૃ. ૯૫ થી ૯૭ માં
આપેલું છે તે રસમય છે. લંબાણના ભયથી અહીં તે દ્વંકાવી નાંખ્યું છે.
અલ્પહિલ્લવાડ પાટણના ઇતિહાસમાં જે ભાગ શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યે લખ્યો છે
તેનો ભાગ શ્રી. હરિભદ્રસૂરિએ લિન્નમાલમાં લખ્યો છે.

ખગોળશાસ્ત્રી બ્રહ્મગુપ્તના વખતમાં વ્યાધમુખ ચાવડાનું રાજ્ય લિન્નમાલમાં હોય એમ જણાય છે, અને એ પછી યુવાંગચંદ્ર ચીનો આવેલો એટલે વ્યાધમુખના પુત્રનું રાજ્ય ચીના મુસાફરે વર્ણવ્યું હોવું જોઈએ. આઠમી સદીના મધ્ય ભાગમાં (ઈ. સ. ૭૪૦-૮૦૯) આ ચાવડાઓની પાસેથી પ્રતિહારોએ લિન્નમાલ લઈ લીધું અને એમનો પહેલો રાજા નાગભટ્ટ અથવા નાગાવલોક થયો. એના પછી થઈ ગયેલા રાજાઓમાં વત્સરાજ અને નાગભટ્ટ ખીજે વધારે જાણીતા છે અને એમણે—સિંધ-આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, માળવા, ખંગાળા, આંધ્ર, તુરુક વગેરે દેશોને જીત્યા હતા એવા ઉલ્લેખો છે. નાગભટ્ટ ખીજે પણ નાગાવલોક કહેવાતો. એણે કનોજ જીતી લીધું અને લિન્નમાલ પ્રાંતીય રાજધાની બની, મુખ્ય રાજધાની કનોજમાં ગઈ. એના પછી એના પુત્ર રામચંદ્રના રાજ્યમાં ખાસ કાંઈ નથી, પણ ભોજરાજ બન્ને દેવા ભગવતીના ભક્તો હતા. એના સિક્કા “મહા-દિવરાહા”ના નામથી જડેલા છે. એનો લેખ કાઠિયાવાડમાંથી પણ મળ્યો છે તે એનું રાજ્ય દરિયાકિનારા સુધી હતું તે સૂચવે છે. એનો પુત્ર મહેન્દ્રપાલ પણ પ્રસિદ્ધ રાજા થયો. એના જે લેખો કાઠિયાવાડમાં બિના ગામમાંથી મળ્યા છે. ધીમક નામનો એનો સૂબો એ પ્રાંતનો વહીવટ કરતો હતો. આગળ જોયું તેમ છેક દરિયાકિનારા સુધી આ મહારાજ્ય પ્રસરેલું હોવાથી પરદેશીઓએ તે સમયમાં આ પ્રાંતને ગૂજરાત નામ આપ્યું હોય એ અનુમાનને ટેકા મળે છે. પહેલા પ્રકરણમાં જેના કાવ્યમીમાંસાં અંથમાંથી ઉલ્લેખો લીધા છે એ—કર્પૂરમંજરી, વિદ્ધશાલભંજિકા, બાલરામાયણ અને બાલભારતનો સુપ્રસિદ્ધકર્તા કવિ રાજશેખર આ મહેન્દ્રપાલનો વિદ્યાગુરુ હતો. એને રાષ્ટ્રકૂટોએ હરાવ્યો હતો એમ જણાય છે. એના સમયનો ઈ. સ. ૯૧૪નો એક લેખ કાઠિયાવાડમાં હડાળામાંથી નીકળ્યો છે તેમાં ચાપવંશનો ધરણીવરાહ નામે એનો એક ખંડિયો ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો એમ હકીકત મળે છે. એના પછી ત્રણ રાજાઓ થયા. પણ છેવટનાં

લાગમાં વિનયપાલના પુત્ર મહેન્દ્રપાલ ખીજના સમયમાં ગૂજરાત સોલંકીની સત્તા નીચે અણહિલવાડ પાટણમાં ગૂજરાત સ્વતંત્ર થયું અને આજના ગૂજરાતનો પાયો નંખાઈ ગયો. દસમી સદીના પાછલા ભાગમાં લિન્નમાલથી હજારો લોક ગૂજરાતમાં પાટણ બાજુ આવવા લાગ્યા અને લિન્નમાલ-શ્રીમાલની શ્રી ગૂજરાતના ચોથા પાટનગરમાં આવીને વસી.

ભ્રમણામાં નવી જાતિ પારસીઓ

અહીં એક વાત ભૂલી ન જવી જોઈએ. વલ્લી અને ગૂર્જરાના આ રાજ્યઅમલનાં ત્રણસો વર્ષના ગાળામાં ગૂજરાતના ભ્રમણયુગના ઇતિહાસમાં એક મોટો બનાવ બન્યો, તે આજના ગૂજરાતની શોભારૂપ પારસી જાતિનું ગૂજરાતમાં આગમન. ઇરાનનો હિંદુસ્તાન સાથે અને ખાસ કરીને પશ્ચિમ હિંદ સાથે સંસર્ગ ઈ. સ. પૂર્વે ધણા વર્ષોથી ચાલુ હતો. ઇરાનના સેસેનિયન સામ્રાજ્યની હદ એક વખત પશ્ચિમ હિંદના કેટલાક ભાગ ઉપર હતી અને સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને માળવા સુધી પ્રસરી હતી.

ઈ. સ. આઠમા સૈકાની શરૂઆતમાં (ઈ. સ. ૭૧૬) ઇરાનના જરથોસ્તી વતનીઓને આરખેનો ગુલ્મ અરુદ્ધ થઈ પડ્યો હતો. એમના ટોળાં ઇરાનથી હોરમઝ ટાપુ ઉપર આવી ત્યાં વહાણ દ્વારા હિંદુસ્તાનમાં સૌરાષ્ટ્રમાં દીવ બંદરે આવ્યાં. એમની સાથે એમનાં ખૈરાંછોકરાં, એમના ધર્મગુરુઓ (દસ્તૂરો) હતા અને સાથે એમના પવિત્ર આતશ બહેરામ સાહેબ (પવિત્ર અગ્નિ)ને પણ લાવ્યા હતા. દીવમાં ૧૯ વર્ષ રહી દક્ષિણ ગૂર્જરાને કિનારે સંજાણમાં આવ્યા. આ બાબતનો હેવાલ શ્રી બહમન કેકેબાદ સંજાણાએ ઈ. સ. ૧૫૯૯ માં કિસ્સે સંજાણ નામના ગ્રંથમાં આપ્યો છે. સંજાણમાં જાદી રાણો નામે હિંદુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે તેમને આશ્રય

આપ્યો અને જમીન આપી. ઈ. સ. ૭૨૧ માં એમણે ત્યાં વસવાટ કર્યો.^૧ અને પવિત્ર અગ્નિ જેમને ઇરાનશાહ-ઇરાનના રાજા કહેવામાં આવે છે, તેમનું સંજ્ઞાણમાં સ્થાપન કર્યું. ત્યાં ઘણાં વર્ષ રહ્યા પછી ઈ. સ. ૧૪૯૨ માં મહમૂદ બેગડાએ સંજ્ઞાણ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે એ પવિત્ર અગ્નિ સાથે એ લોકો વાસદાનાં જંગલમાં ગયા અને ત્યાંથી નવસારી આવી છેવટે ઈ. સ. ૧૭૪૨ માં ઉદવાડામાં આવી સ્થાપન કર્યું. ઉદવાડા આજે પણ પારસી લોકોનું-કાશી કે મક્કા જેવું-પવિત્ર સ્થાન ગણાય છે.

આ પારસી જાતિને જે હિંદુ રાજાએ આશ્રય આપ્યો તેને વફાદાર એ હમેશ રહ્યા હતા અને એના તરફથી સુલતાન મહમૂદ બેગડાના લશ્કર સાથે લડ્યા હતા. આજે વિદ્યા, વેપાર, દાનશીલતા, સમાજસુધારણા વમેરેમાં ગૂજરાતની એ એક અગ્રગણ્ય કોમ છે. અને ગૂજરાતી એમની માતૃભાષા છે, ગૂજરાતની એ શોભા છે.

બ્રમણ્યુગોએ ગૂજરાતી સમાજ ઉપર કરેલી અસર

આમ ગૂજરાતના ઇતિહાસનો પ્રાગૈતિહાસિક સમયથી આવડા અને સોલંકીઓના રાજ્યના ઉદય સુધીમાં થયેલા બ્રમણ્યુગો પૂરા થાય છે, અને બીજા બ્રમણ્યુગ શરૂ થતા પહેલાં એક સ્થિર સુવર્ણ્યુગ ગૂજરાતની ભૂમિ ઉપર આવે છે. આ બ્રમણ્યુગોના કાયદા અને ગેરકાયદા બંને થયા છે. અને જાતિઓનાં, અનેક કારણોને લઈને ગૂજરાત મારફતે થયેલાં બ્રમણ્યુગી, ગૂજરાતના સમાજે અનેક અનુભવોને પોતાના માનસિક બંધારણમાં ધણી સદીઓથી વણી લીધા છે. અનેક જણના સંબંધમાં આવતો માણસ અનુભવોથી ઘડાઈને વધારે નમ્ર, વિવેકી, અને વ્યવહારકુશળ બને છે. એ ઘણો ઉગ્ર થઈ કામને બગાડતો નથી અને ઘણો નરમ થઈ

૧. જુઓ પ્રો. કોમીસેરિયેટનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ પૃ. ૪૪-૫૪. આમાં ઈરાનનો હિંદુસ્તાન સાથેનો સંબંધ વિસ્તારથી ચર્ચો છે.

ખીજને તાબે થતો નથી. ગૂજરાતની સંસ્કારિનાના ધડતરમાં આ મુણો જણાઈ આવશે. એટલે જ સોલંકી સમયના એક લેખકે ગૂજરાતને “**વિવેકબૃહસ્પતિ**” કહ્યો છે. આ સાથે અવગુણ પણ એ આવ્યો છે કે અસ્મિતા-પ્રાંતાલિમાન-પોતાની સંસ્કારિતાને જળવી રાખવાની દૃઢતા એ ગૂજરાતમાં ખીજ કરતાં ઓછી જણાય છે. પ્રાંતાલિમાન સારી વસ્તુ છે કે ખોટી એ વાત અહીં બાજુએ મૂકીને માત્ર સરખામણી માટે જ આ વિચાર અહીં કરવાનો છે. ભમતા માણસને જેમ પોતાના કોઈ સ્થાનનું મમત્વ ન હોય એમ ગૂજરાતીને પોતાની અસ્મિતા ખીજ કરતાં સહેજ ઓછી છે એ આ ભ્રમણયુગમાં ખંધાયેલા માનસનું પરિણામ જણાય છે.

પ્રકરણ ૭ મું

અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના

પાટણ

ગૂજરાતનાં ગણાય તેવાં ચાર પાટનગરોની નોંધ લીધી. પરંતુ હાલની ગૂજરાતની ભૂમિ અને ગૂજરાત નામ પ્રચારમાં આવ્યું તે સમયથી એનું પ્રથમ રીતસરનું પાટનગર તો અણહિલવાડ પાટણ ગણી શકાય. સરસ્વતીતીરે આવેલા લક્ષ્મીરામ (લક્ષ્મીરામ) નામના ગામની જગાએ ચાવડા વંશના વનરાજદેવે અણહિલ નામના જરવાડના નામ ઉપરથી અણહિલવાડ પત્તન વસાવ્યું.

વનરાજના કુલના ચાલુ ઇતિહાસ માટે શંકા

વનરાજે અણહિલવાડ પાટણ વસાવ્યું એ સિવાય ચાવડાઓ અને વનરાજના પોતાના વંશ માટે દંતકથાઓ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે અને વનરાજનાં માખાપ માટે પણ નિશ્ચિત હકીકત મળી નથી એ આપણા ઇતિહાસની કમનસીબીની માળાનો એક વધુ મણકો છે. દક્ષિણ ગૂજરાતનું રાષ્ટ્રકૂટાનું મોટું રાજ્ય, કે વલ્લ્હી કે ગુપ્ત સામ્રાજ્ય જેવાં મોટાં રાજ્યોની હકીકત કરતાં આ તાલુકદાર જેવા ચાવડાના નાના રાજ્યની હકીકત ગૂજરાતનો સામાન્ય જન-સમુદાય વધારે જાણે છે એનું માન, દંતકથા હોવા છતાં, વનરાજ, એનો ખાપ જયશંખર, એની મા રૂપસુંદરી અને એના મામા શરપાલની રોમાંચ કથા (Romance) ને છે.^૧

૧. સોલંકીઓના ઇતિહાસનાં ધણીખરાં સાધનોમાં ચાવડાઓના ઉલ્લેખ અને રાજ્યોનાં નામો મળે છે. એમાં પણ બધા આધારો એકમત નથી. ધણે ભાગે પ્રબંધોમાંથી ભેગી કરેલી હકીકતો સત્તરમી સદીના અંતમાં લખાયેલા રત્નમાલા નામે હિંદી ગ્રંથમાંથી મળે છે. વનરાજનો વંશ પંચાસરના

વનરાજની લૂંટથી ચઢતી

પંચાસરના ચાવડાઓની હાર થયા પછી અરણ્યમાં વિ. સ. ૭૫૨ (ઈ. સ. ૬૯૬)માં વનરાજનો જન્મ થયો. જૈનાચાર્ય શીલગુણસૂરિએ એનાં સામુદ્રિક ચિહ્નો જોઈ લવિષ્યમાં એ રાજા થશે એમ નક્કી કરી એને ઉછેરવામાં મદદ કરી અને એના મામાએ ચાવડાઓનો હતો એટલું તો વિદ્વાનો માન્ય રાખે છે (જુઓ દુ. કે. શાસ્ત્રીના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ ભા. ૧). પરંતુ એ વંશ ભિન્નમાલના વ્યાધમુખ ચાવડાની શાખા કે વઢવાણના ધરણીવરાહની શાખા તે નક્કી થતું નથી. ચાવડાનું સંસ્કૃત રૂપ ચાણોત્કટ કરવામાં આવેલું છે. ચાવડાઓ ક્ષત્રિય જાતિના મનાયા છે. પરંતુ તેમની મૂળ જાતિ પણ નિશ્ચિત રીતે નક્કી થઈ શકતી નથી. એ લોકો હૈહય વંશના છે એમ પણ એક આધાર છે. એ ખડું ઠરે તો વલ્લીઓ, યાદવો ઠરે છે તેમ ચાવડાઓ હિંદના પ્રાચીન વંશના ઠરે. રત્નમાલા પ્રમાણે પંચાસરના જયશેખર ચાવડા ઉપર કલ્યાણ કટકના ભૂવડ રાજાએ ચઢાઈ કરી ઘેરા ઘાલ્યો અને તે ઘેરા બાવન દિવસ ચાલ્યો. છેવટે જયશેખરે રાણી રૂપસુંદરી સગર્ભા હોવાથી વનમાં મોકલી ને પોતે યુદ્ધમાં ખપી ગયા. રૂપસુંદરીએ વનમાં પુત્રનો જન્મ આપ્યો તેથી એનું નામ વનરાજ પડયું. રૂપસુંદરીનો ભાઈ શૂરપાલ અને જયશેખર વગેરેની આ વાત ગૂજરાતમાં ઘેર ઘેર જાણીતી હોઈ રીમાંચક બનેલી છે. પરંતુ આ દંતકથા લાગે છે. પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહમાં બીજી જ વાત છે. અંબાસર ગામમાં ચંડ અને ચામુંડ નામે ચાવડા ભાઈઓ રહેતા હતા. કોઈ જોશીએ ચામુંડની સગર્ભા સ્ત્રી જે પુત્રને જન્મ આપશે તે ચંડને મારશે એવું લવિષ્ય કહેવાથી એ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો, અને એ સ્ત્રી પંચાસર ગઈ. એક વખતે એ લોકડાં વીણતી હતી ત્યારે શીલગુણસૂરિએ વણના ગ્રાડ નીચે એના બાળકના હાથમાં રાજચિહ્ન જોયાં અને એ છોકરો જૈન શાસન પ્રભાવક થશે એમ જણાયું. એમણે એને વીરમતી નામે ગણિનીને સોંપ્યા. મોઢેરા બ્રાહ્મણોની હકાકતમાં વનરાજને મોઢેરાઓએ આશ્રય આપ્યો અને એની માતું નામ છત્તા અગર અક્ષતા હતું એમ કહે છે. પ્રભાવકચરિત્રમાં શીલગુણસૂરિને બદલે દેવચંદ્રનું નામ આપે છે. દુ. કે. શાસ્ત્રીજી (પૃ. ૫૩ માં) માને છે કે પંચાસરને નાશ કોઈ પ્રતિહાર સત્તાએ કે ભૂવડે નહિ પણ સિંધ બાજુના અરબોએ કર્યો હોય. પંચાસરના નારાની બાબતમાં હજી શંકા જ છે.

પણ યુદ્ધની કળા શીખવામાં એને મદદ કરી. વનરાજે આશરે છ વર્ષ^૧ સુધી તે સમયની રાજસત્તા સામે બહારવટું લીધું અને પછી લશ્કરમાં ઘોડેસવાર તરીકે નામની નોકરી લીધી. સૌરાષ્ટ્ર-ગૂજરાતની મહેસૂલ ઉધરાવી જતા અમલદારને લાગ જોઈને એણે લૂંટી લીધો અને ચોવીસ લાખ સોનામહોરો ને ચાર હજાર તેજ ઘોડા હાથ કર્યા.^૨ આ ખજાનો હાથ આવ્યા પછી એણે અણહિલવાડ પાટણ વસાવી આસપાસનો મુલક જીતી લીધો. આગળ જોયું તેમ સરસ્વતીને તીરે નીલીના ઝાડ તળે એક શ્વેત ગૃહ બાંધીને વિ. સં. ૮૦૨ ના વૈશાખ સુદ બીજને સોમવારે વનરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો.^૩ કાકર ગામના એક વેપારીની બહેન શ્રીદેવીને વનરાજે પોતાની ધર્મભગિની માનેલી હોવાથી એને હાથે રાજ્યતિલક કરાવ્યું, અને જમ્ય નામના

૧. જુઓ રસિકલાલ પરીખકૃત ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, કાવ્યાનુશાસન, ભા. ૨, પૃ. ૧૦૯-૧૧૦. વનરાજની ઉંમર માટે પણ મતભેદ ચાલે છે. વનરાજ ૧૦૯ વર્ષ જીવ્યો હોતો એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. એ ચર્ચામાં ઊતરવું અહીં યોગ્ય નથી.

૨. જુઓ એ જ, અને દુ. કે. શાસ્ત્રીના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, પૃ. ૫૫. શ્રી. શાસ્ત્રી આ વાતને દંતકથા માને છે. પરંતુ વનરાજની સ્થિતિને માણસ લૂંટથી જ પૈસો મેળવી શકે અને સત્તા જમાવી શકે એટલી વાત સાચી ગણે છે. આ ચોવીસ લાખ સોનામહોરોને ‘પારુચક દ્રુમ’ કહે છે તે પાર્થિયન સ્ત્રિકા હોવાનું મનાય છે. વનરાજ કાવ્યકુબ્જના મહેસૂલ ઉધરાવનાર પંચોલીનો રખેવાલ (સેલ્મ બ્રૂટ) થઈ રહ્યો હતો. અને એને એણે ખજાનો લઈ જતાં રસ્તામાં લૂંટ્યો એમ પ્રબંધો કહે છે પણ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ગૂજરાત એ સમયે કલ્યાણકટક અગર કનોજના તાબામાં નહોતું એ બાબતમાં વિદ્વાનો એકમત છે. કાવ્યકુબ્જના રાજાએ પોતાની પુત્રી મહાલિકાને—ગુર્જરદેશ પહેરામણીમાં આપેલી તે પણ દંતકથા જ લાગે છે.

૩. જુઓ એ જ, પૃ. ૧૧૧. આ અને પાટણ વસાવ્યાની તારીખની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. તે માટે દુ. કે. શાસ્ત્રીના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસમાં વિસ્તૃત ચર્ચા છે (પૃ. ૫૬-૫૭) તે જોવી.

વાણિયાને પોતાનો મહામાત્ય બનાવ્યો.^૧ અણહિલવાડ પાટણની સમૃદ્ધિ વધારવામાં પણ વનરાજે ધણી કાળજી રાખી હતી એમ જણાય છે. પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના શ્રીમાલથી પાટણ પાસેના ગંભૂય- (ગંભૂ)માં આવી વસેલા ધનાઢ્ય વેપારી ઠક્કુર નિન્નયને વનરાજે પાટણમાં લાવી વસાવ્યો^૨ અને એણે પાટણમાં ઋષભદેવનું મંદિર બંધાવ્યું.

પાટણની સમૃદ્ધિ શી રીતે થઈ

એ નિન્નયને લહર નામે પુત્ર હતો તે વનરાજનો સેનાધિપતિ બન્યો હતો અને એણે વનરાજની સેના માટે વિંધ્યાટવીમાંથી ધણા હાથી પકડ્યા હતા, તેમ જ શત્રુઓના પણ ધણા હાથી પકડ્યા હતા. એલહર ઠક્કુરે સંદથલ (સાંથળ ?) ગામમાં વિંધ્યવાસિની દેવીનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો, અને વનરાજે એના ઉપર પ્રસન્ન થઈને એને સંદથલ ગામ ખનામમાં આપ્યું હતું. આ નિન્નય ઠક્કુર વેપારી, થોદ્દો, તેમ જ વિદ્વાન પણ હતા. આવા વીર, ધનાઢ્ય અને વિદ્વાનનો સહકાર સાધવાનો આ ઐતિહાસિક દાખલો વનરાજના આરિય ઉપર સારો પ્રકાશ નાંખે છે. વનરાજે શ્રી શીલગુણસૂરિને પંચાસરથી બોલાવી પોતાનું આખું રાજ્ય સૂરિજીને અર્પણ કર્યાનું પણ કહેવાય છે. સૂરિએ રાજ્ય ગ્રહણ ન કર્યું. પરંતુ એમની ઇચ્છાથી પાટણમાં પંચાસર પાર્શ્વનાથનું દેવાલય બંધાવ્યું. કંથેશ્વરી માતાનું મંદિર પણ વનરાજે બંધાવ્યાનું કહેવાય છે.^૩

૧. એ જ, પૃ. ૧૧૨. શ્રી શાસ્ત્રી જમ્બ નામ લખે છે, એઓ અણહિલ વારવાડના નામ ઉપરથી અણહિલવાડ નામ પડ્યું એ બાબત પણ પાછળથી ચોખ્ખી થઈ માને છે. (પૃ. ૫૬)

૨. એ જ, પૃ. ૧૧૨. નેમિનાથચરિત્ર એ નામના ગ્રંથની પુષ્પિકામાંથી આ હકીકત લીધેલી છે. અને એ ઐતિહાસિક જણાય છે.

૩. રસિકલાલ પરીખકૃત ગૂ. ઇતિહાસ, કાવ્યાનુશાસન, ભા. ૨, પૃ. ૧૧૨-૧૧૩.

ચાવડાઓની લૂંટ માટે પ્રીતિ

વનરાજ પછી એનો પુત્ર યોગરાજ ગાદીએ આવ્યો. એના સમયની એક કથા પ્રબંધચિંતામણિ આદિ ગ્રંથોમાં આપેલી છે તે ચાવડાઓની રીતભાત ઉપર સારો પ્રકાશ નાંખે છે. એક વખત યોગરાજના પુત્ર ક્ષેમરાજે પિતાને કહ્યું કે “સોરઠમાં સોમનાથ પાટણમાં પવનના તોફાનથી ઘસડાઈને પરદેશી વહાણો આવી ચઢ્યાં છે, એમાં એક હજાર તેજ ઘોડા, અઢાર હાથી અને બીજો માલ મળી કરોડોની મિલકત છે. મહારાજ આજ્ઞા આપે તો આ બધું લૂંટી લઈએ.” યોગરાજે ના પાડી. પરંતુ ક્ષેમરાજ અને એના બીજા ભાઈઓને લાગ્યું કે ઘડપણને લીધે રાજ ઘેલા થયા છે. પછી એ બધો માલ જતો હતો તે વખતે પોતાના મુલકના સીમાડા ઉપર લશ્કર રાખી એમણે બધું લૂંટી લીધું, અને બાપ આગળ નજર કર્યું. બાપે કાંઈ ઉત્તર ન દીધો ત્યારે તેમણે પૂછ્યું કે “કહો, આ સારું ક્યું કે ખોટું?” ત્યારે યોગરાજે ખેદથી અક્ષપ્રમાણે જવાબ દીધો : “બીજા રાજ્યો બધાં રાજ્યોની પ્રશંસા કરતી વખતે ગુર્જર દેશમાં ચોરોનું રાજ્ય છે એમ મશ્કરી કરે છે. આ સમાચાર એલચીઓના પત્રોથી જાણી આપણા પૂર્વજો માટે ગ્લાનિ થાય છે.^૧ આ પૂર્વજોનું કલંક બધાના હૃદયમાંથી ભુલાઈ જાય તો બધા રાજ્યોની હારમાં આપણે રાજ કહેવાઈએ. પરંતુ થોડા ધનના

૧. એ જ, પૃ. ૧૧૪ અને દુ. કે. શાસ્ત્રીકૃત મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, પૃ. ૫૯-૬૦. શાસ્ત્રીજીએ આ હકીકત રસિકલાલભાઈના ઇતિહાસ કરતાં વિસ્તૃત રીતે આપેલી છે અને ચાવડાઓના ચારિત્ર્ય માટે એમની દીકા સાચી જણાય છે. એમનું રાજ્ય કાઠિયાવાડના કિનારા સુધી પ્રસારેલું નહોતું એ પણ ખરું છે. વહાણોનો માલ એમના રાજ્યની સીમા પાસેથી જવાનો હતો એ હલ્દેબ આ વાત સાબિત કરે છે. ચાવડાઓ દારૂના વ્યવસાય હતા એ વાત મોહરાજપરાજ્ય નામના નાટકના (કુમારપાલના સમયના) આધારે શ્રી. રસિકલાલભાઈએ નોધી છે.

લોભથી તમે આ પૂર્વજેનું કલંક વિસ્તારીને તાણું કર્યું છે.” કહેવાય છે કે યોગરાજને આ કૃત્યથી ધણું દુઃખ થયું અને પુત્રોના પાપ માટે એણે આમરણાંત ઉપવાસ કર્યા.

આ કથાની વીગત કદાચ કલ્પિત હોય પણ તે ધણી સૂચક છે. ચાવડાઓ લૂંટારા ‘ચોરટા’ ગણાતા હતા અને રાજની હરોળમાં નહોતા ગણાતા એમ આ વાતથી સ્પષ્ટ થાય છે. ચાવડા નામ ચોરના પર્યાય જેવું હોય એવું સૂચન પણ આમાંથી મળે છે. ચાવડાઓમાં દારૂના વ્યસનનું જોર પણ ધણું હતું.

ચાવડાઓ નાના ઠાકોરો

ચાવડાઓનું રાજ્ય મોટું ન હોય, કોઈ મોટી સત્તાના એ સામંતો હોય, પ્રતિહાર કે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની સત્તા તેમના ઉપર પણ કદાચ હોય, એ લોકો નાના ઠાકોર જેવા પણ હોય, એ બધું માન્ય રાખીએ તોપણ ગૂજરાતી સમાજના હૃદય ઉપર એમની રોમાંચકથાઓએ આજ સુધી સત્તા ભોગવી છે અને અણહિલ્લ પાટણની સ્થાપના માટે વનરાજ ચાવડો ચિરંજીવ છે.^૧

સોલંકીઓ અને ગૂજરાતી મહારાજ્યનો પાયો

ચાવડાઓએ કોઈ વાર પ્રતિહાર મહારાજ્યોના તો કોઈ વાર દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના સામંત તરીકે આશરે એ સદીઓ સુધી રાજ્ય કર્યા પછી અણહિલ્લવાડ પાટણની ગાદી સોલંકી વંશની સત્તા નીચે આવે છે અને વિ. સં. ૯૯૮ માં મૂળરાજ સોલંકી પાટણની ગાદી ઉપર બેસે છે. ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ વર્ષ ધણું જ અગત્યનું છે. એ વખતથી હાલના ગૂજરાતને ગૂજરાત નામ મળવાની શરૂઆત થાય છે. એ વખતથી આજના ગૂજરાતી સમાજનો પાયો જે રીતે બંધાઈ ચૂક્યો હતો તેના ઉપર સંસ્કારિતાનો ભવ્ય મહેલ બંધાવો શરૂ થાય છે. એ વખતથી ગૂજરાતની હદમાં પાટનગર હોય

એવા ગૂજરાતી મહારાજ્યની શરૂઆત પણ થાય છે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતનો સુવર્ણયુગ પણ એ સમયથી શરૂ થાય છે.

સોલંકીઓની ઉત્પત્તિ નામ વગેરે માટેની કલ્પનાઓ

આ સુવર્ણયુગ શરૂ થવાની વખતે પણ એ યુગપ્રવર્તકા— સોલંકીઓની ઉત્પત્તિ અને વંશ માટે કલ્પનાઓ કરવી પડે અને નિશ્ચિત આધાર ન મળે, એ આપણા ઇતિહાસની કમનસીબી ચાલુ જ રહે છે. હમેશની રીત પ્રમાણે સોલંકીઓને પણ પંડિતોએ સંસ્કૃત રૂપ આપવાનો અને એમની ઉત્પત્તિને પૌરાણિક રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સોલંકીઓ ઉત્તરના કે દક્ષિણના, તેઓ પ્રાચીન કહેવાતા સૂર્યવંશી^૧ કે પછી કોઈ સામાન્ય વંશના, તેઓ ગૂજરાતમાં શી રીતે આવ્યા અને ગાદી શી રીતે સ્થાપી એ બધી બાબતોમાં વિદ્વાનો હજી એકમત થયા નથી; પરંતુ એમની ઉત્પત્તિને પૌરાણિક રૂપ આપવાની વાત અગર એમના નામને સંસ્કૃત રૂપ આપવાની વાત એ બધું કલ્પનામય છે.

સોલંકીઓ કાણ

ગૂજરાતના સોલંકીઓ માનવ્ય ગોત્રના હારીત વંશના છે.^૨ અને દક્ષિણ હિંદના ચાલુક્ય વંશમાંથી^૩ ગૂજરાતમાં ઊતરી આવેલા

૧. સોલંકીઓ ચંદ્રવંશી નથી, એ માટે દ. કે. શાસ્ત્રીનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ પૃ. ૧૨૧ નુઓ. ચંદ્રવંશ અને સૂર્યવંશમાં જે જે રાજ-વંશો દાખલા યઈ ગયા છે તેને સખળ આધાર નથી. ગમે તે વંશને પ્રાચીનતા અને પૌરાણિક રૂપ આપવાનું આ રીતે શરૂ થયું.

૨. નુઓ શ્રી. ઓગ્રાફ્ટ સોલંકીઓકા પ્રાચીન ઇતિહાસ. એમને આધારે દ. કે. શાસ્ત્રીએ એમના ઇતિહાસમાં પૃ. ૧૨૨-૧૨૩ લખેલું ચથાર્થ લાગે છે. માનવ્ય ગોત્રી ઠર્યા પછી પણ પંચશિખિ હારીતના પુત્ર ચાલુક્યથી વંશ થયા એમ લખે છે.

૩. એ જ પૃ. ૧૨૫ સોલંકીઓનો મૂળ પુરુષ અયોધ્યાથી દક્ષિણમાં ગયા એ વાત પાયા વમરની છે. સોલંકીઓ પ્રતિહાર ગુર્જરા છે એ વાત દુર્ગાચંદ્રભાઈ નિર્મળ માને છે. શ્રી. માનચંદ્ર મહેતા માનવ્ય ગોત્રના ક્ષત્રિય-

હોય એ વધારે સંભવિત છે. એમનો ધર્મ મૂળ દક્ષિણમાં બહુમાન્ય એવો કાર્તિકેય સંપ્રદાયનો હોય અને ગૂજરાતમાં આવ્યા પછી શુદ્ધ શૈવ સંપ્રદાય ગ્રહણ કર્યો હોય^૧ એમ માનવામાં વધો નથી. ચુલુકિ, ચાલુકિ, ચલિક ચ જેવા કોઈ મહારાષ્ટ્રી કે કનડી નામનું બ્રહ્મ ૩૫ સોલંકી કે સોલુંખી થયું અને પાછળથી પંડિતોએ ચુલુક ઉપરથી ચૌલુક ચળ્હની કલ્પના કરી એમ લાગે છે. બ્રહ્માના ચુલુકમાંથી ઉત્પત્તિ કે અગ્નિકુંડની ઉત્પત્તિ એ બધું કલ્પનામય છે.

મૂળરાજનો વંશ

મૂળરાજનો બાપ કોણ, એણે ચાવડાએ પાસેથી પાટણનું રાજ્ય

ના હારીત વંશના બ્રાહ્મણ કન્યા સાથેના લગ્નને લીધે સોલંકીઓને બ્રહ્મ-ક્ષત્રીય માને છે, એ વાતને પણ શ્રી. શાસ્ત્રી માનતા નથી તે ઠીક લાગે છે. પૃ. ૧૨૭ માં દક્ષિણ અને ગૂજરાતના સોલંકીઓની એકતા શ્રી. શાસ્ત્રી માને છે તે પણ ચર્ચા જેણાય છે. મને તો લાગે છે કે સોલંકી નામ શ્રી. વૈષ્ણના આધારે શાસ્ત્રીજી કહે છે તેમ મહારાષ્ટ્રી નહિ પણ બાદામીમાં રાજધાની હોવાથી એ લોકો કનડી હોય. ચંદ્રવંશની કલ્પના સોલંકી માટે બારમા સૈકાથી ચલાવી જણાય છે.

૧. અગિયારમા કે બારમા શતક પહેલાં આશરે પાંચસો વર્ષ પહેલાંથી દક્ષિણમાં ચાલુક્યોનું સમૃદ્ધ રાજ્ય હતું. અને એમાં ઉપરની કલ્પનાને બદલે માનવ્ય ગોત્રનાળી વાત એમના લેખમાંથી મળે છે. એ વંશના જૂના લેખમાં (જુઓ એ જ પૃ. ૧૨૪, નોંધ-૨) માનવ્ય ગોત્ર અને હારીત વંશ ઉપરાંત સોલંકીઓને શક્તિથી પરિપાલિત, કાર્તિકેયના પૂજક (સ્વામિમહાસેનપાદાનુધ્યાતાનાં) અને વરાહના ચિહ્નના ધ્વજવાળા કહેલા છે. કાર્તિકેયપૂજ દ્રાવિડ દેશમાં જ વધારે પ્રચારમાં છે. શ્રી. શાસ્ત્રીજી ગૂજરાતના સોલંકીઓ શૈવ પાછળથી થયા હોય અને નંદિવંજ થયા હોય એમ માને છે; પરંતુ કાર્તિકેયનો સંપ્રદાય પણ શૈવ સંપ્રદાયની શાખા જ ગણાય છે. સિદ્ધરાજનો કુકુટધ્વજ કાર્તિકેયના હાથમાં રહેલા કુકડાને લીધે પણ હોય. નંદિવંજ થયા પછી પણ મીનળદેવીના સંબંધને લીધે કદાચ આ ફેર થયા હોય. એક દલીલ એવી છે કે દક્ષિણના ચાલુક્યો માનવ્ય ગોત્રી અને ગૂજરાતના વંશનું ગોત્ર આજે બારદ્વાજ ગણાય છે તેથી તે જુદા હોય, પણ શાસ્ત્રીજી નોંધમાં લખે છે કે લેખોમાં ગોત્રોના ઉલ્લેખ નથી.

કેવી રીતે લીધું એ બધામાં પણ કલ્પનામિશ્રિત વાતો પ્રચારમાં છે. સોલંકી સમય માટે સમકાલીન બીજાં રાજ્યોને માટે મળતા આધારો કરતાં સૌથી વધારે આધારો મળે છે. આમ છતાં પણ આ બધા આધારો મૂળરાજની વંશાવળી માટે એકમત નથી.

પ્રતિહાર સામ્રાજ્યનો કોઈ સામંત મહારાજધિરાજ રાજિ ગૂજરાતના પ્રથમ સોલંકી રાજા મૂળરાજદેવનો પિતા થાય. આ રાજિના બાપદાદાઓ માટે ઘણો મતભેદ છે. પણ મધુચંદન નગરના ચુલુકય વંશના કોઈ દફકના પુત્ર કાંચિવ્યાલ મુંગલના પુત્ર રાજિનો પુત્ર મૂળરાજ હોય એ વધારે સંભવિત લાગે છે.^૧ કનોજના પ્રતિહાર સમ્રાટનો એ કોઈ મહાસામંત હોય એ પણ સંભવ છે.^૨

૧. જુઓ ફ. કે. શાસ્ત્રીનો મ. ડા. ઈ. ભા. ૧. પ્રકરણ ૭ મું. આમાં શાસ્ત્રીજીએ સોલંકીઓ માટે અને મૂળરાજ માટે ઐતિહાસિક ચર્ચા કરેલી છે અને અભ્યારનાં સાધનો જોતાં તે માન્ય કરવા જેવી છે. વીગત માટે એ ચર્ચા જોવી, જ્યાં મતભેદ હશે, ત્યાં નોંધ કરીશું.

૨. મૂળરાજનો બાપ રાજિ મહારાજધિરાજ કહેવાતો, એટલે એ અને એના ભાઈઓ બીજા અને દંડક અથવા દફક કાપડીને વેશે યાત્રાએ આવેલા અને છેલ્લા ચાવડા રાજાની બહેન લીલાદેવીને પરણ્યા એ કથા સંભવિત લાગતી નથી, રાજિ નામ દક્ષિણમાં પડે છે તેમ રાજવંશું દ્રુંડું રૂપ હોય અને સોલંકીઓને ક્ષૌરક સાથે સંબંધ ધરાવતા માનીએ તો એ વાત બંધખેસે. એના બાપદાદાઓનાં પ્રબંધાદિ ગ્રંથોએ જુદાં જુદાં નામો આપેલાં છે તેમની ચર્ચામાં ઊતરવાનું આ સ્થાન નથી; પરંતુ જયસિંહચરિતા કુમારપાલચરિત્રમાં રાજિના પિતાનું નામ કાંચિવ્યાલ આપેલું છે. તેને ચામુંડદેવના તામ્રપત્રમાં ‘વ્યાલકાંચિ’ એવા શબ્દોથી ટેકો મળે છે. એટલે મૂળરાજના દાદાએ કાંચિનો વ્યાલ એવું ઉપનામ કોઈ પરાક્રમથી ધારણ કર્યું હોય અને દક્ષિણ સાથે એમનો સંબંધ હોય એમ તો માનવાને વાંધો નથી. એટલે મૂળરાજનો બાપ અગર દાદો પ્રતિહારીએ ગૂજરાતનો અમુક ભાગ રાષ્ટ્રકૂટો પાસેથી જીત્યા પછી કાન્યકુબ્જના પ્રતિહારીને - અને ઘણું કરીને સિન્નમાલનો મહાસામંત બન્યા હોય. પાટણના ભાગને સારસ્વતમંડળ કહે છે એટલે તે સમયે તે ભાગ ગૂજરાત નહોતો કહેવાતો એમ જણાય છે. છેલ્લા ચાવડા રાજા સામંતસિંહનો મૂળરાજ

મૂળરાજનો રાજ્યવિસ્તાર

મૂળરાજે પોતાના પરાક્રમથી સારસ્વતમંડલ - પાટણની આસપાસનો પ્રદેશ - ચાવડાએ પાસેથી જીતી લીધો અને વિ. સં. ૯૯૮ માં પાટણમાં ગૂજરાતની ગાદીએ બેઠો. એ એક પરાક્રમી વીર પુરુષ હતો; પરંતુ ગાદીએ બેઠા પછી કેટલાંક વર્ષો સુધી તે ઉત્તર ગૂજરાતનો થોડો ભાગ માત્ર એની સત્તામાં હતો. ખેટકમંડળ-ખેડા જિલ્લો, મોહડવાસ-મોડાસા વગેરે, એટલે પ્રાંતીજ અને મહીકાંઠાના ભાગો રાષ્ટ્રકૂટોના મહાસામંત પરમાર સીમકને તાબે હતા એમ વિ. સં. ૧૦૦૫ ના લેખથી નક્કી થાય છે.^૧ મૂળરાજના રાજ્યકાળના મુખ્ય બનાવોમાં ખાસ ત્રણ ગણી શકાય : એક એણે સોરઠના ગ્રહરિપુને હરાવ્યો; બીજો એણે ગ્રહરિપુના^૨ મળતિયા કચ્છના

ભાણેજ હતો અને દારૂના ઘેનમાં મામો અને ગાદીએ બેસાડતો ને પછી ઉઠાડી મૂકતો વગેરે વાતોમાં દંતકથા સિવાય કંઈ નથી જણાતું. આ માટે શાસ્ત્રીજીના મંધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસમાં મૂળરાજ સંબંધી ચર્ચા જુઓ. શ્રી. શાસ્ત્રીજીની ચર્ચા સંભવિત જણાય છે અને નવા સબળ આધારો મળે ત્યાં સુધી સ્વીકારવામાં વાંધો નથી લાગતો. શ્રી રસિકલાલભાઈ મૂળરાજના દાદાનું નામ મુંબલદેવ હોય અને કાંચિઆલ એનું વિશેષજ્ઞ હોય એવો સંભવ બતાવે છે તે યોગ્ય જણાય છે.

૧. જુઓ એ જ પૃ. ૧૪૨, શ્રી. શાસ્ત્રીજી માને છે કે ગાદીએ આવ્યા પછી ઘણાં વર્ષ પછી મૂળરાજ પોતાના રાજ્યને વિસ્તારી શક્યો. એને ઘણાં વર્ષ સુધી આસપાસના બધા રાજાઓ સાથે લડતું પડેલું; પરંતુ બિન્નમાલનું રાજ્ય એના બાપનું હોય તો એની પાસે તે રહેલું કે કેમ તેનો ખુલાસો થતો નથી. કોઈ કારણથી બિન્નમાલથી રાજધાની બદલવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હોય એમ જણાય છે, કારણ કે બિન્નમાલથી સંખ્યાબંધ લોક ગૂજરાતમાં આવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. સાબરમતીની દક્ષિણેના ભાગ મૂળરાજે તાબે નથી કર્યો એમ ખેટકમંડળ અને હરસોલ-મોડાસા વગેરે બીજાને તાબે હોવાના લેખોના પુરાવાથી જણાય છે.

૨. સોરઠના ગ્રહરિપુર મૂળરાજે હરાવ્યો એનું વર્ણન હેમચંદ્રે દ્વાયત્રયમાં કર્યું છે અને મૂળરાજનાં બીજાં પરાક્રમોનું વર્ણન પણ કર્યું છે. એ માટે શ્રી

લાખા કુલાણીને હરાવ્યો; અને સિંધુરાજને હરાવ્યો.^૧ ત્રીજું એણે લાટના બારપને હરાવ્યો. લાટનો વિજય મૂળરાજના યુવરાજ ચામુંડદેવે કર્યો હતો.^૨ આ બધા રાજાઓની શત્રુતાને લીધે એને સપાદસક્ષના રાજા સાથે મૈત્રી રાખવી પડી હતી. મૂળરાજે રાજ્યની અંતરવ્યવસ્થા પણ ઉત્તમ રીતે કરી અને એની પાછળના રાજાઓને રાજ્ય વધારવા માટે રસ્તો સરળ કર્યો.^૩

રસિકલાલભાઈના કાવ્યાનુશાસનમાં આપેલો ઇતિહાસ પૃ. ૧૨૪ થી ૧૨૬ જુઓ સોરઠ ઉપરની ચઢાઈના ઉલ્લેખ કોઈ લેખમાં ન હોવાથી ગ્રાહ્યરુપે અને લાખા કુલાણીની વાત શાસ્ત્રીજી શંકાથી જુએ છે. મને લાગે છે કે સોરઠના શ્રી સોમનાથને મૂળરાજે પોતાના ઇષ્ટદેવ માનેલા તેમની યાત્રાએ જતાં કોઈ ઇમકલું થયેલું હોવું જોઈએ. અને લાખો કુલાણી એનો સહાયક હોય અથવા પછીથી તેની સાથે બીજી લડાઈ થઈ હોય.

૧. સિંધુરાજને હરાવ્યાનું શાસ્ત્રીજી માને છે તેમ સિંધનો રાજા નહિ પણ સિંધુરાજ નામે કોઈ નાનો રાજા હોય એમ સંભવિત જણાય છે. સિંધમાં એ સમયે અરબોનું રાજ્ય હતું.

૨. લાટનો બારપ રાષ્ટ્રકૂટ સત્તા પછી માન્યખેટના તૈલપનો સામંત હતો. એ પણ ચાલુક્ય હતો. મૂળરાજ પછી પંચાવન વર્ષે પણ લડાયનો મુલક બારપના વંશજોના હાથમાં હતો એ ઉપરથી મૂળરાજે આખું લાટ કબજે નહિ કર્યું હોય એમ માનવું પડે. મૂળરાજના વિજયથી બહુ તો ખેડાનો થોડો ભાગ એના હાથમાં આવ્યો હોય એમ શાસ્ત્રીજીનું માનવું સંયુક્તિક લાગે છે. આ તૈલપ બારપ વગેરે કનડી નામો જણાય છે અને દક્ષિણના ચાલુક્યો હોવાનું નક્કી થાય છે. કનડી ભાષામાં હાલ બારપ્પા વગેરે નામ છે તેને મળવું આ નામ છે. અંતે આકાર નથી તેનો ખુલાસો એ નામ ગુજરાતી થયાં તે છે.

૩. મૂળરાજ છેક પાછળના ભાગમાં સ્વતંત્ર રાજા થયો હોય એમ શાસ્ત્રીજી માને છે. માળવાના મુંજે એને હરાવ્યો હતો અને એનો સામંત હોય એમ પણ એઓ માને છે, પણ આખુના ધરણીવરાહને મૂળરાજે હરાવ્યો હતો એ એનો સામંત થયો હતો. શ્રી. રસિકલાલભાઈ એમના અંગ્રેજ ઇતિહાસના પૃ. ૧૨૮ માં મૂળરાજનો રાજ્યનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં સાચોર, પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ, અને દક્ષિણમાં નર્મદા સુધી માને છે; પરંતુ ખેડા અને મોડાસા

મૂળરાજે બંધાવેલાં મંદિરો

ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય આજે જે વિશેષતા ધરાવે છે તેની શરૂઆત કરવાનું માન પણ મૂળરાજને છે. એણે પાટણમાં પોતાના દાદા મુંગલદેવને નામે મુંગલદેવપ્રાસાદ, ત્રિપુરુષપ્રાસાદ (કદાચ પોતાના પિતા અને કાકાઓના સ્મરણમાં) બંધાવ્યાં. માંડલમાં મૂલેશ્વરપ્રાસાદ બંધાવ્યો. આ બંધાના તો અવશેષો પણ આજે જોવા મળે તેમ નથી; પરંતુ સિદ્ધપુરમાં મૂળરાજે બંધાવેલા સ્તૂપમહાલયનો આજે રહેલો એક કકડો એની લવ્યતાની સાક્ષી પૂરે છે.

એનું ચારિત્ર્ય

મૂળરાજને આપણે ગૂજરાતના સોલંકી વંશનો વંશકર્તા ગણી શકીએ. દરેક વંશકર્તાઓની પેઠે વીરત્વ, કુનેહ, ઉદારતા, દેવભક્તિ વગેરે ગુણો એનામાં હતા.^૧ વંશકર્તાનો મુખ્ય ગુણ સહિષ્ણુતા પણ હોવો જોઈએ તે પણ એનામાં હતો. એ ધણો મોટો દાનેશ્વરી હતો. એણે દાન માટે ખાસ અધિકારીની નિમણૂક કરી હતી. ગૂજરાતના સામાજિક ઇતિહાસમાં એના રાજ્યનો એક મોટો અનાવ લખી શકાય તે ઉત્તરમાંથી ઉદીચ્ય બ્રાહ્મણો ગૂજરાતમાં આવીને વસ્યા તે અનાવ છે. મૂળરાજે એમને ધણાં ગામો દાનમાં આપ્યાં છે. એ પરમ શિવભક્ત હતો.

સોમશર્મા

એનો પુરોહિત સોમશર્મા નામે નાગર બ્રાહ્મણ ગુલેચ્યા કુલનો હતો. એની વંશાવળી સોમેશ્વરે આપી છે. આ ગુલેચ્યા કુલના આજે જ ઉપર જોયું તેમ બીજાના હાથમાં હોય તો નર્મદા સુધીની હદ માની શકાય નહિ. અને સૌરાષ્ટ્રનો પૂર્વ ભાગ થોડો માત્ર તાજે કચો હોય. અહીં એક વાત ખાસ યાદ રાખવાની કે એક રાજ ચઢાઈ કરી ખંડણી લઈ આવે એટલે મુઠક જીત્યો ગણે એવી રીત હતી; પરંતુ જિતાયેલો રાજ તુરત જ સ્વતંત્ર થતો. મૂળરાજના સમયમાં એટલો બધો મુલક જિતાયો હોય એમ લાગતું નથી.

૧. રત્નમાળમાં મૂળરાજને કપટી નિર્દય વગેરે ખરાબ ગુણોવાળો કહ્યો છે.

વડનગરા નાગર દિવેટિયાઓ કહેવાય છે. એ ખરું હોય તો દિવેટિયાઓનું કુટુંબ મૂળરાજ અને ‘ગૂજરાત’ જેટલું પ્રાચીન ગણી શકાય.

મૂળરાજની પછીના રાજ્યો

મૂળરાજે સ્થાપેલા રાજ્યનો પાયો મજબૂત હતો. એટલે એની પછીના સોલંકીઓએ ગૂજરાતને મહારાજ્ય બનાવ્યું. મૂળરાજ પછી એનો યુવરાજ ચામુંડદેવ ગાદીએ આવે છે અને તેની પછી એના પુત્રો વલ્લભરાજ અને દુર્લભરાજ ગાદીએ આવે છે. આ રાજ્યોના વખતમાં અહીં નોંધવાલાયક ખાસ કંઈ નથી. ચામુંડરાજના ત્રીજા પુત્ર નાગરાજનો પુત્ર ભીમદેવ વિ. સં. ૧૦૭૮ માં ગાદીએ આવે છે, એ પછી ગૂજરાતના સોલંકીઓનો સુવર્ણ સમય આવે છે.

પ્રકરણ ૮ મું

હિંદુ ગુજરાતી સામ્રાજ્ય

ભીમદેવ પહેલો

મૂળરાજે જે ગુર્જર સામ્રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો તેના ઉપર એની પછીના રાજાઓએ મહારાજ્યરૂપી મહેલ ચણવા માંડ્યો તેનું કામ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમયમાં પૂરું થયું. ગુજરાતી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં આ સુવર્ણનો સમય હતો, એ અહીં સંક્ષિપ્તમાં જોઈએ. આ સમય વિ. સં. ૧૦૭૮ થી—દુર્લભરાજના ભાઈ નાગરાજનો પુત્ર ભીમદેવ પહેલો ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી—શરૂ થાય છે.

સોમનાથ ઉપર મહમૂદ ગીજનીની ચઢાઈ

આ સમયમાં ગુજરાતને જ નહિ પણ આખા હિંદુસ્તાનને લગ્ગ પમાડે તેવો બનાવ બન્યો. હિંદુસ્તાન ઉપર વિધર્મી પરદેશીઓના હુમલા શરૂ થયા હતા. વિ. સં. ૧૦૮૦ (ઈ. સ. ૧૦૨૪) માં સુલતાન મહમૂદ ગઝનવીએ સોમનાથનો મોટો મહિમા અને સમૃદ્ધિના સમાચાર સાંભળીને સોરઠ આવવા સુલતાનને રસ્તે ફૂચ કરી. મારવાડમાં બિકાનેર બાજુથી શ્રીમાળ, સાચોર વગેરે લૂંટી^૧ અણહિલવાડ પાટણને રસ્તે ગુજરાતમાં પ્રવેશ કરીને એ સોરઠ ગયો. ગુજરાતનો રાજા ભીમદેવ નાસીને કંથકોટના^૨ કિલ્લામાં

૧. સાચોર-સત્તપુર જૈનોનું તીર્થ હતું. મારવાડથી પાટણ આવતાં રસ્તામાં મહમૂદે એના ઉપર હુમલો કર્યો, જૈન લેખકના મત પ્રમાણે સાચોરમાં મહમૂદ કાંઈ નુકસાન કરી શક્યો નહિ; પરંતુ એ વાત સંદેહવાળી છે.

૨. મુસલમાન લેખકો ખંદહત કે ખંદબ રાખે છે. આ સ્થળને માટે વિદ્વાનો એકમત નથી; પરંતુ કંથકોટ હોય એવો ડૉ. બુધરનો તર્ક ખરો લાગે છે.

ભરાઈ ગયો. પાટણથી સોરઠ જતાં રણ ઓળંગીને? દેલવાડે પહોંચ્યો. રસ્તામાં રણમાં વીસ હજાર માણસો તેની સામે થયાં તેને હરાવ્યાં. દેલવાડેથી સોમનાથ જીવડતાં લોકો સોમનાથના ગઢમાં ભરાઈ ગયા. મહમૂદ ઈ. સ. ૧૦૨૫ ના જન્યુઆરીની ત્રીસમી તારીખ ને ગુરુવારે સોમનાથ પહોંચ્યો. ગઢ દરિયાને કિનારે હતો. ઘેરાયેલાઓને સખળ શ્રદ્ધા હતી કે સોમનાથ તેમનું રક્ષણ કરીને હુમલો કરનારાઓનો નાશ કરશે. ખીજે દિવસે શુક્રવારે લડાઈ શરૂ થઈ. હુમલો કરનારાઓ ગઢ ઉપર ચઢી ગયા. બંને પક્ષે ભારે ખુવારી થઈ. હિંદુઓ છેવટે સોમનાથના મંદિરમાં ભરાઈ ગયા, અને ત્યાં ભારે રક્તપાત થયો. ઘણા દરિયામાં હોડીઓમાં બેસીને નાસી ગયા. કેટલાક ડૂબી પણ ગયા. મહમૂદે સોમનાથનું મંદિર તોણું અને શિવલિંગના ટુકડા કર્યાં. એણે લૂંટ પણ સારી રીતે કરી. આ વર્ષનું મુસલમાન લેખકોએ સવિસ્તર કર્યું છે. હિંદુ લેખકોએ માત્ર સામાન્ય ઉલ્લેખ કરેલા છે.

૧. પાટણથી સોરઠ જતાં આ રણનો ઉલ્લેખ તે બાલપ્રદેશનું રણ જેને ખંભાતનું રણ કહે છે તે હોયું જોઈએ. તેમાં સામાન્યતઃ વીસ હજાર માણસો સોરઠના માણસો હોવા જોઈએ. દેલવાડા તે બિના દેલવાડા છે.

૨. આજ સુધી એમ મનાયું હતું કે મહમૂદની સોમનાથની ચઢાઈનું વર્ણન સમકાલીન તેમ જ ખીજા હિંદુ લેખકોએ કર્યું નથી. મુસલમાન ઇતિહાસ લેખકોએ સવિસ્તર વર્ણન કરેલાં છે અને તેમાં ઘણી અતિશયોક્તિ છે એમ મનાયું હતું. મહમૂદના સમકાલીન મુસલમાન લેખકો ઉત્તમી અને અલખઝની પણ સોમનાથ તોડવાનું નથી લખતા અને પાછળના મુસલમાન લેખકોએ માત્ર આ વર્ણન વધારાપડયું કર્યું છે અને તે કદાચ તદ્દન ખોટું હોય એમ પણ કોઈ કોઈ માનતા હતા; પરંતુ હવે આ માન્યતા ખોટી પડી છે. ઉત્તમી મહમૂદનો સેક્રેટરી હતો અને એના ગ્રંથમાં આ વર્ણન ન હોવાનું કારણ ગ્રંથ પૂરો કરતાં પહેલાં એ મરણ પામ્યો એમ મનાય છે. અલખઝનીએ સોમનાથનું વર્ણન કર્યું છે. અને તોડવાનો માત્ર સામાન્ય ઉલ્લેખ છે. ચઢાઈનું વર્ણન એણે કર્યું નથી. ખીજા મુસલમાન લેખકોનાં વર્ણન ચઢાઈ પછી આશરે ૨૦૦ વર્ષ પછીનાં છે; પરંતુ હમણાં સમકાલીન કહેવાય એવો જૈન ઉલ્લેખ

સોમનાથનું મંદિર

મહમૂદે તોડેલું સોમનાથનું મંદિર લાકડાનું હતું એમ કહેવાય છે. તેને છપ્પન થાંભલા હતા. શિવલિંગ પાંચ હાથ લિંગનું હતું અને તેનો ઘેરાવો ત્રણ હાથનો હતો. અંધારા ગર્ભગૃહમાં આ લિંગ આવેલું હતું. થાંભલા રત્નજડિત હતા. રત્નજડિત દીપમાળાઓ સતત ચાલુ હતી. ખસો મણુ સોનાની સાંકળોમાં ઘાંટ લગાડેલા હતા. સોનારૂપાની મૂર્તિઓ અને રત્નજડિત મુખવટા તિબ્બેરીમાં હતાં. મહમૂદને વીસ લાખ દીનારનો માલ મંદિરમાંથી મળ્યો.^૧

આચાર્ય શ્રી. જિનવિજયજીએ શોધી કાઢ્યો છે. ધારાના પ્રસિદ્ધ રાજ ભોજના રાજકવિ અને તિલકમંજરીના કર્તા કવિ ધનપાળે તુર્કોએ શ્રીમાત્ર દેશ ચંદ્રાવતી, અલ્પહિલ્લવાડ, સોરઠ, દેલવાડા અને સોમનાથ એટલાને લૂંટ્યાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વિવિધ તીર્થકલ્પના શત્યપુરકલ્પમાં પણ ગુર્જર દેશને અજનવીઓએ વિ. સં. ૧૦૮૧ માં લૂંટ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ બે ઉલ્લેખો સિવાય ગૂજરાતના પ્રખ્યાત્મક સાહિત્યમાં કે દ્વયાશ્રય જેવામાં પણ આનો ઉલ્લેખ નથી. ખસો વર્ષ પછીના મુસલમાન લેખકોએ માત્ર સવિસ્તર વર્ણન કરેલું છે તે ઉપરથી વિદ્વાનોનું એમ માનવું છે કે આ બનાવ બનેલો છે તો ખરો; પરંતુ પાછળના મુસલમાન લેખકો કહે છે તેવો મહત્ત્વનો ભાર બનાવ નથી. મહમૂદ એક ભયંકર વાંટાળિયાની પેઠે રસ્તામાં લૂંટ અને મારામારી કરીને તુરત ચાલ્યો ગયો હોવો જોઈએ, અને સોમનાથનું ઘણું મોટું મહાત્મ્ય અને કીર્તિ સાંભળીને તે તોડવા અને લૂંટવા આવેલો હોવો જોઈએ. એ બંને તે હોય, પરંતુ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના દૃષ્ટિએ આ બનાવનું મહત્ત્વ ઘણું મોટું છે અને સમકાલીન લેખકોએ એના ઉપર ધ્યાન નથી આપ્યું તેથી બનાવની ખંભીરતા ઓછી થતી નથી. મહમૂદ બહુ ઓછો સમય ગૂજરાતમાં રહી તુરત ચાલ્યો ગયો, આ જાતની વિગ્રમીઓની સવારી પહેલી જ હતી. એ બધાં કારણો વિચારવા જોઈ છે; અને સામાન્ય જનતાની સ્મરણશક્તિ ટૂંકી હોય છે એ માનસશાસ્ત્રનો નિયમ પણ વિચારવા જોઈ છે, હિંદુઓ આ દુઃખ બહુ ઝડપથી ભૂલી ગયા એમ જણાય છે.

૧. સોમનાથના મુસલમાન લેખકોએ કરેલા વર્ણનને કેટલાક અતિશયોક્તિ ભરેલું કહે છે. એ વર્ણન એક કરતાં વધારે મુસલમાન લેખકોએ વિસ્તારથી

પાછળથી જાગેલા હિંદુ રાજાઓ

ગૂજરાત અને સોરઠના ક્ષણદ્રુપ પ્રદેશ અને સોનાની ખાણોથી આકર્ષાઈને મહમૂદને સોરઠમાં રાજધાની કરી રહેવાનું મન થયું; પરંતુ એના સરદારોને એ પસંદ ન પડ્યું. પોતાના કોઈ હાકેમને નીમવાનું કે કોઈ યોગ્ય દેશીને સોંપવાનું પણ એનાથી ખતી શક્યું નહિ એટલે આવ્યો હતો એમ વંદોળિયાની પેઠે એ ઉત્તરમાં રહીને રસ્તે થઈ સિંધમાં થઈ સ્વદેશ ગયો. રસ્તામાં પાણી વગર એનાં ઘણાં માણસો માર્યા ગયાં.^૧ આ સમય દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ રાજાઓ પણ શ્વાસ લઈને તૈયાર થયા. બીમદેવ પણ ક્યાંક સંતાઈ ગયેલો તે બહાર નીકળ્યો. દિલ્હીનો હિંદુ રાજા, ગૂજરાતનો બીમદેવ, નાડૂલનો અણહિલ્લ, માળવાનો ભોજ, દક્ષિણનો ચાલુક્ય સોમેશ્વર

કરેલું હોવાથી અહીં તેને સ્થાન નથી; પરંતુ અસંખ્ય હજારોની વાત, મંદિરમાં નૃત્ય કરનારી સ્ત્રીઓની વાત, અને કોઈ લેખકે કહેલી લિંગને બદલે મૂર્તિની વાત, એ બધું કલ્પિત છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. સોમનાથની મુખ્ય મૂર્તિ એ તો લિંગ જ હતું એમ અલખડની પોતે કબૂલ કરે છે. પરંતુ બીજા લેખકોના વર્ણનને ખોટું કહેતાં પહેલાં દક્ષિણ હિંદમાં આજનાં શિવમંદિરો અને તીર્થોની સ્થિતિ જોવા જેવી છે. ઉપર વર્ણવેલું બધું હાલ ત્યાં થાય છે. રૌવ સંપ્રદાય અને લિંગની પૂજાની ઉત્પત્તિ અને જોર એક વખતે ગૂજરાતમાં હતું તે જોતાં તે સમયે આવી પૂજા વગેરે ગૂજરાતમાં નહિ હોય એમ માનવાને કારણ નથી. મૂર્તિનું વર્ણન (લિંગ હોવા ઉપરાંત) તે ઉત્સવ અથવા ભોજ મૂર્તિનું સૂચન કરે છે એટલે લિંગ ઉપરાંત મૂર્તિ હોવાનો સંભવ છે. આજે દક્ષિણમાં આ બધું છે. લિંગ પાંચ હાથનું હતું એ માટે મારા ખંભાતના ઇતિહાસમાં કરેલા સ્તાંભલિંગના વર્ણનનું પરિશિષ્ટ જોવું.

૧. આ બધાં વર્ણનનો સાર શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના મધ્યકાલીન રજપૂત ઇતિહાસ ઉપરથી લીધો છે. મહમૂદ આવ્યો હતો તે રસ્તે ન જતાં કચ્છના રહીને રસ્તે ગયો તેનું કારણ એમ પણ હોઈ શકે કે તેની સાથે થતા હિંદુ-સ્તાનીઓની તૈયારીના સમાચાર તેને મળ્યા હોય. કોઈ હિંદુ ભોમિયાએ જાણે રસ્તો બતાવ્યો એ દંતકથા હોય એવું શ્રી. શાસ્ત્રીનું માનવું મયાર્થ જણાય છે.

અને કલચૂરી કર્ણ વગેરેએ ભેગા થઈ પાછા ભાગતા મહમૂદના સૈન્યને હરાવ્યું એમ કહેવાય છે.^૧

હિંદુ સમાજની ખામી

ધર્મની વાત બાજુએ મૂકતાં પણ તે સમયના સમાજની સ્થિતિ અને સામાન્ય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આ બતાવ બહુ મહત્વનો છે. તે સમયે તો લગભગ આખા હિંદુસ્તાનમાં ધર્મની વિશાળ દૃષ્ટિએ ઐક્ય હતું. છતાં એક પરદેશી બીજા દેશમાં લશ્કર અને સરંજામ સાથે હળર દોઢ હળર માઈલ પેસીને દેશના વતનીઓને લૂંટી જાય અને વતનીઓ માત્ર નાસભાગ સિવાય કંઈ કરી શકે નહિ એ તો સમાજમાં રહેલી કોઈ ગૂઢ ખામી બતાવી આપે છે. રાજાઓ પણ તુરત તો સામનો કરી શક્યા નહિ. એમની લશ્કરી વ્યવસ્થા કેવી હશે ? પાટણ જેવા સમૃદ્ધ શહેરના રાજાને નાસી જવું પડ્યું, વિદેશી લૂંટીને પાછો ગયો ત્યાં સુધી દેશી રાજાઓ ઐક્યથી સામનો કરી શક્યા નહિ; અને હિંદના જનસમાજને ગમે તે વિદેશી ગમે ત્યારે વિના હરકતે હેરાન કરી શકે એમ હમેશને માટે જગતને ખુલ્લું કરીને આ ચઢાઈએ બતાવી આપ્યું. જે મહાન સંસ્કૃતિએ પૂર્વે અનેક આક્રમણોનો સામનો કર્યો અને પોતાનામાં સમાવી દીધા તે જ સંસ્કૃતિ આ નવીન આક્રમણકારોને ન સમાવી શકી, ન સામનો કરી શકી, તેથી ઊંચડું પાછળ આવતાં વર્ષોમાં તેનાથી દબાઈ ગઈ. સમાજની આ

૧. હેમચંદ્રે કૌલો ભીમદેવના હસ્તકવિજયનો ઉલ્લેખ તે ભીમદેવે બીજા રાજાઓ સાથે મળીને કરેલા મહમૂદના લશ્કરના વિજય માટે જ હોવો જોઈએ એવું શ્રી. ધીરેન્દ્રચંદ્ર ગંગુલીના આગ્રા શ્રી. શાસ્ત્રીએ લખ્યું છે તે પણ માન્ય રાખવા જેવું છે. મહમૂદ કાબૂલથી મધ્ય હિંદ વાંધીને ગૂજરાતમાં આવી લૂંટીને પાછો ગયો ત્યાં સુધી ભીમદેવ અને બીજા રાજાઓ શુ કરતા હતા અને પહેલો જ હુમલો કેમ ન કરી શક્યા એ વાત એમની લશ્કરી વ્યવસ્થા કેવી હશે તે બતાવે છે. પોતાના મુલકમાં લડવું તે પારાના મુલકમાં લડવા કરતાં કેંક સહેલું છે. ઘણે દુરથી સામગ્રી લઈ લૂંટી પારકા દેશમાંથી પાછા જવું એ સહેલું નથી.

સ્થિતિનું કારણ સમાજશાસ્ત્રીઓએ વિચાર કરવા જેવું છે. જૌદ્ધ ધર્મનો પોતાની જ જન્મભૂમિમાં અસ્ત થયો તે વખતે જે સંસ્કૃતિએ અનેક વિરોધી તત્ત્વોનું એકીકરણ કરી પુનર્રચના કરી; સમય પ્રમાણે બદલાવાની કુશળતા જે સંસ્કૃતિના નેતાઓએ પૌરાણિક ધર્મની સ્થાપના વખતે બતાવી, તેવું એકીકરણ કે તેવી કુશળતા પાછળના નેતાઓમાં ન રહ્યાં. સમય પ્રમાણે બદલાવાનું મહત્ત્વ વીસરાયું, અનેક સંપ્રદાયોમાં ભિન્ન બળ વધવાથી એકચ ઓછું થતું ચાલ્યું. આ બધું પણ સમાજની આવી સ્થિતિનું કારણ હોઈ શકે. પરંતુ સંસ્કૃતિને પોતામાં સમાવવાની શક્તિ ગુમાવ્યા પછી સમાજ પોતાની જાતને દરેક રીતે સંકેતિત કરી દઈને માત્ર આત્મરક્ષણ કરવા પ્રેરાયો. એ પણ આવા આક્રમણોનો ઇતિહાસ ઉપરથી સમજાય છે.

નામાંકિત માણસો અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ

આ મહત્ત્વનો બનાવ બાદ કરતાં ભીમદેવનું રાજ્ય ગૂજરાતની સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ સારું હતું. એના દરબારમાં વિમલ મંત્રી અને દામોદર (ડામર) જેવા નામાંકિત રાજપુરુષો થયા. વિમલ મંત્રીએ બાંધેલું આશુ ઉપરનું દેલવાડાનું વિમલવસતિ નામનું જગપ્રસિદ્ધ મંદિર ગૂજરાતનું ગૌરવ આજે પણ વધારી રહેલું છે. એનું સવિસ્તર વર્ણન આગળ કરીશું. ડામરની બુદ્ધિ અને ચતુરાઈથી ગૂજરાત અને માળવાની મૈત્રી જળવાઈ રહી હતી. ‘ ડાહ્યો ડામરો ’ એ ગૂજરાતી કહેવતમાં ડામર આજે પણ ગૂજરાતમાં જીવતો છે. અદ્ભુત અલંકારોથી ભરેલા ઉત્તમ શિલ્પસ્થાપત્યથી આજે ગૂજરાત પ્રસિદ્ધ છે તેને ભીમદેવના સમયમાં ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું હોય એમ જણાય છે. ઈંટો અને લાકડાને બદલે પથ્થરનાં મંદિરો બાંધવાનો રિવાજ પણ આ સમયમાં વધ્યો હોય એમ માની શકાય. ભીમદેવની દાનપ્રવૃત્તિ પણ પ્રશંસનીય હતી. મોદેરાનું સૂર્યમંદિર અને પાટણની રાણીવાવ આ સમયમાં બંધાયાં.

વિદ્યા સંસ્કાર

આ સમયે અણહિલવાડ પાટણ હિંદુસ્તાનનાં વિદ્યા સંસ્કારનાં મુખ્ય કેન્દ્રોમાંનું એક ગણાતું. પાડોશી અને વિદ્યારસિક ભોજ રાજની હરીફાઈથી ભીમદેવે ગૂજરાતમાં વિદ્યા સંસ્કારને ધણું ઉત્તેજન આપ્યું. વિદ્યાની દરેક શાખાના જૈન અને બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો ગૂજરાતમાં આવવા લાગ્યા. આ પ્રવૃત્તિ ભીમદેવના રાજ્યસમયથી વધવા માંડી તે ઘણે ભાગે આખા હિંદુ અમલમાં ચાલુ રહી.^૧

માળવા અને ગૂજરાત

માળવા અને ગૂજરાતને લડાઈ અને મૈત્રીના સંબંધ પણ વારંવાર બદલાયા કર્યા છે. ભીમના સમય સુધી ગૂજરાતનો ઠેટલોક પૂર્વ તરફ ભાગ માળવાને તાબે હોય એમ સમજાય છે. એમ કહેવાય છે કે કુલચંદ્ર સેનાપતિની સરદારી નીચે માળવાના લશ્કરે ભીમદેવની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ પાટણ ભાંગ્યું અને રાજમહેલ આગળ કેાડીએ દાટીને જયપત્ર લીધું.^૨ વચ્ચે બન્ને રાજ્યોને મૈત્રીનો સંબંધ પણ ડામર જેવાની બુદ્ધિશક્તિથી રહ્યો છે; પરંતુ ભોજની વૃદ્ધાવસ્થામાં બીજા રાજ્યોની સહાયથી ભીમદેવે માળવામાં

૧. ન્યાય, વ્યાકરણ, વેદાંત અને સાહિત્યમાં આ સમયમાં મોટા વિદ્વાનો ભીમના દરબારમાં થઈ ગયા. તેમાં શાંત્યાચાર્ય અને સૂરાચાર્યનાં નામ પ્રસિદ્ધ છે. આ વિષયની રસિક ચર્ચા વર્ણન સાથે શ્રી. રસિકલાલ પરીખના કાવ્યાનુ-શાસનના બીજા ભાગમાં આપેલા ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં આપેલી છે. તે માટે તેનાં પૃ. CXXI થી પૃ. CXLVIII જોવાં.

૨. જુઓ શ્રી. દુર્ગાચંકર શાસ્ત્રીનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ ભા. ૧, પૃ. ૧૯૨-૧૯૩. આ વાત ઉપરથી પણ રાજની ગેરહાજરીમાં શત્રુ રાજધાની તોડીને જયપત્ર લઈ શકે એ રાજધાનીના રક્ષણની વ્યવસ્થા ઉપર વિચાર કરવાનો સવાલ છે. સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા અને હાલ જેને morale કહે છે તેણે તે સમયે હશે કે નહિ તે સવાલ છે.

લડાઈ કરી અને પૂર્વ ગૂજરાતનો ભાગ ગૂજરાતની હદમાં મેળવી દીધો.^૧

કર્ણદેવ

ભીમદેવ પછી વિ. સં. ૧૧૨૦ થી તેનો નાનો પુત્ર કર્ણદેવ ગાદીએ આવ્યો. કર્ણે પણ આસપાસનાં રાજ્યો સાથે લડવામાં સમય ગાળ્યો છે એમ સમજાય છે. એમાં લાટનો વિજય મુખ્ય છે. કર્ણે હાલના ગૂજરાતની દક્ષિણ હદ સુધી રાજ્ય વિસ્તાર્યું.^૨ કર્ણના રાજ્યના એ બીજા મહત્વના પ્રસંગ ગણી શકાય : એક મીનળદેવી સાથેનું લગ્ન અને બીજું આશાવલનું નામ કર્ણાવતી પાડવું. સિદ્ધરાજ જેવા પ્રતાપી રાજાની મા તરીકે અને ગૂજરાતની એક પ્રભાવશાળી મહારાણી તરીકે મીનળદેવીનું નામ ગૂજરાતમાં ઘેર ઘેર જાણીતું છે. મીનળદેવી સાથે કર્ણના લગ્ન માટે દંતકથાઓ પણ છે; પરંતુ દક્ષિણના રાજાની કન્યા ગૂજરાતની મહારાણી અને તેમાં રાજદ્વારી કારણ પણ હોવું જોઈએ. કર્ણટિકના ચંદ્રપુરના રાજા જયકેશીની પુત્રી મયણ્વદ્વાદેવી—ગૂજરાતની મીનળદેવીએ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

કર્ણાવતી

કર્ણે આશાપલ્લીના આશાબીલને હરાવી ત્યાં કર્ણાવતી નગરી સ્થાપી એમ પ્રબંધો કહે છે;^૩ પરંતુ આશાપલ્લી અગર આશાવલ

૧. જુઓ એ જ પૃ. ૧૯૬. હાલના ગૂજરાતની સંપૂર્ણ હદ અ સમય સુધી એક છત્ર નીચે રહી હોય એમ જણાવું નથી.

૨. આમ છતાં પણ હિંદુ સમયમાં લાટ એક સત્તા ન બે સતત રહ્યું નથી.

૩. આશો બીજા એ આશાવલને લગતા કોઈ બીજા સરદારનું વંશપરંપરાનું હપનામ હોય એમ સંભવે છે. કર્ણે જે વખતે આશાવલનું નામ કર્ણાવતી બદલ્યું તે જ વખતે ત્યાં આશો બીજા રાજ્ય કરતો હતો એમ માનવાને કારણ નથી; પરંતુ નજીકમાં જ કોઈ પ્રાચીન સરદાર આશાવલ શહેરને—તે

તે પૂર્વે ગૂજરાતનું એક મહત્વનું સ્થળ હતું અને પાટણ તથા ખંભાતથી ખીણ પંક્તિનું નગર હતું. કર્ણે લાટનો વિજય કર્યો તેમાં આ શહેરનું લશ્કરી મહત્વ પણ એક કારણ હોઈ શકે. લાટના વિજયને માટે આશાવલમાં લાંબો સમય પડાવ નાંખવાથી તે શહેર ખીણ રાજધાની જેવું બન્યું હોય અને કર્ણે ત્યાં બાંધકામ કર્યાં હોય એમ સંભવે છે. એક સમૃદ્ધ શહેરની પાસે જ ખીણું શહેર નવું વસાવે એ અસંભવિત છે.^૧

શહેરને પૂર્વે પોતાના પૂર્વજો સાથે કદાચ સંબંધ હોય તેથી પણ—વારંવાર ત્રાસ આપતો હશે એમ સંભવે. લાટના વિજય માટે પાટણ કરતાં આશાવલ વધારે સગવડવાળું છે અને તે સમયે પાટણ, ભરૂચ અને ખંભાતની વચ્ચે એવડું ખીણું શહેર નહોતું. કર્ણના સમય સુધી પણ પાટણ અને ખંભાતની વચ્ચેનો આ શહેરની આસપાસનો ભાગ બરાબર સલામત નહિ હોય એમ આ વાતથી સમજાય છે.

૧. આશાવલ અને કર્ણાવતી જુદાં શહેરો એમ હજી કેટલાક વિદ્વાનો માને છે અને આ માબત શંકા પણ બતાવે છે. આ બે નામો એક જ શહેરનાં છે એ વાત ‘ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ’ એ પુસ્તકના આશાવલના પ્રકરણમાં મેં સિદ્ધ કરેલી છે. એક જ વાતને ઉદ્દેશીને બંને નામોનો ઉલ્લેખ સમકાલીન ગ્રંથોમાં આવે છે એટલું એ બે નામોનું એકચ સિદ્ધ કરવાને પૂરતું છે. કોચરબના નામને લીધે કોઈ વિદ્વાન કર્ણાવતીને આશાવલને સામે કિનારે મૂકવા પ્રેરાય છે. હાલમાં (ઈ. સ. ૧૯૩૯)માં અમદાવાદમાં જમાલપુરનો પુલ બાંધતાં કોચરબ આગળ જે મંદિરનાં અવશેષો નીકળ્યાં તેથી આ વાત સાબિત કરવા પ્રયત્ન થાય છે; પરંતુ કર્ણે કોચરમા દેવીનું મંદિર આશાવલ અગર કર્ણાવતીને સામે કિનારે કેમ ન બાંધાવ્યું હોય ? કોચરબ—અજદરપુર વગેરે એ બાજુનાં જૂનાં સમૃદ્ધ હિંદુઓની વસ્તીવાળાં ધરા હતાં, તેના એ મંદિરો કેમ ન હોય ? કર્ણસાગર તળાવ અને કર્ણેશ્વરના પ્રબંધના ઉલ્લેખો એવી રીતે અધ્ધર કરેલા છે કે તેથી સ્થળનિર્ણય કરવામાં સંદેહ બિંબો થાય છે. પણ કર્ણસાગર ચાલુસ્મા પાસે છે તે વાત એટલી સિદ્ધ છે કે કાંકરિયા તળાવને કર્ણસાગર ધારવાને ઠાંઈ આધાર નથી.

સિદ્ધરાજ

ગૂજરાતના હિંદુ સમયના ઇતિહાસમાં સિદ્ધરાજ^૧ જ્યસિંહ જેવું કોઈ બીજા રાજાનું નામ પ્રસિદ્ધ નથી. સામાન્ય જનતાના હૃદયમાં ‘સધરા જેશંગ’નું નામ સુવર્ણ અક્ષરે અંકિત થયેલું છે. એના નામ સાથે એટલી દંતકથાઓ, એટલી રોમાંચકથાઓ, એટલી ચમત્કારકથાઓ જોડાયેલી છે કે એવી બીજા કોઈ રાજાના નામ સાથે ભાગ્યે જોડાયેલી હશે. કોઈ નામ સાથે તો ચમત્કારકથાઓ લાંબો સમય ગયા પછી જોડાય છે, પણ સિદ્ધરાજના નામ સાથે એવી કથાઓ કોઈ વાર સમકાલીન ગ્રંથોમાં પણ જણાઈ આવે છે. એ એના પ્રબળ પ્રતાપનું સ્તૂતન છે. એણે ગૂજરાતની સીમા એના બાપદાદા કરતાં ખૂબ—ચારે બાજુ વધારી. હાલના ગૂજરાતની હદ કરતાં એણે એના રાજ્યની હદ ઘણી વધારી; પાડોશના પ્રાંત તાબે કર્યાં, અને ગૂજરાતને ખરેખરું સામ્રાજ્ય બનાવ્યું.

સિદ્ધરાજનાં પરાક્રમે

સિદ્ધરાજ પ્રભાણમાં નાની ઉંમરે ગાદીએ આવ્યો અને લાંબો સમય રાજ્ય કર્યું. એનાં પરાક્રમે ગૂજરાતના બીજા કોઈ રાજા કરતાં વધારે પ્રસિદ્ધ છે. એણે બર્બરક નામના સોરઠ બાજુના અનાય નતિના સરદારને હરાવી પોતાને તાબે કર્યો એ એનું પહેલું પરાક્રમ છે. આ બર્બરક અથવા બામરાએ તેની ટોળી સાથે સિદ્ધપુર સુધી આવીને ત્યાં રુદ્રના મંદિરને તોડ્યું એમ કહેવાય છે. છેક

૧. સિદ્ધરાજ નામ પડવા માટે પણ આધાર ગ્રંથો એકમત નથી. એણે સુવર્ણસિદ્ધિ કરેલી તેથી એ નામ પડ્યું એમ મનાય છે. બર્બરકની પેઠે સિદ્ધ અને કિરાત જેવી અનાય નતિને છતી તેનો રાજા થવાથી સિદ્ધરાજ કહેવાયો હોય એમ શ્રી. રસિકલાલભાઈનું માનવું સચુક્તિ છે; પરંતુ બર્બરકજિજ્ઞા નામ જુદું પણ છે. સોલંકીઓમાં પણ સામ્રાજ્યના વિસ્તારની સિદ્ધિ પહેલી એણે સિદ્ધ કરી તેથી તો સિદ્ધરાજ નહિ કહેવાયો હોય? સિદ્ધ ચક્રવર્તી નામ એ સૂચવે છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં પાટણની છેક પાસે આવેલા સિદ્ધપુરમાં એક દેવમંદિરને એક વિચિત્ર જાતિનો માણસ હરકત કરે તે બહુ સૂચક છે. રાજ્યની રક્ષણવ્યવસ્થા તેમ જ આપણા સમાજમાં કેવી જાતિઓ હતી એ બંને વાતો ઉપર આ બનાવ વિચાર કરાવે તેને છે.^૧ આ બર્બરક પછીથી સિદ્ધરાજનો સહાયક બન્યો અને સોરઠ તથા માળવાની ચઢાઈઓમાં તેણે સાથે રહી સહાય કરી. સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજા ખેંગારને હરાવીને કેદ કર્યો. સોરઠ ઉપરની લડાઈ લાંબો વખત ચાલી હશે એમ સમજાય છે, અને સોરઠ જીત્યા પછી ત્યાં સજ્જનને પોતાનો દંડનાયક નીમ્યો.^૨ સિદ્ધરાજનું સૌથી મોટું પરાક્રમ તો તેનો માળવાનો વિજય ગણી શકાય. સિદ્ધરાજ સોરઠ જીત્યા પછી સોમનાથની યાત્રાએ ગયેલો ત્યારે માળવાના રાજા

૧. સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ બનાવ બહુ મહત્વનો છે. આ બનાવ ઐતિહાસિક છે એમાં તો શંકા નથી. હિંદુના પૂજ્ય દેવના મંદિરને તોડે એવો આ બર્બરક કેવી જાતનો છે તે કૃત પ્રશ્ન છે. બર્બરક કાઠિયાવાડના બાબરિયાવાડ બાજુનો બર્બર જાતિનો કોઈ સરદાર છે. એ જાતિ કદાચ પરદેશી ચાંચિયાઓની પણ હોય. બર્બરક પાસે પાણીમાં લાંબો વખત રહેવાની વિદ્યા હતી તે સૂચક છે. કદાચ આ જાતિ હિંદુઓના અમુક દેવાને ન માનતી હોય. સ્કંદપુરાણમાં બર્બરનો જે ઉલ્લેખ છે તે જોતાં શિવને એ જાતિ ન માને તે સંભવતું નથી. છતાં કોઈ પરદેશી જાતિને શૈવપંથમાં લેવાના પ્રયાસ પડેલાંને પણ આ બનાવ હોય. આ પાટનગરની સમીપ આવીને તોફાન કરી જાય તે રક્ષણવ્યવસ્થા કેવી હશે? સિદ્ધરાજનાં રાત્રનાં વર્ષો રાજ્યની વ્યવસ્થામાં ગયાં જણાય છે.

૨. રા'ખેંગારને જીત્યાની વાત અને રાણકદેવીની વાત ગૂજરાતમાં રસિક દંતકથા પૂરી પાડે છે; પરંતુ એ ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. સોરઠની ચઢાઈનું કારણ નવઘણ અને ખેંગાર ઉપરના વેર કરતાં દિગ્વિજયની ઇચ્છા હોય એમ શ્રી. કુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીની માન્યતા ખરી લાગે છે. આમ છતાં સોમનાથ ગૂજરાતને તાબે પ્રથમથી હતું એમ માન્યા વગર ચાલે તેમ નથી. નૂનાગઢ છેક સિદ્ધરાજે જીત્યું છતાં સોરઠનો દક્ષિણ કિનારો ગૂજરાતને તાબે હતો એમ વિદ્વાનો માને છે.

નરવર્માએ ગૂજરાતમાં ઉપદ્રવ કરેલો. આમ તો મૂળરાજ અને મુંજના સમયથી માળવા વચ્ચે ટંટો તો ચાલ્યા કરતો હતો. વિ. સં. ૧૧૮૭ માં સિદ્ધરાજે માળવા ઉપર ચઢાઈ કરી અને આશરે ચાર પાંચ વર્ષ લડ્યા પછી વિ. સં. ૧૧૯૩ માં માળવા જીતીને ત્યાંના રાજાને કેદ કર્યો. માળવા જીતવાથી મેવાડ પણ ગૂજરાતને તાબે આવ્યું. એટલે મેવાડ, ડુંગરપુર, વાંસવાડા અને માળવાનો આખો મુલક ગૂજરાતના શ્વજ નીચે આવ્યો.^૧ નાગર જ્ઞાતિના દાદાક મંત્રીના પુત્ર મહાદેવને માળવાનો દંડનાયક નીમ્યો. આ ઉપરાંત સિંધુરાજ,^૨ અજમેરનો આનાક અને મહોબક (બુંદેલખંડ)ના પરમદર્શિદેવ વગેરે રાજાઓને પણ સિદ્ધરાજે નમાવ્યા.

સિદ્ધરાજનાં શુભ કર્મો

સિદ્ધરાજ જેવો પ્રતાપી અને વીર હતો તેવો જ શિવભક્ત, ન્યાયી, દાનવીર અને પ્રજાપાલક હતો. એણે પગે ચાલીને સોમનાથની યાત્રા કરી. પોતાની માતા મીનળદેવીના કહેવાથી સોમનાથના યાત્રાળુઓ પાસેથી લેવાતો ખોંતેર લાખ જેવડો મોટી રકમનો કર માફ કરાવ્યો. ગૂજરાત અને સોરઠની હદ ઉપર આવેલા બાહુસોદ^૩

૧. આ લડાઈના વિસ્તૃત વર્ણન માટે શ્રી. દુ. કે. શાસ્ત્રીનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ અને રસિકલાલ પરિખનો કાવ્યાનુશાસનમાં આપેલો ઇતિહાસ જુઓ.

૨. આ સિંધુરાજ કોણ તે માટે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. કોઈ સિંધનેા અને કોઈ મારવાડના કોઈ ભાગનો રાજા માને છે. કોઈ લાટના શંખનો પિતા માને છે. લાટ તો કર્ણે જતું હતું તો સિદ્ધરાજ ફરી શા માટે લડે?

૩. આ બાહુસોદના સ્થળનિર્ણય માટે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. એક વિદ્વાન શુક્લતીર્થ પાસેનું નર્મદા કિનારાનું બાહોદ કહે છે; પણ આ કર માત્ર દક્ષિણના યાત્રાળુઓ પાસે નહોતો લેવાતો તે કારણથી તે સ્થળ ખરાખર નથી એમ ખીજ કહે છે. ખીજ ગૂજરાતના કાઠિયાવાડની હદ વચ્ચે ખંભાતના અખાત પાસે આવેલું ભોળાદ માને છે, તે માનવાને સબળ કારણો પણ છે; પરંતુ શ્રી. રસિકલાલભાઈએ શ્રી. જિનવિજયજીના આધારે ગિરનારની તળેટીમાં આવેલું

ગામમાં આ કર લેવાતો હતો. પ્રજાનું સુખદુઃખ જાતે સાંભળવા એ રાત્રે વેશ બદલીને પ્રજાજનોમાં ભળતો. એના રાજ્યમાં દરેક ધર્મવાળાને સમાન ન્યાય મળતો. ખંભાતમાં પારસીઓ અને હિંદુઓએ મળીને મુસલમાનોને કનડગત કરેલી તે બાબત એક મુસલમાન ખતીબની ફરિયાદ ઉપરથી જાતે જાનો ખંભાત જઈ તપાસ કરી મુસલમાન લોકોને ન્યાય કર્યો અને અગ્નિપૂજકો (પારસીઓ) અને બ્રાહ્મણોને ધટતી સગ્ગ કરી.^૧ તે સમયના મુસલમાન લેખકો પોતાના વર્ણનમાં એનાં વખાણ કરે છે.^૨ મુસલમાનોને પોતાના ધર્મના પાલન ઉપરાંત પ્રચારની છૂટ પણ આ સમયમાં હોય એમ સમજાય છે.^૩

એક બાહુલોદ ગામ હોયું જોઈએ એમ માન્યું છે; પરંતુ તે સ્થળ માત્ર કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગૂજરાતમાંથી માત્ર વઢવાણને રસ્તે આવનારનો જ કર લઈ શકે; જ્યારે સોમનાથ જવાનો પ્રાચીન અને વધારે વપરાતો રસ્તો આશાવલથી થોળકા થઈ ભોળાદને રસ્તે થઈ દરિયા તિનારે થઈને જતો હતો તે જોતાં ભોળાદ વધારે માફક આવે. એ રસ્તે જનારને સોમનાથ પહોંચું આવે અને ગિરનાર ઉત્તરમાં રહી જાય. એ ઉપરાંત દરિયારસ્તે દક્ષિણમાંથી આવનારનો પ્રશ્ન ઊભો જ રહે છે. એક ભાણોદ ગૂજરાત અને દક્ષિણની હદ આમળ ખાતદેશમાં પણ છે તેનું શું ધારવું ? મને તો લાગે છે કે એક બાહુલોદ કર માટે પ્રસિદ્ધ થયા પછી જ્યાં જ્યાં ચારે બાજુથી આવનાર પાસે કર લેવાતો હશે તે બધાંને બાહુલોદ કહેવાનું શરૂ થયું હશે; જેમ આજના વખતમાં કોલબાથી રૂમજર શીવરી ગયું તોપણ તેને શીવરીનો કોલામો સામાન્ય જનતા કહે છે તેમ.

૧. જુઓ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીનો ઇતિહાસ, ભા. ૧. પૃ. ૨૭૧.

૨. મુસાફર અલદદ્રીસીએ અને અમેકેલ હિકાયતના કર્તા મુહમ્મદ ઉફીએ આ વર્ણન કરેલાં છે. અલદદ્રીસી લખે છે કે હિંદુઓ સ્વભાવથી જ ન્યાયપ્રિય છે.

૩. નૌશા નૂરુદ્દીન ઇસ્લામીએ એવો પ્રચાર કર્યો જણાય છે. સિદ્ધરાજ મુસલમાન સંતતા ચમત્કારો જોઈને ખંભાતમાં ઇસ્લામધર્મનો અંગીકાર કર્યો એમ કેટલાક મુસલમાન લેખકો લખે છે તે કદાચ આ બનાવને અતિસયોક્તિ કરીને પોતાનું મહત્ત્વ વધારવા લખ્યું હોય.

એનાં બાંધકામ

ગૂજરાતના રાજ્યને સામ્રાજ્ય બનાવવા માટે તથા અનેક વિજયો માટે સિદ્ધરાજ જેટલો પ્રસિદ્ધ છે તેથી પણ વધારે પ્રસિદ્ધ ગૂજરાતમાં અનેક બાંધકામ કરવા માટે છે. એણે બાંધાવેલાં વાવકૂવા તળાવો અને મંદિરોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. એમાં સહસ્રલિંગ સરોવરથી એની કીર્તિ અમર થઈ છે. પહેલાંનું કોઈ સરોવર સમરાવીને વિશાળ કરીને, સેંકડો દેવાલયોથી એને શણગારીને, સરસ્વતી નદીને એમાં વાળીને શહેરના લોકોને તેમ જ ખેતીના કામ માટે પણ કામ લાગે તેવું એ ગૂજરાતનું મોટું સરોવર હતું. એણે મહાકાલરુદ્રના મહાલયને પણ સમરાવ્યો. એણે જૈન ચૈત્ય પણ બાંધાવ્યાં છે. ડભોઈ, ઝીંઝુવાડા વગેરે અનેક સ્થળે એણે કિલ્લાઓ પણ બાંધાવ્યા છે જેનાં લગ્નાવશેષો આજે પણ મનોહર લાગે છે.

વિદ્યા સંસ્કારને ઉત્તેજન

આવા મહાન સમૃદ્ધિના સમયમાં ગૂજરાતમાં સ્થાપત્યની પેઢે સાહિત્ય પણ ખીલ્યું અને સિદ્ધરાજે એને પ્રયત્ન વેગ આપ્યો. માળવાની જીત પછી માળવાનો પુસ્તકભંડાર ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો. ગૂજરાતનાં વિદ્યા સંસ્કારની વૃદ્ધિ માટે એમાંથી ઘણી પ્રેરણા મળી હોય એમ લાગે છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર, જેમને યથાર્થ રીતે કલિકાલસર્વજ્ઞ કહેવામાં આવે છે, તેમના જેવા માત્ર ગૂજરાતમાં જ નહિ પણ સમસ્ત હિંદમાં વિદ્વાનોની અગ્ર પંક્તિમાં ખેસે એવા મહાપુરુષ આ સમયમાં થયા. ભોજના વ્યાકરણ ઉપરથી ગૂજરાતમાં પણ એવું કોઈ સ્વતંત્ર વ્યાકરણ કેમ ન થાય એમ સિદ્ધરાજને લાગ્યું અને આચાર્ય હેમચંદ્રે સિદ્ધહૈમ નામનું મોટું સંસ્કૃત વ્યાકરણ રચ્યું. આ મહાપુરુષનું વર્ણન આગળ વધારે કરીશું. એણે ઘણા કવિઓ અને વિદ્વાનોને એ રીતે ઉત્તેજન આપ્યું છે અને સાહિત્યમાં ચિરંજીવ એવાં ગ્રંથરત્નો ઉત્પન્ન કરવામાં રસ લીધો છે. કવિ શ્રીપાલ અને

વાગ્બટાલંકારના કર્તા વાગ્બટ એના સમયમાં થયા. જ્યમંગલે કવિશિક્ષા અને વર્ધમાનસૂરિએ ગણુરતનમહોદધિ નામે વ્યાકરણ ગ્રંથ એ સમયે રચ્યાં. જૈન વિદ્વાનોનાં કાર્યો માટે આમાં કાંઈક જાણવા મળે છે પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથકારો પણ થયા હશે. વિદ્વાને આ ઉપરાંત પાઠશાળાઓ વગેરેથી અને બીજી રીતે ઉત્તેજન આપવાના નાના દાખલા તો ધણા છે.^૧

એના વખતમાં ગૂજરાતમાં મહાન રાજદ્વારીઓ પણ થઈ ગયા અને એમણે પણ મંદિરોનાં બાંધકામ અને વિદ્યાને ઉત્તેજન આપ્યું. એમાં સંપત્કર અથવા શાંતુ મહેતા, મુંગલ, દાદાક અને ઉદયન મુખ્ય છે.^૨ શાંતુ વડોદરાના વતની હતા અને એવા ભારે રાજકારણનિપુણ હતા કે એમને પ્રસિદ્ધ યૌગંધરાયણથી પણ અધ્યાતા માનવામાં આવતા હતા. એમના મંદિરમાં પ્રસિદ્ધ કવિ બિલ્હણે રચેલું કર્ણામુંદરી નામનું નાટક લખવાયું હતું. ગૂજરાતના રાજાનો કર્ણાટક સાથે વિવાહ સંબંધ કરાવી બંનેનો રાજદ્વારી સંબંધ ગાઢ કરવાની નીતિ પણ એ જ મંત્રીની હતી. એણે ગીજનીના સુલતાન સામે પણ સિંધુ નદી ઉપર લશ્કર મોકલ્યાનું કહેવાય છે.^૩ દાદાક મંત્રી નાગર બ્રાહ્મણ હતા. સિદ્ધરાજનો પુરોહિત તો મૂળરાજથી ચાલ્યા આવતા વડનગરા નાગર સોમશર્માનો વંશજ

૧. સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે આ વર્ણન ઉપયોગી છે, પણ આ ગ્રંથમાં વિસ્તારને સ્થાન નથી. એ માટે શ્રી. રસિકલાલભાઈના કાવ્યાનુશાસનનો અંગ્રેજી ઇતિહાસ જોવો.

૨. આ સિવાય બીજા મંત્રીઓ અને દંડનાયકો પણ છે. ઉદયન કર્ણાવતીમાં રહેતો હતો તે પછીથી સત્તામાં આવ્યો હતો.

૩. શ્રી. રસિકલાલ પરીખનો ઉપર લખેલો ઇતિહાસ પૃ. CXCI જુઓ. ગીજનીના સુલતાન સામે આઝ્ઝીક નામના સરદારને મોકલ્યો કહેવાય છે. પંજાબમાં રહેલા ગીજનીના લશ્કર સામે હિંદુ રાજાઓએ કરેલા યુદ્ધમાં મદદ તરીકે સિદ્ધરાજે આ સરદારને મોકલ્યો હોય.

કુમાર નામે હતો. આ વંશ ગુર્જર રાજાઓના પુરોહિત તરીકે લાંબો સમય રહ્યો છે. કેશવ નામના એક મંત્રી કે દંડનાયકે દાહોદમાં ગોગનારાયણનું^૧ સર્પમંદિર બાંધ્યું છે.

ચારિત્ર્ય

આવો ગૂજરાતનો સર્વથી વધારે લોકપ્રિય અને લોકહૃદયમાં ચિરંજીવ રહેનારો મહારાજાધિરાજ જયસિંહદેવ-સિદ્ધરાજ ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં પણ એક ચિરંજીવ વ્યક્તિ છે. એણે ગૂજરાતની સંસ્કારિતાને દૃઢ કરવામાં મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. એ મહાપરાક્રમી, વ્યવસ્થાકુશળ, રાજનીતિજ્ઞ, ઉદાર, પ્રજાવત્સલ, લોકમાં ભળીને તેમનાં સુખદુઃખ જાણનારો, બ્રાહ્મણ અને જૈન ઉપરાંત બીજા ધર્મો તરફ સમાન દષ્ટિ રાખનારો, વિદ્યા સંસ્કારનો પોષનારો, વિદ્વાનો અને ધાર્મિક પુરુષોને માન આપનારો અને એવા અનેક ગુણોથી શોભતો, ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ પણ ગૂજરાતનો ખરેખરો મહારાજા હતો. હાલના ગૂજરાતે સાંસ્કૃતિક ઐક્યનો મૂળરાજના સમયથી કરેલો આરંભ, આ મહારાજાધિરાજના સમયથી સંપૂર્ણ વધાર્યો. વિ. સં. ૧૧૯૯ સુધી એણે રાજ્ય કર્યું.

૧. આ વિજયમંદિર હતું એમ કેટલાક ધારે છે એ ભૂલ છે. ગોગનારાયણ એ સર્પમંદિર છે અને સર્પપૂજા તે સમયે હતી (આજે પણ છે અને ગોગને નામે પૂજાય છે) અને મંદિર બંધાતાં એ સૂચવે છે. જુઓ મારાં ખંભાતના ઇતિહાસમાં પાતાલ ઉપરનું પરિશિષ્ટ.

પ્રકરણ ૯ મું

હિંદુ ગૂજરાતી સામ્રાજ્યની ચડતી અને પડતી

કુમારપાલ

મુળરાજે સ્થાપેલા ગુર્જરાજ્યને સિદ્ધરાજે મહારાજ્ય બનાવી સાંસ્કૃતિક ઐક્ય સ્થાપ્યું. એની પછી એને પુત્ર ન હોવાથી ભીમદેવના પ્રપૌત્ર ત્રિલુનપાળના પુત્ર કુમારપાલને ભાગ્યસંનગે ગૂજરાતની ગાદી મળી.^૧ સિદ્ધરાજના મહારાજ્યને કુમારપાલે અનેક રીતે વિકસાવી અલંકૃત કર્યું, અને સાંસ્કૃતિક ઐક્ય વધારે બળવાન કરી ચિરંજીવ ઓળસ આપ્યું. ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ રીતે સિદ્ધરાજ કરતાં પણ કુમારપાલનું સ્થાન વધારે મહત્ત્વનું છે.

કુમારપાલે અજમેર, માળવા, ટાંકણ વગેરેના રાજ્યો ઉપર ચઢાઈ કરી જીત મેળવી કે દિગ્વિજય^૨ કર્યો એ બધું વર્ણન અહીં

૧. કુમારપાલને પોતાની પછી ગાદી ન મળે એવી સિદ્ધરાજની ઇચ્છા હોય એવું પ્રબળ વગેરે અંશોથી જાણી શકાય છે; પરંતુ કુમારપાલ ભીમદેવના વંશનો હોવા છતાં તેની માનું કટુંબ હલકું હતું તેથી સિદ્ધરાજની એવી ઇચ્છા હતી કે બીજા કારણથી એ વાતમાં મતભેદ છે. સિદ્ધરાજની બીકથી કુમારપાલને ભાગતા રહેવું પડેલું કે માત્ર કુટુંબલતાથી તેમાં પણ મતભેદ છે. ગમે તેમ પણ કુમારપાલને ભાગ્યસંનગે જ ગાદી મળી એટલું માનવું પડે. કુમારપાલ બહુ ભણેલો નહોતો છતાં અનુભવથી ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થા એણે કરી હતી. એના ડહાપણને લીધે એને વિચારચતુર્મુખ કહેતા.

૨. કુમારપાલે દિગ્વિજય કર્યાનું જે વર્ણન આધારઅંશોમાં મળે છે તે અક્ષરશઃ માનવા જેવું નથી એવો શ્રી. દુર્ગાશંકરનો મત ખરા લાગે છે. ગૂજરાત બહાર પોતાના મહારાજ્યની સીમા સિદ્ધરાજે વધારેલી તેથી કાંઈ બહુ મોટો વિસ્તાર વધાર્યો એમ માનવાને કારણ નથી. ઘણી વાર દિગ્વિજયનાં વર્ણનોમાં હિંદના દેશો ગણાવી જવાનો રિવાજ પડેલો હતો. અશોક પછી

સ્થાને નથી. પચાસ વર્ષની પાકી ઉંમરે જિંદગીના અનેક અનુભવો કર્યા પછી અને દેશાટનમાં અનેક દુઃખો જોયા પછી કુમારપાલને મહારાજ્યની પાદી મળી.^૧ આ બધા અનુભવથી એનો રાજ્યવહીવટ વિશિષ્ટ પ્રકારનો બન્યો; અને ગૂજરાતની સંસ્કારિતાને હિંદુસ્તાનના પ્રાંતોની સરખામણીમાં એક જુદું જ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ એ સમયથી મળ્યું.

ગૂજરાતને અહિંસક બનાવ્યું

આખી દુનિયામાં હિંદ સૌથી વધારે અહિંસક છે અને આખા હિંદમાં ગૂજરાત સૌથી વધારે અહિંસક છે.^૨ ગૂજરાતની સાંસ્કારિતાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોમાં અહિંસાપરાયણતા એ એક સૌથી મહત્વનું લક્ષણ છે. જૈન ધર્મનું બળ ગૂજરાતમાં વધારે છે એ કારણ માત્રથી જ આ વૃત્તિ સમાજમાં વૃદ્ધિ પામી એમ ન કહી શકાય. સમાજમાં જૈનેતર બહુમતી છે, છતાં અન્ય પ્રાંતોમાં વિરલ એવી અહિંસાવૃત્તિ જૈનેતર વર્ણોમાં માત્ર ગૂજરાતમાં જ દેખાય છે.^૩ સમસ્ત ગૂજરાતી સમાજની આ વિશિષ્ટતાનું માન મહારાજાધિરાજ કુમારપાલના

મુસલમાની સમય પહેલાં આખા હિંદનો ખરી રીતે કોઈ સમ્રાટ થયેલો કહેવાય નહિ.

૧. પચાસ વર્ષની પાકી વયે ગાદી મળી અને દેશાટનનાં દુઃખ અને વિવિધ અનુભવથી પરિપક્વ થયેલા અનુભવથી એનો રાજ્યસમય ઉત્તમ હતો એમ કહેવું પડે.

૨. અંગ્રેજ લેખક સ્માર્ટલેસ પોતાના Duty-કર્તવ્ય નામના ગ્રંથમાં જીવદયાના પ્રકરણમાં ગૂજરાતની આ રીતની તારીફ કરે છે.

૩. અન્ય પ્રાંતોમાં મોટે ભાગે બ્રાહ્મણેતર વર્ણોમાં માંસમંદ્રણ અને હિંસા સામાન્ય છે. કેટલાક પ્રાંતમાં બ્રાહ્મણો પણ માંસાહાર કરે છે. અબ્રાહ્મણોમાં પણ અહિંસકવૃત્તિ અને માંસનો ત્યાગ એ ગૂજરાતની જ વિશિષ્ટતા છે. માત્ર જૈનોની અસરથી જ નહિ પણ કુમારપાલનો અપારી ઘોષણાથી જ આ સ્થિતિનો પાયો નાખાયો એમ માનવું પડે.

સંસ્કારી શાસનને છે. કુમારપાલે ગૂજરાતમાં કાયદાથી હિંસા બંધ કરાવી હિંસા કરનારને દંડની શિક્ષાનો કાયદો કર્યો.^૧ યજ્ઞમાં પશુઓના બલિ બંધ કરાવ્યા.^૨ ધર્મને નામે આ અત્યાચાર શિષ્ટ હિંદુસમાજમાં ધણો પ્રચલિત હતો અને આજે પણ આખા હિંદમાં પ્રચલિત છે; પરંતુ ગૂજરાતમાં આજે આ રિવાજ નહિ જેવો જ છે; તેનું માન કુમારપાલના શાસનને છે. માંસાહાર સાથે મદ્યપાન, દૂત વગેરે સમાજનાં સામાન્ય દૂષણોને આ રાજ્યએ બંધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો,^૩ અને પોતે જાતે એ પ્રમાણે સદાચારનું પાલન કરવા માંડ્યું. ગુજરાતી સમાજમાં પ્રમાણમાં સામાન્ય રીતે દરેક આનાચાર^૪ તરફ

૧. આ સમયમાં અહિંસા ગૂજરાતમાં વધારે વ્યાપ્ત થઈ એ ખરું, પણ એક જૂના મારનારનું રાજ્યએ બધું લૂંટી લીધું કે હજારો હાથી ઘોડા વગેરેને ગાળેલું પાણી પાવામાં આવતું એ વાત માનવા જેવી નથી. કુમારપાલના સમયના લેખો ઉપરથી તે સમયે અમુક દિવસોએ હિંસા કરનારને પાંચ દ્રમ્મ-આશરે સવા રૂપિયા-દંડની શિક્ષા થતી એટલું જ સમજાય છે. જોકે સવા રૂપિયાની કીમત એ સમયે બહુ વધારે હશે એ ભૂલવા જેવું નથી, જ્યેતર સામાન્ય પ્રજા ઉપર એની અસર અવશ્ય થાય.

૨. યજ્ઞમાં પશુવધ ગૂજરાતમાં બંધ તો નથી થયા. પણ અન્ય પ્રાંતો કરતાં બહુ જ અલ્પ પ્રમાણમાં થાય છે.

૩. દાંડ ચાવડાઓમાં પ્રચલિત હતો એ બાબત 'મોહરાજપરાજય'નો ઉલ્લેખ આગળ નોંધ્યા છે. રાજ્યો વગેરેમાં, સ્ત્રીઓમાં પણ એ રિવાજ હતો. કુમારપાલે ગૂજરાતમાંથી તાડનાં ઝાડનો નાશ કરાવ્યો એમ કહેવાય છે તે તાડી ઓછી કરવા ખાતર પણ હોય.

૪. વેશ્યાવૃત્તિ અને પરદારાજમન માટે ધૂણા તો દરેક શિષ્ટ સમાજમાં હોય છે, પરંતુ આ ધૂણા આજે ગૂજરાતમાં જેટલા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે તેટલી અન્ય પ્રાંતોમાં જોવામાં આવતી નથી; પરંતુ વેશ્યાવૃત્તિ માટે ખાસ કાયદો કે સુધારો રાજ કરી શક્યા નથી. વેશ્યાવ્યસન તુ વરાહમુપેક્ષણીય એ વાક્ય 'મોહરાજપરાજય'માં છે તે સૂચક છે. 'નાટ્યદર્પણ'નો એક ઉતારો શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ પોતાના ઇતિહાસના ભાગ બીજામાં આપ્યો છે તે પણ સૂચક છે.

જે તિરસ્કારવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તેનું મૂળ આ સમયમાં નખાયું.

ધાર્મિક સહિષ્ણુતા

ધર્મસહિષ્ણુતા એ તો આખા હિંદુ સમાજનો એક ખાસ ગુણ છે. છતાં આ ગુણ ગૂજરાતમાં કેંક વિશિષ્ટ રૂપે ખીલ્યો છે. ગૂજરાતમાં જે પ્રમાણમાં અનેક સંપ્રદાયોમાં પરસ્પર સહિષ્ણુતા દેખાય છે તે પ્રમાણમાં ખીજે જોવામાં આવતી નથી. જૈન અને બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયોએ પ્રાચીન સમયથી આ સહિષ્ણુતાને પોષવામાં આપણા પ્રાંતમાં ખૂબ શ્રમ વેઠ્યો છે. એક જ ઘરમાં કે એક જ કુટુંબમાં ભિન્ન સંપ્રદાયનાં માણસો સંપથી રહે છે.^૧ કેટલીક વાર મા, દીકરો કે પતિપત્નીમાં એક જૈન તો બીજું બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયને અનુસરે છે અને સ્નેહ એવો ને એવો રહે છે. આપણા સમાજનું આ એક ખાસ લક્ષણ છે અને તેનો પાયો પણ આ સમયમાં દઢ થયો માની શકાય. રાજા કુમારપાલે પોતે પણ પરંપરાગત કુલધર્મનો ત્યાગ કર્યા વગર—શિવભક્તિપરાયણ રહેવા છતાં જૈન ઉપદેશ લીધો હતો, અને પરમ માહેશ્વર કહેવાયા છતાં પરમાર્હતનું પદ મેળવ્યું હતું.^૨

૧. આજે પણ જૈન અને બ્રાહ્મણ ધર્મો એક કુટુંબમાં જોવામાં આવે છે; પતિ વૈષ્ણવ અને સ્ત્રી જૈન એવું ઘણાં વાહિયાઓમાં આજે છે. પ્રાચીન કાળમાં આ રિવાજ વિસ્તૃત હશે. કુમારપાલના આ સમયના પ્રસિદ્ધ આલક-શેઠના પુત્રોમાં બે શૈવ સંપ્રદાયના અને ત્રણ જૈનમતના અનુયાયી હતા.

૨. કુમારપાલે જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધી હતી કે પોતાનો કુલધર્મ—શૈવધર્મ કાયમ રાખીને જૈન ઉપદેશ માત્ર ગ્રહણ કર્યો હતો, એ બાબતમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. કુમારપાલના સં. ૧૨૨૫ સુધીના મળેલા લેખોમાં એને પરમ માહેશ્વર કહેલો છે. એણે પાછલા વખતમાં જૈનમત સ્વીકાર્યો હતો એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે. આ બાબતની વિસ્તૃત ચર્ચા શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ “મધ્યકાલીન રાજપુત ઇતિહાસ” ભાગ ૨ નામાં પૃ. ૩૦૮ થી ૩૧૨ માં કરેલી છે. શિવભક્તિનો ત્યાગ કર્યા વગર જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો એમ માનવું ઠીક છે.

અપુત્રિકાધનનો ત્યાગ

કુમારપાલે અપુત્રિકાધનનો ત્યાગ કર્યો એ એક બીજો મોટો સુધાર્યો કર્યો. પહેલાં અપુત્ર મરણ પામનારનું ધન રાજ્યમાં જમ થતું. બીજા વારસોને ધન આપવાની હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોની આજ્ઞા છતાં આચારમાં તેનું પાલન ઓછું થતું, અને અપુત્ર મરણ પામનારનાં બીજાં કુટુંબીજનોને નિરાધાર કરીને રાજ્ય તેની મિલકત જમ કરતું. કુમારપાલે આ રિવાજ બંધ કરી પ્રજાને સંતોષ આપ્યો.^૧

આમ કુમારપાલનું રાજ્ય એના વિજયો, મહારાજ્યની સરહદનો વિસ્તાર કે એમાં થયેલાં સ્થાપત્યનાં બાંધકામો કરતાં એમાં ઘડાયેલાં ગુજરાતી સમાજના બંધારણ માટે ગૂજરાતને મળેલી એક વિશિષ્ટ સંસ્કારિતા માટે વધારે ચિરમરણીય રહે છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય

એ સમયમાં પણ મહામંત્રીઓ, સામંતો, અમાત્યો, દંડનાયકો, કવિ અને વિદ્વાનો તરીકે ગણાવી શકાય એવા ઘણા મહાપુરુષો થઈ ગયા; પરંતુ એ સમયે તેમજ આજે આખા હિંદુસ્તાનના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં ગૂજરાતને અગ્ર પંક્તિમાં મૂકે એવા એક કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યનું નામ જ પહેલું ગણવું પડે. હેમચંદ્રાચાર્ય અને એમનું શિષ્યમંડળ ગ્રહમંડળ સાથેના સૂર્યની પેઠે ગૂજરાતના સાહિત્યાકાશમાં પ્રકાશે છે. એમની પ્રવૃત્તિ એટલી વિસ્તૃત અને એટલી તો વિપુલ છે કે એનું વર્ણન અહીં થઈ શકે નહિ. સાહિત્યની દરેક શાખાઓમાં એમની કલમે વિહાર કર્યો છે, અને સંસ્કૃત સાહિત્યની વૃદ્ધિમાં ગૂજરાત પછાત નથી એમ સિદ્ધ

૧. આ બાબત આર્થિક દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વની છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં વારસાના હકો માટે ઘણી છૂટ છતાં રાજ્યો તે અક્ષરશઃ પાળતા નહોતા. આ વિષય માટે પણ ઉપર કહેલા શાસ્ત્રોક્તના ઇતિહાસમાં ઠીક ચર્ચા છે.
પૃ. ૩૦૧-૩૦૪.

કયું છે. ૧ ઉપર કહી એવી ગૂજરાતની ખાસ સંસ્કારિતાને કુમારપાલના વહીવટે ધડી તેની પ્રેરણાનું ખાસ માન પણ આ મહાન ગૂજરાતી સાધુપુરુષને છે. કર્ણાટકના વિજયનગરના મહારાજ્યમાં સંસ્કારસ્થાપનનો જેવો ભાગ શ્રી. વિદ્યારણ્યસ્વામીએ ભજવ્યો તેવો—તેનાથી વધારે પ્રાચીન સમયમાં ગૂજરાતના મહારાજ્યમાં સંસ્કારસ્થાપનનો ભાગ આચાર્ય શ્રી. હેમચંદ્રસૂરિએ ભજવ્યો. એમના શિષ્યોમાં કવિ રામચંદ્ર અગ્રથાને છે. ૨

સિદ્ધરાજની પેઠે કુમારપાલને પણ પુત્ર ન હોવાથી પાછળથી વારસાની મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ. એટલે કુમારપાલના સમયમાં ગૂજરાતી મહારાજ્યની મોટી ચડતી કહી શકાય, તેમ તેના અંત સમયે પડતીનાં વાદળો દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં જણાવા લાગ્યાં, તે વાદેલા સમયના અંતમાં દેશને સંપૂર્ણ છવાઈ ગયાં. વીરધવલના સમયમાં માત્ર થોડો ઉઘાડ નીકળી આકાશ જરા નિર્ભળ થયું હતું એમ કહી શકાય.

અજયપાલ, ખાળ મૂળરાજ અને મહમદ ઘોરીની ચઢાઈ

કુમારપાલ પછી એનો ભત્રીજો અજયપાલ ગાદીએ આવ્યો. એને જૈનધર્મ તરફ કુમારપાલજેવી ખાસ પ્રીતિ નહોતી. કુમારપાલનું કાંઈ જૈનધર્મ તરફનું વલણ પણ એને પસંદ ન હોય એમ જણાય છે. ૩ એના રાજ્યનો મહત્વનો ખનાવ તે પ્રદ્ધાદનપુર—પાલણપુરની

૧. આ માટે શ્રી. રસિકદાસ પરીખના કાવ્યાનુશાસનના ખીજ ભાગમાં આપેલો શ્રી. હેમચંદ્રનો અહેવાલ જેવો. શ્રી. મોહનલાલ દલીયંદનો જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ જેવો.

૨. સંવત ૧૯૯૩ માં ઊજવાયેલી વિજયનગરના મહારાજ્યની છઠ્ઠી શતાબ્દી વખતે વિદ્યારણ્યસ્વામીનો વૃત્તાંત આપવામાં આવ્યો હતો. એનો પ્રેમોચિત્ર ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

૩. અજયમલે જૈનો તરફ ધાતકી વર્તન રાખી કવિ રામચંદ્ર અને ખીજ જૈન અધિકારીઓને ક્રૂર રીતે મારી નાખ્યા એમ પ્રખ્યાત કહે છે. એણે જૈન મંદિરો તોડી પડાવ્યાં એમ પણ કહે છે. શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીનું માનવું એવું

સ્થાપના છે. એનો સ્થાપનાર પ્રહ્લાદન દેવ પરમાર અજયપાલનો સામંત હતો. એ ઉદાર અને વિદ્વાન હતો એમ કહેવાય છે. અજયપાલ પછી એનો બાળક પુત્ર મૂળરાજ ગાદીએ આવ્યો.^૧ એના દૂંકા રાજ્યકાળમાં ખાસ મહત્વનો બનાવ મહમદ ઘોરીની ગૂજરાત ઉપરની ચઢાઈ છે. મુસલમાનો સાથેની આ લડાઈમાં ગૂજરાતનો વિજય થયો અને મુસલમાન લશ્કરને ખૂબ ખુવારી સાથે પાછા હઠવું પડ્યું.^૨ બાળક મૂળરાજે ઉત્તર હિંદથી આવતા મુસલમાન વિજેતાને હરાવ્યો એ એક મહત્વની ઐતિહાસિક ખીના છે અને સિદ્ધરાજ તથા કુમારપાલની લશ્કરી વ્યવસ્થા કેટલી સંપૂર્ણ હશે તેનો ખ્યાલ આપે છે.

લીમદેવ ખીજો અને ગુર્જર મહારાજ્યની પડતી

એ વર્ષનું દૂંકું રાજ્ય કરી વિ. સં. ૧૨૩૪ માં મૂળરાજનું મરણ થવાથી એનો ભાઈ લીમદેવ ગાદીએ આવ્યો. લીમદેવની ઉંમર પણ એ વખતે નાની હતી. એણે લગભગ ૬૩ વર્ષ જેટલો લાંબો સમય રાજ્ય કર્યું, પણ શરૂઆતના થોડાં વર્ષ, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલની સખળ રાજ્યવ્યવસ્થાના જોરને લીધે એનો અમલ ઠીક રહ્યો; પરંતુ પાછળના ભાગમાં એ માત્ર નામનો જ રાજા હતો. મોટા મોટા મંડલિકો સ્વતંત્ર જેવા થઈ ગયા હતા. મેવાડ અને માળવા જે ગૂજરાતને તાબે હતાં તે સ્વતંત્ર થઈ ગયાં. જે ગૂજરાતે મહમદ

છે કે અજયપાલે જૈનધર્મ તરફ પક્ષપાત ન બતાવ્યો તેથી જૈન પ્રબંધોમાં એની નિંદા કરેલી હોય.

૧. બાળ મૂળરાજની મા દક્ષિણના પરમદી રાજાની પુત્રી હતી. આમ સિદ્ધરાજની પેઠે એનું મોસાળ પણ દક્ષિણમાં હતું. સોલંકીઓનો દક્ષિણ સાથેનો સંબંધ બહુ સૂચક છે અને તે માટે વધારે સંશોધનની જરૂર છે.

૨. ગૂજરાતના આ વિજયનો ઉદ્દેશ્ય પ્રબંધો અને મુસલમાન તવારીખો બંને કરે છે. મુસલમાન તવારીખો આ લડાઈ મૂળરાજને બદલે લીમદેવ ખીજાના વખતમાં થઈ એમ કહે છે, પણ તે ભૂલ છે.

ઘોરીને હરાવી નસાડ્યો હતો તે જ ગૂજરાતે સુલતાન કુતુબુદ્દીનને હાથે આ વખતે હાર ખાધી. જોકે આ હારથી મુસલમાનો ગૂજરાતને ખાલસા કરી શક્યા નહિ, પરંતુ છેક પાટણ સુધી હુમલા કરી ટૂંકા વખત માટે વિજય મેળવી પાછા ગયા હતા. ગૂજરાતનું લશ્કરી બળ આ વખતે નરમ થયું હોય એમ લાગે છે.

લવણપ્રસાદ અને વીરધવલ

ભીમદેવના રાજ્યના પાછલા સમયમાં તો એક વખત જયંતસિંહ નામના કોઈ ભાયાતે એની ગાદી થોડો વખત પચાવી પાડી હતી.^૧ એવો ઉલ્લેખ મળે છે. એ જ સમયમાં ભીમદેવના સામંત લવણપ્રસાદ વાઘેલાની સત્તા ખૂબ વધી ગઈ હતી. વ્યાધપદ્મી જેવા એક નાના ગામના ધણી લવણપ્રસાદે એ સમયે ધોળકામાં રાજધાની કરી ખંભાત સુધીનો ભાગ પોતાને કબજે કર્યો હતો. આમ છતાં એ પોતાને ભીમદેવનો મહામંડલિક કહેતો. આમ છેક વિ. સં. ૧૨૯૮ માં ભીમદેવનો દેહાંત થયો છતાં ગૂજરાત ઉપર ખરી સત્તા વિ. સં. ૧૨૮૦ થી લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવલની હતી. તળ ગૂજરાતની બહારના ગૂજરાત તાબેના દેશો હવે સ્વતંત્ર થઈ ગયા છતાં,^૨ અને આ એ વાઘેલા સરદારો પણ દરેક રીતે સ્વતંત્ર છતાં, ભીમદેવ હજી પાટણનો મહારાજધિરાજ હતો. ભીમદેવના સમયમાં ગૂજરાતી મહારાજ્યની કળા ઊતરવા માંડી છતાં પણ ભીમદેવના તામ્રપત્રોમાં એનું ‘અભિનવ સિદ્ધરાજ’ એવું ખિરુદ આપેલું છે. આ

૧. આ જયંતસિંહના એક દાનપત્રમાં એ પોતાને “દુર્દૈવદાવાનલદગ્ધ-ગૂર્જરધરાખીજપ્રજાહૈકપર્જન્ય” કહે છે. એ સમયમાં કાં તો બહુ દાનથી કે મુસલમાનોના હુમલાથી પાટણની તિબ્બેરી ખાડી થઈ એમ પણ કીર્તિકૌમુદી અને સુકૃતસંકીર્તન ઉપરથી સમજાય છે. દેશની સ્થિતિ તે વખતે બગડી હશે.

૨. મેવાડ, માળવા, દક્ષિણના જીતેલા મુઘલો, આખુ અને કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગ એ સમયે સ્વતંત્ર થઈ ગયા. તળ ગૂજરાતમાં પણ લવણપ્રસાદ જેવા સામંતો નામની આખુ કબૂલ રાખી લગભગ સ્વતંત્ર જેવાં જ હતા.

એક બહુ સૂચક વાત છે. સિદ્ધરાજ ગૂજરાતનો એક આદર્શ રાજા છે એ સમયથી ગણાતો આવ્યો છે એ નિર્વિવાદ છે. કુમારપાલે સિદ્ધરાજ કરતાં ગૂજરાતી સમાજને વધારે સંગીન સંસ્કાર આપેલા છે છતાં ગૂજરાતી સમાજમાં તે વખતથી આજ સુધી સિદ્ધરાજ વધારે લોકપ્રિય રહ્યો છે તે વિચારવા જેવું છે. તેનું કારણ કદાચ સિદ્ધરાજના જીવન સાથે સંકળાયેલી રોમાંચકથાઓ હોય; અગર તો કુમારપાલે જૈન ધર્મ તરફ જે વલણ બતાવ્યું છે તેથી તે સમયના રજપૂત વર્ગમાં અને સામાન્ય જનસમુદાયમાં તે બહુ લોકપ્રિય ન થયો હોય. કુમારપાલે પણ ઘણાં મંદિરો બંધાવ્યાં છે. વડનગરનો ક્રોટ બંધાવ્યો છે છતાં બાંધકામ માટે સિદ્ધરાજ જેટલી લોકપ્રિયતા એને મળી નથી તેનું પણ એ જ કારણ સંભવી શકે.^૧

ભીમદેવે પોતે જ લવણપ્રસાદ વાઘેલાને સર્વેશ્વર પદ આપ્યું હતું. એનો પુત્ર વીરધવલ ધોળકામાં રાજધાની કરીને રહેતો હતો. આ બંને પિતાપુત્રે ભીમદેવની હયાતીમાં જ પોતાના પ્રસિદ્ધ મંત્રીઓ વસ્તુપાલ અને તેજપાલની સહાયથી ગૂજરાતની સમૃદ્ધિ જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. આ સમયમાં મુસલમાનો સાથે તેમ જ આસપાસના રાજાઓ, જે પહેલાં ગૂજરાતના રાજાના મંડલિકો હતા, તેમની સાથે લડાઈઓ કરવામાં લવણપ્રસાદ અને વીરધવલ અને બંને મહામંત્રીઓનો વખત ગયો છે.^૨ ભીમદેવની હયાતીમાં જ લવણપ્રસાદ અને વીરધવલ મરણ પામ્યા. અને વીરધવલનો પુત્ર વિશલદેવ ભીમદેવના મંડલિક તરીકે જ ધોળકાની ગાદીએ હતો.

૧. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જૈન ધર્મની શુભ અસર ગૂજરાતી સમાજમાં દૃઢ થવા છતાં સામાન્ય પ્રજામાં જૈનો બહુ પ્રિય નહિ હોય.

૨. આ વાઘેલાઓ સર્વેશ્વર અને તે વાત ભીમદેવના પહેલાંના મંડલિકોને પસંદ નહિ હોય. મારવાડના ચાર રાજાઓ, લાટનો શાંખ, ગોધાનો વિક્રમાદિત્ય, દેવગિરિનો સિંધલુ વગેરે સાથે લડાઈઓ થઈ હતી.

વસ્તુપાલ તેજપાલ

આ વાઘેલા સમયની સૌથી સમર્થ અને ચિરસ્મરણીય અને રાજ્યથી પણ વધારે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ તે વસ્તુપાલ અને તેજપાલ. આ બે ભાઈઓ પોરવાડ વાણિયા હતા. લવણપ્રસાદ અને વીરધવલની રાજ્યવ્યવસ્થા અને વિજયોનું માન આ બે મહામંત્રીઓને છે. ગમે તેવો રાજકીય મહત્તાવાળો માણસ પણ જો તે વિદ્યા સંસ્કાર પોષનાર હોતો નથી કે પોતે તેમાં ભાગ લેતો નથી તો તેની કીર્તિ ચિરસ્થાયી બનતી નથી. કાંઈ મોટા સમ્રાટો, દેશનાયકો કે યોદ્ધાઓ અપૂર્વ શક્તિશાળી હોવા છતાં પાછળની પ્રજા તેમને યાદ પણ કરતી નથી. જ્યારે કાંઈ પણ રીતે સંસ્કારને પોષનારની કીર્તિ તેની પાછળ અસંખ્ય વર્ષ રહે છે. આવા અસંખ્ય દાખલા ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે છે. વસ્તુપાલ અને તેજપાલ મહારાજાધિરાજ ભીમદેવ ખીખના પણ મંડલિક એવા લવણપ્રસાદ અને વીરધવલના માત્ર પ્રધાનો હતા; છતાં ગૂજરાત આજે એ ત્રણે રાજપુરુષો કરતાં આ બે વાણિયા મંત્રીઓને કેમ વધારે ઓળખે છે ?

આનું કારણ એક જ છે કે આ બંને વણિક ભાઈઓ વિદ્યા સંસ્કારને અને વિદ્વાનોને પૂજનારા હતા. એમના ઉત્તેજનથી કવિઓ અને વિદ્વાનોએ તૈયાર કરેલા સંસ્કૃતાદિ ગ્રંથોની નાભાવલિ અહીં લખીએ તો ઘણું લખાણ થાય.^૧ વસ્તુપાલ તો પોતે જ વિદ્વાન હતા.

૧. આ વીગત માટે દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીકૃત મધ્યકાલીન રજપૂત ઇતિહાસ ભા. ૨ માં પૃષ્ઠ ૩૯૪-૩૯૫ જુઓ. એ સમયમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય સાડું વધ્યું છે અને ગૂજરાતના ઇતિહાસને માટે સાડું સાધન પૂરું પાડે છે. કીર્તિકૌમુદીના લેખક સોમેશ્વર વસ્તુપાલના મિત્ર અને તેમના દરબારના સારા વિદ્વાન અને કવિ હતા અને વીરધવલના પુરોહિત હતા. એમના કુલમાં સોલંકીઓનું પુરોહિત પદ અસલથી ચાલ્યું આવતું હતું અને ઘણા વિદ્વાનો તેમાં થયાં છે. એ ગુલેચા આવટકના વડનગરા નાગર હોવાથી હાલના દિવેટિયા કુટુંબના મૂળ પુરુષ હોવાનું અનુમાન મેં મારા અમદાવાદના પુસ્તકમાં કર્યું છે અને તે સંભવ મને હજી પાકો લાગે છે.

અને એમણે પોતે નરનારાયણનાંદ નામનું કાવ્ય લખેલું છે. એ બન્ને રાજનીતિષ્ઠ ઉપરાંત મોટા યોદ્ધા હતા, અને એમણે વિજયો પણ મેળવ્યા છે. એમણે ગૂજરાતમાં અનેક સ્થળોમાં મંદિરો બંધાવ્યાં છે અને અનેકના જીર્ણોદ્ધાર કર્યા છે. મંદિરો ઉપરાંત તળાવ, કૂવા, વાવ, ધર્મશાળાઓ, કિલ્લાઓ, સત્રાગારો, બ્રહ્મપુરીઓ વગેરે લોકોપયોગી સ્થળો પણ અનેક બંધાવ્યાં છે. આ બધામાં ધર્મ કે યતિનો ભેદ ભાવ એમણે ગણ્યો નથી, અને અનેક વાર જૈન ધર્મની યાત્રાઓ કરનારા ચુસ્ત જૈન છતાં એમણે બ્રાહ્મણ ધર્મનાં સ્થાનો પણ ધણાં બંધાવ્યાં છે અને શિવ તથા વિષ્ણુની ભક્તિ વ્યક્ત કરી છે; પરંતુ એમની કાર્તિ હમેશને માટે વધારે એવું કાર્ય તો એમણે બાંધેલું આણુ ઉપરનું શ્રીનેમિનાથ ભગવાનનું આરસનું મંદિર છે. આ મંદિર ગૂજરાતનું ગૌરવ આખી દુનિયામાં આજે પણ વધારી રહ્યું છે. એનું વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું. મુસલમાની લોકોની મસ્જિદોને અને હજ યાત્રાળુઓને પણ આ ઉદારચરિત જૈન ભાઈઓએ ઉત્તેજન આપ્યું છે.

વિશળદેવ

વિ. સં. ૧૨૬૮ માં ભીમદેવનું મરણ થયું અને એના પુત્ર ત્રિભુવનપાળે માત્ર એ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી વીરધવલનો પુત્ર વિશળદેવ મહામંડલિકમાંથી પાટણની ગાદીએ આવી ગૂજરાતનો મહારાજ થયો. એનો વખત પણ માળવા, મેવાડ, કંઠાર્ટક વગેરે આસપાસના રાજ્યો સાથે લડવામાં ગયો. એમાં કોઈમાં એને વિજય મળ્યો અને કોઈમાં હાર પણ ખાધી. આ સમયે ઉત્તરમાંથી મુસલમાનો હિંદુ રાજ્યો ઉપર વારંવાર હુમલા કરી તેને નબળાં કરી રહ્યા હતા. આમ છતાં હિંદુ રાજ્યો અંદર અંદર લડતાં જ રહ્યાં છે ! વિશળદેવના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૩૧૫ થી ૧૩૧૮ સુધી ત્રણ વર્ષનો મોટો દુકાળ પડ્યો હતો. એ વખતે જગદૂશ નામના એક મોટા કચ્છી વેપારીએ દુકાળપીડિત લોકોને ઘણી મદદ કરી હતી. વિશળદેવે વિશલનગર (વીસનગર) અને ડભોઈના કિલ્લાઓ સમરાવ્યા અને ડભોઈમાં

વૈદ્યનાથ મહાદેવના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.

અર્જુનદેવ

વિશળદેવ પછી એના ભાઈ નો પુત્ર અર્જુનદેવ ગાદીએ આવ્યો. એના વખતમાં ખાસ જાણવા લાયક કાંઈ મળતું નથી; પણ વેરાવળમાં એના વખતનો એક લેખ મળેલો છે તે મુસલમાનોને મરિજદ બાંધવા માટે અને તેમના રિવાજ પ્રમાણે તેનો વહીવટ નલાવવા માટે આ હિંદુ સમયમાં સોમનાથ જેવા ધર્મના સ્થાનમાં પણ કેવી છૂટ હતી એ સિદ્ધ કરે છે. ઈરાની અખાતના હરમુજ-હોર્મજ બંદરના નાખુદા પીરોજે મરિજદ બાંધ્યાનો આ લેખ છે. આવી ધાર્મિક બાબતોનો વહીવટ મુસલમાનોની જમાત કરે એમ પણ છૂટ હતી એવું એ લેખ ઉપરથી સમજાય છે. હિંદુઓની અને ખાસ કરીને ગૂજરાતના હિંદુઓની ધર્મસહિષ્ણુતાનો આ એક અપૂર્વ દાખલો છે. વેપારી દેશમાં વિધર્મી વેપારીઓ સાથે પણ સારાસારીનો સંબંધ રાખવો પડે એ પણ કારણ થોડે અંશે હોય. આ ઉદાહરણ જોકે અર્જુનદેવના રાજ્યકાલમાં મળે છે છતાં આખા સોલંકી સમયમાં ધાર્મિક-સહિષ્ણુતા સચવાયેલી છે. સિદ્ધરાજે પણ આવી સહિષ્ણુતા બતાવી છે.

સારંગદેવ અને કર્ણુદેવ

અર્જુનદેવ પછી એના પુત્ર સારંગદેવે વિ. સં. ૧૩૩૧ થી ૧૩૫૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. એ સમયમાં પણ આસપાસના રાજ્યો સાથે યુદ્ધ અને મંદિરો બાંધવાની સામાન્ય પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. એ સમયમાં પાશુપતાચાર્ય ત્રિપુરાંતકે સોમનાથના મંદિરનો ઘણો વધારો કરીને જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. એ વધારાનાં મંદિરોનો આજે પત્તો નથી. સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાનો તો આ આખા ચિંદુ સમયની પેઠે સારંગદેવના રાજ્યકાળમાં પણ થઈ ગયા છે.

સારંગદેવ પછી એનો ભત્રીજો કર્ણુદેવ ગાદીએ બેઠો. એના સમયમાં એના પ્રધાન માધવની પ્રેરણાથી ગૂજરાત ઉપર મુસલમાનો ચડી આવ્યા અને ગૂજરાતનું હિંદુ રાજ્ય હમેશને માટે નાશ પામ્યું તે આગળ વિસ્તારથી જોઈશું.

પ્રકરણ ૧૦ મું

મુસલમાન સમય પહેલાંનાં બાંધકામ

મુસલમાન સમય પહેલાંના ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનો ઇતિહાસ રાજકીય દૃષ્ટિએ જોયો; પરંતુ સ્થાપત્ય પણ સમાજના સંસ્કારનું માપ કાઢવાનું એક અગત્યનું સાધન છે. કવિતા અને સાહિત્યની પેઠે એ પ્રજાની રસવૃત્તિ વ્યક્ત કરે છે. ઈંટ, લાકડાં અને પથ્થરમાં મૂર્ત થયેલું એ એક મહાકાવ્ય કે સાહિત્ય જ છે. માણસ કેવા રાચરચીલા વચ્ચે કેવા ઘરમાં રહે છે, અને કેવા મંદિરમાં ઇશ્વરને પૂજે છે તે ઉપરથી તેના સંસ્કાર જાણી શકાય છે. સમાજ પણ કેવા ઘર બાંધે છે, કેવાં મંદિર બાંધે છે, ગામ કે દેશ કે શહેરને કેવી રીતે અલંકૃત કરે છે તે ઉપરથી તેના જીવનના સંસ્કારનું માપ નીકળે છે.

ઘર, નગરરચના અને પોળો

આ દૃષ્ટિએ ગૂજરાતના સ્થાપત્યને જોવાની જરૂર છે. ગૂજરાતનાં સામાન્ય જનસમુદાયનાં રહેવાનાં ઘર, અને શહેરોની રચના આ હિંદુ સમયમાં જેવી હતી તેવી જ પછીના મુસલમાન સમયમાં કાયમ રહી છે. એટલે તેનું વિસ્તૃત વર્ણન યથાર્થાને કરીશું. ઘરની રચનામાં ગૂજરાતના કેટલાક ભાગ અને સૌરાષ્ટ્રનાં ઘરોમાં થોડો થોડો ફેર છે. નગરરચનામાં પોળો એ ઉત્તર ગૂજરાતની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ પોળોની ગલીઓ અને સંકુચિતતા સમાજના સંકુચિત માનસને વ્યક્ત કરે છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે; પરંતુ પોળોને આજની દૃષ્ટિએ જોવાની નથી. આજ કદાચ એ જાતની શહેરરચના સારી ન ગણાય; પરંતુ જે જમાનામાં પોળોવાળી નગરરચના થઈ છે તે જમાનાની દૃષ્ટિએ પોળોની ઉપયોગિતા હતી. એથી દરેક એક એક નાનો જનસમૂહ પોતાનું રક્ષણ આપત્તિના

વખતમાં કરી શકતો.^૧ સહકારના ધોરણ ઉપર પોળોનો વહીવટ ચાલતો. આજના જેવી શહેર-સુધરાઈની સંસ્થા નહોતી. તે જમાનામાં પોળનાં પંચ કેટલેક અંશે સુધરાઈનું કામ કરતાં. પંચોના બંધારણથી સમાજનો સામાન્ય શિષ્ટાચાર^૨ પણ જળવાતો, અને એ પંચોની નૈતિક સત્તા પણ ઠીક રહેતી. પંચના બંધારણનું એ કાર્ય આજની સુધરાઈ કરતાં કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનું હતું.

હવે શહેર-જનતાના ઉપયોગનાં બાંધકામ જેમનો વારસો પછીના મુસલમાન સમયને મળ્યો તે જોઈએ. એમાં કિલ્લા, વાવ, કૂવા, તળાવ, મંદિરો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એ વર્ણન અહીં માત્ર ટૂંકામાં જ કરીશું.

સોલંકી સમયના પહેલાંનાં મંદિરો વગેરે બાંધકામનો આજે પત્તો લાગતો નથી. પથ્થરનું બાંધકામ સોલંકી સમયમાં શરૂ થયું એમ કહી શકાય. તે પહેલાં ઇંટનાં અને લાકડાનાં બાંધકામ થતાં હતાં, એમ સોમનાથના જૂના મંદિરના ઉલ્લેખથી, અને સોલંકી પહેલાંનાં સમયનાં મંદિરોનું અસ્તિત્વ આજે ન હોવાથી સમજાય છે.

સોલંકી પહેલાંના અમલની કેટલીક ગુફાઓ છે તે પણ મહારાષ્ટ્રમાં આવેલી ગુફાઓને મુકાબલે ઉત્તમ કોટીની ન કહેવાય. કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગ બાદ કરતાં ગૂજરાતમાં ગુફાઓને લાયક

૧. પોળો દરવાજા બંધ કરીને રક્ષણ કરી શકાય તેવી રીતે બાંધેલી હોય છે. દરવાજા ઉપર તીર કે બંદૂકથી બહાર મારી શકાય તેવાં કાણાં આજે પણ જૂની પોળોમાં જોવામાં આવે છે.

૨. અનાચારી કે બીજી રીતે સમાજને નડતર પમાણુસ પોળમાં રહી શકતા નહિ. દીવો દેવતા બંધ કરવાની રીત પણ એવે વખતે ચાલુ હતી. લિન્ન નાતજત છતાં એક પોળમાં વસનારાઓમાં સહકારવૃત્તિ ધણી સારી રહેતી. આજની સહકારી સોસાયટીઓ કરતાં એ સમયની પોળોમાં સહકાર વધારે જળવાતો. આજના જમાનામાં સહકાર શબ્દ વધારે છૂટથી વપરાવા છતાં સમાજમાં સામાન્ય રીતે તેો અસહકાર જ જોવામાં આવે છે. સહકાર માત્ર પૈમાને લગતો છે.

ટેકરીઓ પણ બહુ નથી. કાઠિયાવાડમાં કેટલાંક સોલંકી સમયની પહેલાંનાં સ્થળો છે પણ તેમાં ખાસ નોંધ લેવા લાયક હાલ કાંઈ બચેલું જણાતું નથી. ઈડર બાબુ પણ એવાં સ્થળો હોવાનો સંભવ છે; પરંતુ તેમાં ઘણાં નાશ પામેલાં છે.

સોમનાથનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર, જેનો વૈભવ સાંભળીને મહમૂદ ગીઝની ચઢી આવ્યો, તેનો આજે કાંઈક પત્તો નથી. એ મંદિર ઈંટોનું બાંધેલું હોવાનો સંભવ છે. એને સાગના લાકડાના છપ્પન થાંભલા હતા એમ મુસલમાન તવારીખો કહે છે. મહમૂદનું ચરિત્ર લખનાર શ્રી નઝીમ, અદ્મર્શીના આધારે લખે છે કે મંદિરની ભોંય પણ સાગનાં પાટિયાંની હતી અને એની વચ્ચે સીસું ભરી દેવામાં આવ્યું હતું. એને તેર મજલા હતા અને ચૌદ શિખરો ઉપર સોનાને પતરે મઢેલાં હતાં, અને એમનો ચળકાટ ઘણે દૂરથી દેખાતો હતો. એ જ લેખક કહે છે કે ભીડિયાના મંદિરની બસો વાર છેટે રેતીમાં દટાયેલા મોટા પથ્થરો પડેલા છે ત્યાં એ અસલ મંદિર ભીંસેલું હોતું જોઈએ. અદ્મર્શીના આધારે એ લેખક લખે છે કે સરસ્વતીના મુખથી એ મંદિર ત્રણ માઈલ પશ્ચિમે હતું.^૧

૧. સોમનાથના મંદિરની પ્રસિદ્ધિ જોતાં એ મંદિર ઉપરના વર્ણન જેવું હોય એ છેક અસંભવિત નથી. મને તો લાગે છે કે સોમનાથનું સોલંકી સમય પહેલાંનું મંદિર કાંઈક અંશે આજનાં દક્ષિણ હિંદનાં મોટાં મંદિરોને મળતું હોય. દક્ષિણનાં મંદિરોનાં ગોપુરોને પણ નવ કે બાર મજલા હોય છે. ભેદ માત્ર આ મંદિર લાકડાનું હતું એટલો. હાલના સોમનાથના મંદિરના ખંડેરની જગાએ પહેલાંનું મંદિર નહોતું એમાં તો શંકા જ નથી. સોમનાથ પાટણના રહેવાસી, ફારસી ભાષાના વિદ્વાન ઇતિહાસરસિક સ્વ. શ્રી શંકરપ્રસાદ દેસાઈ પણ એ જ મતના હતા. એમણે સોમનાથમાં કેટલીક શોધખોળ કરેલી, વેરાવળના પોર્ટ કમિશનર શ્રી. કૃષ્ણલાલ કુવે ઉપર કહ્યું તેમ સરસ્વતીના મુખ પાસે આ લેખકને પણ જંગલથી ઢંકાયેલી ટેકરીઓવાળી જગા બતાવેલી અને પ્રાચીન સોમનાથ પાટણ અને મંદિર એ જગાએ હશે એમ એ જોતાં લાગતું હતું. જોકે મોટા પથ્થર જોવામાં નહોતા આવ્યા.

હાલ સોમનાથના મંદિરનું જે ખંડેર દરિયા કિનારે ઊભું છે તેનાથી આ વર્ષુન તદ્દન જુદું છે. જૂના મંદિરની જગાએ જ સોલંકી સમયમાં નવું મંદિર બંધાયું એ વાત પણ ઉપરના વર્ણનથી ખોટી પડે છે; અને હાલનું ખંડેરવાળું મંદિર કાં તો ભીમદેવે નવી જગાએ બંધાવ્યું કે ભીમદેવે માત્ર જૂના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોય તો કુમારપાલે નવું બંધાવ્યું. ભીમદેવે બંધાવેલા પથ્થરના મંદિરને જ કાંઈ કારણથી કુમારપાલને હાથે સમરાવવાનો વખત આવ્યો હોય એમ ખંડેરની બાંધણી અને ભીમદેવના સમયના બીજાં મંદિરો જોતાં લાગે છે.

ભીમદેવ ૧ લાના વખતનાં મંદિરો

ભીમદેવ પહેલાનો સમય ગૂજરાતમાં અપૂર્વ કારીગીરીવાળા પથ્થરનાં મંદિરો બાંધકામ માટે ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. આજે લગભગ એક હજાર વર્ષ થવા આવ્યા છતાં, લગ્નાવશેષ દશામાં પણ સોમનાથના મંદિરનું ખંડેર, મોઢેરાના સૂર્યમંદિરનું ખંડેર, પાટણમાં રાણીવાવના ખાડામાં રહેલા થોડા ટુકડા, એ સમયની સ્થાપત્યકલાની સાક્ષી પૂરવા માટે પૂરતાં છે. એવાં તો અનેક મંદિરોનો નાશ થઈ ગયો હશે એ સહેજે કલ્પી શકાય તેમ છે; પરંતુ એ સમયમાં બંધાયેલું અને આજ લગભગ સુરક્ષિત રહેલું આણુ ઉપરનું વિમળશાહે બંધાવેલું શ્રીઆદિનાથ(ઋષભદેવ)નું મંદિર એ તો ગૂજરાતની શિલ્પ કારીગીરીને દુનિયાની એ જાતની ઉત્તમ કારીગીરીઓમાં પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકવા માટે બસ છે.

રુદ્રમાળ, મોઢેરાનું મંદિર અને સોમનાથ

સોમનાથના મંદિરનું ખંડેર છેક જીર્ણ દશામાં છે. પણ મોઢેરાના સૂર્યમંદિર ઉપરથી એનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે. મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર પણ ખંડેર હોવા છતાં સારી રીતે જળવાઈ રહ્યું છે. મુખ્ય મંદિરની આગળનો મંડપ ગૂજરાતની કારીગરીનો સુંદર નમૂનો છે. એની મૂર્તિઓ, થાંભલા, તોરણ વગેરે ઘણી બારીક

કારીગીરીથી કરેલાં છે. મંડપની આગળ કુંડ પણ ઉત્તમ કારીગીરીનો નમૂનો છે. મોઢેરા ગામ ધણું પ્રાચીન છે. હાલ એ એક મોટા ટેકરા ઉપર વસેલું છે. તે જોતાં એમ જણાઈ આવે છે કે એ ગામ એક કરતાં વધારે વાર તૂટ્યું હશે અને જૂના ગામો ઉપર નવું ગામ વસતું ગયું હશે. ટેકરામાં અહીં તહીં પ્રાચીન સમયની મોટા કદની ઈંટો નીકળે છે અને સિંકા પણ હાથમાં આવે છે. ગામ ટેકરા ઉપર વસેલું હોવાથી મોઢેંજો-દડાની પેઠે એનું ખોદકામ થવું શક્ય નથી. પણ જો એ ટેકરા ખોદાય તો તેમાં ધણા પ્રાચીન અવશેષો જડવાનો સંભવ છે. સિદ્ધપુરનો સ્ત્રમહાલય પણ જરા મોટા પાયા ઉપર આ મંદિરોનો નમૂનો જ હશે. એના વિશાળ અવશેષો એ કંટલું મોટું હશે એનો ખ્યાલ આવે છે.^૧

રાણીવાવ

વાવ એ ગૂજરાતની ખાસ વિશેષતા છે. પાટણની રાણીવાવ એક વખત ભવ્ય અને સુંદર વાવનો નમૂનો હશે; પણ આજ તો એ એક વિશાળ ખાડો છે. વાવ મુસલમાન સમયમાં પણ કાંઈ ખાસ ફેરફાર વગર બંધાઈ છે એટલે તેનું અને ગૂજરાતનાં તળાવોનું વીગતવાર વર્ણન આગળ કરીશું.

આયુનાં - વિમળશાહ અને તેજપાળનાં-મંદિરો

આયુનું વિમળશાહનું મંદિર ઉપર કહ્યું તેમ આજે પણ ગૂજરાતના ભૂતપૂર્વ ગૌરવના ચિહ્ન રૂપે ઊભું છે. એની જોડે જ, એની પછી લગભગ બે સૈકા પછી તેજપાલે બંધાવેલું નેમીનાથનું મંદિર કામગીરી અને બાંધણીની રીતમાં લગભગ સરખું છે, એટલે બન્નેનું વર્ણન અહીં કરીએ.

૧. મોઢેરા ગામનો ટેકરા ધણો જ મોટો છે. આયુ ગામ ટેકરા ઉપર જ છે. ટેકરાની બંધાઈ જોતાં એક કરતાં વધારે ગામો દટાઈને છેવટનું ગામ વસેલું હોવું જોઈએ. સૂર્યમંદિર ટેકરાની નીચે સપાટ જમીન ઉપર છે.

શિલ્પકલામાં એનું સ્થાન

આ બન્ને મંદિરો સફેદ આરસનાં બાંધેલા છે. મુસલમાનોની પહેલાંના સમયનું બીજું કાંઈ પણ બચવા ન પામ્યું હોય અને માત્ર આ એ જ મંદિરો જ બચ્યાં હોય તોપણ ગૂજરાતની શિલ્પકલા ધણા ઊંચા પ્રકારની હતી એટલું સાબિત થઈ શકે. એટલું જ નહિ પણ મુસલમાન સમયનું શિલ્પ અને તે પહેલાંનું શિલ્પ આજે હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં જ્યાં દુનિયાની નજર ખેંચતું ઊભું છે તે બધાંની સરખામણીમાં પણ ગૂજરાતી સ્થાપત્યકલાના આ એ નમૂના પ્રથમ પંક્તિમાં આવે તેમ છે. શિલ્પ અને સ્થાપત્યનો જગવિખ્યાત વિવેચક ફરગ્યુસન કહે છે કે એની કારીગીરી એટલી તો નાજુક છે અને અલંકાર રચિકર છે કે એવું બીજું કોઈ પણ આનાથી ચઢે તેવું સ્થાન ભાગ્યે જ જોવામાં આવે. વેસ્ટમિનિસ્ટરમાં હેનરી સાતમાના દેવળમાં જે અલંકાર છે તે આની સરખામણીમાં જડા લાગે છે.

આ મંદિરો આશરે આઠસોથી હજાર વર્ષ થયાં ગૂજરાતની સંસ્કારિતાની સાખ પૂરતાં ઊભાં છે. ગૂજરાતી સંસ્કારિતાને બહારનો આડંબર નથી. પોતાની જાહેરાત બહાર કરવાની ટેવ નથી. અંદરથી તેનું સ્વરૂપ સુંદર છે. એનું એકેએક અંગ મનોહર છે. એ ઝીણી અને કામળ છે. એવી જ રીતે દેલવાડાનાં મંદિરો બહારથી છેક સાદાં છે. બહારથી જોનારને અંદરના સૌંદર્યનો ખ્યાલ પણ ન આવે. યુરોપનાં દેવળોની પેઠે બહારનો દેખાવ નથી. અંદરથી આ મંદિરો ભવ્ય અને મનોહર છે. એનો એક એક થાંભલો, ધુમટ કે તોરણ સુંદર છે. એની કામગીરી ઝીણી ને કામળ છે.

તાજમહાલ અને આયુનાં મંદિરો

હિંદુસ્તાનના શિલ્પ અને સ્થાપત્યની કારીગીરીવાળાં જગપ્રસિદ્ધ મકાનોમાં ત્રણ પ્રથમ સ્થાને ગણી શકાય : (૧) ગૂજરાતમાં આવેલાં આ જૈન મંદિરો, (૨) મૈસૂરમાં આવેલાં બેલુર અને હલેખીડાનાં

હિંદુ મંદિરો, (૩) આગ્રાનો તાજમહાલ. આ ત્રણે પ્રાસાદોએ હિંદુસ્તાનની કીર્તિ જગતભરમાં વધારી છે. છતાં ત્રણેમાં થોડો થોડો ભેદ છે. મૂર્તિઓનાં શિલ્પમાં મૈસૂરનાં મંદિરો ચઢે છે; પરંતુ એ કાળા પથ્થરમાં છે. મૂર્તિઓ અને ફૂલવેલની આકૃતિઓમાં ગૂજરાતનાં આ મંદિરો ચઢે. સફેદ આરસમાં હોવાને લીધે એની મનોહરતામાં વધારો થયો છે. કારીગીરીની ઝીણવટમાં એ સૌથી ચઢે તેમ છે. તાજમહાલમાં રંગીન જડિત કામ ન હોય તો કાંઈ નવીનતા ન લાગે. તાજમહાલની સુંદરતા મોટે ભાગે સફેદ આરસને લીધે છે. તે ઉપરાંત તાજમહાલને એની આસપાસની લાલ પથ્થરની મસ્જિદ છે, આગળ આવેલો લીલોછમ બગીચો, પાછળ આવેલું યમુનાનું ભૂરું જળ, ઉપર આવેલું આખું ભૂરું આસમાન, એ બધાંની સમગ્રતામાં જ એ રમ્ય લાગે છે. તાજનો એક ભાગ કે કકડો છૂટો જોવો રમ્ય નહિ લાગે. દેલવાડાનાં મંદિરો કોઈ પણ ભાગ કે કકડો રમ્ય લાગશે. એક યુરોપી વિવેચક કહે છે કે તાજના મીનારા પ્રમાણમાં છેક સાદા છે અને જુદા પડી જાય છે. એનો ધુંમટ ડૂંગળીના^૧ આકારનો છે તે પણ જુદો તરી આવે છે. આખાં મંદિરોનો કોઈ અલંકાર અસ્થાને નથી લાગતો.^૨

આમ છતાં તાજના જેટલી જાહેરાત આ મંદિરોની નથી થઈ. ગૂજરાતના લોકોની પેઠે જાહેરાત કરવામાં છેક પછાત એવી ગૂજરાતની રેલવે ઉપર આ સ્થળ આવેલું છે એ પણ એક કારણ છે. તાજની પાછળ હિંદના સામ્રાજ્યની લક્ષ્મી વપરાઈ છે. દેલવાડાનાં મંદિરો ગૂજરાતી વાણિયાની ધર્મવૃત્તિ વ્યક્ત કરે છે. તાજની બાંધણીમાં મજૂરોની વેઠના નિઃશ્વાસ છે. આખાં મંદિરોમાં ગૂજરાતની અહિંસક ઉદારતા વ્યક્ત કરતો સલાટ અને મજૂરોનો સંતોષ છે.

૧. આ ટીકા તાજમહાલ માટે આલ્ડસ હૂક્સલીએ કરેલી છે.

૨. આ સરખામણી મેં ૧૯૨૬ માં વસંતમા છપાયેલા 'ગૂજરાતી સંસ્કૃતિનું વિહંગાવલોકન' એ નામના લેખકમાં કરેલી છે.

તથી એમણે આ મંદિરોની જોડે પોતાના ઉત્સાહથી એક મંદિર જુદું બાંધ્યું છે. આમ ગૂજરાતની સંસ્કારિતાના પ્રતીક-સમાં આ મંદિરો જોનારનું મન હરી લેતાં આજ સૈકાએ થયાં ઊભાં છે.

છૂટા અવશેષો અને કિલ્લાઓ

આ સમયમાં આવાં ઘણાં મંદિરો બાંધાયાં છે. ગૂજરાતનાં અનેક સ્થળોમાં, અનેક તીર્થોમાં, શહેરો તેમ જ નાનાં ગામોમાં દરેક સંપ્રદાયનાં અનેક મંદિરો બાંધાયાના ઉલ્લેખો ઉત્કીર્ણ લેખોમાં અને ગ્રંથોમાં મળે છે. એ સમયના જે થોડા અવશેષો આજે ઊભા છે તે દૂંકામાં જોયા. વડનગર અને કપડવણજ જેવી જગાઓએ પડેલાં છૂટાં પણ સુંદર તોરણો પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. જાણીતા શહેરોને અને ડભોઈ ઝીંજુવાડા જેવાં સરહદ ઉપર આવેલાં લશ્કરી મહત્ત્વનાં સ્થળોને ફરતા કિલ્લાઓ ભક્ષાવશેષ દશામાં આજે જોવામાં આવે છે. મુસલમાન લોકોના આવ્યા પછી એક ખાસ આકૃતિની કમાન દાખલ થયા પહેલાં મકાનોના દરવાજા કેવા થતા હશે તેનો ખ્યાલ ઝીંજુવાડા અને ડભોઈના કિલ્લાના રહેલા દરવાજાઓ આપે છે. સિદ્ધરાજના સમયમાં આવા ઘણા કિલ્લાઓ બાંધાયા છે. ડભોઈનો કિલ્લો વિશ્વજિતે વાઘેલાના સમયમાં સમરાવાયો કહેવાય છે. એના દરવાજાની સુંદર કારીગીરી આજે પણ એ સમયના લોકની કારીગીરીના શોખની સાક્ષી પૂરે છે. ડભોઈની હીરાભાગોળ અમર છે. દેશી સ્થાપત્ય પ્રમાણે જળદુર્ગ, સ્થળદુર્ગ અને ગિરિદુર્ગ એમ ત્રણ જાતના દુર્ગ કરવામાં આવે છે. પાવાગઢ, આખુ ઉપર અચલગઢ અને ગિરનારનો ઉપરકોટ વગેરે ગિરિદુર્ગના દાખલા છે. જળદુર્ગનો દાખલો દીવના ટાપુમાં છે, અને સ્થળદુર્ગ દરેક મહત્ત્વનાં શહેર અને સરહદનાં લશ્કરી મહત્ત્વનાં સ્થળોએ દેખાય છે.

અવશેષોનો નાશ

આવાં અસંખ્ય ખંડેરાનું પણ આજે નામ નિશાન નથી. ઘણા અવશેષોના પથ્થરો મુસલમાન સમયનાં ખીજાં મકાનોમાં વપરાયા છે.

મોગલ સમયના પાછલા ભાગ સુધી પાટણથી આરસનાં સેંકડો ગાડાં અમદાવાદ મોકલવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. થોડાં વર્ષ પહેલાં ચંદ્રાવતીના અવશેષો છૂટક છૂટક પણ સુંદર હાલતમાં મળતા. હાલની રેલવેઓના રસ્તા નજીકનાં ઘણા અવશેષોનો રેલવે કંટ્રાક્ટરોએ નાશ કર્યો છે. નાનાં દેશી રાજ્યો અને ઠાકોરોના ગામ નજીકના ઘણા અવશેષો એમના હાકેમોના અજ્ઞાનને લીધે નાશ પામ્યા છે કે વેચાઈ ગયા છે. આરસના અવશેષોનો ચૂનો કર્યાના દાખલા પણ મળે છે. અનેક નાનાં નાનાં દેશી રાજ્યોમાં વહેંચાઈ જવાની ગૂંજરાતની કમનસીબીને લીધે ઘણા અવશેષોનો આ રીતે નાશ થયો છે અને વેચાઈ ગયાં છે. એ જ કારણથી અને અજ્ઞાનથી એમનો સંગ્રહ કરવાનું પણ ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે.

ગિરનાર અને પાલીતાણા

મુસલમાન પહેલાંના સમયમાં કેટલાંક જૈન મંદિરો ખીજ સંપ્રદાયનાં મંદિરો કરતાં વધારે જળવાયાં છે. તેમના જીર્ણોદ્ધાર પણ વારંવાર થતા આવ્યા છે. ગિરનાર અને પાલીતાણાનાં મંદિરોનો સુંદર સમૂહ આજે ભ્રમો છે. જૈનોએ દેશી કારીગરીને જીવતી રાખી છે. પ્રાચીન શિલ્પના જાણકાર બહુ થોડા પણ આજે એમની ઉદારતાને લીધે જીવતા છે. આમ છતાં આજના જરૂરવાદી જમાનાની અસર કાંઈ ઓછી નથી થઈ. પાલીતાણા અને ગિરનારનાં મંદિરોનાં સમૂહમાં મુસલમાન સમયમાં અને એ પછી એટલા સુધારા વધારા થાય છે કે મૂળ કંચુ તે શોધી શકવું આજે મુશ્કેલ અને છે. વસ્તુપાલના સમયમાં મંદિરોમાં આજના રંગ લગાડીને તેની સુંદરતાને અજ્ઞાનથી બગાડી છે. પથ્થરનાં મંદિરોને રંગવાં કે ઘોળવાં અને તેમાં આજના જમાનામાં ચીનાઈ માટીનાં ચોરસાં કે કપચી જડાવવી એ અજ્ઞાન જ છે. નૈસર્ગિક સૌંદર્યવાળા ચહેરા ઉપર આજે વધારા પડતો પાઉડર અને હોઠે ઘેરો લાલ રંગ (લિપસ્ટિક) લગાડવાથી જેવી બદસ્તરતી લાગે છે તેવું આ રંગરોગાનથી લાગે છે.

રાજકીય સત્તા બદલાયા છતાં સંસ્કૃતિમાં બહુ ધીમો ફેરફાર

મુસલમાન સમયમાં હિંદુ શિષ્ય અને સ્થાપત્યનાં મૂળતત્ત્વ કાયમ રાખી થોડા ફેરફારવાળું જે સુંદર સ્થાપત્ય ઊભું થયું તેને સમજવા માટે આ હિંદુ શિષ્યસ્થાપત્યનું વર્ણન કર્યું. આ પ્રાચીન હિંદુ સ્થાપત્યનો મુસલમાન સુલતાનોના સમયમાં—મોગલોના આવતા પહેલાંના સમયમાં—માત્ર ઉપરનો વેશ જ બદલાયો છે—અંદરનાં તત્ત્વો એક જ રહ્યાં છે. આટલો ફેર પણ મસ્જિદોમાં થયો છે. બીજાં મકાનોમાં આટલો ફેર પણ નથી થયો, અને બાંધકામની જૂની બાંધણી કાયમ રહી છે. એટલે એ બધી વીગતનું વિસ્તૃત વર્ણન યથાસ્થાને આગળ કરીશું. હિંદુ સમયના સ્થાપત્યનું માત્ર સામાન્ય વર્ણન ઊડતી નજરે અહીં કર્યું છે.

શિષ્યસ્થાપત્ય એ માણસની સંસ્કૃતિનું પથ્થરમાં કોતરેલું પુસ્તક છે. સંસ્કૃતિનાં મહત્ત્વનાં અંગોમાંનું એક બહુ મહત્ત્વનું અંગ છે. યુરોપના દેશોના સંસર્ગમાં આવતા પહેલાં આપણી સંસ્કૃતિની પ્રગતિનો વેગ ધીમો હતો; એટલે અનેક આક્રમણો છતાં મૂળ બહુ ઝડપથી બદલાતું નહિ. મુસલમાનો વિદેશી અને ધર્મે ભિન્ન છતાં છેક મોગલ સમય આવતાં સુધી સંસ્કૃતિનાં આ બધા અંગોમાં બહુ ઝડપી ફેરફાર ન થયો એનું વર્ણન પણ આગળ યથાસ્થાને કરીશું. સ્થાપત્ય કરતાં પણ બીજાં અંગોમાં રાજકીય ફેરફારની અસર બહુ ધીમી થઈ; એનાં ઘણાં કારણો છે તે આગળ જોઈશું.

પ્રકરણ ૧૧ મું

ગૂજરાતમાં મુસલમાનો

છેલ્લો હિંદુ રાજા કર્ણદેવ વાઘેલો

વિ. સં. ૧૩૫૩ના પાછલા ભાગમાં સારંગદેવ વાઘેલાનો ભત્રીજો કર્ણદેવ ગૂજરાતનો રાજા થયો. એણે માત્ર ત્રણ જ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને એના સમયમાં ગૂજરાતનું હિંદુ મહારાજ્ય હંમેશને માટે અસ્ત પામ્યું. એટલે એના રાજ્યકાલમાં ખાસ મહત્વનો બનાવ આ હિંદુ રાજ્યના હંમેશના નાશ સિવાય બીજો બન્યો નથી. એનું ચારિત્ર્ય જાણવા માટે પણ ખાસ સખળ પુરાવા મળતા નથી. એના સમયના લેખમાં એને વેદશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલનારો રાજા કહ્યો છે; પણ તેના જ સમયના લેખમાં તેની વિરુદ્ધ લખાણ સંભવી શકે નહિ.^૧ ગૂજરાતમાં એને ‘કરણધેલો’ કહે છે તે વાઘેલા શબ્દનું દૂંકું ૩૫ છે કે એનું ચારિત્ર્ય રાજાને લાયકનું ન હોવાથી એને ખરેખરો ધેલો—ગાંડો કહ્યો છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પરંતુ કાન્હડદે પ્રબંધમાં કર્ણનું જે શબ્દોમાં વર્ણન કર્યું છે તે જોતાં ગૂજરાતી પ્રજામાં એ ધેલો ગણાય તે અસંભવિત નથી. એમાં કર્ણદેવને માટે ધેલો શબ્દ પણ વાપર્યો છે.^૨

---

૧. ૪૬૨ રાજ્યમાં આવેલા મુરલીધરના મંદિરના લેખમાં કર્ણને માટે શ્રુતિશાસ્ત્રાવિરોધેન સોયં પાલયતિ પ્રજાઃ ॥ એમ લખેલું છે. લેખ વિ. સં. ૧૩૫૪ નો છે.

૨. કાન્હડદે પ્રબંધ ૧-૨૩. ચિત્રી તણુ ધર્મ લોપીડ, રાક કરણદે ગદિલુ થયુ ॥

આગળ એ જ પ્રબંધમાં કવિ પદ્મનાભ કહે છે કે એણે ક્ષત્રિયનો ધર્મ લોખ્યો, એનું અંગ કામથી વ્યાપ્ત હતું અને તેથી એ રાજ વછનાગનું સેવન કરતો. એ ઉધાડી તલવારે ફરતો અને હજૂરિયા તેનાથી ડરીને નાસી જતા. રસોઈયાઓ મરણના ભયથી ખારણાં વાસીને પીરસતા. કર્ણદેવનું આ વર્ણન એને ઘેલો ઠરાવવાને પૂરતું છે અને સમકાલીન લેખ એનું આખું વર્ણન કરવાની હિંમત ન કરે.^૧ મહારાજ્યોની પડતીનાં કારણોમાં એના રાજ્યકર્તાઓમાં આવાં અપલક્ષણ કારણભૂત બન્યાં હોય એવા દાખલા બનેલા છે. કર્ણની પેઠે ચાંપાનેરના પતાઈ રાવળ માટે અને જૂનાગઢના રા'મંડલિક માટે પણ આવી જ કથાઓ કહેવાય છે.

માધવ પ્રધાન

કર્ણદેવનો મહામાત્ય માધવ હતો એ વાત તો પ્રસિદ્ધ છે. એના કાકા સારંગદેવના સમયથી જ એ પ્રધાનપદે હતો. કર્ણે સત્તાના મદમાં માધવનું અપમાન કર્યું અને એના ભાઈ કેશવને મારી નાંખીને એની સ્ત્રીનું^૨ હરણ કર્યું; આથી માધવનો ક્રોધાગ્નિ લભૂકી ઊઠ્યો.

૧. કવિ પદ્મનાભના વર્ણનમાં શંકા લાવવાનું કારણ નથી. ગૂજરાતના આ છેલ્લા રાજાને ઘેલો કહેવામાં આવ્યો એ બંધાર જ છે અને વાઘેલાનું એ દૂંડું રૂપ નથી એ ચોક્કસ છે. આ વર્ણનની ઉપર જે એક લીટી આપી છે તેની પછીની લીટીઓ આ પ્રમાણે છે :

एहवु भङ्ग तणु अनुराग, नितु नितु भङ्ग करइ वछनाग ।

विण पढीआर पटु कर बहइ, न को भङ्गरख जमलु रहइ ।

मरणतणि भयि भोजनवर वासी चाटुउ धरइ सुआर ।

કા. પ્ર. ૧-૨૨-૨૪

૨. ભાટ લોકો કેશવની સ્ત્રીને બદલે માધવની સ્ત્રી હર્યાનું લખે છે અને નેણસીની ખ્યાતમાં એની પુત્રી હરી એમ કહે છે. પદ્મનાભ કેશવની સ્ત્રી હર્યાનું લખે છે. કા. પ્ર. ૧-૨૫-૨૬.

पहिलु राई हूं अवगणित; माइरु बन्धव केसव हणित ।

तस घरणी घरि राखी राइ एवहु रोस न सहिणु जाइ ।

એણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે મુસલમાનોને ગૂજરાતમાં લઈને આવું ત્યારે જ ગૂજરાતનું અન્ન ખાઈશ.¹ આમ પોતાના અંગત વૈરથી પ્રેરાઈને આખા દેશને પારકો કરવા એ દિલ્હી અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના દરબારમાં ગયો. અલ્લાઉદ્દીનના દરબારમાં જઈને એણે પોતાના ઉપર વીતેલી વાત કહી અને ગૂજરાત ઉપર ચઢાઈ લાવવા સુલતાનને વીનવ્યો. એણે ગૂજરાતમાં હિંદુઓને મારીને કે કેદ પકડીને દેશ

માધવ વિસલનગરા નાગર બ્રાહ્મણ

સુલતાનને તાબે કરી આપવા કહ્યું અને પોતાની સાથે લશ્કર મોકલવા માંગણી કરી.² આ રીતે માધવ એક દેશદ્રોહી તરીકે તે વખતે તેમ જ આજે પણ ગૂજરાતની પ્રજામાં પ્રસિદ્ધ છે.³ આ માધવ

૧. રીસાવીઝ મૂલગુ પ્રધાન કરી પ્રતિજ્ઞા નીમ્યું ધાન ।

ગૂજરાતિનું મોજન કરું જુ તુરકાણૂ આણૂં ભરહું ।

કા. પ્ર. ૧-૧૪.

૨. ગૂજરાતિ સ્યૂં માંહિસિ કલહુ માહારડ સાથિ કટક મોકલુ ।

દુહિ હોંદૂ ચાલું રાનિ, એક માહું એક જાલું બાનિ ।

જૂનકાર તું સાચું જાણિ, ગૂજરાતિ લેઈ આપું પ્રાણિ ।

કા. પ્ર. ૧-૨૬-૨૭

૩. માધવે ગૂજરાતમાં મુસલમાનોને આણ્યા તે વાતમાં કેટલાક શંકા કરે છે; પરંતુ તે વાત તદ્દન ચોક્કસ છે. લગભગ સમકાલીન ગણાય તેવા વિચારશ્રેણી અંતમાં યજ્ઞનાઃ માધવનાગરવિપ્રેજ્ઞાનીતાઃ એમ લખ્યું છે. જિનપ્રજ્ઞના વિવિધ તીર્થકલ્પમાં પણ માધવ મંત્રીની પ્રેરણાથી સં. ૧૩૫૬ માં અલ્લાઉદ્દીનના નાનો ભાઈ ઉલુખાન (ઉલુખખાન) દિલ્હીથી આવ્યો, એમ કહે છે. આ ઉલ્લેખ પણ સમકાલીન ગણાય. કાન્હડદે પ્રબંધ અને નેહરુસીની ખ્યાતતા ઉલ્લેખો જોયા, ધર્મારણ્ય પુરાણમાં તો માધવને કુષ્ઠ, નિર્ગુણ, દેશદ્રોહી, પાપી, કુલાધમ, દુષ્ટાત્મા, ક્ષત્રિય રાજ્યનો વિધ્વંસ કરનાર અને રસેચ્છ રાજ્યનો સ્થાપક કહ્યો છે. એ પુરાણનો સમય ૧૩૫૦ થી ૧૫૦૦ ધારવામાં આવે છે. પણ શ્લોકોના શબ્દો જોતાં મને તો એ શ્લોકો વધારે પાછળથી ઉમેરેલા હોય

ગૂજરાતનો વિસલનગરો નાગર બ્રાહ્મણ હતો. એ કચ્છનો વતની હતો એમ પણ કહેવાય છે. આ બાબતમાં કાન્હડે પ્રબંધનો કવિ પદ્મનાભ પણ વિસલનગરો નાગર હોવાથી એનું કથન માનવામાં વાંધો નથી.^૧ માધવે અદ્વાતિદીનના લશ્કરને ગૂજરાતમાં આણ્યું, એટલું જ નહિ પણ પાટણ સર કરવામાં પોતે ભોમિયો હોવાથી આગળ પડીને ભાગ લીધો. ગૂજરાત જીત્યા પછી મુસલમાન લશ્કર સાથે માધવ સોરઠ ગયો અને ત્યાં સોમનાથનું રક્ષણ કરતા રજપૂતોને હાથે આ બધા અનર્થનું મૂળ હોવાથી તે માર્યો ગયો.

ઉલુધખાનના લશ્કરે વર્તવિલો કેર

ઉલુધખાનની સરદારી નીચે અદ્વાતિદીનના લશ્કરને મારવાડ-માંથી ઝાલોરના કાન્હડેએ રસ્તો આપવાની ના પાડી પોતાનું નૂર બતાવ્યું.^૨ પણ બધા રજપૂતો કાન્હડે જેવા નહોતા. મેવાડના સમરસિંહ રાવળે જિલોટા બાદશાહને દાંડ ભરીને પોતાના દેશને બચાવ્યો.

એમ લાગે છે; ભેડે માધવના કૃત્ય તરફ સમકાલીન તિરસ્કાર હતો, તેમાં તો શંકા નથી. પદ્મનાભ કવિ માધવ પોતાની ઉપજ્ઞાતિનો છતાં તેને માટે લખે છે કે માધવ મહિત્વ કરિઉ અધર્મ, નવિ છૂટીઈ આગિલાં કર્મઃ એમ લખી તે જ્યાં સાલિગ્રામ તુલસી ને પીપળા પુજતા ત્યાં તુર્ક લોકોની આજ્ઞા અપક્રાંતિ વહોરી : નવલખંડે અપકીરતિ કહી, — માધવિ મ્લેચ્છ બળિયા તહીં । એમ લખ્યું છે.

૧. માધવ નાગર જ નહોતો એમ પણ કેટલાક માને છે. પણ તે વિસલનગરો નાગર હતો એવો પુરાવો નહોતો છે. તપાગચ્છ બૃહત્ પટ્ટાવલિમાં ધર્મશાસ્ત્રીના સ્વર્ગવાસનું લખીને પછી લખે છે કે દ્વાવડ ગુજ્જરાતિ વિસલનગરા વાઢવ મંત્રી માધવ માઈ કેશવ થકી રાજા શ્રી કર્ણ લડીનઈ તુરકળી રાજ્ય હુમ્રો । માધવ કચ્છનો હતો અને એણે વઢવાણ પાસે માધવ વાવ બંધાવી એમ કહેવાય છે પણ એ બાબતમાં વિદ્વાનોનો મતભેદ છે.

૨. કા. પ્ર. માં કાન્હડેએ મુસલમાન લશ્કરને જવા દેવાની ના પાડી અને કહ્યું કે ગામો લૂંટાય, ફતીઓ પકડાય, અબળાઓના કાનો તોડાય વગેરે ત્રાસ વેઠી લેવાય નહિ. આ વર્ણન લશ્કર જતાં કેવો ત્રાસ પડે તે બતાવે છે.

અને ગૂજરાતમાં જવાનો રસ્તો કરી આપ્યો.^૧ મેવાડમાંથી બનાસ નદી આગળ આવીને મુસલમાન લશ્કર મોડાસે આવ્યું અને ત્યાંનો ખત્તડ નામનો નાનો પણ વીર ઠાકોર પોતાના મૂઠીભર માણસો લઈને લડતાં કામ આવ્યો.^૨ આખા ગૂજરાતમાં મુસલમાન લશ્કરનો ત્રાસ ફેલાઈ ગયો. એમણે ગામોને લૂંટીને આગ લગાડી ધણા કેદીઓ પકડ્યા. ધાનઢાર અને દંડાવ્ય-મેસાણા, પાલણપુર અને ડાંગરવાની આસપાસનો પ્રદેશ-લૂંટ્યો. ત્યાંથી લશ્કર પાટણ ગયું અને માધવે પાટણમાં પેસવાનો રસ્તો ખતાવ્યો. પાટણ ભાંગ્યું અને કદી ન દીડેલો ત્રાસ લોકોએ જોયો. લોકો ચારે બાજુ નાઠા. ગઢમાં ભરાયેલો કર્ણદેવ નાઠો અને એની રાણી પગપાળી નાઠી. પાટણના ભંડાર લૂંટાયા અને મંદિર હતું ત્યાં મરિજ્ઞ બની. પાટણમાં થાણું મૂકીને બાદશાહી આણુ વર્તાવીને મુસલમાન લશ્કર આસાવળ, ધોળકા, ખંભાત, સુરત અને રાંદેર લૂંટીને સોરઠમાં ગયું. એ જ્યાં ગયું ત્યાં કોઈ સામે થયું નહિ. લોકો ચારે બાજુ જેમ ફાવે તેમ નાઠા. ભર્યો બાદ્યો દેશ લૂંટાયો. કિનારાનાં શહેરો લૂંટાયાં. આમ ગૂજરાતમાં મોડાસા^૩ પછી મુસલમાન લશ્કરની સામે કોઈ થયું

૧. મેવાડમાં સમરસિંહે મુસલમાનોને જવાનો રસ્તો આપ્યો એમ કાન્હુદે પ્રબંધના કથનને સમકાલીન જિનપ્રભસૂરિએ તીર્થકલ્પમાં આપેલા ઉલ્લેખથી ટેકો મળે છે. એ પ્રબંધમાં કહેલા ગૂજરાતને લગતા બનાવોમાં શંકા કરવાનું કારણ નથી એમ લાગે છે.

૨. કા. પ્ર. માં ખત્તડ થોડાં માણસોથી મોટા લશ્કર સાથે લડ્યો—હારવાનો છે એમ નક્કી છતાં લડ્યો—એ એની શૂરવીરતા ખતાવે છે. આવા વ્યક્તિગત શૂરવીરતાના દાખલા મળે છે, પણ ઉપર કહ્યો તેવો મેવાડનો દાખલો પણ મળે છે. સામાન્ય રીતે સંપીને સામનો કરવાનું દેખાતું નથી. જુદા છવાયા સામના સિવાય બીજો તો નાસલાખ જ દેખાય છે.

૩. રાસમાળાના કહેવા પ્રમાણે મુસલમાન લશ્કરે મોઢેરાને ઘેરા ઘાલ્યો અને ત્યાંના મોઢા બ્રાહ્મણો લડ્યા પણ હાર્યા અને ગામ છોડી નાઠા. કા. પ્ર. માં મોઢેરા તોડ્યાનું લખ્યું નથી, પણ પાટણથી સીધો ઉલુધખાન આસાવળ થઈ ખંભાતમાં ગયો એમ કહ્યું છે.

નહિ, અને સોરઠમાં પણ ધણી નાસલાગ થઈ; પરંતુ છેવટે સોરઠમાં દેવપાટણ સોમનાથનું રક્ષણ કરવા વાળાઓ, વાળાઓ, જોડવાઓ, ચૂડાસમાઓ વગેરે શ્રદા રજપૂતો સાથે થયા, પણ મુસલમાન લશ્કર આગળ ફાવ્યા નહિ અને માર્યા ગયા. ઉલુઘખાનની આજ્ઞાથી સોમનાથનું લિંગ ઉખાડીને ગાડામાં નાંખીને દિલ્હી લઈ જઈ તેનો ચૂનો કરવાના ધરાદાથી સાથે લીધું.^૧ અસંખ્ય સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોને કેદ પકડી સાથે લીધાં. કચ્છમાં થઈ કંથકોટ, ઠંઠા વગેરેને હરાવી, ઝાલોરના કાન્હડદેએ રસ્તો આપવાની ના પાડી હતી તેથી તેને સજા કરવા ઉલુઘખાન મારવાડ ગયો. આમ ગૂજરાતમાં અલ્લાઉદ્દીનની આજ્ઞા વર્તાવી એણે મુસલમાન રાજ્યની સ્થાપના કરી અને હિંદુ રજપૂત રાજ્ય ગૂજરાતના સાર્વભૌમત્વથી હમેશને માટે નાશ પામ્યું.^૨

૧. તાર્કિકલપમા ઉલુઘખાનનો આખો રસ્તો આપ્યો છે :

વિત્તકૂઢાદિવંદ સમરસીહેનં દંડં દાઝ—મેવાડદેશો જયાતથા રવિલઓ ।
તઓ હમ્મીરજુવરાઓ બગ્ગહદેસં મુહઢાસયાઈ નયરાણિ ય મંજિઅ આસાવલ્લિએ
પત્તો । વળ્લદેવરાઓ અ નઠ્ઠો । સોમનાહં ચ ષળઘાણેન મંજિતા ગઢ્ઠે
રોવિઝળ દિલ્લીએ પેસેઈ ।

કા. પ્ર. માં આ ત્રાસનું બહુ જ ઝમકદાર વર્ણન કર્યું છે અને તેમાં અતિશયોક્તિ લાગતી નથી. બધે લડાઈમાં એમ જ બને છે. આજે પણ બને છે. પાટણ લૂંટીને ગૂજરાતમાંથી બધું લૂંટીને સમેટી લીધું. ગામો બળતાં તેના ધુમાડાના ગોટા જ્યાં ત્યાં દેખાતા. ચારે બાજુ કોલાહલ ને અવ્યવસ્થા થઈ. સોરઠ માટે પદ્મનાભ કવિના પોતાના શબ્દો આ પ્રમાણે છે :

સોરઠ માંહિ સદ્ગુનો નાઠતું; મરીઝ દેસ લૂસાઈ ।

માજઈ નગર દેસ—આગલીઆં; બાહુ કોઈ ન થાઈ ॥ ૧-૭૫

૨. તારીખે શરિ ઝશાહીના લેખક ઝીઆકદ્દીન બની આ વખતનો સમકાલીન ગણી શકાય. એણે અલ્લાઉદ્દીનના સરદારે ઉલુઘખાન અને નસરતખાનના લશ્કરે પાટણ લૂંટ્યું અને કણુંદેવ દેવગઢ નાસી ગયો અને તેની રાણી પકડાઈ ગઈ તેને દિલ્હી મોકલી એમ આ વર્ણન દૂંગમાં પતાવ્યું છે. જોકે

ગૂજરાતની કેવી દુર્દશા આ વખતે થઈ તે જોયું. એ કરવામાં નિમિત્ત થયેલા માધવને એના કર્મનું ફળ મળ્યું. આમ વિ. સં. ૧૩૫૬ માં પાટણમાં મુસલમાન સત્તાની સ્થાપના થઈ.^૧ કર્ણદેવ પાટણથી નાઠો અને દક્ષિણમાં દેવગઢના યાદવરાજા રામચંદ્ર પાસે જઈ એના સામંત તરીકે ખાનદેશમાં નંદરખારના કિલ્લામાં જઈને રહ્યો. એની રાણી નાસવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં પકડાઈ ગઈ અને એને દિલ્હી મોકલવામાં આવી. નંદરખારમાં કર્ણ એક નાની ઠકરાત ઉપર અર્ધ સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં રાજપદવી ધારણ કરી રહેતો હતો પણ એની આ દશા પણ લાંબો વખત ચાલી નહિ. મુસલમાન ઇતિહાસલેખકો કહે છે કે દેવગઢના રાજાએ અલ્લાઉદ્દીનને ખંડણી ત્રણ વર્ષથી ભરી નહોતી, તે વસૂલ કરવાને નસરતખાને ખંભાતમાંથી ખરીદેલા અને

ફિરસ્તા વગેરે પાછળના મુસ્લિમ ઇતિહાસલેખકોએ આ વાત ઘણી લંબાવી છે. નસરતખાનના લશ્કરે ખંભાત લૂંટ્યું, તેનું વર્ણન નઝિયતુલ્લ અમસારના લેખક વસફે આપ્યું છે અને તે લખે છે કે ખંભાત તે સમયનું હિંદનું સૌથી ધનવાન શહેર હતું. લશ્કર ચઢી આવ્યું તેની લોકોને ખબર પણ નહોતી, તે કારણથી ઘણી નાસભાગ થઈ. ઘણું ધન—સોનું, રૂપું, જવાહીર, કાપડ વગેરે લૂંટાઈ ગયું. મુસલમાનોએ ઘણા લોકોને મારી નાખ્યા અને વીસ હજાર સુંદર સ્ત્રીઓને કેદ પકડી. આમાં વીસ હજારનો આંકડો કદાચ અતિશયોક્તિ હશે. આ વખતે ખંભાતમાં એણે મલીક કાકુર હઝાર દીનારી નામનો એક સુંદર ગુલામ પકડ્યો હતો જે પાછળથી અલ્લાઉદ્દીનના દરબારમાં સર્વશ્રેષ્ઠ થઈ પડ્યો હતો. આ વર્ણન જોતાં એમ લાગે છે કે પાટણ અને આસાવલ થઈને ખંભાત આવ્યાં છતાં ખંભાતના લોકોને લશ્કર આવ્યાની ખબર ન રહી એ નવાઈ જેવું છે અને ખરું તો સામાજિક વ્યવસ્થા નબળી હોવાનું સૂચવે છે.

૧. ઈ. સ. ૧૨૯૮ માં ગૂજરાતના હિંદુ રાજ્યનો અંત આવ્યો એ મનાય છે. એ બાબત શ્રી. દુ. કે. શાસ્ત્રીએ એમના મ. રા. ઈ. ભા. ૨. પૃ. ૪૩૬ માં ચર્ચા કરી છે. વિ. સં. ૧૩૫૬ ગણતાં ઈ. સ. ૧૩૦૦ થાય. મને લાગે છે કે દિલ્હીના સૂબા તરીકે અલપતખાનનો રીતસરનો વહીવટ ઈ. સ. ૧૩૦૦માં એટલે વિ. સં. ૧૩૫૬ માં થયો.

અલ્લાઉદ્દીનના માનીતા થઈ પડેલા મલિક કાકુરને મોટા સૈન્ય સાથે દક્ષિણમાં મોકલવામાં આવ્યો અને ગૂજરાતના સૂબા અલપખાનને^૧ તેને મદદ કરવાનો હુકમ પણ કરવામાં આવ્યો.

પાછળના મુસલમાન ઇતિહાસકારો એમ પણ કહે છે કે કર્ણદેવની પકડાઈ ગયેલી રાણીનું નામ કૌલાદેવી હતું^૨ અને એ સર્વ કલામાં નિપુણ હોવાથી અલ્લાઉદ્દીન આદશાહની માનીતી થઈ પડી હતી. કર્ણદેવ નાસતે નાસતે પોતાની દેવળદેવી નામની ચાર વર્ષની નાની દીકરીને સાથે લઈ ગયો હતો, તે દેવળદેવીને કૌલાદેવીએ પોતાની પાસે લાવવા આદશાહને વિનંતી કરી. ખંડણી વસૂલ કરવા ઉપરાંત મલિક કાકુરને આ મહત્ત્વનું કાર્ય પણ કરવાનું હતું. મલિક કાકુરે માળવાને રસ્તે ઊતરી આવીને કર્ણને આદશાહનો હુકમ મોકલાવ્યો અને દેવળદેવીને સોંપી દેવા માગણી કરી. કર્ણે સિદ્ધરાજના વંશજને જાજે તેવો જવાબ પાઠવ્યો અને લડાઈ કરવા તૈયાર થયો. મલિક કાકુરે ગૂજરાત બાજુથી અલપખાનને નંદર્યાર ઉપર ચઢી આવવા ફરમાવ્યું. કર્ણદેવે એ મહિના સુધી લડાઈ કરી બહાદુરીથી મુસલમાન લશ્કરને ફાવવા દીધું નહિ. હવે દેવગઢના રાજાના યુવરાજ શંકરદેવને દેવળદેવીને પરણવાની ઇચ્છા હતી; પરંતુ વાઘેલા રજપુતના ઊંચા કુળની કન્યા મરાઠામાં પરણે એ કર્ણદેવના કુલાભિમાનને ઠીક ન લાગ્યું. જ્યારે મુસલમાન લશ્કર કર્ણદેવ ઉપર ચઢી આવ્યું

૧. આ અલપખાન તે અલ્લાઉદ્દીનનો સાળો હતો. તેને અને ઉલુઘખાનને એક માનવાની પાછળના લેખકો ભૂલ કરે છે. ઉલુઘખાન તો આદશાહનો ભાઈ હતો. ફિરિસ્તા અહમદી વગેરે આ ભૂલ કરે છે.

૨. કર્ણની રાણી પકડાઈ ગઈ એમ સમકાલીન ઝીઆઉદ્દીન બની^૩ લખે છે. ખીજા મુસલમાન લેખકો પણ લખે છે, એનું નામ આપતા નથી. જૈન કે હિંદુ લેખકો રાણી માટે કાંઈ પણ લખતાં નથી. કા. પ્ર. માત્ર રાણી કર્ણ નાંઠો ત્યારે પગપાળી નાઠી એમ લખે છે. પણ કર્ણની સાથે ગઈ એમ નથી લખતા.

ત્યારે શંકરદેવે રાજ્યની મદદ કર્ણદેવને આપવાનું કહીને દેવળદેવીનું માગું ફરી કર્યું, અને સંજોગોને વશ થઈ કર્ણદેવે એ વાત કબૂલ પણ રાખી. દેવળદેવીનું સગપણ કરી નાંખ્યું છે એમ મુસલમાન સેનાપતિને ખબર પડે તો કદાચ તે પાછો જાય અને મુસલમાન યુવરાજ દેવળદેવીને પરણે તેના કરતાં દેવગિરિનો યુવરાજ પરણે તેમાં ઓછી નાનમ એમ પણ કર્ણને લાગ્યું.^૧

હવે આ વાતની ખબર અલપખાનને પડી એટલે પોતે જો આ કાર્યમાં સફળ ન થાય તો સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનનો કોપ પોતા ઉપર જીતરે એ બીકથી એણે કર્ણને ગમે તેમ કરીને હરાવીને દેવળદેવીને દેવગિરિ જતાં પહેલાં પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ લડાઈમાં કર્ણ હાર્યો અને દેવગિરિ તરફ નાઠો; પરંતુ અલપખાનના હાથમાં દેવળદેવી આવી નહિ. શંકરદેવનો ભાઈ ભીમદેવ દેવળદેવીને લઈને વહેલો જ ચાલ્યો ગયો હતો. અલપખાનની નિરાશાનો પાર ન રહ્યો. એવામાં એના લશ્કરની એક ત્રણસો માણસોની ટુકડી પ્રસિદ્ધ ઇલોરાની ગુફાઓ જોવા ગઈ હતી ત્યાં દેવગઢના ધ્વજવાળા મરાઠા ઘોડેસવારોની એક ટુકડી તેમની નજરે પડી, અને પોતે ઓછા છતાં મુસલમાન ટુકડીએ લડીને પોતાનો ખયાલ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું. સખત

૧. કર્ણની નાસી ગયા પછીની હકીકત, રાણી કૌશાદેવી બાદશાહની માનીતી બેગમ બન્યાની હકીકત અને દેવળદેવીની હકીકત વિસ્તારથી તવારીખે ફિરિસ્તામાં આપેલી છે. ઝીઆઉદ્દીન બની જેવા સમકાલીન લેખક કરતાં પાછળના મુસલમાન લેખકોએ આ બાબત વધારે વિસ્તારથી આપેલી છે. કર્ણને કૌશાદેવી કે કમલાદેવી ઉપરાંત બીજી બે રાણીઓ હતી અને વરસંગદેજ અને સારંગદેજ નામે કુંવરો હતા. એમને કલોલ અને સાલુંદની જગીરો મળી અને તે તેમના વંશજો આજ સુધી ભોગવે છે એમ ભાટ લોકોનું કહેવું છે. આ કથન વાંચેલા અરાસિયાઓને કર્ણના વંશજ ઠરાવવાનો ભાટ લોકોને પાછળથી થયેલો પ્રયત્ન હોય એમ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીની માન્યતા યથાર્થ લાગે છે. ભાટ લોકોનું કર્ણેલો લડીને મરણ પામ્યો તે કથન પણ હિંદુ, જૈન અને મુસલમાન લેખકોના ઉલ્લેખોની વિરુદ્ધ છે.

લડાઈ થઈ તેમાં દેવળદેવીના ઘોડાને તીર વાગવાથી એ નીચે પડી ગઈ. એને બચાવવા માટે મરાઠા લશ્કરીઓ માથું મૂકીને લખ્યા. આ લડાઈમાં કદાચ દેવળદેવી પણ મરણ પામત, પણ એની એક દાસીથી એનું નામ બોલાઈ જવાયું અને એ રીતે ગૂજરાતના છેલ્લા વાઘેલા રાજની પુત્રી મુસલમાનોના હાથમાં આવી ગઈ. રાજ પોતે રાજાને રાંકની પેઠે મરણ પામ્યો.^૧

અલખખાન આગળ જ્યારે તેના સૈનિકો દેવળદેવીને લઈને આવ્યા ત્યારે એના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. એણે હવે વધારે લડવાનું બંધ રાખ્યું અને બાદશાહની કૃપા વધશે એ ઇચ્છાએ બહુ સંભાળ અને માનપૂર્વક દેવળદેવીને દિલ્હી પહોંચાડી. દેવળદેવી અને એની મા કૌલાદેવી દસ વર્ષે મળ્યાં. દેવળદેવીનું સ્વરૂપલાવણ્ય જોઈને અલ્લાઉદ્દીનનો મોટો પુત્ર ખીજરખાન એની સાથે પ્રેમમાં પડ્યો અને આખરે એને પરણ્યો. શાહનદા ખીજરખાનના આ રજપૂત રાજકુમારી પ્રત્યેના પ્રેમની કહાણી એણે પોતે તે સમયના પ્રસિદ્ધ ફારસી કવિ અમીર ખુશરૂને કહી અને એ કવિએ એના પ્રેમને ‘દલરાની ખીજરખાન’ નામના ચાર હજાર બસો કડીના કાવ્યમાં અમર કર્યો, અને એ કાવ્ય સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનને પોતે અર્પણ કર્યું.^૨

૧. નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધમાં લખ્યું છે કે ‘ગુર્જરાત્રિપ કર્ણુ જેના પ્રતાપથી (અલ્લાઉદ્દીનના) હાર્યા અને પરદેશ જઈને રાંકની પેઠે રખડીને મરણ પામ્યો.’ આ પ્રબંધ આ બનાવ પછી અડધી સદીની અદર એટલે વિ. સં. ૧૩૯૩ માં રચાયે છે એટલે લગભગ સમકાલીન કહી શકાય.

૨. અમીર ખુશરૂનો બાપ તુર્કોનો હતો, અને તે હિંદમાં આવ્યા તે પછી પતિયાલામાં કવિ ખુશરૂનો જન્મ થયો. ફારસી ભાષાના મોટા કવિઓમાં એની ગણતરી થાય છે. એણે ફારસી ભાષામાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં લખાણો થઈને પાંચ લાખ કડીઓ લખી છે એમ કહેવાય છે. એ દિલ્હીના સુપ્રસિદ્ધ સંત નિઝામુદ્દીન ઓલિયાનો શિષ્ય હતો. “દલરાની ખીજરખાન”નું કાવ્ય એણે હિજરી ૭૧૫ ના જિલકાદ માસની ૬ કી તારીખે (ઈ. સ. ૧૩૧૬ ની ૧ લી

દેવળદેવીની કમનસીબી આટલેથી પૂરી ન થઈ. ઈ. સ. ૧૩૦૭ માં એના બાપ પાસેથી એ દિલ્હી આવી અને ઈ. સ. ૧૩૧૪ માં એકવીસ વર્ષની ઉંમરે ખીજરખાન સાથે પરણી; પરંતુ ઈ. સ. ૧૩૧૬ માં અલ્લાઉદ્દીનને મલિક કાકુરે ઝેર આપીને મારી નાખ્યો અને ખીજરખાનને આંધળો કરીને કેદ કર્યો. કાકુર પોતે પણ સુખ ભોગવવા રહ્યો નહિ. અલ્લાઉદ્દીનના ત્રીજા પુત્ર કુતુબુદ્દીન મુબારકે કાકુરને મારી ગાદી લઈ લીધી અને પોતાના ભાઈ ખીજરખાનને પણ મારીને દેવળદેવીને પોતાના જનનામાં રાખી. ઈ. સ. ૧૩૨૧ માં સુલતાન મુબારકને એના મિત્ર ખુશરૂ પરવારીએ મારી નાંખ્યો અને દેવળદેવીને હાથ કરી, અને પોતે નસિરુદ્દીન નામ ધારણ કર્યું. થોડા સમય પછી એનું પણ મોત નીપજ્યું.^૧ એ વખતે દેવળદેવી ફક્ત અઠ્ઠાવીસ વર્ષની હતી. એક મત એવો પણ છે કે મુબારકશાહે ખીજરખાનને મારી નાંખ્યો ત્યારે એને ગળે વળગી રહેલી દેવળદેવીના હાથ કાપી નાંખ્યા.^૨

પાછળના લગભગ બધા મુસલમાન ઇતિહાસલેખકોએ આ વર્ણન

ફેરુઆરીએ) પૂરું કર્યું. ખીજરખાનના મરણ પછી એણે એ કાગ્યમાં ૩૧૯ કહીએ નવી ઉમેરી. આ કાવ્યની એક સુંદર હસ્તલિખિત પ્રત બાકીપુરની એર-ચેન્ટલ પબ્લિક લાઇબ્રેરીમાં છે અને તે પ્રત અકબરના સમયમાં અમદાવાદમાં લખાઈ છે એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. હુસેન બીન અલીઅખહુસેનીએ કવિ વજીની દેખરેખ નીચે, તે વખતના ગૂજરાતના સૂબા શાહાબુદ્દીન અહમદખાનના કહેવાથી એ કાવ્યની નકલ કરી હતી. નકલની તારીખ ૨૬ અક્ટોબર ૧૫૮૭ છે. કવિ મુહમ્મદ શરીફ વઝી નીશાપુરનો હતો અને શાહાબુદ્દીન અહમદખાનની નોકરીમાં હતો. [જુઓ પ્રો. કોમીસેરિયેટનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ (અંગ્રેજી) ભા. ૧, પૃ. ૮]

૧. આ બધો હેવાલ ઓગસ્ટે તરજુમો કરેલા ફિરિસ્તાના ફારસી ઇતિહાસમાં આપેલો છે. અમીર ખુશરૂના કાવ્યના કેટલાક ભાગ અંગ્રેજીમાં પહેલતહેલો ઇલિયટના ઇતિહાસમાં તરજુમો કરી આપવામાં આવ્યા છે.

૨. પૃ. ૧૩૭ ની નોંધ જુઓ.

વિસ્તારથી આપેલું હોવાથી અહીં તેનો સાર આપ્યો; પરંતુ ઝીઆઉદ્દીન બની કર્ણદેવની રાણી પકડાઈ અને એને દિલ્હી લઈ ગયા એટલું કહે છે,^૧ પણ એ બાદશાહની માનીતી બેગમ બની તે વાત આ સમકાલીન લેખક કહેતો નથી. હિંદુ અને જૈન લેખકો—પદ્મનાભ, જિનપ્રભસૂરિ, બેમાંથી એકે કહેતા નથી. નાલિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધમાં પણ કર્ણના મરણની બાબતમાં મુસલમાન લેખકોને ટેકો આપવા છતાં તેની રાણીની બાબત કાંઈ લખ્યું નથી. વળી કૌલાદેવીના કહેવાથી બાદશાહે દેવળદેવીને મેળવવા માટે યુદ્ધ કર્યું અને દેવળદેવી દિલ્હી ગઈ અને તે પછી એની જે દુર્દશા થઈ તે બધી હકીકત પણ ઝીઆઉદ્દીન બની કે દેશી પ્રબંધકારો કહેતા નથી. આ વાત માત્ર અમીર ખુશરુના કાવ્ય ઉપરથી જ પાછળના મુસલમાન ઇતિહાસલેખકોએ વિસ્તારી છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે અને એ માત્ર રસિક કલિપત કાવ્ય છે—ઇતિહાસ નથી—એટલે એ બધી માત્ર કલ્પના છે એમ પણ વિદ્વાનો માને છે. જો એ વાત ખરી હોત તો ઉપરના લગભગ સમકાલીન ગ્રંથોમાં એનો ઇશારો પણ આવત. રજપૂતોના સામાન્ય ગૌરવની પ્રણાલિકાના દાખલા જોતાં એક રજપૂત રાણી વિધર્મીના હાથે પોતે સપડાય અને પોતાની પુત્રીને પણ પાછળથી સપડાવવાનો આગ્રહ કરે એ વાત બનવા જેવી લાગતી નથી. સમકાલીન આધારો આ બાબતમાં મૌન સેવે છે તે

---

૧. તારીખે ફરૈશાહી-ઝીઆઉદ્દીન બની—ઇલિયટ III પૃ. ૧૬૩. આમાં બની તો રાણીઓ અને દીકરીઓ મુસલમાનોના હાથમાં આવી એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખે છે. શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી કર્ણની રાણી પકડાઈ એમ લખે છે અને કાન્હડાદે પ્રબંધમાં પણ રાણી એકવચન લખેલું છે. દીકરી પકડાયો શ્રી. દુર્ગાશંકર કલિપત માને છે ઝીઆઉદ્દીન બની સમકાલીન છતાં એણે કેટલીક બાબતો નોંધી નથી અને એનું કેટલુંક કથન ત્રિશાસપાત્ર નથી એમ તારીખે ફરૈશાહીનો તરજુમો કરનાર સર હેનરી ઇલિયટનો મત છે.

જોતાં આ બનાવમાં કલ્પના જ કેટલેક અંશે હોય એમ માનવામાં વાંધો નથી.^૧

૧. અમીર ખુશરૂના કાવ્યના આધારે મુસલમાન તવારીખકારો કર્ણની રાણી અને કુમારી દેવળદેવીની આટલી વીગતવાર હકીકત લખે છે, જ્યારે ઉપર જણાવેલા સમકાલીન કહી શકાય તેવા આધારો અને ઝીઆઉદ્દીન બર્ની પોતે આ બાબત કાંઈ નથી લખતો, તે ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો આખી ચે વાતને કવિની કલ્પના માને છે. અને વધુ આધાર ન મળે ત્યાં સુધી એને કલ્પના જ માનવી પડશે. આની વિરુદ્ધ માત્ર એક જ દલીલ થઈ શકે તેમ છે તે એ કે કલ્પિત કાવ્યના વિષય તરીકે ગુજરાતના રાજાની દીકરી કેમ આપી અને તેનું દેવળદેવી નામ શી રીતે આપ્યું. ઇલિયટના અંગ્રેજ ઇતિહાસના ત્રીજા ભાગમાં પૃ. ૫૪૪ માં અમીર ખુશરૂનાં કેટલાંક કાવ્યોના દુકડાના તરજુમા આપ્યા છે તેમાં “આશીક” નામથી આ દેવલ રાણીનાં કાવ્યોની હકીકત આપી છે. તેમાં કવિ ખુશરૂ કહે છે કે ખીજરખાને પોતે જ દેવળદેવી ઉપરના પ્રેમની વાત કવિને લખીને આપી અને કવિએ તેનું પદમંધ કાવ્ય કર્યું. વળી ફિરિસ્તા વગેરે દેવળદેવીના દુર્ભાગ્યની વાત લખે છે. પણ અમીર ખુશરૂ તો લખે છે કે ખીજરખાનને મુમારકશાહે મારી નાખ્યો ત્યારે દેવળદેવી પતિને ગળે વળગેલી હતી તે વખતે તેના હાથ કાપી નાંખ્યા અને ત્યાં જ મરણ પામી હોવી જોઈએ. તેનું શું થયું તે શંકાસ્પદ છે. આમ કવિ પોતે ખીજરખાનના અંગત પરિચયમાં હતો અને પોતે જ આ પ્રમાણે લખે છે, એટલે તેને કલ્પિત કહેવું કે કેમ તે પણ વિચારવા જેવું છે. જોકે ઝીઆઉદ્દીન બર્ની આ બાબતમાં ચૂપકી સેવે છે, એ હેતરી ઇલિયટ કબૂલ કરે છે. ફિરિસ્તા શા ઉપરથી કયા આધારથી દેવળદેવીની દુર્દશાનું વર્ણન કરે છે તે સમજાય તેવું નથી. પ્રો. કોમીસેરિયેટ ઇલિયટની નોંધ લીધી છે છતાં દેવળદેવીના હાથ કપાયાની નોંધ નથી લીધી. Illiot's Hist. of India III. Appendix P. 544 to 555.

પ્રકરણ ૧૨ મું

મુસલમાન રાજ્યની સ્થાપના—ખીલજી વંશ

ઐતિહાસિક સમયનો મોટો ભ્રમણયુગ

ઈ. સ. ૧૨૯૮ થી ઈ. સ. ૧૩૦૦ ની વચ્ચે ગૂજરાતના હિંદુ મહારાજ્યનો હંમેશને માટે નાશ થયો અને મુસલમાન રાજ્યની સ્થાપના થઈ. આ સ્થાપનાના આરંભમાં ગૂજરાતમાં ફરી પાછો એક મોટો ભ્રમણયુગ આવ્યો. આગળના ભ્રમણયુગ આપણે જોઈ ગયા છીએ. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં મોટો ભ્રમણયુગ આવ્યો હતો અને પછી ખીજા યુગો પણ આવ્યા; પરંતુ ઐતિહાસિક કાળમાં આ ભ્રમણયુગને સૌથી મોટો કહી શકાય. ઐતિહાસિક સમયના ખીજા ભ્રમણયુગોમાં ધાર્મિક ત્રાસ નહોતો. પરદેશીઓ દેશ ઉપર હુમલા કરીને વિજય કરતા; પરંતુ તે કાં તો સમાન ધર્મના કે કાં તો ભિન્ન ધર્મના હોય તો તુરત દેશના ધર્મમાં સમાઈ જતા. એટલે દેશ જીતતાં જે ત્રાસ પડે તે અને સામાન્ય રીતે શત્રુની પ્રજાને લડાઈના સમયમાં લૂંટવાનો લગભગ રિવાજ હોવાને લીધે તાત્કાલિક ત્રાસ પડે તેટલો ત્રાસ પડતો; પરંતુ આ નવા આવનારા વિજેતા હતા ને સાથે વિધર્મી હતા. અનેક પરદેશીઓને પોતામાં સમાવી લેનારી હિંદુ સંસ્કૃતિ આ લોકોને ન સમાવી શકી. ધાર્મિક બાબતોમાં આ વિજેતાઓને દેશના વતનીઓ સાથે મૂળભૂત વિરોધ હતો. એટલે ધાર્મિક બાબતોમાં એકંચ સાધી શકાયું નહિ. સામાજિક બાબતોમાં ઉચ્ચનીચ વર્ણોના ધોરણ ઉપર રચાયેલા સમાજને પોતાથી ભિન્ન ધોરણવાળા સમાજ સાથે એકંચ થવું હમેશાં મુશ્કેલ તો હોય છે; પરંતુ આમ નવા વિજેતાનાં સામાજિક ધોરણ ભિન્ન અને ધર્મ પણ ભિન્ન તેથી સામાજિક એકંચ પણ સંભવિત નહોતું. એટલે વિજેતા અને તેમની

પ્રજા હમેશને માટે આંતરિક વ્યવહારમાં ભિન્ન જ રહી ગયાં. પ્રજાએ પોતાના રક્ષણ માટે સમાજનાં દરેક અંગ અને તેટલાં સંક્રાંતી લીધાં. આટલું પણ જરા વખત જતાં બન્યું; પરંતુ શરૂઆતમાં તો આ નવીન વાતાવરણમાં નાસભાગનો ભ્રમણયુગ જ આવ્યો.

અલ્લાહિદીનનું લશ્કર ગૂજરાતમાં બધે ફરી વળ્યું અને એમણે દરેક મોટાં સ્થળો લૂંટ્યાં તે વર્ણન આગળ જોઈ ગયા. વચ્ચે આવતાં નાનાં ગામડાંઓનું શું થયું હશે તેની નોંધ કોઈએ રાખી નથી, પરંતુ તે પણ બધે એવો સંભવ ન હોય. બંદરોનાં શહેરો લૂંટાયાં. લોક ચારે બાજુએ નાઠા. મોડાસામાં એક નાનો નિષ્કળ સામનો થયો અને ખીજો સોમનાથમાં થયો. એ સિવાય કોઈ સામે થયું નહિ. આ વર્ણનમાં કાન્હડદે પ્રબંધ જેવા દેશી આધારો અને ઝીઆહિદીન બની જેવા સમકાલીન લેખક એકમત છે. મોઢ બ્રાહ્મણો અને મોઢ વાણિયાનું મુખ્ય સ્થળ મોઢેરા જેવું વિખ્યાત શહેર ભાંગ્યું અને મોઢ વાણિયા બ્રાહ્મણ હમેશને માટે ચારે તરફ ભાગીને નાઠા. પહેલાં મહમૂદ ગીઝનીની ચડાઈ વખતે શ્રીમાળ, સાચોર વગેરે સ્થળો ભાંગ્યાં હતાં. આ વખતે પણ ભિન્નમાલ શ્રીમાલમાંથી બ્રાહ્મણો નાઠા એમ કાન્હડદે પ્રબંધ કહે છે. મહમૂદના સમયમાં થોડી નાસભાગ થઈ હતી પણ તે સમયે તુરત જ બળવાન રજપૂત મહારાજ્ય લાંબો સમય સત્તામાં રહ્યું તેથી તેની અસર જણાઈ નહિ; પરંતુ આ સમયે તો ધર્મ અને સમાજને પોષે એવી સત્તા હમેશને માટે નાશ પામી હતી. એટલે ધણાં સ્થળોની વસ્તી હમેશને માટે સ્થળાંતર કરી ગઈ અને ધણાં સ્થળો ભાંગ્યાં તે ફરી ઊભાં થઈ શક્યાં નહિ. આવાં કેટલાંક સ્થળાંતર ગૂજરાતમાં જ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ થયાં અને કેટલાંક દક્ષિણમાં થયાં.

મહુરાના સૌરાષ્ટ્રીઓ

આ સમયના ભ્રમણયુગનું સ્થળાંતર કરી ગયેલું એક મોટું ટોળું આજે દક્ષિણમાં દ્રાવિડ દેશમાં છેક મહુરા અને તેની આસપાસ વસી

રહ્યું છે. આ લોકો પોતાને સૌરાષ્ટ્રી કહે છે અને બ્રાહ્મણ માને છે.^૧ આ લોકો કેટલાક મહમૂદ ગીઝનીની ચડાઈ વખતે અને કેટલાક આ વખતે સોરઠમાંથી નાઠા છે. એમાં કેટલાક દરિયામાર્ગે કાંકણને કિનારે અને કેટલાક પગરસ્તે દક્ષિણમાં ગયા છે. એ લોકો દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, અને તેલુગુ પ્રાંતોમાં રહેતા રહેતા આખરે તામીલનાડના મદુરા શહેરમાં અને તેની આસપાસ જઈને વસ્યા છે. આમ મૂળ સૌરાષ્ટ્રના હોવા છતાં આ ચારે પ્રાંતની ભાષાઓનું મિશ્રણ અને પહેરવેશ ઓછે વધતે અંશે તેમનામાં આજે જોવામાં આવે છે. આ લોકો રંગવાનો અને વણકરનો ધંધો મુખ્યત્વે કરીને કરે છે. તેમના બાહ્ય વ્યવહારની ભાષા તામીલ છે; પરંતુ અંદર અંદર એ લોકો એમની ખાસ જુદી ભાષા બોલે છે અને તેને સૌરાષ્ટ્રી ભાષા કહે છે. આ ભાષામાં તામીલ ઉપરાંત તેલુગુ અને કનડા ભાષાના શબ્દો દેખાઈ આવે છે છતાં મૂળ જૂની ગૂજરાતી છાની રહેતી નથી. આ ભાષા પંદરમી સદીની જૂની ગૂજરાતી કરતાં જુદી જણાવાથી આ ભ્રમણયુગના સમયની હોય એમ માનવામાં વાંધો નથી. આ લોકોના મૂળ વતન અને તેમનો દક્ષિણમાં પ્રવેશ થયો તે બાબત દક્ષિણમાં કેટલાક વિદ્વાનોએ લખેલું છે અને તેમને છઠી સદીમાં ગૂજરાતમાંથી આવ્યાનું ધારવામાં આવે છે પણ ભ્રમમુલક છે.^૨

---

૧. મદ્રાસ ઇલાકાના ચુસ્ત બ્રાહ્મણોમાં આ લોકોને બ્રાહ્મણ માનવા માટે તીવ્ર મતભેદ છે. મદુરાની મહારાણીના અમલ દરમિયાન અઢારમી સદીની શરૂઆતમાં એમને બ્રાહ્મણ ગણવાનો લેખિત પટો મળેલો છે એમ કહે છે. સૌરાષ્ટ્રીના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ Castes & Tribes of Southern India vol. VI, P. 160.

૨. મદુરા ગેઝેટિયર અને દક્ષિણ હિંદની ન્યાતો અને જાતિઓના અંચમાં આ લોકો માટે લખાણથી વર્ણન છે. તેમાં છઠી સદીના માળવાના મંદોસરના લેખમાં લાઠ દેશમાંથી પટ્ટવાય લોકો આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. દક્ષિણમાં સૌરાષ્ટ્રી-ઓને તામીલ ભાષામાં પટ્ટનૂળી અગર પટ્ટનૂલકરણ કહે છે. પટ્ટવાય શબ્દ

પહેલો સૂબો અલપખાન

ઈ. સ. ૧૩૦૦ માં મુસલમાન સત્તાની ગૂજરાતમાં સ્થાપના થઈ તેનો પહેલો નાઝીમ અથવા સૂબો અલપખાન હતો અને એણે દેવળદેવીને પકડવામાં જે ભાગ લીધો તે આગળ જોયું. એનું ખીજું નામ મલીક સંજર હતું અને તે અલ્લાઉદ્દીનનો સાથો થતો હતો. રાજ્યના ચાર મોટામાં મોટા અમીરોમાં એની ગણતરી થતી હતી. અલપખાન ૧૩૦૦ થી ૧૩૧૬ સુધી—સોળ વર્ષના લાંબા સમય સુધી—ગૂજરાતનો સૂબો રહ્યો. એની રાજ્યવ્યવસ્થા સારી હતી અને વહીવટ વખણાતો હતો.

શંતુજય તીર્થ

અલ્લાઉદ્દીનના સમયમાં હિંદુ મંદિરોનો ચારે બાજુ પ્વંસ

લેખમાં છે તેના સાદૃશ્યથી કેટલાક પટનૂલકરણને એક જાણીને આ ભૂલ કરે છે અને છઠ્ઠી સદીમાં એ લોકો ગૂજરાત લાટથી બહાર નીકળ્યા એમ કહે છે; પરંતુ મંદોસરના લેખમાં તે લાટનો ઉલ્લેખ છે, સૌરાષ્ટ્રનો નથી. વળી એ પટ્ટવાય શબ્દ તે લાટના વણકરે માળવામાં ગયા તે માટેનો છે, જે પટ્ટવાય શબ્દમાંથી હાલની ગૂજરાતી અવટક પટ્ટા નીકળેલી છે. પટ્ટનૂલકાર પટ્ટ એટલે રેશમી કાપડ એ મૂળ સંસ્કૃત પટ ઉપરથી તામીલમાં આજે વપરાય છે અને નૂલ એ સૂતરને માટેનો તામીલ શબ્દ છે. એટલે રેશમી સૂતર—Spunsilk—ના વણકર એવો એ શબ્દનો અર્થ થાય છે અને તે તામીલ શબ્દ છે. પટ્ટવાય શબ્દ સાથે તેને કાંઈ સંબંધ નથી. વળી એ લોકો જે સૌરાષ્ટ્રી ભાષા બોલે છે તેને છઠ્ઠી સદીની ભાષા સાથે સંબંધ હોય એવું એકે ચિહ્ન નથી. જોકે એ બાબત ખરે નિર્ણય તો નિષ્ણાત ભાષાશાસ્ત્રીઓ જ કરી શકે. મેં મહુરામાં આ લોકોના પાંડિતો સાથે ભાષાની સરખામણી કરેલી તેમાં મને છઠ્ઠી સદી જેવી ભાષા લાગી નથી. આ લોકો એમના લગ્ન પ્રસંગે બન્ને વેવાઈઓ સામસામી પોતે સૌરાષ્ટ્ર દેશથી આવ્યા એમ બોલે છે. જોકે આજે ધણાને સૌરાષ્ટ્ર એટલે કાઠિયાવાડ તેની ખબર પણ નથી. મહાત્મા ગાંધીજી મહુરા ગયા ત્યારે આ લોકોએ એમને સૌરાષ્ટ્રી ભાષામાં માનપત્ર આપેલું. આ ભાષાને લિપિ નથી, માત્ર બોલી જ છે. તેઓ નાગરીમાં લખે છે, પણ મોટે ભાગે બહાર તામીલ જ વાપરે છે. આયર, આયંગર વગેરે અવટકો પણ લખે છે. ઉપરના બન્ને ગ્રંથોમાં મંદોસરના લેખનો અર્થ કરવામાં ભૂલ થયેલી જણાય છે.

થઈ રહ્યો હતો. સ્વર્ગનાં વિમાનની બરોબરી કરે તેવાં સેંકડો મંદિરોનો નાશ થયો. જૈનોનું પરમ પવિત્ર ધામ શત્રુંજય પણ આમાંથી બચ્યું નહિ. શત્રુંજય પર્વત ઉપર પ્રાચીન સમયથી જૈન મંદિરો બંધાયાં હતાં અને એ સ્થળ જાણે મંદિરોનું એક શહેર હોય એવું થઈ રહ્યું હતું. વસ્તુપાળ તેજપાળ જેવા પ્રભાવકોએ એ પર્વત ઉપર મંદિરોની શોભા વધારવામાં ભાગ લીધો. આમાંનાં મુખ્ય મંદિર ઉપર ઉલુધખાનના લશ્કરે ધા કર્યો અને મૂર્તિ ખંડિત કરી. આ સમયે તીર્થકટપના લેખક જિનપ્રભસૂરિ વિદ્યમાન હતા અને એમણે આ દુર્ઘટનાનું વર્ષ વિ. સં. ૧૩૬૯ આપ્યું છે.

તેનો સમરાશાહે કરેલો ઉદ્ધાર

આ સમયે પાટણમાં ઓસવાળ સાતિના સમરાશાહ નામે એક સમર્થ જૈન હતા. એમની લાગવગ દિલ્હીમાં અલ્લાઉદ્દીનના દરબારમાં હતી. અલપખાન સાથે પણ તેમને સારો સંબંધ હોવાનું જણાય છે. એમને જૈનોના આ પવિત્ર ધામમાં ઉત્પાતની ખબર પડી અને સૂચા અલપખાન અને દિલ્હીમાં બાદશાહ પાસે પોતાની લાગવગ લગાડી એમણે મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની રજા મેળવી પ્રતિમા માટે મમ્માણની આરસની ખાણ જે બાદશાહના તાબાના પ્રદેશમાં હતી તેમાંથી જોઈતા પથ્થર લેવાની પરવાનગી પણ મેળવી. વિ. સં. ૧૩૭૧ માં મંદિરની મરામત પૂરી થઈ અને સમરાશાહે પાટણથી ધામધૂમથી સંઘ કાઢીને નવી પ્રતિષ્ઠા કરી. એમાં શ્રી. રતનાકરસૂરિ મુખ્ય હતા. શત્રુંજય ઉપર આજે પણ આ સમરાશાહ અને તેમની ધર્મપત્ની અમરશ્રીની મૂર્તિઓ છે.^૧

૧. જુઓ આચાર્ય શ્રી. જિનવિજયચક્રવર્તી શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ ઉપોદ્ધાત પૃ. ૩૧-૩૩. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે શત્રુંજય ઉપર અંગાર-શાહ નામે એક મુસલમાન કરામતી ફકીરની કબર છે. તે માટે દંતકથા પણ ચાલે છે પણ તે વિશ્વસનીય નથી. કહે છે કે ભગવાનની પ્રતિમા ઉપર એ ફકીરે ઉત્પાત મચાવ્યો હતો અને પોતાને જો એ જગ્યાએ દાટવામાં આવે તો

ઝાલોર સર ક્યું

અલપખાનની સૂયાગીરીના વખતમાં અલ્લાઉદ્દીનના લશ્કરે મારવાડના ઝાલોરના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી. એ વખતે ઝાલોરમાં કાન્હડદેવ ચોહાણ રાજ્ય કરતો હતો. કાન્હડદેવે બાદશાહના લશ્કરને ગૂજરાત જવા માટે રસ્તો આપવાની ના પાડી હતી તે આગળ જોયું છે. આનું વેર વાળવાનું હતું. એમ કહેવાય છે કે કાન્હડદેવના લશ્કરે એકાએક હુમલો કરીને બાદશાહી લશ્કરને હરાવ્યું અને સોમનાથને ખંડિત કરીને અને અસંખ્ય કેદીઓ પકડીને જતા મુસલમાન લશ્કર પાસેથી કેદીઓ છોડાવ્યા અને સોમનાથના પાંચ કકડાની જુદે જુદે સ્થળે પાછી પ્રતિષ્ઠા કરી; પરંતુ આ હારથી બાદશાહે ખીજી લશ્કર

શાંતિ થાય એમ કહેવાથી ત્યાં કબર થઈ છે. કોઈ પણ અપમાનને ઢાંકવા આવી વાતો આપણા લોકો ચલાવવામાં હોશિયાર છે એમ કર્નલ ટોડનું માનવું છે. ખરી રીતે એમ મનાય છે કે અલ્લાઉદ્દીનના લશ્કરના હુમલામાંથી બચવા આ કબર બનાવી છે જેથી મુસલમાનો વધારે નારા કરતાં અટકે. આ વાત સત્ય હોય. (જુઓ એ જ પૃ. ૧૬-૧૭)

સમરારાસુમાં સમરારાહની વીગત આપેલી છે. જુઓ બાયકવાડ ઓરિથેન્ટલ સિરીઝમાં પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહઃ એમાં લખે છે કે પાતસાહિ સુરતાળમીયુ તર્હિ રાજુ કરેઈ. અલપસ્તાનુ હોદુ અહ લોય ઘણુ-માનુ જુ દેઈ. સાહુ રામદેવલહ પૂતુ તસુ સેવઈ પાય. કળા કરી રંજવિડ સ્તાનુ બહુ દેઈ પસાય ॥ ૧-૧૦

૧. કાન્હડદે પ્રબંધમાં આ લાંબા યુદ્ધનું વર્ણન વિસ્તારથી આપેલું છે. ફિરિસ્તા અને ખીજ મુસલમાન ઇતિહાસ લેખકો દ્વારામાં આપે છે. આમાં બધાં વર્ણનોમાં થોડો ગોટાળો માર્યો પડે છે. કા. પ્ર. માં ગૂજરાતની પહેલી ચડાઈ વખતે અને પછીથી પણ અલુસ્તાન નામ આપેલું છે. પહેલી ચડાઈ તો ઉલુધખાને કરી હતી અને વિજય કર્યા પછી ઈ. સ. ૧૩૦૦ માં એને રણથંભોર ઉપર ચડાઈ કરવા મોકલેલો ત્યાં રસ્તામાં મારો પડી તેનું મરણ થયેલું. ફિરિસ્તા અને મિરાતે અહમદી પણ આ બંને સરદારોને એક માનવાની ભૂલ કરે છે. ઝાલોરની લડાઈ લાંબી ચાલેલી અને તે વખતે અલપખાન જ હતો; પરંતુ

મોકલ્યું અને કાન્હડદેવના ભત્રીજા સાંતળસિંહના સમિયાણાના કિલ્લાને ઘેરે ઘાલ્યો. આમ ઝાલોર સાથેની લડાઈ લાંબો વખત ચાલી અને બન્ને પક્ષની હાર અને જીત થોડો થોડો વખત થતાં આખરે મુસલમાન લશ્કર જીત્યું અને ઝાલોરનો કિલ્લો સર થયો. આ લડાઈના પાછળના વખતમાં અલપખાનનું નામ ખાસ જોવામાં આવતું નથી; પરંતુ કમાલુદ્દીન મલીકનું નામ ખાસ જણાય છે. કાન્હડદે પ્રબંધના કહેવા પ્રમાણે તો અલ્લાઉદ્દીન પોતે આ યુદ્ધમાં લડવા આવ્યો હતો. આ વિજયની યાદગીરી ખાતર અલ્લાઉદ્દીને ઝાલોરના સોનગીરના કિલ્લામાં એક મસ્જિદ કરાવી જે હાલ પણ છે. અલ્લાઉદ્દીનના મરણ પછી ચોહાણોએ ઝાલોરનું રાજ્ય પાછું લીધું અને ત્યાં લાંબો વખત રાજ્ય કર્યું.^૧ ઝાલોરનું પતન વિ. સં. ૧૩૬૮ માં થયું.

અલ્લાઉદ્દીનના છેલ્લા દિવસો

આમ અલ્લાઉદ્દીનના રાજ્યમાં હિંદના પ્રાંતો જોડાવા લાગ્યા. અલપખાનના એકંદરે ઠીક વહીવટમાં ગૂજરાતમાં ખાસ જાણવા જેવું

કા. પ્ર. મા સોમનાથના લિંગના કકડા અને કેદીઓ છોડાવ્યાનું લખે છે તે ખરું હોય તો એ લડાઈના પહેલા ભાગમાં ઉલુઘખાન અને પછીના ભાગમાં અલપખાન હોય એમ લાગે છે. કા. પ્ર. ના આ વર્ણનને ખીજા કોઈનો આધાર નથી. કા. પ્ર. નું વર્ણન ગૂજરાતને લગતું છે તે ઐતિહાસિક જણાય છે. પરંતુ ઝાલોરની લડાઈમાં ચમત્કાર અને અસંભવિત વર્ણનો ઉમેરી કાવ્યને ઝમકદાર માત્ર બનાવ્યું છે. કા. પ્ર. એમ પણ કહે છે કે અલુપખાનનું લશ્કર કાન્હડદેવે હરાવ્યું તેમથી અલુપખાન એકલો જીવતો નાહો. આ ખરું હોય તો તે ઉલુઘખાન કે અલપખાન એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

૧. કા. પ્ર. નું આ લડાઈનું વર્ણન રસિક છે. અને તે સમયના સમાજ અને રીતભાત ઉપર કાંઈક પ્રકાશ નાંખે છે; પરંતુ કવિએ જે ચમત્કારો વર્ણવ્યા છે તે સમાજની મોટી ખામી પણ બચાવે છે. તેનું વર્ણન આગળ સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું. બાદશાહની પુત્રી કાન્હડદેવના પુત્ર વીરમદેવની પૂર્વાવતારની સ્ત્રી હતી વગેરે વાતો કાવ્યની ઝમક વધારવા માટે જ છે. ફિરિસ્તા પણ ગુલેખિહિસ્તની વાત લખે છે તે પાયા વગરની છે.

તોફાન અન્યું નહિ; પરંતુ અલ્લાહીદીનનું લાગ્ય હંમેશ ઉજ્જવળ રહ્યું નહિ. એના પોતાના કૂર ઇર્ષ્યાયુક્ત સ્વભાવને લીધે એના રાજ્યની પડતીની શરૂઆત થઈ. બુદ્ધિમાન મંત્રીઓને અદલે હલકા કમઅક્કલ ગુલામોને મોટી પદવી ઉપર ચડાવવા માંડ્યા. એવા લોક મહારાજ્યની લગામ સ્વાભાવિક રીતે સંભાળી શકે નહિ અને તે કારણથી એને પોતાને પણ મંત્રીનાં કાર્યો કરવાં પડતાં. એણે એના પુત્રોને પણ પાકી બુદ્ધિ થયા પહેલાં અનહદ સ્વનંત્રતા આપી દીધી. ખીજરખાનને એણે યુવરાજ પદ આપ્યું, પણ ડાહ્યા પુરુષો પાસેથી શિક્ષણ મેળવવા માટે એણે કાંઈ યોજના કરી નહિ. એના કૌટુંબિક જીવનમાં કાંઈ રીતની મર્યાદા રહી નહિ અને બધા પુત્રો મરજી મુજબ અવિચારી રીતે વર્તાવ કરવા લાગ્યા. મલીક નાયમ કાકુર ઉપર એને અસાધારણ આકર્ષણ ઉત્પન્ન થયું અને એને સેનાપતિ બનાવી રાજ્યમાં સર્વોપરિ પદ આપ્યું. આથી અલપખાન અને મલીક કાકુર વચ્ચે મોટું વૈર બંધાયું. અલપખાન ઉલુઘખાનના મરણ પછી રાજ્યનો સૌથી મોટો અમીર હતો અને બાદશાહનો સાજો અને યુવરાજ ખીજરખાનનો મામો થતો હતો. અન્નેના કનિયામાં રાજ્યને પણ ખમવું પડ્યું, અને અન્ને વચ્ચે સત્તાની તાણાતાણી થવા લાગી. બાદશાહને જજોદરનો રોગ લાગુ પડ્યો; અને એના સ્વભાવની કૂરતા દશગણી વધી. એણે દેવગિરિથી મલીક કાકુરને અને ગૂજરાતથી અલપખાનને બોલાવી મંગાવ્યા. કાકુરે આ તકનો લાભ લઈ અલ્લાહીદીનને એની બેગમ વિરુદ્ધ, અલપખાન વિરુદ્ધ અને ખીજરખાન વિરુદ્ધ ચડાવ્યો. બેગમને કેદ કરાવી અને ખીજરખાનને ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં કેદ કરવા હુકમ કઢાવ્યો. અલપખાનને મારી નાંખાવ્યો. આ દિવસથી ખીલજી મહારાજ્યની પડતી થઈ. અલપખાનના આવ્યા પછી ગૂજરાતમાં મોટો બળવો થયો.^૧ બાદશાહે

૧. આ બધાં વર્ણન માટે જુઓ ઝિયાઉદ્દીન બર્નીકૃત તારીખે કિશોરશાહી. Elliot's History of India, Vol. III. P. 207-8.

ઝાલોરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કમાલુદ્દીન ગરગને બળવો શમાવવા મોકલ્યો,^૧ પણ તેમાં તે સફળ થયો નહિ અને માર્યો ગયો. એ જ વખતે સુલતાન

અલપખાનનું મરણ અને ગૂજરાતમાં બળવો

મરણને શરણ થયો અને રાજ્ય હલકા લોકના હાથમાં આવ્યું. સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનનું મરણ તા. ૨૨ ડિસેમ્બર ૧૩૧૬, સવાલ માસની છઠી તારીખે સવારે, નીપજ્યું.^૨ આમ ગૂજરાતના હિંદુ મહારાજ્યનો હંમેશને માટે અંત લાવનાર પ્રતાપી મશહૂર પણ ફૂર સુલતાનનો અંત આવ્યો.

અલપખાને બંધાવેલી મસ્જિદ

અલપખાને પોતાના સોળ વર્ષના વ્યવસ્થિત વહીવટ દરમિયાન પાટણમાં એક મોટી આરસની મસ્જિદ બંધાવી હતી, એને અદીના અગર શુક્રવારની મસ્જિદ કહેતા. એ મસ્જિદ મુસલમાન રાજ્યની શરૂઆત જોતાં ઘણી મોટી અને સારી હતી એમ મિરાતે અહમદીના લખાણ ઉપરથી લાગે છે. અહમદી લખાઈ ત્યારે અઢારમી સદીના મધ્ય ભાગ સુધી - એ મસ્જિદ ઊભી હતી, એટલે તે પછી - મરાઠા અમલની અવ્યવસ્થાના સમયમાં તેનો નાશ થયો હોવો જોઈએ. એને ઘણા થાંભલા હતા અને કોઈ હિંદુ મંદિરને ફેરવીને મસ્જિદ બનાવી હતી એમ અહમદીના કર્તા લખે છે. વધારામાં એ એમ પણ જણાવે છે કે એ મસ્જિદ એક વખત પાટણની વચ્ચે હતી, પણ હાલ શહેરથી દૂર છે. આ ઉપરથી અઢારમી સદીમાં જ જૂનું પાટણ વેરાન થઈ ગયું હતું એમ સમજાય છે. હાલ તેની જગ્યા

૧. આ કમાલુદ્દીને ઝાલોરની લડાઈમાં લામ લીધેલો તે કાન્હડે પ્રબંધ પણ કહ્યું છે. મલીક કાકુરના હુમલાથી એણે અલપખાનને મારી નાંખ્યો, અને અલપખાન પછી એને જ ગૂજરાતનો સૂબા નીમવામાં આવ્યો, પણ તે ટુરત મરણ પામ્યો.

૨. તારીખે શીશશાહી. ઉપર મુજબ પૃ. ૨૦૮.

પાટણના પશ્ચિમ દરવાજા બહાર બતાવવામાં આવે છે અને તેમાં ખેતર માત્ર દેખાય છે. એના પશ્ચિમ પાટણનો હાલનો કાટ બાંધવામાં વપરાયા છે એમ માનવામાં આવે છે.^૧

સુલતાન મુબારક કુતુબુદ્દીન

અલ્લાઉદ્દીનના મરણ પછી મલીક કાકુરના હાથમાં રાજસત્તા આવી. એણે અલ્લાઉદ્દીનના પાંચ વર્ષના નાના પુત્ર શહાબુદ્દીનને ગાદી ઉપર નામનો ખેસાડી પોતે રાજ્યની લગભગ હાથમાં લીધી. રાજ્યના ખરા વારસ ખીજરખાનને પહેલો અંધ બનાવ્યો અને શાહીખાનને પણ કેદ કર્યો, અને શાહજહાની માને કેદમાં રાખી, ખીજા પુત્ર મુબારક કુતુબુદ્દીનને અંધ કરવાના ઇરાદાથી મહેલમાં ઓરડામાં પૂરી રાખ્યો. અલ્લાઉદ્દીનના મોટા અમીરો અને મલીકોને પણ મારી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ આ બધા અત્યાચારોથી છોડાઈને કેટલાક અમીરોએ એને જ મારી નાંખ્યો અને ખીજરખાનનું વેર વાળ્યું. એમણે બાળક શાહબુદ્દીનને બદલે મુબારક કુતુબુદ્દીનને ગાદીએ ખેસાડ્યો.^૨ આ સુલતાને ગાદી ઉપર આવતાં જ એન

૧. જુઓ મિરાતે અહમદી ગુ. ભા. ભાગ ૧ લો. નિઝામુદ્દીન ચિસ્તી-કૃત પૃ. ૧૨-૧૩. પ્રો. કોમીસેરિયેટ અહમદીના ડૉ. બર્ડના ઇતિહાસમાં આપેલા તરજુમા પમાણે આ મસ્જિદ હિંદુ મંદિરમાંથી બનાવી હતી એમ કહે છે જ્યારે નિઝામુદ્દીન ચિસ્તી સાહેબ પોતાના ગુ. ભાષાતરમાં હિંદુ મંદિર ફેરવવાની વાત ભૂલ છે એમ કહે છે. ડૉ. બર્ડના તરજુમામાં ધણા યાંબલા હોવાની વાત લખે છે જે વાત ગુ. ભા. માં નથી. ગુ. ભા. માં એમ પણ લખે છે કે એ મસ્જિદ ધણા બાદશાહોના વખતમાં બંધાઈ છે. આ ઉપરથી એમ બને કે અલ્લખખાને સાધારણ બંધાવી હોય ને તેમાં પાછળથી મરામત કે ઉમેરા થયા હોય. અહમદીની જુદી જુદી પ્રતોમાં પણ ફેર છે એમ કહેવાય છે.

૨. તારીખે રીશજશાહી, Illiot III. P. 209-211. ઝિયાઉદ્દીન બની સુલતાન મુબારક કુતુબુદ્દીનના વહીવટમાં લોકસ્થિતિનું ઝીણું વર્ણન કરે છે (એ જ. પૃ. ૨૧૧-૨૧૪) અને દારૂની દુકાનો બહુ વધી ગઈ. અનાજ વગેરે જિંદગીની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ જેના ભાવ ઉપર અલ્લાઉદ્દીનના વખતમાં

ઉલમુલ્ક મુલતાનીને ગૂજરાતમાં બળવો^૧ દાખી દેવા મોટા લશ્કર સાથે મોકલ્યો અને એણે બળવો સમાવી પાટણમાં પાછી વ્યવસ્થા સ્થાપી.

ઝંઝરખાન મલીક દીનાર સૂખો

ગૂજરાતમાં બળવાખોરોને વશ કર્યા પછી સુલતાને પોતાના સસરા મલીક દીનારને ગૂજરાતનો સૂખો બનાવ્યો. એણે ગૂજરાતમાં પાછી વ્યવસ્થા સ્થાપી અને રાજાઓ તથા ઠાકોરોને તાબે કર્યા. ઝિયાઉદ્દીન બની^૨ કહે છે કે એની વ્યવસ્થાથી લોકો અલપખાનને ભૂલી ગયા.^૩ સુલતાને એને ઝંઝરખાનને ઇલકાબ આપ્યો. આમ અલાઉદ્દીનના મરણ પછી ગૂજરાત અને મહારાષ્ટ્ર પાછું દિલ્હીની સત્તા નીચે ફરીથી આવ્યું; પરંતુ સુલતાન મુબારક આડે રસ્તે ચડી ગયો હતો. એણે ગૂજરાતના પરવારી^૪ જાતના એક હલકા માણસ

રાજ્ય તરફથી અંકુશ હતો, તેના સાવ પણ ખૂબ વધી ગયા. સુંદર છોકરા છોકરીઓ ૫૦૦ થી ૨૦૦૦ ટકાની કીમતે વેચવા લાગ્યા, દાડ અને વ્યભિચારથી સુલતાનની ખરાબી થઈ. લાંચ રૂશવતું જોર બહુ વધ્યું.

૧. ઝિયાઉદ્દીન બની આ બળવા અને અલપખાનના મરણ માટે કાંઈક ગોટાળો કરતો જણાય છે. અલપખાનને કમાલુદ્દીન ગરગે માર્યાનું અને ગૂજરાતનો બળવો દબાવવા જતા તેનું જ મરણ થયાનું પૃ. ૨૦૮ માં લખી પૃ. ૨૧૪ માં એન ઉલમુલ્ક મુલતાનીને અલપખાનનો બળવો દબાવવા ગૂજરાત મોકલ્યો અને અલપખાનને કમાલુદ્દીનને મારેલો એમ ઉલ્લેખ લખે છે. આમાં એની ભૂલ કે તરબૂતો કરનારની તે કહી શકાતું નથી. જુઓ Illiot III, P. 208 & P. 214.

૨. તારીખે ફૌજીઅશાહી. Illiot III, P. 214.

૩. આ પરવારી એ ગૂજરાતની કઈ જાત છે તે નક્કી થતું નથી. સર હેનરી ઇલિયટ (Vol. III) પૃ. ૨૨૧ ની ફૂટનોટમાં એનો એક પાઠ “બર-દારાન” Baradārān અને બીજો પાઠ “બરાવન” Barwārān આપે છે. પ્રો. કૉમ્પ્સેરિયેટ પૃ. ૧૭ ની ફૂટનોટમાં લખે છે કે ગૂજરાતના અરબી ઇતિહાસમાં (સર ડોનસન રોસે પ્રાસિદ્ધ કરેલો ઇતિહાસ) અને બદૌનીના અથમાં બરવારી-Barwārī પાઠ આપેલો છે. ક્રિસ્તીા પરવારી શબ્દ જ લખે છે.

ઉપર અલ્લાઉદ્દીને કાકુર ઉપર બતાવ્યો હતો એટલો મોહ બતાવ્યો અને જાંચી પદવીએ ચડાવી ખુશરખાનનો ઇલકાબ આપી સેનાપતિ બનાવ્યો. આ ખુશરખાન હિંદુમાંથી વટલીને મુસલમાન થયેલો હતો. સુલતાને દેવગિરિ ઉપર ચડાઈ કરી અને ખુશરખાનને દક્ષિણમાં આગળ વિજય માટે મોકલ્યો,^૧ અને પોતે દિલ્હી પાછો આવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૧૮ માં એણે જ્વાલિયરના કિલ્લામાં કેદ થયેલા પોતાના અંધ ભાઈઓ ખીજરખાન, શાદીખાન અને શહાબુદ્દીનને મારી નાંખાવ્યા. કાંઈ પણ કારણ વગર પોતાના સસરા—ગૂજરાતના સૂબા ઝફરખાન મલીક દીનારને પાછો બોલાવીને મારી નાંખાવ્યો. તૌબા

ગ્રે. કોમીસેરિયેટ પરવારી ઉપરથી ભરવાડ અગર રખારી કોમ હશે એમ ધારે છે. ભરવાડ કે રખારીમાં પણ લડાયક વૃત્તિ છે ખરી. પરંતુ માત્ર અવાજ ઉપરથી અનુમાન કરવાનું હોય તો પરમાર રજપૂત પણ કેમ ન મનાય ? નેકે આ માન્યતાને ખાસ આધાર નથી. પરવારીઓ લડાયક કોમ જેવાં કામ કરે છે અને ખુશરખાન પોતે પણ સેનાપતિ થયેલો એટલું જ માત્ર કહી શકાય; પરંતુ પરમાર રજપૂતને હલકી કોમ તરીકે કહેવાય નહિ. ઝિયાઉદ્દીન બની આગળ લખતાં પરવારીઓમાં ખુશરખાનના સગા તરીકે એક રણ્યોલ (Ran-dhol) અને જહરિયા (Jehariyā) એવાં નામ લખે છે. એ નામ છે કે અવટંક છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. ગૂજરાતી કઈ જ્ઞાતિમાં એવાં નામ કે અવટંક છે તે શોધવું નેઈએ. (તારીખે ફીશાઅશાહી. Elliot III, પૃ. ૨૨૨). મિરાતે અહમદીના ગુ. ભાષાંતરમાં તેમ જ સર કલાઈવ બેલીના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં પણ પરમાર કોમનો હતો એમ લખે છે. વળી સરબેલી પૃ. ૪૧ ની ફૂટનોટમાં પરમાર નામે એક પક્ષી પકડનારી જાત હતી તે હલકી ગણાતી એમ પણ લખે છે. (જુઓ નિઝામુદ્દીન ચિસ્તી સાહેબની અહમદીનું ગુ. ભા. પૃ. ૧૫ અને Baily's Gujarat P, 41) આમાં સર બેલી મૂળના શબ્દો આ પ્રમાણે ટાંકે છે : ' હિંદુ બચ્ચા અઝ કોપે પ્રમાર ' (Hindu Bachah az Kam-i-Parmar). આ ઉપરથી પરવારી એટલે પરમાર હોઈ શકે. લડાયક શક્તિ પરમાર રજપૂત હોવાનું બતાવે છે. પરંતુ પરમાર રજપૂતો હલકા ન હોય ને હલકાં કામ પણ ન કરે.

૧. એ જ પૃ. ૨૧૬, Mabbar એટલે મલબાર તરફ મોકલ્યો એમ લાગે છે.

નામના એક હલકા ગૂજરાતીને પણ સુલતાને મોટી પદવી આપી. ઝફરખાનના મરણ પછી ખુશરખાનના ભાઈ હિસામુદ્દીનને ગૂજરાતની સૂબાગીરી આપી. પણ આ માણસે પોતાની પરવારી જાતના લોકોની સહાયથી બળવો કરવાનો વિચાર કર્યો. ગૂજરાતનું બાદશાહી લશ્કર

હિસામુદ્દીન ગૂજરાતીની સૂબાગીરી

એના હાથ નીચે હતું છતાં બીજા અમીરોએ એને પકડ્યો અને દિલ્હી મોકલી આપ્યો; પરંતુ સુલતાને માત્ર તમાચો મારીને એને છોડી મૂક્યો અને મહેલમાં ફરી નોકરી આપી. એની જગ્યાએ મલીક વહીવટીન કુરેશીને સૂબો નીમ્યો અને એને સદર ઉલમુલ્કનો ઇલકાબ આપ્યો. એણે વ્યવસ્થા પાછી ઠીક કરી એમ કહેવાય છે.^૧ પરંતુ એ અરસામાં ખુશરખાને સત્તાના મદમાં આવીને મહેલમાં પોતાનાં માણસો ખૂબ ભરેલાં તેમની મદદથી સુલતાન મુબારકને મારી નાંખાવ્યો; અને અલ્લાઉદ્દીનના આ પુત્રના અંતની સાથે એના વંશની રાજસત્તાનો પણ અંત આવ્યો.^૨

પરવારી જાતના ગૂજરાતીઓએ દિલ્હીમાં જમાવેલી સત્તા

આ પ્રમાણે સુલતાન મુબારકને મારી નાંખ્યા પછી ખુશરખાન પરવારીના માણસોએ રાજમહેલમાં સ્ત્રી પુરુષો સાથે અનેક રીતે અત્યાચાર ગુજાર્યા. મધ્ય રાત્રિ હતી છતાં મલીક ઐનઉદ્દીન સુલતાની, મલીક વહીવટીન કુરેશી, મલીક ફખરુદ્દીન જૂના જેવા મોટા અમીરોને ખોલાવી મંગાવ્યા.^૩ બધે તાત્કાલિક ભય વ્યાપી રહ્યો હતો.

૧. એ જ પૃ. ૨૧૮.

૨. આ બંધુ વર્ણન તારીખે ફીરોજશાહી, Illiot III માં વિસ્તારથી આપેલું છે તેનો બહુ ટૂંકો સાર લીધો છે.

૩. ત્રિયાઉદ્દીન બની લખે છે કે અમીરોની સ્ત્રીઓ ને દાસીઓ પરવારી હિંદુઓને આપી દીધી. ખુશરખે પોતાના મામા રણધોલને એક અમીરની મિલકત લઈને આપી અને ખાનખાનનો ઇલકાબ આપ્યો. અને પોતાના ભાઈને રામરાયનો ઇલકાબ આપ્યો. ઐન ઉલમુલ્ક જેવા કેટલાક જૂના

અને ખુશરૂખાને સર્વોપરી પદ ધારણ કરીને અલ્લાઉદ્દીનના વંશનું નામ નિશાન કાઢી નાંખવા પ્રયત્ન કર્યો, અને પોતે સુલતાન નાસિરુદ્દીન નામ ધારણ કરીને દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. પરવારીઓમાં સુલતાનના જનનાની સ્ત્રીઓ અને અમીરોની સ્ત્રીઓને વહેંચી આપી. એણે પોતાને નામે ખુતબો પઢાવ્યો અને સિક્કા પણ પડાવ્યા.^૧ પરવારીઓમાં મોટે ભાગે હિંદુઓ જ રહ્યા હતા, એટલે હિંદુઓના હાથમાં તાત્કાલિક સત્તા આવવાથી હિંદુઓમાં ખુશાલી વ્યાપી રહી. આમ બે મહિના કરતાં વધારે સમય વીતી ગયો. અમીરોમાં હવે માત્ર ગાઝી મલીક નામનો બળવાન અમીર નમ્યો નહોતો; પરંતુ એના પુત્ર ફખરુદ્દીન જૂના, નવા સુલતાનની નોકરીમાં બેઠાયો હતો. નવા સુલતાને ઐતુલમુલ્ક સુલતાની જેવા કેટલાક જૂના સુલતાનો પછે મોટા ઇલકાબ આપીને નોકરીમાં કાયમ રાખ્યા હતા. પરંતુ અંતરથી એ લોકો આ ગુજરાતી હિંદુઓની સત્તાને પરદેશી નહોતા. મલીક ગાઝી જે પાછળથી સુલતાન ગિયાસુદ્દીન તખલ્લુસ હુસેન નામે પ્રસિદ્ધ થયો તેને વશ કરવા ખુશરૂખાનની ઇચ્છા હતી. પરંતુ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. છેવટે ફખરુદ્દીન જે પાછળથી સુલતાન સુલતન તખલ્લુસ નામે પ્રસિદ્ધ થયો તે હિંમત કરી પોતાના પત્ની મલીકને જઈને મળ્યો અને એ લોકોએ લડાઈ કરીને ખુશરૂખાન અને એના પરવારી હિંદુઓને હરાવ્યા. ખુશરૂખાન બે મહિના સત્તા ભોગવીને માર્યો ગયો અને ખીજ કેટલાક પરવારીઓ ગૂજરાત બાજુ નાઠા, અને નાસતાં માર્યા ગયા.^૨ આમ અલ્લાઉદ્દીનના વંશની સત્તા

અમીરોને કાયમ રાખ્યા અને એન ઉલમુલ્કને આલમખાનનો ઇલકાબ આપ્યો. (Illiott III, P. 223-224).

૧. એ જ પૃ. ૨૨૪.

૨. વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ તારીખે ફીરોઝશાહી. Illiot III, P. 224-229. ઝિયાઉદ્દીન બર્ની આ બાબતનો સમકાલીન લેખક છે. એણે સુલતાન મુબારકના દુગુર્ણો અને પડતીનાં કારણો પ્રામાણિકપણે આપ્યાં છે; પરંતુ

સામે ગૂજરાતે પહેલો બળવો કર્યો. દિલ્હીમાં સત્તા જમાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તે ફાળ્યા નહિ.

અલ્લાપખાનના સમયના લેખો

અલ્લાઉદ્દીનનું મરણ થતાં ગૂજરાતમાં બળવો થયો હતો તેના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોને ખંભાતના હિ. સ. ૭૧૬—ઈ. સ. ૧૩૧૬—ના લેખથી પણ થોડો ટેકો મળે છે. અલ્લાઉદ્દીને ખંભાતની વ્યવસ્થા માટે અગર તો એના રાજ્યના છેવટના ભાગમાં ગૂજરાતમાં થયેલી અશાંતિને દાખવા માટે બહાર બક એટલે સમુદ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો. એનું નામ ઇખ્તિયાર ઉદ્દૌલા હતું. એ હિજરી સ. ૭૧૬—(તા. ૬ સપ્ટેમ્બર ૧૩૧૬)માં ગુજરી ગયો. એની કબર ખંભાતમાં ત્રણ દરવાજા મૂક્યા પછી રાજ્યની કચેરીએના મકાનમાં આવેલી છે જેના ઉપર આરસમાં સુંદર રીતે કાતરાયેલો લેખ છે. આ લેખમાં એને મોટો અમીર અને શહીદ કહેલો છે. તે ઉપરથી અલ્લાપખાનના અમલની આખરના ભાગના બળવામાં એ મરણ પામ્યો હોવા

અલ્લાઉદ્દીનના વંશનો અંત લાવનાર પરવારીએને ગાળો પણ સારી રીતે ભાંડી છે. અલ્લાઉદ્દીનના વિજયોનો ભારે અને ઝડપી હતો; પરંતુ તેના સામનો પણ સારી રીતે થયો છે અને એના મરણ પછી એ સામનો વધ્યો છે. એ બળવામાં ગૂજરાત પહેલું જ હતું એમ ફિરિસ્તા પણ કબૂલ કરે છે. બીજો કયાં બળવા થયેલા તેની વીગત મળતી નથી. ખુશાબખાન હિંદુમાંથી વટયેલો હતો પરંતુ તેના સાથી પરવારીએ હિંદુ હતા. ઝિયાઉદ્દીન બની લખે છે કે મુબારક મુસલમાનના મરણથી હિંદુએને નવો યુગ આવ્યો હોય એવો આનંદ થયો હતો. વળી ખુશાબખાને જૂના અમીરોને કાયમ રાખ્યા હતા. આ બધું જોતાં આ પરવારીએ એક તક માત્રનો લાભ લેનારા હતા કે ગૂજરાતને ભાગનાર અલ્લાઉદ્દીનનું વેર લેવાના વ્યવસ્થિત ઇરાદાવાળા હતા તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ઝિયાઉદ્દીન બનીનું લખાણ એ બાબતમાં એકપક્ષી પણ કેમ ન હોય. જોકે એ વખતમાં હિંદુ કે મુસલમાન માત્ર નોકરી કે પૈસા ખાતર ગમે તેને પક્ષે લડતા એવા ધણા દાખલા છે તે પણ ભૂલવા જેવું નથી.

જોઈ એ. પેટલાદના અબ્દુલશાહની કબરના એક લેખમાં પણ આ ઇખ્તિયાર ઉદ્દેશાનું નામ આવે છે. હિ. સ. ૭૧૩ રમઝન(ડિસેમ્બર ૧૩૧૩)માં બદરુદ્દીન દીનારે એક મસ્જિદ બંધાવી તે વખતે સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનનું રાજ્ય હતું અને મહાન ઉદાર અલપખાનના વહીવટ દરમિયાન મુખ્ય અમીર ઇખ્તિયાર ઉદ્દીન હતો એમ લખ્યું છે.^૧ પાછળથી ગૂજરાત સદતનતના વખતમાં નૌકા સેનાધિપતિને મીરે બહર કહેતા તેમ આ વખતે બહર બક કહેતા એમ સમજાય છે. પોતાની સત્તાની શરૂઆતમાં જ હિંદના મુખ્ય બંદર ખંભાતમાં સમુદ્ર વ્યવહારના નિયમન માટે ખાસ અધિકારી નીમવો પડે એ ખંભાતના સમુદ્ર વ્યાપારની મહત્તા અને અલ્લાઉદ્દીનની કાર્યદક્ષતા સૂચવે છે. અલપખાનનો અમલ પૂરો થતાં જ એ અધિકારીનું શહીદ તરીકે મરણ થયું એ પણ ગૂજરાતમાં કેટલી ભારે અશાંતિ આ તાગ મુસલમાન અમલથી થઈ હશે એ સૂચવે છે.

અલપખાનના સમયનો એક સંસ્કૃત લેખ ખંભાતમાં સ્તંભન પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં છે. તેમાં વિ. સં. ૧૩૬૬ આપેલી છે અને અલપખાનને અલ્લાઉદ્દીનનો ‘પ્રતિશરીર’ કહેલો છે.^૨

એ સમયના પાટણના મુસલમાન સંતો

મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં કેટલાક મુસલમાન સંતોનો અહેવાલ આપેલો છે તેમાં શેખ મુઈઝુદ્દીન સુલેમાન શહીદ અને મૌલાના યાકુબ એ બેનાં નામ અલપખાનના વખતમાં આવે છે. એ બન્ને સંત પુરુષો પાટણમાં થઈ ગયા. મૌલાના યાકુબ અલપખાનની

૧. પ્રો. કોમીસેરિયેટના અંગ્રેજી ઇતિહાસ પ્ર. ૨ નં. ૧૫ માં નિઝામ રાજ્યના પુરાવિદ જ. ચઝદાનીએ કરેલા લેખોનો તરજુમો આપેલો છે.

૨. શ્રી જિનવિજયજીકૃત પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહમાંથી મારા ખંભાતના ઇતિહાસમાં એ લેખનો ઉતારા કર્યો છે. (પરિશિષ્ટ)

સાથે પાટણ આવેલા અને અલપખાને બાંધેલી જુમ્મા મસ્જિદમાં શીખવવાનું કામ કરતા.^૧

---

૧. નિઝામુદ્દીન ચિસ્તીકૃત મિરાતે અહમદીની પુરવણીનું ગ. ભાષાંતર પૃ. ૧૧૪-૧૧૭, આ વર્ણનમાં ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બહુ ઊંચકું વર્ણન છે. શેખ મૂઈજુદ્દીન ગુજરાતમાં સુલતાન અહલાઉદ્દીનની સાથે આવ્યા એમ લખ્યું છે. ન્યાયે સુલતાન જાતે આવેલો નથી એ આગળ જોયું છે. ચમત્કારની વાતો પણ લખી છે. વળી હિજરી સંવતનાં વર્ષોમાં પણ ભૂલ હોય એમ જણાય છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું

તથલખ વંશ

ગિયાસુદ્દીન તથલખ

પ્રશરખાનની આદશાહત દૂંકા સમય જ રહી. ગાઝી મલીકે છેવટે દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કરીને પાટનગર સર કર્યું અને પોતે ગિયાસુદ્દીન તથલખશાહના નામથી ગાદીએ બેઠો. એણે ગાદીએ આવતાં જ ચારે બાજુ વ્યવસ્થા કરવા માંડી. અલ્લાઉદ્દીનના વંશના બાકી રહેલાઓને છૂટા કરીને સંતોષ્યા. એમ કહેવાય છે કે જમીન મહેસુલમાં એણે સુધારા દાખલ કર્યા અને ખેડુતને કચરી ન નાંખે એવા કર નક્કી કર્યા. ઝિયાઉદ્દીન બની લખે છે કે એણે હિંદુઓ ઉપર કર એવી રીતે નાંખ્યા કે જેથી એમની પાસે ગર્વ કરવા જેટલો પૈસો વધી ન જાય, તેમ જ અસંતોષથી બળવો ન કરે, તે સાથે એકદમ ગરીબાઈમાં આવી જઈ ખેતીને છોડી પણ ન દે. ગિયાસુદ્દીન તથલખના રાજ્યકાળમાં ગૂજરાતમાં જાણુવા જોગ બનાવ નોંધાયો નથી.^૧

મુહમ્મદ તથલખનું ચારિત્ર્ય

ઈ. સ. ૧૩૨૦ થી ૧૩૨૫ સુધી ગિયાસુદ્દીન તથલખનું રાજ્ય રહ્યું, અને તે પછી એનો પુત્ર મુહમ્મદ તથલખ ગાદીએ આવ્યો. એકલા ગૂજરાતના નહિ પણ આખા હિંદુસ્તાનના સામાજિક ઇતિહાસમાં આ આદશાહનો અમલ નોંધવા જેવો છે. એને કેટલાક ઇતિહાસકારો ગાંડો કહે છે;^૨ પરંતુ શુદ્ધ અર્થમાં એ ગાંડો નહોતો.

૧. જુઓ તારીખે ફૌજિયાહી, પૃ. ૨૨૬-૩૦.

૨. ઝિયાઉદ્દીન બની પોતે પણ લખે છે કે “The mind of Sultan lost its equilibrium” Elliot III. P. 237.

એ સારી કેળવણી પામેલો હતો; એની શૈલી ઉત્તમ હતી; એના અક્ષર સુંદર હતા; કાવ્યશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા હતો અને ઉપમામાં નિષ્ણાત હતો; વિચારમાં પણ હોશિયાર હતો; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનથી એનું હૃદય કામળ થવાને બદલે કઠણ થઈ ગયું હતું એટલે ધર્મભાવનાથી પ્રેરાયેલી દયા એનામાં હતી નહીં. એટલે એ અનેક અશક્ય વિચારો કરી એને અમલમાં મૂકવા ગમે તેવું જોખમ ખેડતો. આથી લોકોને અનેક જાતના ભારે ત્રાસ વેડવા પડ્યા અને હિંદુ તેમ જ મુસલમાન બન્ને સાથે એક સરખો કડક વર્તવ રાખતો.^૧ દરેક જાતના લોકો આમ અસંતુષ્ટ થઈ કાં તો રાજ્ય છોડી જતા રહેતા કે બળવો કરતા. આવા બળવા શાંત કરવામાં એની આખી જિંદગી પસાર થઈ અને એને નિરાંતે રાજ્ય કરવાની તક મળી જ નહિ. એના સ્વભાવમાં ઉદારતા ઘણી હતી.^૨ એના મનના તરંગ પ્રમાણેની કોઈ વિચિત્ર યોજના પાછળ કે કોઈ રાજપુરુષ કે લેખકને ભેટો આપવા પાછળ એણે ઘણી વાર તિજોરીનું તળિયું જોયેલું. એના વિજયો મોટા અને વિસ્તૃત હતા. લગભગ આખો હિંદુસ્તાન એણે જીત્યો. એની મહત્ત્વાકાંક્ષા ખુરાસાન અને ઈરાક જીતવાની પણ થઈ હતી અને તે માટે ત્યાંના જાણકાર લોકોમાં એણે ઘણું દ્રવ્ય વેચ્યું.^૩ પણ એ બધું નકામું ગયું.^૩ એના સ્વભાવની અસ્થિરતા અને કૂરતાના લીધે આખરે

૧. એ જ પૃ. ૨૩૬ અને ૨૩૮ "The punishment of Musalmans, and the execution of true believers, with him became a practice and a Passion." ઝિયાઉદ્દીન બર્ની લખે છે કે મુસલમાનોની આવી કતલ બાત આદમના વખતથી કોઈ વાર જોવામાં આવી નહોતી. (પૃ. ૨૩૮)

૨. Travels of Ibn Batriuta, Illiot III, P. 585. ઇબ્ન બટુટા પોતાના ખાદશાહની ઉદારતાના થયેલા અનુભવ વર્ણવે છે. ઝિયાઉદ્દીન બર્ની પણ એવા ઘણા દાખલા તારીખે ફીરોઝશાહીમાં આપે છે.

૩. આ બધાં વર્ણનની વીગત માટે જુઓ ફીરોઝશાહી. Illiot III, P. 235-242.

ગૂજરાત અને દેવગિરિ સિવાયના બધા જતાયેલા પ્રાંતો એના હાથમાંથી જતા રહ્યા. લોકો ગરીબ થતા ગયા અને પૈસાવાળા થોડા રહેલા તે બળવાખોર બન્યા. જેમ જેમ પ્રજા અસંતુષ્ટ થઈ બળવાખોર બનતી ગઈ તેમ તેમ બાદશાહ વધારે ક્રૂર થતો ગયો. એક દિવસ એવો નહોતો જતો કે કોઈને દેહાંતની સજા ન થઈ હોય. એના મહેલ સામે હંમેશ માણસોનું લોહી પડેલું જ રહેતું.^૧ એની બીકથી એને કોઈ ખરી વાત કહી શકતું નહિ અને કહે તો તેને તે માનતો નહિ. એણે હિંદુસ્તાનમાં જતેલા દેશોમાં મધ્યસ્થ સમજીને સગવડની ખાતર દિલ્હીથી રાજધાની^૨ બદલીને દેવગિરિમાં કરી અને બળબળીથી દિલ્હીની પ્રજાને સાથે લીધી તેમાં ધણી પ્રજા હેરાન થઈ. એણે ત્રાંબાના સિક્કા મુખ્ય ચલણ તરીકે ગણુવ્યા તેથી દરેક સોની અને દરેક હિંદુને ત્યાં ટંકશાળ થઈ, અને ચાંદી સોનાના સિક્કાની કિંમત અનેકગણી વધી ગઈ. આથી દેશના વેપાર અને વ્યવહારને ધણું નુકશાન થયું.^૩ એટલે સામાજિક દૃષ્ટિએ એના

૧. Ibn Butiuta : Illiot III, P. 612. ઇબ્ન બટુટા લખે છે કે સુલતાનના સ્વભાવમાં વિચિત્ર મિશ્રણ હતું. ગરીબ ઉપર એને દયા હતી અને ગરીબોને પુષ્કળ ધન આપતો. ગરીબના પૈસાદાર થતા. તે સાથે ધણા જવતા મરણને શરણ થતા. જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં ભયંકર દુકાળ પડેલો અને ઘર્ષ છ દીનારના એક મણ થઈ ગયા ત્યારે એણે દિલ્હીમાં દરેક ઘર દીઠ છ માસનું અનાજ સરકારી ભંડોરમાંથી આપવા હુકમ કરેલો. પરંતુ તે સાથે એની ક્રૂરતા એટલી હતી કે નજીક અપરાધ ખાતર પણ મોટી સજા કરતો, અને તેમાં માણસના દરજ્જા સામે જોતો નહિ. ઇબ્ન બટુટા કહે છે કે એના મહેલ આગળ કોઈ ને કોઈને મારેલાં તેણે જોયેલાં. ઇબ્ન બટુટા દિલ્હીમાં ધણાં વર્ષ રહેલો અને એણે આ સુલતાન સાથેના અંગત પરિચયમાં આ બધું નજરે જોયેલું તેથી તે માનવાને વાંધો નથી. એણે પોતાના દેશ આફ્રિકામાં જઈને આ હેવાલ લખ્યો છે તેથી સુલતાનની શરમ તેને હતી નહિ.

૨. તારીખે ફીરોઝશાહી. Illiot III, P. 239.

૩. એ જ પૃ. ૨૪૦

રાજ્યમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં બ્રમણયુગ ચાલુ રહ્યો.

દેશમાં બધે બળવો

હવે ચારે બાજુએ બળવા થવા માંડ્યા. એક બળવો શાંત થાય તે પહેલાં બીજો જાગવા લાગ્યો. આદેશાહ દેવગિરિ—જેનું નામ બદલીને હવે દૌલતાબાદ પાડવામાં આવ્યું હતું—હતો ત્યારે મુલતાનમાં બળવો થયો, તે પછી બંગાળામાં થયો, તે પછી મારવાડમાં થયો, ફરી પાછો મુલતાનમાં થયો, તે પછી તૈલંગણમાં વરંગલમાં બળવો થયો. આમ બધે બળવા થયા, અને માત્ર દેવગિરિ અને ગૂજરાતમાં શાંતિ રહી હતી;^૧ પરંતુ તે માત્ર તોફાન પહેલાંની શાંતિ જેવી હતી. દેવગિરિના નિવાસ દરમ્યાન અને દરેકને કડક શિક્ષાઓ કરવાના સામાન્ય રિવાજને લીધે દરેક જાતિઓ અને પ્રાંતો બળવા કરવા તૈયાર થઈ રહેતા, અને દિલ્હી તો છેક ખાલી જેવું થઈ ગયું હતું.^૨

પરદેશી અમીરો

આ વખતે પશ્ચિમ હિંદના કેટલાક ભાગમાં અમીરોનો એક વર્ગ ઊભો થયો હતો તેને “અમીરાને સદહ” — સેંકડાના અમીરો એમ કહેતા. કોઈ એમ પણ માને છે કે આ અમીરો દર એકસો ગામનું મહેસૂલ ઉધરાવવા માટે નીમાયેલા હતા.^૩ ગમે તેમ પણ આ અમીરોની સત્તા ગૂજરાતમાં ખૂબ વધી પડી હતી અને એમની પાસે મોટું લશ્કર ભેગું થયું હતું. આ લશ્કર કોઈ પદ્ધતિસરનું નહોતું

૧. એ જ પૃ. ૨૪૬. વંચુ વર્ણન માટે જુઓ પૃ. ૨૪૨ થી ૨૪૬. ઝિયા-ઉદ્દીન બની આ બધા બળરા શમાવવામાં બીજા ભાગોની સાથે અમદાવાદથી લશ્કર આવ્યું એમ લખે છે. (જુઓ પૃ. ૨૪૮) આ ભૂલ લાગે છે. અમદાવાદ તે વખતે વચ્ચું નહોતું. તરજુમો કરનારની ભૂલ હોય કે પછી બીજું કોઈ હત્તર હિંદમાં અમદાવાદ હોય.

૨. એ જ પૃ. ૨૪૪.

૩. Baily's Gujarat, P. 43 Note અને પૃ. ૪૪.

પણ પૈસાની ખાતર ગમે તેવા લોકોનું થયેલું હતું. આ અમીરો મોગલોમાંથી નવા થયેલા મુસલમાનો અને અફઘાનોમાંથી પણ થયેલા હતા. એમને દેશ માટે, લોક માટે, કે રાજ્યને માટે કંઈ લાગણી હતી નહિ. ભરૂચ, ડભોઈ, વડોદરા, દેવગિરિ વગેરે સ્થળોએ આ લોકો સત્તામાં હતા અને મધ્યકાલીન યુરોપમાં “ ફીલાંસર્સ ” હતા તેવા લગભગ ગણાતા હતા.^૧ પાટણમાં દિલ્હીનો બાદશાહી સૂબો હતો. ગૂજરાત કાઠિયાવાડના બીજા ભાગોમાં, સમય જોઈને ગમે તે સત્તાને નમતું આપે એવા હિંદુ રાજાઓ અને ઠાકોરો હતા, અને દક્ષિણ ગૂજરાતમાં આ અમીરો હતા. આમ ગૂજરાતનું રાજકીય વાતાવરણ વિચિત્ર હતું અને તેની પરિસ્થિતિ ડામાડોળ હતી.^૨

આ પરદેશી અમીરોનો બળવો

એ વખતે માળવાના સુબા અઝીઝ હીમારે^૩ એંશી કરતાં વધારે આવા પરદેશી અમીરોને મારી નાંખાવ્યા. બાદશાહે જૂના ખાનદાન અમીરોને બદલે જે હલકા વર્ગના લોકોને જાંચી પદવીએ^૪ ચડાવ્યા હતા તેમાંનો એક અઝીઝ હીમાર હતો અને એનું આ અવિચારી પગલું હતું. આ અમીરોના વધની વાત ડભોઈ અને

૧. એ જ પૃ. ૪૩, નોંધ.

૨. આ વસ્તુસ્થિતિ સમાજિક દશાનું સૂચન કરે છે.

૩. ઝિયાઉદ્દીન બની (Illiot III, P. 252). અને Baily's Gujarat P. 45 માં અઝીઝ હીમાર નામ આપેલું છે. જ્યારે પ્રો. કોમીસેરિયેટ પૃ. ૩૧ માં અઝીઝ ખમાર નામ આપે છે અને તે નામ આપવા માટે આધાર આપેલો નથી.

૪. ઝિયાઉદ્દીન બની, (Illiot III, P. 252-53)માં લખે છે કે “ મેં સુલતાન મુહમ્મદ તથલખ પાસે સત્તર વર્ષ ને ત્રણ મહીના નોકરી કરી અને ધણાં ઇનામો મેળવ્યાં છે. સુલતાનને હલકા લોકો માટે ધણી વાર તિરસ્કાર બતાવતો સાંભળ્યો છે. પણ અત્યારે હું એને હલકા ને નાલાયક માણસોને જાંચે ચડાવતો જોઈ છું અને મારા આશ્ચર્યનો પાર નથી. ”

વડોદરાના અમીરોને ખબર પડતાં એમણે ગૂજરાતમાં બળવાની શરૂઆત કરી. જ્યાં જ્યાં આ જાતના અમીરો હતા તે બધા ભેગા ચારે બાજુએ બળવામાં જોડાયા. મલીક મુકમીલ જે આ સમયે ગૂજરાતનો સૂબો હતો તે દેશની મહેસુલ અને બાદશાહી ઉપયોગને માટે ઘોડા લઈ વડોદરાને રસ્તે દિલ્હી જઈ રહ્યો હતો. તેના રક્ષણ નીચે કેટલાક વેપારીઓ પણ માલ સાથે જતા હતા. અમીરોએ હુમલા કરીને મલીક મુકમીલ પાસેથી ખજાનો અને ઘોડા લૂંટી લીધા અને વેપારીઓનો માલ પણ લૂંટી લીધો. મલીક મુકમીલ પાટણ પાછો આવ્યો. અમીરોને આ લૂંટનું દ્રવ્ય મળવાથી જોર આવ્યું અને એમણે લશ્કર ભેગું કરી મોટા બળવાની તૈયારી કરી ખંભાત તરફ કૂચ કરી. આ બળવાના સમાચાર આખા ગૂજરાતમાં પ્રસરતાં ખજાલજાટ મચી રહ્યો અને ગલરાટ તથા અવ્યવસ્થા થઈ રહી.^૧ હિ. સ. ૭૪૫ ના રમજાનમાં (ફેબ્રુઆરી ૧૩૪૫) બાદશાહને મલીક મુકમીલ લૂંટાયેલાની ખબર પડી અને એની ચિંતા એટલી બધી વધી કે એણે પોતે ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શેખ મૂઠ્ઠિસુદ્દીન સૂબો અને બળવાખોર અમીરોનો નાશ

આ બળવાના સમાચાર આવતા પહેલાં જ સુલતાને શેખ અલાઉદ્દીન અબ્બેઘનીના પુત્ર શેખ મૂઠ્ઠિસુદ્દીનની ગૂજરાતના સૂબા તરીકે નિમણૂક કરી હતી.^૨ એને ત્રણ લાખ ટંકા આપીને ત્રણ દિવસમાં જ લશ્કર ઊભું કરી પોતાની સાથે લાવવા ફરમાવ્યું. લશ્કરના કેટલાક ભાગને આગળથી ઝડપી કૂચ કરીને પાટણ ઉપર મોકલી આપ્યું.^૩ દિલ્હીનો વહીવટ આ વખતે જાહાનશાહ દ્વારા સોંપ્યો.

૧. તારીખે શીશઝશાહી. (Illiot III, P. 253)

૨. તારીખે શીશઝશાહી. (Illiot III, P. 254)

૩. આ કૂચ વખતે જિયાઉદ્દીન બર્ની થોડે સુધી સાથે હતો તે પાછો દિલ્હી ગયો. રસ્તામાં સુલતાને આ ઇતિહાસકારને કેટલાક જાણવા જોગ ઐતિહાસિક સવાલો પૂછ્યા હતા અને મન ખોલીને વાત કરી હતી. બળવા વખતે

હતો.^૧ બાદશાહી લશ્કરે બળવાખોરોને હરાવ્યા અને એ લોકો એમના કુટુંબ પરિવાર સાથે દેવગિરિ બાજુ નાઠા. સુલતાને શેખ મુહમ્મદીનને પાટણમાં મૂકી મલીક મુકમ્મીલને બળવાખોરોની પાછળ મોકલ્યો અને પાછળ પોતે પણ ભરૂચ તરફ પ્રયાણ કર્યું. નાસતા અમીરો નર્મદા આગળ પકડાઈ ગયા અને તેમનો સરંજામ અને કુટુંબીજનોને પકડીને અમીરોને મારી નાખવામાં આવ્યા. કેટલાક ત્યાંથી પણ નાસી છૂટીને સાંતર મુલ્હેરના હિંદુ રાજા માનદેવને શરણે ગયા; પરંતુ એણે એમને પકડીને કેદ કર્યા અને લૂંટી લીધા. મલીક મુકમ્મીલે જે જે અમીરો હાથ આવ્યા તેમને પકડીને મારી નાખ્યા. કેટલાક જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં નાઠા; પરંતુ કેટલાક અમીરો જે ભરૂચમાં હતા અને જે બાદશાહને વફાદાર હતા તેમને પણ પકડીને મારી નાખવાનો હુકમ થયો. આ વફાદાર અમીરો બળવાખોરોની જાતના હતા એટલે જ માત્ર એમનો ગુનો હતો.^૨

સુલતાનનો ભરૂચમાં મુકામ

બાદશાહે હવે ભરૂચમાં મુકામ કર્યો. ભરૂચ, ખંભાત અને લગભગ આખા ગૂજરાત પ્રાંતની મહેસૂલ ઘણા વખતથી વસૂલ નહોતી થઈ. એ ખબર પડતાં મલીક મુકમ્મીલને કડક રીતે લખી વસૂલ કરવા હુકમ કર્યો. આ વસૂલાત કરવામાં એવી ફૂર વર્તણૂક ચલાવવામાં આવી કે

પ્રાચીન સમયના રાજાઓ કેવી અને શા ગુના માટે સજા કરતા વગેરે પૂછ્યું હતું અને બનીએ ઇતિહાસજ્ઞને છાજે તેવા જવાબ પણ આપ્યા હતા. ધર્મ પ્રમાણે કેવા ગુનાની સજા થાય તે પણ પૂછ્યું હતું; પરંતુ બધું સાંભળ્યા પછી સુલતાને એટલો જ જવાબ દીધો કે “હું તો સહેજ વહેમ પડતાં, કે સામું બોલવાના કે ઉદ્ધત જવાબના ગુના માટે પણ દેહાન્તની સજા કરવામાં માનું છું અને હું જીવીશ ત્યાં સુધી એમ જ કરવાનો,” બનીની સાચી સલાહની આમ બેતરણ વાર સુલતાને અવગણના કરી હતી. (Illiot III, P. 255-56)

૧. આ શાહજાદો પાછળથી સુલતાન ફરીજ તથલખ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો.

૨. એ જ પૃ. ૨૫૬.

ગુ. સાં. ૪. ૧૧

પ્રજામાં ત્રાસ વર્તી રહ્યો. મહેસૂલ આપવામાં સહેજ વાંધો કાઢનારને અગર તો બળવામાં સહેજ પલ્લ મદદ કરી છે એવો વહેમ પડે તો તે બધાને ઠાર કરવામાં આવ્યા.^૧ આમ ગૂજરાતમાં બળવો શાંત તો થયો પણ લોકોને ધણો જ ભય ને ત્રાસ વેકવાં પડ્યા.

મહારાષ્ટ્રમાં બળવો

ભરૂચમાં થોડો સમય સુલતાને મુકામ કર્યો એટલામાં તો દેવગિરિ-દોલતાબાદમાં, સુલતાનની કડક નીતિને લીધે, અટપટની શરૂઆત થઈ. સુલતાને પોતાના જૂના શિક્ષક કતલખાનનો ભાઈ નિઝામુદ્દીન, જે દોલતાબાદનો સૂબો હતો, તેને હુકમ કર્યો કે દોલતાબાદના પરદેશી અમીરોને લઈને એ ભરૂચ આવે. આ પ્રમાણે અમીરોને લઈ હુકમનો અમલ કરવા એ નીકળ્યો. પણ અમીરોને માળવા અને ગૂજરાતના અમીરોની જે સ્થિતિ થઈ હતી તે ઉપરથી ધણો ડર લાગ્યો, અને એમણે સૂબાને કેદ કરી બળવો કર્યો. આ ખબર સાંભળીને ડમોઈ અને વડોદરાના કેટલાક અમીરો જે નાસીને સાલેર મુલ્હેરના માનદેવ પાસે કેદ હતા તે પણ નાઠા અને દેવગઢ જઈને બળવાખોરોએ અબ્યા. બળવાખોરોએ ખળના લૂંટયા, અને ધારાગિરિનો કિલ્લો તાબે કર્યો. આ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાં એમણે સત્તા જમાવી દીધી.^૨

હસનગંધુ અને દક્ષિણમાં બહમની વંશની સ્થાપના

આ ખબર સુલતાનને ભરૂચમાં મળતાં જ મોટું લશ્કર લઈ એ દેવગિરિ તરફ ગયો. આ લશ્કરે બળવાખોરોને હરાવ્યા અને મખસૂખાન જે દેવગિરિમાં સુલતાન થઈ બેઠો હતો તે નાઠો. હસનગંધુ અને બીડરના બળવાખોરો પણ નાઠા. બાદશાહી લશ્કરે દોલતાબાદ સર

૧. એ જ પૃ. ૨૫૬-૫૭.

૨. તારીખે ફીશઝઘાહી. (Illion III, P. 257-58)

કયું અને થોડા જ વખત પૂર્વેના પોતાના જ પ્રાંતના શહેરને લૂંટ્યું.^૧ સુલતાને ઈમાદ-ઉલ-મુલ્ક સરતેએ સુલતાનીને ખંદોબસ્ત કરવા અને આસપાસના મુલકને તાબે કરવા ગુલબર્ગા મોકલ્યો. હસનગંગુ, જે આ બધા અમીરોમાં બહાદુર અને બુદ્ધિમાન હતો, તે હવે લાગ જોઈને સત્તા જમાવવા ખેસી રહ્યો હતો. થોડા મહિનામાં જ આ લાગ આવ્યો, અને સુલતાનને ગૂજરાતમાં ફરી જાગેલા બળવાને શમાવવા જવું પડ્યું. એ તકનો લાભ લઈ હસનગંગુએ દોલતાબાદ ઉપર ચડાઈ કરી અને બાદશાહી લશ્કર સામું ન થઈ શકવાથી ધાત તરફ નાસી ગયું. પરદેશી અમીરોએ ઇસ્માઇલ શાહ નામના એક અમીરને પહેલાં સુલતાન બનાવેલો. એ પણ પોતાની સત્તા છોડીને હસનગંગુને તાબે થયો. બીજા અમીરોએ પણ એને સર્વોપરી પદે કબૂલ રાખ્યો. આમ હસનગંગુ અબુલ મુઝફ્ફર અલાઉદ્દીન બહમન-શાહ નામ ધારણ કરી તા. ૩ જુન ૧૩૪૭ ને રોજ મહારાષ્ટ્રનો સ્વતંત્ર સુલતાન બન્યો. અને દક્ષિણના પ્રસિદ્ધ બહમની વંશનો સ્થાપનાર થયો.^૨

ગૂજરાતમાં ફરી બળવો

સુલતાન દક્ષિણમાં હતો ત્યારે ગૂજરાતમાં ફરી બળવો થયાના

૧. એ જ પૃ. ૨૫૮. ઝિયાઉદ્દીન બની લખે છે કે બાદશાહી લશ્કરે દોલતાબાદમાં હિંદુ મુસલમાન વેપારીઓ અને લડવૈયાઓ બધાને લૂંટ્યા. દોલતાબાદ થોડા જ સમય પૂર્વે મુહમ્મદ તથાજને તાબે હતું. એટલે આમ પોતાની જ પ્રજાને લૂંટવાનું કાર્ય વિચિત્ર છે. કદાચ એ લોકે બળવાખોરોને મદદ કરી હશે એમ ધારી લૂંટ્યા હોય; પરંતુ ઘણે જાગે એ સમયની નીતિ જ એવી હતી.

૨. હસનગંગુ ઈરાનના ઇસ્ફંદિયારના પુત્ર બહમનના કુળમાંથી આવેલો છે એમ પોતે માનતો અને તેથી બહમની નામ ધારણ કર્યું હતું. સામાન્ય લોકકથાનાં આ બહમની વંશને બ્રાહ્મણી વંશ કહેવાય છે. (નુઓ પ્રો. કેમી-સેરિયેટને અંગ્રેજીમાં લખેલો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૪, નોંધ ૧.)

સમાચાર મળ્યા. સેનાપતિ મલીક સુલતાનીનો ગુલામ તથા નામનો એક માણસ જે જાતનો મોચી હતો તેણે આ બળવો ઉઠાવ્યો હતો. બાકી રહેલા પરદેશી અમીરો પણ એની સાથે જળી ગયા. ગૂજરાતના બીજા કેટલાક ઠાકોરો અને અમલદારો પણ એને મળ્યા. આ બધું લશ્કર એકઠું કરીને તથા પાટણ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયો અને ત્યાંના સૂબા શેખ મુઝઝુદ્દીનને કેદ પકડ્યો અને એના નાયબ સૂબા મલીક મુઝઝુદ્દરને મારી નાંખ્યો. પાટણથી તથાએ ખંભાત તરફ કૂચ કરી અને એ શહેરને લૂંટ્યું. ત્યાંથી હિંદુ અને મુસલમાનોનું લશ્કર ભેગું કરીને ભરૂચના કિલ્લા તરફ ગિપજો. સુલતાનને આ સમાચાર મળતાં જ દેવગિરિની વ્યવસ્થા કરીને લશ્કર લઈને ભરૂચ તરફ રવાના થયો. આ વખતે રસ્તામાં દિલ્હીથી ફીરોઝ તથાજી, મલીક કબીર અને અહમદ અયાઝ તરફથી દેવગિરિની ફતેહ બાબત મુબારક-બાદીનો સંદેશો લઈ તારીખે ફીરોઝશાહીનો કર્તા ઝિયાઉદ્દીન બર્ની સુલતાનને આવીને મળ્યો, અને ગૂજરાતમાં સુલતાનના લશ્કરની સાથે જ રહ્યો. આ વખતે એક વાર સુલતાને ઇતિહાસકાર સાથે મન ખોલીને વાત કરી, અને કહ્યું કે જો આ બધા પરદેશી અમીરોને પહેલેથી જ મારી નાખવામાં આવ્યા હોત તો બધી મુશ્કેલી ઊભી થાત નહિ. તથા જે સુલતાનનો ગુલામ હતો, તેને પણ કાં તો મારી નાંખ્યો હોત કે એકનના રાજા તરફ મોકલી આપ્યો હોત તો આ બળવો પણ ઊઠત નહિ. આ સાંભળી ઝિયાઉદ્દીન બર્નીના મનમાં ખરી વાત સુલતાનને સંભળાવી દેવાનું થઈ આવ્યું. આ બધું, સુલતાનની નજીવા કારણો માટે ભારે સજાઓ, અને કૂર સ્વભાવને લીધે થાય છે, અને સજાઓ બંધ થાય તો બધું શાંત થાય એમ કહી દેવાનું એને મન થયું. પણ સુલતાનના સ્વભાવથી એ ડરી ગયો અને કાંઈ બોલ્યો નહિ. એને એમ લાગ્યું કે આવા સ્વભાવના માણસને કાંઈ પણ શિખામણની અસર થશે નહિ.^૧

૧. તારીખે ફીરોઝશાહી. (Hilnot III. P. 258-60) તથાને મુંબઈ ગેઝેટિયર ૧, ભાગ ૧ માં મલીકતુધાન કહ્યો છે. પૃ. ૨૩૨.

હવે સુલતાને નર્મદાને સામે કિનારે પડાવ નાંખ્યો, અને આ સમાચાર મળતાં તઘી ત્રણસો સવારો સાથે ખંભાત ખાજૂ નાસી ગયો. સુલતાને મલીક યુસુફ બધાને બે હજાર સવારો સાથે એની પાછળ મોકલ્યો. ચાર પાંચ દિવસ પછી તઘી સાથે એને લડાઈ થઈ એમાં મલીક યુસુફ માર્યો ગયો, અને બચેલા સવારો ભરૂચ તરફ નાડા. આ વિજયની ખુશાલી ખાતર, પાટણનો સૂબો શેખ મૂઈઝુદ્દીન, જે તઘી પાસે કેદ હતો, તેને તઘીએ મારી નાંખ્યો.^૧ આ સમાચાર સુલતાનને મળતાં એણે નર્મદા ઓળંગી અને ભરૂચમાં આવીને મુકામ કર્યો, અને તઘીની સામે કૂચ કરવાની ઝડપી તૈયારી કરવા માંડી. આ ખબર સાંભળી તઘી ખંભાતથી આસાવળ આવ્યો અને સુલતાન પાછળ પડ્યો છે એમ જાણીને ત્યાંથી પાટણ તરફ ગયો.

કડી પાસે લડાઈ

સુલતાન મુહમ્મદ તથાજને આસાવળ આવીને પડાવ નાંખ્યો. આસાવળમાં એને એક મહિનો રહેવું પડ્યું, કારણ સખત વરસાદને લીધે લડવાનું મુશ્કેલ હતું, અને લશ્કરના ઘોડાઓની સ્થિતિ પણ સારી નહોતી. બળવાખોર તઘીને આ સમાચાર પાટણમાં મળ્યા એટલે એ આસાવળ તરફ ચડાઈ કરવાને લશ્કર લઈને નીકળ્યો અને રસ્તામાં કડી પાસે મુકામ કર્યો. સુલતાનને આ સમાચાર

૧. આ શેખ મૂઈઝુદ્દીન અને મિરાતે અહમદીમાં શેખ મૂઈઝુદ્દીન નામનો સંત પાટણમાં થઈ ગયો-જેનું વર્ણન આગળ કરેલું છે-તેમાં કાઈ ગોટાળો લાગે છે. સંતની બાબતમાં અલ્લાહદીન ખીલજ સાથે એ પાટણ આવ્યો અને ત્યાંથી સુલતાન ભરૂચ ગયો એમ લખ્યું છે જે એક રીતે મુહમ્મદ તથાજ સાથે મળવું આવે છે. અલ્લાહદીન તો ગૂજરાતમાં આવ્યો જ નથી. આ બાબતમાં મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં સંતોના વર્ણનમાં ગોટાળો તો છે જ. છતાં વખતે મૂઈઝુદ્દીન નામના બે માણસો પણ સંભવે. સંત મૂઈઝુદ્દીનની પાછળ સુલમાન નામ લખેલું છે.

૨. તારીખે ફીરોઝશાહીમાં “કડા” Karra લખ્યું છે પણ કડી બંધબેસે છે, કડા નામે પણ ગામ છે પણ તે આધું રહી જાય છે.

પહોંચતાં જ સખત વરસાદની દરકાર કર્યા વગર પોતે લશ્કર લઈને કડી આવ્યો અને ખૂનખાર યુદ્ધ જમ્યું. તદ્દીએ પોતાના યોદ્ધાઓને બરોબર લડે તે માટે ખાસ દારૂ પાચો હતો તેથી તેઓ માયુ' મૂકીને લડ્યા; પરંતુ સુલતાનના હાથીના લશ્કર આગળ ન ફાવવાથી હાર્યા અને પાટણ તરફ પાછા નાહા. આમાં ધણા કેદીઓ પકડાયા અને સુલતાને તેમને મારી નાંખાવ્યા. સુલતાને મલીક યુસુફ બધાના પુત્રને લશ્કર આપી બળવાખોરની પાછળ મોકલ્યા. તદ્દી પોતે પાટણ આવી પોતાનું કુટુંબ અને થોડા વફાદાર અનુચરો સાથે લઈ કાઠિયાવાડ તરફ નાસી ગયો.^૧ સુલતાને પાટણ આવીને સહસ્રલિંગ સરોવરને કાંઠે બગીચામાં પડાવ નાંખ્યો. પાટણમાં થોડા દિવસના નિવાસ દરમિયાન એણે ગૂજરાતના વહીવટની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. ગૂજરાતના રજપૂત ઠાકોરો, રાણાઓ અને મંદિરના મહંતો આવીને સુલતાનને નમ્યા અને સુલતાનની સત્તા કબૂલ કરી શિરપાવ લઈ પાછા ફર્યા. તદ્દીના કેટલાક સરદારો માંડલ અને પાટડીના રાણાને આશરે ગયા હતા તેમને એ રાણાએ મારી નાંખી તેમનાં માથાં અને તેમની સ્ત્રીઓ વગેરેને સુલતાનની પાસે મોકલી આપ્યાં, અને આ સેવાના બદલામાં સુલતાને રાણાને શિરપાવ અને મોતીની માળાઓ આપી.^૨

પાટણમાં નિવાસ અને ગૂજરાતની વ્યવસ્થા

આ વખતે દક્ષિણમાંથી હસનગંધુ સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન બહમની નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠાના અને દોલતાબાદ સર કર્યાના સમાચાર આવ્યા અને સુલતાન બહુ જ ખિન્ન થયો.^૩

૧. એ જ પૃ. ૨૬૧. એમાં પાટણથી કંતબરાહી ગયો અને ત્યાંથી ગિરનાર બાજુ ગયો એમ લખ્યું છે. આ સ્થળ કયું તે નક્કી થયું નથી.

૨. એ જ પૃ. ૨૬૧.

૩. હસનગંધુએ દક્ષિણમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું તે આગળ જોઈ ગયા છીએ. આ સમાચાર સુલતાનને પાટણમાં મળ્યા.

એણે દિલ્હીથી શાહજહા કીરોઝ અને અહમદ અયાઝ વગેરે અમીરોને દોલતાબાદ મોકલવા ખોલાવ્યા પણ પછીથી ગૂજરાત-કાઠિયાવાડ બરોબર સર કરી તવીને પકડવાની ઇચ્છાથી દક્ષિણની ચડાઈનો વિચાર માંડી વાળ્યો.^૧ આ કારણથી સુલતાને ત્રણ ચોમાસાં ગૂજરાતમાં ગાળ્યાં.^૨ પાટડી અને માંડળમાં સુલતાન થોડો સમય રહ્યો હતો.

ઇતિહાસકાર ઝિયાઉદ્દીન બર્નીની શાશ્વી સલાહનો સુલતાને કરેલો ઇન્કાર

આમ મહારાજ્યમાં એક પછી એક અનેક દિશાએ ગરબડ થયા કરવાથી સુલતાન હવે નિરાશ થઈ ગયો હતો. આ વખતે એણે એક વાર તારીખે કીરોઝશાહીના કર્તા ઝિયાઉદ્દીન બર્નીને ખોલાવ્યો અને પોતાનું દિલ ખોલ્યું. એણે કહ્યું કે “મારું મહારાજ્ય રોગગ્રસ્ત બન્યું છે અને એને કોઈ જાતની દવા લાગુ પડતી નથી. કોઈ વૈદ્ય શિરોવેદના મટાડે તો તાવ ચડે, તાવ ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરે તો બીજું કોઈ દરદ થઈ આવે; આ પ્રમાણે મારા રાજ્યમાં પણ થાય છે. એક જગાએ બળવો શાંત થાય છે ત્યારે બીજી જગાએ જાગે છે. એક પ્રાંતમાં શાંત થાય છે તો બીજા પ્રાંતમાં નવો બળવો ઊભો થાય છે. આમ આખા રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા ચાલી રહી છે. ભૂતકાળના રાજાઓએ આવી વખતે શું કર્યું છે તે કહો.”^૩

બર્નીએ જવાબ દીધો કે “બધી રાજકીય મુશ્કેલીઓમાં જ્યારે લોકલાગણી વિરુદ્ધ થઈ જાય છે અને બધી જાતના લોકોનો વિશ્વાસ

૧. Illiot III, P. 261-62.

૨. સુલતાને ગૂજરાતમાં ત્રણ ચોમાસા ગાળ્યાં તેમાંનું પહેલું ઈ. સ. ૧૩૪૮ માં માંડલ ને પાટડીમાં ગાળ્યું અને બાકીનાં બે કાઠિયાવાડમાં ગાળ્યાં. એમાંનું એક ચોમાસું ગિરનાર પાસે જૂનાગઢમાં ગાળ્યું હતું. Illiot III, P. 263.

૩. તારીખે કીરોઝશાહી. Illiot III, P. 262-63.

ચાલ્યો જાય છે ત્યારે એ મુશ્કેલી બહુ જ ભારે થઈ પડે છે.^૧ અસહનના રાજ્યો, જ્યારે લોકોનો વિશ્વાસ ગુમાવ્યો છે એમ સમજતા, ત્યારે કોઈ લાયક વારસને ગાદી આપીને પોતે નિવૃત્ત થઈ જતા અને રાજ્યના વહીવટમાં માથું મારતા નહિ. કેટલાક રાજ્યો ડાહ્યા પ્રધાનોને વહીવટ સોંપી પોતે મોજમઝામાં સમય ગાળતા. આ રીતે પ્રજા જે વેર લેવાની તીવ્ર લાગણી ન ધરાવે તો રાજ્યની મુશ્કેલીઓ ધીમે ધીમે દૂર થતી.” આ શાણી શિખામણ સુલતાનને ગળે ઊતરી નહિ. એણે કહ્યું કે “હું શાહજહાદ ફીરોઝ, અહમદ અયાઝ વગેરેને વહીવટ સોંપીને યાત્રાએ જઈ શકું; પરંતુ હાલ તો હું પ્રજા સાથે રીસે ભરાયો છું. હું લોકલાગણી જાણું છું અને પ્રજાનાં દુઃખો પણ જાણું છું. પણ હું તેનો જે રસ્તો કાઢું છું તેની કોઈ અસર થતી નથી. તેથી મારી સામે થનાર માટે મારી પાસે એક જ રસ્તો છે અને તે તરવાર.”^૨

ગિરનારનો કિલ્લો સર કર્યો

આગળ જોયું તેમ તથી કાઠિયાવાડ બાજૂ ગયો હતો તે હવે જૂનાગઢના રા'ને આશરે રહ્યો હતો. સુલતાને કાઠિયાવાડમાં ચડાઈ કરી ત્યારે રા'ખેંગારને બાદશાહી લશ્કરના બળની ખબર પડી જવાથી એણે તથીને કેદ કરીને બાદશાહને સોંપી દેવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ આ વાતની જાણ તથીને વહેલી પડી જવાથી તે સિંધ તરફ નાસી ગયો અને ઠંઠાના જામને આશરે જઈને રહ્યો. સુલતાને જૂનાગઢ ઉપર ચડાઈ કરી ગિરનારનો કિલ્લો સર કર્યો. અને રા'ખેંગાર નાસી જતાં પકડાયો અને કેદ થયો. આ વર્ષાઋતુ સુલતાને જૂનાગઢમાં ગાળી મુલકની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. દરિયા કિનારાનાં સ્થળો તાબે

૧. એ જ પૃ. ૨૬૩. ‘of all political ills, the greatest and most dire, is a general feeling of aversion and a want of confidence among all ranks of the people.’

૨. એ જ, પૃ. ૩૬૩.

કર્ચા, અને કાઠિયાવાડના ઠાકોરો ને રાણાઓ સુલતાનને નમ્યા.^૧ સુલતાને પોતાના તરફથી સોરઠનો વહીવટ કરવા જૂનાગઢમાં એક મહેતો નીમ્યો.^૨

ગોંડલમાં નિવાસ

જૂનાગઢ અને ગિરનાર સર કર્યા પછી સુલતાન મુહમ્મદે ઈ. સ. ૧૩૫૦ નું, ત્રીજું ચોમાસું પણ ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં ગાળ્યું. આ વખતે બાદશાહી નિવાસ ગોંડલમાં રહ્યો, અને તખ્તિયત તાવથી બગડવાથી આ નિવાસ પ્રમાણમાં લાંબો પણ થયો. આ વખતે દિલ્હીથી મલીક કમ્પીરના મરણના સમાચાર આવવાથી એના મનને આઘાત લાગ્યો. એણે અહમદ અયાઝ અને મલીક મકબુલને લશ્કર સાથે દિલ્હીનો વહીવટ જોવા મોકલ્યા, અને પોતાની મોટી બહેન ખુદાવંદ જાદાને, અને મખદુમજાદા તથા ખીજા મુરખખીઓ અને વિદ્વાનોને પણ ગોંડલમાં તેડાવ્યા. કેટલાક અમીરોનાં કુટુંબોને પણ ગોંડલમાં ખોલાવ્યા.^૩ આ નિવાસ દરમિયાન સુલતાને કાઠિયાવાડમાં કેટલાંક કાંઠાનાં રથજો કબજે કર્યા અને પીરમના પ્રખ્યાત મોખડાણ ગોહેલને હરાવ્યો.^૪

હઠા તરફ પ્રયાણ

હવે સુલતાને તઘીની પાછળ સિંધ જવા માટે નિશ્ચય કર્યો. માંદગીમાંથી ઊઠ્યા પછી બરોબર શક્તિ આવી નહોતી છતાં પણ એની હિંમત અમાપ હતી. દિલ્હીથી આવેલા અમીરો અને સગાઓ સાથે સારું લશ્કર આવી પહોંચ્યું હતું. કાઠિયાવાડથી સિંધમાં જઈ સિંધુ નદી તરીને હઠા જવા માટે દીબાલપુર, ઉછ, શિવિસ્તાન, અને

૧. એજ, પૃ. ૨૬૩-૬૪.

૨. મિગતે અહમદીનો તરજુમો કરતાં સર ક્લાઈવ બેલી (Baily's Gujarat, P. 55-Note) લખે છે કે મૂળ ફરસીમાં મહત્તા શબ્દ છે તે ઉપરથી સોરઠના વહીવટ સામે હિંદુ સૂબો નીમેલો હોવો નોઈએ.

૩. તારીખે ફીરોઝશાહી. Illiot III, P. 254.

૪. ફોર્સની રાસમાળામાં આ વર્ણન આપેલું છે તે આગળ નોંધું. મુસલમાન ઇતિહાસકારો આ બાબત કંઈ લખતા નથી.

સુલતાનથી અનેક નૌકાઓ પણ આવી હતી. ફરધનના સુલતાન તરફથી મધ્ય એશિયામાંથી અલતુન બહાદુર નામનો અમીર પાંચ હજાર ઘોડેસવારના મોગલ લશ્કર સાથે મદદ માટે આવી પહોંચ્યો હતો. આ બધા સાથે સુલતાન મુહમ્મદે સિંધુ નદી ઓળંગી અને નગર ઠઠાના સુમડાઓને અને તેમનો આશ્રય લઈ બેઠેલા બળવાખોર તઘીને હરાવવા પ્રયાણ કર્યું.^૧

મુહમ્મદ તલધખતું મરણ

આ સવારી ઠઠાથી ત્રીસ કોશ દૂર હતી એવામાં સુલતાનની તબિયત ફરી બગડી. એણે મુહર્રમ માસની દસમી તારીખનો ઉપવાસ કર્યો હતો અને તેના પારણા કરતી વખતે માછલી ખાધી તે તેને સહી નહિ, અને તાવ આવ્યો. આમ છતાં વહાણમાં સિંધુ નદીમાં ઠઠા તરફ પ્રયાણ ચાલુ રાખ્યું અને ઠઠા હવે માત્ર ચૌદ કોશ દૂર રહ્યું; પણ સુલતાનની તબિયત વધારે બગડતી ગઈ. લશ્કર તે સુમડાઓને અને તઘીને હરાવી ઠઠા સર કરવા તલપાપડ થઈ રહ્યું હતું; પરંતુ સુલતાનની તબિયત બેઈને હિંમત હારી ગયું. લશ્કરી-ઓને પણ પોતે દિલ્હીથી અને પોતાનાં કુટુંબીજનોથી હજાર માઈલ દૂર હતા, અને આ રણભૂમિમાં પોતાની દશા પણ સુલતાનના જેવી થાય એવો ડર લાગ્યો; અને લડવાને બદલે ધર તરફ જવાનો વિચાર કરતા ઢીલા બની ગયા. રાજ ઢીલો થતાં આખું લશ્કર ઢીલું અને એવું હિંદના ઇતિહાસમાં અનેક વાર બન્યું છે તેમ બન્યું. તા. ૨૧ મુહર્રમ હિ. સ. ૭૫૨-તા. ૨૦ માર્ચ ૧૩૫૧, નગર ઠઠાની નજીક, સિંધુ નદીને કાંઠે આ મહાન પણ વિચિત્ર સુલતાને આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો. અકબરના સમયનો ઇતિહાસ બદૌની લખે છે તેમ ‘સુલતાન લોકોથી છૂટ્યો અને લોકો સુલતાનથી છૂટ્યાં.’^૨ આમ હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમ ઇતિહાસમાં પ્રકૃતિના એક વિલક્ષણ મિશ્રણ-વાળા બાદશાહનો અંત આવ્યો.

૧. તારીખે ફીશાહશાહી. Illiot III. P. 164.

૨. બદૌની મનતુખ બુત્તવારીખ-ઇએજ તરન્નુમે. (Ranking)

પ્રકરણ ૧૪ મું

સુલતાન ફીરોઝશાહ તઘલખ

ફીરોઝશાહ તઘલખ - એનું ચારિત્ર્ય

મુહમ્મદ તઘલખને પુત્ર નહોતો, એટલે એની પછી એણે યુવરાજ તરીકે નીમેલો એનો ભત્રીજો ફીરોઝશાહ તઘલખ તા. ૨૪ મુહર્રમ ૭૫૨-ઈ. સ. ૧૩૫૧-૨૩ માર્ચમાં ગાદીએ આવ્યો. લસ્કર અને ખીજા બધા અમીરોએ ગાદીને માટે એને પસંદ કર્યો.^૧ સુલતાન ફીરોઝશાહમાં ધણા સારા ગુણ હતા. એણે રાજ્યની મહેસૂલને લગતા કેટલાક સુધારા અને સારા કાયદા કર્યા. પહેલાંના સુલતાનોના સમયમાં મહેસૂલને અંગે રૈયતને જે ત્રાસ પડ્યો હતો તે બધો કાયદા કરીને દૂર કર્યો અને અમલદારોને તે પ્રમાણે વર્તવા અને ઠરાવથી વધારે મહેસૂલ ન લેવા સખ્તાઈ કરી.^૨ પોતાને માટે કે રાજ્યને માટે કાપડ વગેરે જે કાંઈ જોઈએ તે પૈસા આપી ખરીદ કરવું એવા હુકમ કર્યા અને એના રાજ્યમાં પ્રગ્ન પૈસેટકે સુખી થઈ.^૩ અદલાહિદીનના વખતમાં અનાજ વગેરેના ભાવનું નિયમન કરવા કાયદા થયા હતા, પણ સોંધવારી થઈ નહોતી. મુહમ્મદ

૧. તારીખે ફીરોઝશાહી-ઝિયાઉદ્દીન બર્ની. Elliot III. P. 266-67 અને શમ્સે સિરાજ અફીફૂત તારીખે ફીરોઝશાહી-એ જ. પૃ. ૨૭૭-૭૮.

૨. શમ્સે સિરાજફૂત ફીરોઝશાહી. એ જ. પૃ. ૨૮૯-૯૦. શમ્સે સિરાજ અફીફૂ લખે છે કે પહેલાં મહેસૂલ એટલી અને એવી રીતે વસૂલ થતી કે ધણી વાર એક ગાય સિવાય કાંઈ ખેડૂત પાસે રહેવું નહિ.

૩. એ જ પૃ. ૨૯૦ અને પૃ. ૩૪૪-૪૫. ધર્મ આઠ જિતલના મણ અને ચણા ચાર જિતલના મણ હતા. જિતલ કયો સિક્કો એ સમજવું નથી.

તથા પાનના વખતમાં તે પુષ્કળ મોંઘવારી અને દુકાળો પડ્યા હતા; પણ ફીરોઝશાહના વખતમાં સારી વ્યવસ્થાને લીધે દેશમાં મોંઘવારી કાયમ રહી. અનાજની પેઠે બીજી વસ્તુઓ પણ મોંઘી હતી. એને બાગ-બગીચાનો પણ ધણો શોખ હતો. બેકાર માણસોને કામ અને રોજી આપવામાં એ ખાસ અંગત કાળજી રાખતો.^૧ એ દાનશીલ હતો અને તે માટે એણે દીવાને ખૈરાત નામનું ખાસ ખાતું રાખ્યું હતું.^૨ ગરીબ લોકોને માટે રાજ્યને ખર્ચે દવાખાનાં કાઢ્યાં હતાં અને એમાં અન્ન પણ મફત આપવામાં આવતું.^૩ એ ન્યાયપ્રિય હતો અને એની મુખ્યવસ્થાથી લોકો પહેલાંના સુલતાનોનો ત્રાસ વીસરી ગયા.

એના રાજ્યમાં હિંદુઓ

પરંતુ આ બધા ગુણ સાથે એનામાં કેટલીક ખામીઓ પણ હતી. એની હિંદુ પ્રજા સાથેના વર્તાવમાં એ સમતુલા જાળવી શક્યો નહિ. એ ધર્મચુસ્ત મુસલમાન હતો. પહેલાંના બાદશાહો પોતાના ખાનગી ઓરડાઓમાં સુંદર ચિત્રો રાખતા તે રિવાજ એણે ધર્મ વિરુદ્ધ હોવાથી બંધ કર્યો. માત્ર બાગબગીચાનાં ચિત્રો જ રાખવામાં આવતાં.^૪ હિંદુઓ ઉપર જિઝ્યા વેરો નાખવામાં આવ્યો હતો પણ પહેલાંના બાદશાહો બ્રાહ્મણો પાસે એ વેરો લેતા નહોતા. ફીરોઝશાહે બ્રાહ્મણો હિંદુ ધર્મના નેતા છે એમ કહીને તેમની પાસે વેરો લેવાનું ઠરાવ્યું. આ જાહેરાત સાંભળીને બ્રાહ્મણોએ ભેગા થઈને બાદશાહને અરજ કરી કે બ્રાહ્મણો પાસેથી આજ મુઘી કાઢ એ વેરો લીધો

૧. એ જ પૃ. ૩૫૫, બેકારને પોતાની પાસે લાવવાનો કોટવાલને હુકમ હતો.

૨. એ જ પૃ. ૩૬૧.

૩. એ જ પૃ. ૩૬૧, આ દવાખાનાને 'શિફાખાના' (Shifa Khānā) કહેતા. શમ્સે સિરાજ અફઝી લખે છે કે સુલતાન માંદા માણસો તરફ બહુ દયાળુ હતો.

૪. એ જ. પૃ. ૩૬૨-૬૩.

નથી; અને જે જિઝ્યા વેરે માફ^૧ કરવામાં નહિ આવે તો બધા બ્રાહ્મણો મહેલ સામે અગ્નિપ્રવેશ કરીને મરી જશે; પરંતુ આ ધમકીની કાંઈ અસર મુસલતાન ઉપર થઈ નહિ. છેવટે બ્રાહ્મણોએ મહેલની સામે ખેસીને સત્યાગ્રહ કર્યો અને ઘણા દિવસ સુધી ઉપવાસ કર્યો, જેથી ઘણા તો મરવા જેવા થઈ ગયા; પરંતુ એથી પણ મુસલતાનનું મન પીગળ્યું નહિ. છેવટે ખીમ્મ હિંદુઓએ બ્રાહ્મણોને સમજાવ્યા અને વેરે તેમના વતી પોતે આપવા કહ્યું. આમ થવાથી આ સત્યાગ્રહ અંધ રહ્યો; અને બ્રાહ્મણોએ છેવટે ખીમ્મ કરતાં પોતાની પાસેથી ઓછા પ્રમાણમાં વેરે લેવાની બાદશાહને અરજ કરી અને તે અરજ એણે માન્ય રાખી.^૨ એક વખત એક મંત્રશાસ્ત્રી બ્રાહ્મણને જીવતો બાળી મૂકવાનો દાખલો પણ નોંધાવેલો છે.^૩

૧. રામ્સે સિરાજ અફીફૂન તારીખે ફીરોઝશાહી. Illiot III. P. 365-૬૬. એ જમાનામાં ઉપવાસ અને સત્યાગ્રહનો આ દાખલો રસમય છે. પહેલાંના બાદશાહોના વખતમાં બ્રાહ્મણો ઉપર જિઝ્યા વેરે નહોતો તે પણ સૂચક છે. જિઝ્યા વેરે એ લશ્કરમાં ન જોડાનાર દરેક ઉપરનો વેરો-પછી તે ગમે તે જાતિનો હોય-એમ કેટલાક મુસલમાન વિદ્વાનોનું કહેવું છે. હિંદુઓ પણ મુસલમાન રાજ્યકર્તાના લશ્કરમાં જોડાતા હતા અને બિનલશ્કરી મુસલમાન પાસેથી આ વેરે લેવાનું જાણવામાં આવ્યું નથી. કદાચ લશ્કરમાં જોડાનાર હિંદુ પાસેથી ન લેવાતો હોય. સામાન્ય રીતે હિંદુઓ પાસેથી જ આ વેરે લેવાતો.

૨. એ જ પૃ. ૩૬૫-૬૬. આ સત્યાગ્રહમાં બ્રાહ્મણો ન ફાળ્યા, સત્યાગ્રહના પ્રાચીન અને પૌરાણિક કાળના આવા દાખલાઓ જોતાં એમ જણાઈ આવે છે કે સત્યાગ્રહ સફળ થાય તે માટે ઘણે ભાગે સત્યાગ્રહ કરનારા બંને પક્ષો વચ્ચે કોઈ જાતની સમાન ભૂમિકા જોઈએ. પછી તે ભૂમિકા સમાન હોય કે જાતની હોય, સમાન ધર્મની હોય, કે છેવટે લાંબા સમયના સહવાસની હોય. એમાંનું કાંઈ પણ ન હોય તો સત્યાગ્રહ સફળ થવો મુશ્કેલ બને છે.

૩. એ જ પૃ. ૩૬૫. આ બ્રાહ્મણને બાળેલો તે રામ્સે સિરાજ અફીફૂન નજરે નેચેલું. ઝિયાઉદ્દીન બની કરતાં ફીરોઝશાહની હકીકત આ લેખકે વધારે ઝીણવટથી લખી છે.

સુલતાન ફીરોઝે પોતાનું એક 'દૂંકું' આત્મચરિત લખ્યું છે.^૧ એમાં એ નિખાલસ રીતે કબૂલ કરે છે કે હિંદુઓને હિંદુ તરીકે એ સન્ન કરતો નહિ, પણ મૂર્તિપૂજનો નાશ કરવા મંદિરો તોડી નાંખતો અને તેની જગ્યાએ મસ્જિદો બનાવતો.^૨ હિંદુઓનાં ધાર્મિક પુસ્તકો બાળી નાંખવાનો હુકમ પણ એણે કરેલો.^૩ મુસલમાન ધર્મની વિરુદ્ધ એક પંથનો ફેલાવો કરનાર એક શેખ જે અન માહરનો શિષ્ય હતો, અને જેનો પંથ ગૂજરાતમાં હતો, તેનો પણ એણે પકડીને સન્ન કરી, એના પુસ્તકને બાળી નાંખાવ્યું.^૪ સુલતાન પોતે જ લખે છે કે જિઝ્યા વેરો નાંખવાથી ઘણા લોકો મુસલમાન બન્યા, અને વેરામાંથી બચવા ઉપરાંત ઈનામ અને માન મેળવ્યું.^૫

સુલતાન ફીરોઝશાહ તથાલખે સાડત્રીસ વર્ષ જેટલું લાંબું રાજ્ય કર્યું એમાં ગૂજરાતને લગતા ખાસ મોટા બનાવો બન્યા નથી. ઉપર વર્ણન કરેલા બનાવો સ્પષ્ટ રીતે દિલ્હીની આસપાસ બનેલા છતાં તે સુલતાનના ચારિત્ર્ય અને સ્વભાવને લગતા હોવાથી, અને એ જમાનામાં રાજ્યની આબાદી રાજ્યકર્તાના અંગત ચારિત્ર્ય ઉપર આધાર રાખતી હોવાથી, અત્રે આપવા યોગ્ય ધાર્યા છે. સુલતાનના

૧. એનું નામ કુતુબાતે ફીરોઝશાહી છે. ઇલિયટ ભાગ ૩૯ માં પૃ. ૩૭૫૪ એનો તરજુમો કર્યો છે.

૨. એ જ પૃ. ૩૮૦-૮૧.

૩. એ જ. પૃ. ૩૮૧.

૪. એ જ પૃ. ૩૭૬-૮૦. ફીરોઝશાહ લખે છે કે આ શેખ “હું ઈશ્વર છું” એમ કહેતો અને તેના શિષ્યો “તમે જ છો, તમે જ છો” એમ જવાબમાં કહેતા.

૫. એ જ પૃ. ૩૮૬. ઝિયાઉદ્દીન બની વગેરે ઇતિહાસ લેખકો અલ્લાઉદ્દીનના માનીતા મલીક કાકુર માટે ખરાબ લખે છે ન્યારે ફીરોઝશાહ એને બુદ્ધિમાન અને ડાહ્યો વજર હતો એમ લખે છે. ફીરોઝશાહે મલીક કાકુરની કબજની મરામત કરાવી. (પૃ. ૩૮૪)

લાંબા રાજ્યકાળમાં એની નીતિની અસર ગૂજરાત ઉપર થઈ ન હોય એમ માનવાને કારણ નથી.

સિંધ ઉપર ચડાઈ

ગાદીએ આવ્યા પછી લગભગ બાર વર્ષે ઈ. સ. ૧૩૬૨ માં સુલતાને સિંધમાં ઠંઠાના જામ ઉપર ભારે ચડાઈ લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને આગળની એક વખતની પોતાની પીછેહઠતું વૈર લેવા ધાયું. એક મોટું લશ્કર તૈયાર કરવામાં આવ્યું, જેમાં નેવું હજાર ઘોડેસવાર અને ૪૮૦ હાથીઓ હતા. આ લડાઈમાં શત્રુને હરાવતા પહેલાં જ રોમ અને દુકાળ જણાવા લાગ્યા. રોમ સુલતાનના ઘોડાઓને ખાસ લાગુ પડ્યો અને લગભગ પોણા લાગ ઉપરના ઘોડા મરણ પામ્યા. અનાજ પણ ખૂબ મોંઘું થઈ ગયું. સુલતાને પોતાના સલાહકારોને ખોલાવી મંત્રણા કરી, અને ગૂજરાત તરફ જઈને લશ્કરને ફરીથી સજ્જ કરવા નિશ્ચય કર્યો.^૧

ગૂજરાત આવતાં પડેલી વિપત્તિઓ

પરંતુ હજી લાગ્ય સવળું નહોતું. ગૂજરાતનો રસ્તો ખતાવનારા ભોમિયાઓએ દગો કરીને અવજો રસ્તો ખતાવ્યો અને લશ્કરને કચ્છના રણમાંથી દોરવા માંડ્યું. દુકાળને લીધે અનાજ એટલું મોંઘું થઈ ગયું હતું કે એક શેર અનાજ એકથી એ ટંકામાં મળતું,^૨ અને તદ્દન ખૂટી પડ્યું હતું. લશ્કરને મરેલાં જનાવરોનું સડેલું માંસ ખાવું પડતું અને ચામડાં ઉકાળીને પણ પીવાં પડતાં. માણસો છેક નિરાશ થઈ ગયાં અને દરેકને અંતકાળ પાસે આવતો દેખાયો.

૧. શમ્સ સિરાજકૃત તારીખે ફીરોઝશાહી. Illiot III, P. 324-25.

૨. એ જ પૃ. ૩૨૪. એ લેખક આગળ જણાવી ગયો છે કે સુલતાન ફીરોઝના વખતમાં અનાજ સસ્તું હતું અને ચણા તો ચાર જિતલના શેર મળતા. આ ઉપરથી આ વખતે અનાજ ખારથી સોળગણું મોંઘું થઈ ગયું હતું એમ સમજાય છે.

ઘોડાઓ મરી જવાથી મોટા મોટા ખાન અને મલીકાને પગપાળા ચાલવું પડ્યું હતું. પગે ચાલવાથી, ખાવાપીવાનું ન મળવાથી, અને રણની ભયંકરતાથી તેમજ ધરથી ને સર્ગાવહાલાંથી બહુ દૂર હોવાથી દરેક જણ છેક કંટાળી ગયા હતા. પાણી એટલું બધું ખારું મળતું કે જલ ઉપર મૂકતાં જ તે ડરી જતું. આ ખારા રણમાં લાવવા માટે બાદશાહે એક ભોમિયાને ગરદન માર્યો. બીજાઓને હુકમ કર્યો કે મીઠું પાણી ગમે ત્યાંથી લાવો અને સારા મુલકમાં તુરત જવાબ એવો રસ્તો બતાવો. ઘણી મુશ્કેલીએ થોડું પાણી મેળવી શકાયું.^૧ આ ખારું રણ પસાર થયા પછી પણ એવું વેરાન બીજું રણ આવ્યું કે ત્યાં એક પક્ષી પણ ઊડે નહિ, કે એક તણખલું પણ ઊગે નહિ. છ મહિના આમ રણમાં ઘણા દુઃખમાં પસાર કર્યા પછી આખરે ગૂજરાતની ભૂમિ આવી.^૨ છ મહિના સુધી સુલતાનના અને લશ્કરના કાંઈ પણ સમાચાર ન મળવાથી પાટનગરમાં ઘણી ચિંતા થવા લાગી અને લશ્કર આખું નાશ પામ્યું છે એમ સંદેહ પડવા લાગ્યો. આ વખતે ખાનજહાન ઝફરખાને સમયસૂચકતાથી વ્યવસ્થા જાળવવાથી રાજ્યમાં ખાસ ઉત્પાત થયો નહિ.

અમીર હુસેન સૂબો

સુલતાન ગૂજરાતમાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે અમીર મીરાંનો પુત્ર અમીર હુસેન ગુજરાતનો સૂબો હતો, અને એને નિઝામુલ્મુલ્ક, મત્રીક ઉસ્શર્ક, અને નેકનામ એવા ઇલકાઓ હતા. એ હોશિયાર વહીવટદાર ગણાતો હતો; પણ સુલતાન એના ઉપર ક્રોધે ભરાયેલો હતો. એણે સુલતાનને સિંધમાં અને રણમાં કાંઈ મદદ ન મોકલી અને લશ્કરની મોટી ખુવારી થઈ તે માટે સરળ રીતે જવાબ માંગ્યો અને એને

૧. એ જ પૃ. ૩૨૫. આગળ પૃ. ૩૨૬ માં લેખક લખે છે કે સુલતાને પ્રાર્થના કરી એટલે આકાશમાં વાદળાં આવ્યાં અને વરસાદ પણ પડ્યો તેથી મીઠું પાણી પુષ્કળ મળ્યું. આ કેટલે અંશે સત્ય હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

૨. એ જ પૃ. ૩૨૫.

હોદા ઉપરથી બરતરફ કર્યો. ૧

ફીરોઝ તથાજન ગૂજરાતમાં

આ વખતે (ઈ. સ. ૧૩૬૩) આખું ચોમાસું સુલતાને ગૂજરાતમાં લશ્કરની વ્યવસ્થામાં અને નવું લશ્કર ઊભું કરવામાં, ધણા ઘોડા નાશ પામ્યા હોવાથી નવા ઘોડાઓ મેળવવામાં, દુઃખી થયેલા લશ્કરીઓને અને એમના કુટુંબીઓને રાજ્યની તિબ્બરીમાંથી પૈસાની મદદ કરવામાં ગાળ્યું. આ બધી તૈયારી કરી એને ઠઠા ઉપર ફરીથી સફળ હુમલો કરવાનો વિચાર હતો. દિલ્હીથી ખાનજહાને પણ લશ્કર અને સરંજામ મોકલી આપ્યો. સુલતાને ગૂજરાતની આખી આવક જે એ કરોડ ટંકા જેટલી હતી તે બધી આ નવું લશ્કર વ્યવસ્થિત કરવામાં વાપરી. ૨

ઝફરખાન, અને તેના પુત્રની સૂઆગીરી

હવે સુલતાને ઠઠા તરફ પ્રયાણ કરવાનું નક્કી કર્યું તે વખતે દક્ષિણમાં દૈલતાબાદથી હસનગંગુના જમાઈ બહેરામખાન તરફથી સમાચાર આવ્યા કે તેની અને હસનગંગુના પુત્રની વચ્ચે તકરાર પડી છે અને સુલતાન પોતે જ આવીને દૈલતાબાદની ગાદી લઈ શકે છે; પરંતુ સુલતાને ઠઠા જવાનું પસંદ કર્યું. ગૂજરાતની સૂબેદારી માટે પહેલાં એણે મલીક નાયબ બારબકને પસંદ કર્યો; પણ પછી એની અને ઝફરખાનની પસંદગીમાં કંઈ સારી, અને એ બેમાં ઈશ્વરી પસંદગી કોના ઉપર ઊતરે છે તે જોવા માટે કુરાનેશરીફમાં શુકન જોતાં પસંદગી ઝફરખાન ઉપર ઊતરવાથી, ઝફરખાનને ગૂજરાતનો સૂબો નીમી, ૩ સુલતાન ઠઠા તરફ ઊપડયો. આ ઝફરખાન ૪ બંગાળના

૧. શમ્સે સિરાજ અરીફકૃત તારીખે ફીરોઝશાહી. III: 102 III, P. 326-27.

૨. એ જ પૃ. ૩૨૭-૨૮.

૩. એ જ પૃ. ૩૨૯.

૪. ગૂજરાતમાં ઝફરખાન નામના ત્રણ સૂબા થઈ ગયા. પહેલા અહ્મદીનના ગૂ. સાં. ઇ. ૧૨.

સોનાર ગામના સુલતાન ફખરુદ્દીનનો જમાઈ થતો હતો, અને બાદશાહતનો મોટો અમીર હતો, અને બંગાળથી નાસીને દિલ્હી આવતાં સુલતાન ફીરોઝે એનો સત્કાર કર્યો હતો. એના ગૂજરાતના વહીવટની ખાસ હકીકત મળતી નથી. એ ઈ. સ. ૧૩૭૧-૭૨ માં ગુજરી ગયો અને એના પુત્ર દરિયાખાનને એનો ઇલકાબ આપીને ગૂજરાતનો સૂબો નીમ્યો; પરંતુ એને બદલે ખરો વહીવટ એના નાયબ શમ્સુદ્દીન અનવરખાને કર્યો.^૧

શમ્સુદ્દીન દામધાની સૂબો

પરંતુ આ સૂબાનો વહીવટ લાંબો સમય ટક્યો નહિ. ઈ. સ. ૭૭૮ (ઈ. સ. ૧૩૭૬)માં ગૂજરાતની મહેમુલ ખૂબ ઘટી ગઈ. તે ઉપરથી શમ્સુદ્દીન દામધાની નામના અમીરે, દર વર્ષે ચાલીસ લાખ ટંકા રોકડા, એકસો હાથી, બસો આરબ ઘોડા, હિંદુઓ અને હબસીઓ મળીને ચારસો ગુલામો, દિલ્હી મોકલવાની કપૂલાત આપી; પરંતુ બાદશાહે ન્યાયની ખાતર ઝફરખાનના નાયબ શમ્સુદ્દીન અનવરખાનને^૨ પુછાવી જોયું કે આ શરત તેને કપૂલ છે કે નહિ.

ગૂજરાતના સૂબાએ આ શરત અશક્ય છે એમ જવાબ દીધાથી સુલતાને શમ્સુદ્દીન દામધાનીને ગૂજરાતનો સૂબો નીમ્યો.^૩

પુત્ર સુલતાન મુબારકના વખતમાં મલીક દીનાર ઝફરખાન; ખીજે ઉપર કહ્યો તે સોનાર ગામનો ઝફરખાન, અને ત્રીજે આગળ ઉપર આવશે તે વજીર હલ્લુકનો પુત્ર ઝફરખાન જે પાછળથી સુલતાન મુઝફ્ફરખાન નામથી ગૂજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતના સ્થાપક થયા હતા.

૧. પ્રો. કોમ્પેરિયેટને અંગ્રેજીમાં લખેલા ઇતિહાસ, પૃ. ૪૫.

૨. આ શમ્સુદ્દીન અનવરખાનનું નામ તારીખે મુબારકશાહી (Illiot III, P. 12)માં મલીક ઝિયાઉલ્લુક મલીક શમ્સુદ્દીન અબુરની એવું આપેલું છે.

૩. તારીખે મુબારકશાહી (Illiot IV. P. 12-13). ચહયાબીન અહમદશ્ચત વધારા માટે જુઓ Boni. gaz. I, part I, P 231, અને Baily's Gujarat, P. 58.

હવે શમ્સુદ્દીન દામધાની પોતે કબૂલેલી શરત પાળી શક્યો નહિ એટલે એણે બળવો કરવાનો નિયાર કર્યો. પોતે ધારેલી મહેસલની રકમ ભલી કરવા માટે એણે ગૂજરાતમાં બુદ્ધિમંત્રી પઠાવ કરવા માંડ્યો, અને તેથી પ્રજા તેની વિરુદ્ધ થઈ ગઈ હતી. પરદેશી અમીરો—અમીરાનેસદહ—જેમણે મુહમ્મદ તથાલખ સામે બળવો કર્યો હતો—એમાંથી બાકી રહેલા અમીરોએ પણ આ બુદ્ધિમંત્રી સામે સક્રિય વિરોધ કર્યો. આ બધા સમાચાર મળવાથી સુલતાને પણ ગૂજરાતમાં લશ્કર મોકલ્યું અને ગૂજરાતના લોકો ઠાકોરો અને પરદેશી અમીરો જેમના ઉપર સૂબાએ બુદ્ધિમંત્રીઓ હતા, તેમની મદદથી દામધાનીને હરાવી મારી નાંખ્યો અને એનું માથું દિલ્હી મોકલી આપ્યું.^૧

દામધાનીના મરણ પછી મલીક મુકર્રા સુલતાનીને ફરહત ઉદ્ભવેલો ઇલકાબ આપીને ગૂજરાતનો સૂબો નીમ્યો. એનો બીજો ઇલકાબ રાસ્તીખાન હતો.^૨ અમીરની સૂબાગીરી ઈ. સ. ૧૩૭૭ થી ૧૩૮૨ સુધી લગભગ પંદર વર્ષ સુધી રહી. આ વખતે બાદશાહ ફીરોઝશાહ તથાલખ વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો. એના અમલના છેલ્લા વર્ષમાં એક મલીક યાકુબનો સિકંદરખાનને ઇલકાબ આપીને ગૂજરાતની સૂબાગીરી ઉપર મોકલવામાં આવ્યો હતો.^૩ પણ ફરહત ઉદ્ભવેલ રાસ્તીખાને અમીરાનેસદહની મદદથી એને હરાવી મારી નાંખ્યો.^૪ ફરહત ઉદ્ભવેલ સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતો હતો એમ પણ કહેવાય છે. એણે હિંદુઓ સાથે સારાસારી રાખી હતી અને હિંદુ ઠાકોરો અને રાજાઓ એની મદદે હતા. આથી કેટલાક ચુસ્ત મુસલમાન અમીરોએ બાદશાહને ફરિયાદ પણ કરી હતી કે મૂર્તિપૂજને

૧. તારીખે મુબારકશાહી. પૃ. ૧૩. આમાં અમીરાનેસદહ તરીકે મલીક શેખુદ્દીન કબૂલેલી નામ આપ્યું છે.

૨. એ જ પૃ. ૧૪.

૩. એ જ પૃ. ૧૬.

૪. એ જ પૃ. ૧૬. અહીં મલીક મુકર્રાને ખંભાતનો અમીર કહ્યો છે.

દયાવી દેવાને બદલે આ સૂબો ઉત્તેજન આપે છે.^૧ આમ બધા જ ચુસ્ત મુસલમાન અમીરો અને સરદારો એની સામે થઈ ગયા, અને એ જમાનો પણ ચુસ્ત ધર્માધિતાનો હતો.

સુલતાન ફીરોઝનું મરણ અને તે પછી બે બાદશાહો

હવે હિ. સ. ૭૯૦, રમજન તા. ૧૮, ઈ. સ. ૧૩૮૮ તા. ૨૬ સપ્ટેમ્બરમાં સુલતાન ફીરોઝશાહ તખલખ મરણ પામ્યો. એના અમીરોએ એના પૌત્ર ગિયાસુદ્દીન તખલખને ગાદીએ બેસાડ્યો પણ એનું રાજ્ય લાંબો વખત રહ્યું નહિ. મુહમ્મદ તખલખ બીજો, જેને ફીરોઝે થોડો વખત વારસ ઠરાવ્યો હતો, તેને ગિયાસુદ્દીન સાથે યુદ્ધ થયું તેમાં તે હાર્યો, પણ ગિયાસુદ્દીન મોજમજહમાં પડી ગયો હતો. તેને હિ. સ. ૭૯૧, ઈ. સ. ૧૩૮૯ માં મલીક રુકનુદ્દીન નાયબે મારી નાખ્યો. આમ છ મહિના એનું રાજ્ય રહ્યું. એની પછી સુલતાન ફીરોઝના બીજા પુત્રનો પુત્ર અબુબકર ગાદીએ આવ્યો, એની અને મુહમ્મદ તખલખ બીજા વચ્ચે પણ લડાઈ ચાલ્યા જ કરી અને એમાં છેવટે મુહમ્મદ હત્યો અને અબુબકરને એણે કેદ કર્યો.^૨

ઝફરખાન બિન વજીહ ઉલમુલ્કની સૂબાબરી

અને અહમદશાહનો જન્મ

મુહમ્મદ તખલખ બીજાના વખતમાં ફરહત ઉલમુલ્ક રાસ્તીખાને ગૂજરાતમાં બળવો કર્યાનાં સમાચાર દિલ્હી પહોંચ્યા અને આગળ જણાવી તે ફરિયાદો પણ પહોંચી. સુલતાન મુહમ્મદે સાધુપુરુષોની સલાહ લઈને વજીહ ઉલમુલ્કના પુત્ર ઝફરખાનને મુઝફ્ફરખાનનો ઇલકાબ

૧. આ માટે તારીખે ફિરિસ્તાનો આગ્રાર છે, અને હિંદુ ઠાકોરો સાથેનો સહકાર સૂચક છે. હિંદુઓ સાથે સહકાર વગર તે વખતે સફળ વહીવટ અશક્ય હતો.

૨. તારીખે મુબારકશાહી. Elliot IV, P. 18-20. Bailey's Gujarat, P. 73. ગિયાસુદ્દીન તખલખને તા. ૧૯ ફેબ્રુઆરી ૧૩૮૯ને દિવસે મારી નાંખવામાં આવ્યો.

આપીને લશ્કર સાથે ગૂજરાતનો બળવો શમાવી દેવા મોકલ્યો. એને ઈ. સ. ૧૩૯૧ માં ગૂજરાતની સૂબાગીરી ઉપર નીમીને રાખીને જાજે તેવા લાલ છત્ર સાથે અણહિલવાડ પાટણ તરફ મોકલ્યો. બાદશાહ જાતે એને વળાવવા ગયો, અને પુત્ર નાતારખાનને પોતાના પુત્ર જેવો ગણીને દિલ્હીમાં પોતાની પાસે રાખ્યો. ઝફરખાન આમ પાટણ તરફ દૂર કરતો હતો એવામાં એના પુત્ર નાતારખાનની બેગમે દિલ્હીમાં પુત્રનો જન્મ આપ્યો છે એવા સમાચાર આવ્યા.^૧ આ બાળકનું નામ અહમદ પાડવામાં આવ્યું અને તે આગળ ઉપર ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીનો વંશકર્તા અને ગૂજરાતના પાટનગર અહમદાબાદ-અમદાવાદનો સ્થાપક થયો.

આમ દૂર કરતો ઝફરખાન નાગોર પાસે આવ્યો ત્યારે ખંભાતના કેટલાક રહેવાસીઓ રાસ્તીખાન વિરુદ્ધ ફરિયાદ લઈને આવ્યા હતા તે તેને મળ્યા, અને એણે તેમને ઘટું કરવા વચન આપીને સંતોષ્યા. પાટણ આવી પહોંચ્યા પછી ઝફરખાને રાસ્તીખાનને કહેવડાવ્યું કે બૂલ કબૂલ કરી તાબે થવું એ સારું રસ્તો છે અને સુલતાન એની માફી બક્ષશે.^૨ પણ આ શિખામણ રાસ્તીખાને માની નહિ અને દસથી બાર હજારનું લશ્કર જે મોટે ભાગે હિંદુઓનું બનેલું હતું તે લઈને લડવા સામે આવ્યો. બન્ને લશ્કર ગાંધુ^૩ પાસે મળ્યા

૧. મિરાતે સિકંદરી. Baileys's Gujarat, P. 73-74

૨. પ્રો. કોમીસેરિયેટ ફિરિસ્તાને આધારે ઝફરખાને આશાવલ આવી બીજો સંદેશો કહેવડાવ્યો એમ લખે છે પણ તેને સિકંદરીનો ટકો નથી. ઝફરખાન આશાવલ આવી પાછો પાટણ જઈ પછી પાટણ પાસે ગાંધુ આગળ લડ્યો હોય એમ સંભવે નહિ. ફિરિસ્તાની ભૂલ લાગે છે. સિકંદરી રાસ્તીખાનને નાઝીમ બે નાઝીમ એટલે સૂબાગીરીને લાયક નહિ એવો સૂચો કહે છે. ખંભાતથી ફરિયાદ કરનારા સુલતાન હોવા જોઈએ, હિંદુઓ રાસ્તીખાન સામે ફરિયાદ કરે નહિ.

૩. પ્રો. કોમીસેરિયેટ, બેલી અને બર્ડને આધારે આ લડાઈ કંબોઈમાં થઈ એમ લખે છે; પરંતુ બેલીએ અગ્રેજમાં Kāmbbā સબ્દ લખ્યો છે.

અને લડાઈ થઈ તેમાં રાસ્તીખાન હાર્યો અને માર્યો ગયો. આ લડાઈમાં ઈ. સ. ૧૩૯૨, તા. ૪ થી ૧૧ ન્યુઆરી, ૭ મી સફર ૭૯૪ને દિવસે વિજય મળ્યો અને ઝફરખાને ત્યાં જિતપુર નામે ગામ વસાવ્યું.

ઝફરખાનની સત્તાની જમાવટ અને દિલ્હીમાં એ સુલતાનો.

જિતપુર વસાવ્યા પછી હિ. સ. ૭૯૫ (ઈ. સ. ૧૩૯૩) માં ખંભાત તરફ ગયો અને એ બાબુનો સુલક તામે કરીને વ્યવસ્થા કરી. ખંભાતથી એ પાટણ આવ્યો અને આ જીતના સમાચારથી બાદશાહ મુહમ્મદશાહ તખલખ ખીજાએ ઝફરખાનને ખરીતો મોકલ્યો. તેમાં પોતાના હાથથી એને “અરાદર અમ મજલીસ આલીખાન” અને “આઝમ હુમાયું” વગેરે ઇલકામે લખ્યા હતા. હિ. સ. ૭૯૬, ઈ. સ. ૧૩૯૪ માં સુલતાન મુહમ્મદ તખલખ ખીજાને મરણ પામ્યો, અને એનો મોટો પુત્ર હુમાયુંખાન અલ્લાઉદ્દીન નામ ધારણ કરીને ગાદીએ આવ્યો. પણ દોઢ મહિનામાં જ તેનું મરણ થવાથી તેનો ભાઈ મહમૂદખાન નાસિરુદ્દીન મહમૂદશાહ નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો. આ ફેરફારને ગૂજરાત સાથે કાંઈ સંબંધ હતો નહિ. ગૂજરાતમાં ઝફરખાન પોતાની સત્તા જમાવતો હતો. ગૂજરાત કાઠિયાવાડ અને સરહદના બધા ભાગમાં લશ્કર લઈને એણે કાયદો અને વ્યવસ્થા સ્થાપિત કર્યાં; અને વ્યવસ્થા થવાથી દેશની આબાદી પણ વધી.^૧

ગને બદલે ક ફારસીમાં લખે છે. તેથી આ શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે ગાંભીર છે, કંબોઈ નથી. ગાંભીર પાટણની પાસે આવેલું મોટું ગામ છે. જુઓ Bailey's Gujarat, P. 75. સિકંદરીના ગુ. ભા. માં મોજે સનહુમન લખ્યું છે. પૃ ૧૧.

૧. Bailey's Gujarat, P. 75. સિકંદરીના ગુ. ભા. માં બાદશાહ ઝફરખાનને લખેલા શબ્દો આ પ્રમાણે છે: “મારા ભાઈ, પરમ મિત્ર, મહા માનવંત, ન્યાયી, હદાર, રાજ્ય અને ધર્મના સંરક્ષક, સુસલમાનોના બૂલખ આઝમ હુમાયું ઝફરખાન.”

આ સમયના સંતપુરુષો

આ સમયના એક સંત પાટણમાં થઈ ગયા. એમનું વર્ણન મિરાતે અહમદીમાં કર્યું છે. એમનું નામ મખદુમુલ આલમ (જગતમાં પૂજનીય) હતું. જે વખતે ઝફરખાન દિલ્હીથી લડકર લઈને રાસ્તીખાનને વશ કરવા પાટણ આવ્યો ત્યારે તેઓ પાટણમાં હતા. રાસ્તીખાન ખંભાત હતો. ઝફરખાન આ સંતપુરુષને મળ્યો અને એમણે એને સુપ્રસિદ્ધ મખદુમ જહાનિયાં સાહેબ તરફથી મળેલી એક તલવાર આપીને કહ્યું કે આ તલવારથી તમે રાસ્તીખાનને ઠાર કરશો, અને ગૂજરાતના માલિક થશો. આ મખદુમુલ આલમ સાહેબના કહેવાથી ઝફરખાન પાટણમાં મલીક સંજર અલપખાને બંધાવેલી મોટી જુમ્મા મસ્જિદમાં, જે જગાએ મખદુમ જહાનિયાં સાહેબે આવીને નિમાજ પઢેલી, ત્યાં દસ દિવસ રહ્યો. મખદુમુલ સાહેબના કહેવાથી ઝફરખાને એ મસ્જિદના ચોકમાં એક ધુમટ બંધાવ્યો અને મસ્જિદની દીવાલને કાંગરાં મુકાવ્યાં. આ સમયમાં પાટણમાં શેખ હિસામુદ્દીન ઉસમાન અને સૈયદ હુસેન ખંગ સવાર નામે બીજા બે સંતપુરુષો પણ થઈ ગયા.^૧

આગલા પ્રકરણમાં સુલતાન મુહમ્મદ તખલખના વખતમાં હમ્મદ બટુટા નામનો આફ્રિકાનો એક મુસલમાન મુસાફર હિંદમાં આવ્યો હતો અને દિલ્હીમાં સુલતાનની ઉદારતાનો સ્વાદ પણ એણે ચાખ્યો હતો. સુલતાને એને કાજી બનાવ્યો હતો, અને છેવટે પોતાના રાજ્યના એલચી તરીકે ચીન મોકલ્યો હતો.^૨ આ મુસાફર ચીન જતાં ઈ. સ. ૧૩૪૨ માં ગૂજરાતના બંદરેએ આવ્યો હતો અને એણે ગૂજરાતના કિનારાનાં કેટલાંક સ્થળોનું વર્ણન કરેલું છે.

૧ મિરાતે અહમદીની પુરવણી. ગુ. બા. પૃ. ૧૧૭-૧૧૮.

૨. IIJing II માં એક પરિશિષ્ટમાં આ બાબત માટે અને સુલતાનના સ્વભાવ માટે હમ્મદ બટુટાએ કરેલું વર્ણન આપેલું છે જેનો ઉલ્લેખ આગલા પ્રકરણમાં કર્યો છે.

ઇખ્ત બટુટાએ કરેલું 'ખંભાતનું' વર્ણન

પોતાના એલચીખાતા સાથે ચીન જતાં, હિંદમાં જ એ લૂંટાયેા અને નાસતાં નાસતાં પોતાનાં માણસો સાથે દૌલતાબાદમાં ભેગા થઈ, ચીનનું વહાણ પકડવા માટે ગુજરાતના ખંભાત બંદરે આવી પહોંચ્યો. ખંભાતને માટે એ મુસાફર લખે છે કે પહોળી નદી જેવી દરિયાની એક ખાડી ઉપર ખંભાત આવેલું છે. ત્યાં ઓટ વખતે વહાણો કાદવમાં પડ્યાં હોય છે અને ભરતી વખતે પાણીની સપાટી ઉપર તરતાં દેખાય છે. એ શહેરની આંધણી અને તેની મસ્જિદોની આંધણી એને સૌથી સુંદર શહેરોમાંના એક તરીકે ગણાવી શકે. એનું કારણ એ છે કે એમાં પરદેશી વેપારીઓની મોટી વસ્તી છે, અને તેઓ સુંદર મકાનો અને મસ્જિદો આંધવામાં એકબીજા સાથે હરીફાઈ કરી છે. ખંભાતના વેપારીઓનાં મકાનોનું વર્ણન કરતાં ઇખ્ત બટુટા લખે છે કે એ લોકોનાં મોટાં મકાનો સાથે ખાનગી મસ્જિદ પણ આંધેલી હોય છે. શરીફ અરસમરી નામના વેપારીના મકાનનો દરવાજો એવડો મોટો હતો કે એક શહેરના દરવાજા જેવડો લાગે. અલકઝરની નામનો એક વેપારી સૌથી મોટો ગણાતો હતો અને એનું મકાન ઘણું મોટું તથા ખાનગી મસ્જિદવાળું હતું. નજમુદ્દીન અલગીલાની નામે એક વેપારીની લાગવગ એટલી બધી હતી કે બાદશાહે એને ખંભાતનો સૂબો બનાવ્યો હતો, પણ એ અધિકારને લીધે એની મીલકત અને જીવ બંને ગયાં. તે વખતના ખંભાતના સૂબા મુકબીલ ઉત્તીલ્લંઘીએ ઇખ્ત બટુટાને પોતાના મહેલમાં જમવા તેડ્યો હતો તેનું વર્ણન પણ એણે કરેલું છે.

કાવી અને ગાંધાર

ખંભાતથી વહાણમાં એસી ઇખ્ત બટુટા કાવી અને ગાંધાર

૧. ઇખ્ત બટુટા લખે છે કે એ વખતે જમવા આવેલાઓમાં એક કાજ હતો અને બીજો બમદાદનો શરીફ હતો. બંને કાણા હતા. એમની આકૃતિ એકબીજાને મળતી આવતી હતી. પણ એક ડામી આખે કાણો ને બીજો જમણી

બંદરોએ આવ્યો. આ બન્ને બંદરો એ વખતે એક ખંડિયા હિંદુ રાજાને તામે હતાં. રાજા આ બાદશાહી એલચીને લેવા ખાસ આવ્યો અને પોતાના મહેલમાં તેમને ઉતારો આપ્યો, અને બીજું ઘણું માન આપ્યું. આ બંદરોમાં વેપારીઓનાં ઘણાં વહાણો હતાં. એમાં એક અલગગીર નામનું વહાણ ઘણું મોટું પચાસ હજારસાંવાળું હતું અને એમાં પચાસ હજારી લડવૈયા હતા. મુસાફર કહે છે કે એક હજારી લડવૈયો હોય તોપણ હિંદુઓ કે ચાંચિયાઓ વહાણને કાંઈ ઈજ્જત કરી શકતા નહિ.^૧

ગાંધારથી બે દિવસની સફર પછી એ લોકો પીરમ બેટ પાસે આવ્યા. એમની સાથે ચીનના શહેનશાહને ભેટ આપવા માટે સિતેરથી વધારે થોડા હતા. પીરમ બેટ એ વખતે ઉજ્જડ હતો એમ એ મુસાફર લખે છે. મુહમ્મદ તથાલખે મોખડાજી ગોહેલને હરાવીને

આખે કાણો હતો. શરીફે કાજ સામું જોઈને જરા હસવા માંડ્યું તેથી કાજને ખોટું લાગ્યું. તે જોઈ શરીફ બોલ્યો કે ‘આપણા બેમાં હું જરા ચડિયાતો છું, કારણ કે તમારી જમણી આંખ ગઈ છે ન્યારે મારી તો માત્ર ડાબી જ ગઈ છે.’ આ સાંભળી બધા હસી પડ્યા. કાજને ખોટું તો બહુ લાગ્યું પણ શરીફની પદવી અને માન વધારે હોવાથી કાંઈ બોલી શક્યો નહિ.

આ મુસાફર ચુસ્ત મુસલમાન હોવાથી હિંદુઓને હલકી નજરે જોતો લાગે છે. ખંભાતના અખાતમાં અને બીજે ચાંચિયાઓ હતા અને હિંદુઓ ચાંચિયાગીરી કરતા એ તો મોખડાજી ગોહેલની કથા ઉપરથી લાગે છે. પણ આ મુસાફર હિંદુ વેપારીઓ કે તેમનાં વહાણો કે ઘોઘાના પ્રસિદ્ધ ખલાસીઓ વગેરે માટે કાંઈ પ્રશંસાના શબ્દો કહેતો નથી.

૧. આ વર્ણનમાં કંઈક ગોઠાણો જણાય છે. મુહમ્મદે મોખડાજી ગોહેલને ઈ. સ. ૧૩૪૭-૫૦ ની વચ્ચે હરાવી પીરમ બેટ લીધો હતો, ન્યારે આ મુસાફર ઈ. સ. ૧૩૪૨ માં આવ્યો હતો. એટલે આ ફેરવું નિરાકરણ થતું નથી. ઘોઘામાં હિંદુ રાજા હતો એ વચન જ કહી આપે છે કે મોખડાજીનું રાજ્ય તે વખત ઘોઘામાં હતું. એટલે સુલતાને કે એના કોઈ અમલદાર પહેલાં કોઈ વાર પીરમ ઉપર અને મોખડાજી ગોહેલ ઉપર ચડાઈ કરી હશે એમ માનવું પડે.

પીરમના કિલ્લાનો નાશ કર્યો હતો એ આગળ જોઈશું. આગળ કહ્યો એ કઝેરની નામના મોટા ખંભાતના વેપારીએ પીરમનો કિલ્લો ફરી બાંધીને ત્યાં મુસલમાનોને વસાવવાની ઇચ્છા કરી હતી. પીરમથી બીજો દિવસે એ ઘોઘા આવ્યો. ઘોઘાથી ચાર માઈલ દૂર વહાણો લાંગર્યાં હતાં અને નાની હોડીમાં એ ઘોઘામાં આવીને બજારોમાં ફર્યો હતો. ઘોઘા એ વખતે મોટું શહેર હતું. હોડીમાં ઘોઘા આવતાં હોડી કાદવમાં ભરાઈ જવાથી એ અકસ્માતમાંથી બચી ગયો. ઇબ્ન બટ્ટા લખે છે કે ઘોઘાનો રાગ હિંદુ હતો અને એ સુલતાનની આણ નામની જ માનતો. ઘોઘામાં એક મરિજદ પણ હતી જેમાં એ મુસાફરે સાંઝની નિમાજ પઢી હતી. ઘોઘાથી એનાં વહાણો ગોવા, હોનાવર, કાલીકટ વગેરે થઈને ચીન તરફ ગયો.^૧

૧. ઇબ્ન બટ્ટાનું ગૂજરાતનાં બંદરોનું વર્ણન ઇલિયટના ઇતિહાસમાં આપ્યું નથી. પ્રો. કોર્મસેરિયે પોતાના ઇતિહાસમાં ગીપ્સના તરનુમા ઉપરથી એક આખું પ્રકરણ આ મુસાફર માટે લખ્યું છે. જેમાનો થોડો ભાગ ગૂજરાતને લગતો નથી. ઇબ્ન બટ્ટાનું વર્ણન મુસલમાન વસ્તીને લગતું જ છે. બીજી વસ્તી કે વેપારીઓ માટે નજરું લખેલું હોવાથી એના વર્ણનને ગૂજરાત માટે બહુ મહત્ત્વનું ગણવા જેવું નથી.

પ્રકરણ ૧૫ મું

ગૂજરાતી સમાજનું અંધારણ : જાતિઓનું અને ધાર્મિક
સંપ્રદાયોનું મિશ્રણ

પ્રાગૈતિહાસિક સમયનાં જાતિઓનાં મિશ્રણ

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સમસ્ત હિંદુસ્તાનનું સામાજિક અંધારણ અને ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં થયેલાં મિશ્રણો બહુ જ રસમય છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનો આ વિભાગ જગતના સામાજિક ઇતિહાસનું એક ચમત્કારિક પ્રકરણ કહીએ તો ચાલે. સંસ્કારી દુનિયાના સર્વથી પ્રાચીન ધર્મ-હિંદુ ધર્મનું અનેક સંકટો તરીને આજ સુધી ટકી રહેવું; જગતના ચોથા ભાગ જેટલા લોકોનો ધર્મ-ઔદ્ધ ધર્મનું પોતાની જ જન્મભૂમિ-હિંદમાંથી નાશ પામવું; અને અનેક વિરોધી તરવોથી ભરેલી અનેક જાતિઓનો પોતામાં સમાવી લેવાનો ચમત્કાર બતાવનાર હિંદુ ધર્મનું મુસલમાનોને સમાવવામાં નિષ્ફળ જવું; એ ત્રણ બનાવ આપણા સામાજિક ઇતિહાસના ચમત્કારો છે. આ વિષય આખા હિંદને ઝગતો છે. છતાં પ્રાતિક વિશેષતાઓ પણ તેમાં દેખાય છે. આ વિષય સંપૂર્ણ ચર્ચવા માટે એક કરતાં વધારે દળદાર ગ્રંથો જોઈએ. દરેક પ્રાંતના સામાજિક અંધારણની ચર્ચા માટે પણ એવા ગ્રંથો થાય. આ વિષયને એક નાના પ્રકરણમાં સમાવવાનું હુકર તો છે જ; છતાં જે સમાજ ઉપર મુસલમાનો રાજ્ય કરવા આવ્યા અને પોતે તેમાં ન સમાયા, તેનું ઊડતી નજરે અવલોકન કરવું અહીં અગત્યનું છે. ગૂજરાતની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ અને સંસ્કારિતાને ખાસ નજર આગળ રાખીને કેટલેક અંશે આખા હિંદની સામાજિક સ્થિતિનો દૂંકો ખ્યાલ આપવાનું પણ અહીં યોગ્ય જણાશે. ગૂજરાતની ભૂમિ ઉપર પ્રાગૈતિહાસિકની સમસ્યા અનેક મિશ્રણો અને અનેક

ફેરફાર સાથે બંધાઈને સજ્જ થયેલા સમાજ ઉપર મુસલમાનોના અમલ આવ્યો, એટલે એ અમલે એના ઉપર કેવી અસર કરી તેના ખ્યાલ આવે તે માટે પ્રાગૈતિહાસિક સમયથી જ એનું વર્ણન કરવું જરૂરી છે. અન્ય પ્રાંતો ઉપર એવી અસર થઈ તેના કરતાં ગૂજરાત ઉપર થયેલી અસરમાં શી વિશેષતા હતી તે જોવા માટે પણ પ્રાચીન સમયથી સામાજિક બંધારણ તપાસવાની જરૂર છે.

આપણા સામાજિક ઇતિહાસના સંબંધમાં આજના વિદ્વાનોના રૂઢિચુસ્ત માનસ માટે કાંઈક કહેવું ઉચિત ગણાશે. એ વસ્તુસ્થિતિ સમસ્ત હિંદને લાગુ પડે છે છતાં ગૂજરાતના સંબંધમાં એ ચર્ચા ખાસ ઉચિત ગણાશે. એ વસ્તુસ્થિતિ એટલે હિંદના સર્વથી પ્રાચીન સાહિત્ય-વૈદિક સાહિત્ય-માં જે જાતિઓનું વર્ણન કર્યું છે અને આપણાં પુરાણોએ જેને ટેકા આપ્યો છે^૧ તેનું આજના સમાજમાં થયેલું અદ્ભુત મિશ્રણ. આ બાબતના રૂઢિચુસ્ત માનસનો ત્યાગ કરવાનું માન પાર્જિટરને છે. એ વિદ્વાનનાં કેટલાંક મતવ્યોને માનવા છતાં પણ આપણા કેટલાક વિદ્વાનો શુદ્ધ ઇતિહાસમાં ન શોધે એવી કેટલીક રૂઢ માન્યતાઓનો ત્યાગ કરી શકતા નથી.^૨

૧. રાજકીય દૃષ્ટિએ ગમે તે સમયનો ઇતિહાસ હોય પણ સમાજ તો સનાતન છે અને તેનું વર્ણન પ્રાચીન સમયથી કરવું યોગ્ય જ ગણાય. વેદમાં જે જાતિઓનાં યુદ્ધો વગેરે ઐતિહાસિક બાબતો છે તેને હમેશાં પુરાણો સામે જ જોવાની છે. પુરાણોથી વેદાર્થનું સમુપબૃંહણ કરવાનું છે. આપણા સામાજિક ઇતિહાસ માટે પણ એ દૃષ્ટિ જરૂરની છે.

૨. પાર્જિટરે પુરાણોને નવી દૃષ્ટિથી જોવાનું શરૂ કર્યું. એ ધણે ભાગે પ્રથમ છતાં ભારે પ્રયત્ન છે. એ વિદ્વાનનાં અંત્રો એટલે આર્યો એ સિદ્ધાંત કદાચ માન્ય ન રાખીએ છતાં પણ એમણે લખેલી ધણી વિગતો માન્ય રાખ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. એમની દૃષ્ટિ તો માન્ય રાખવા જેવી જ છે. એમણે પુરાણો ઉપરનો ગ્રંથ લખ્યો ત્યારે મોહન-દડોની શોધ બહાર નહોતી આવી, એટલે એ દૃષ્ટિએ એમના મત ફેરવવા પડે. આપણા વિદ્વાનોની દૃષ્ટિ હજી એ તરફ ઓછી અર્ધ છે.

મોહેંજો-દડોની શોધ પછી વૈદિક સમય વિદ્વાનો પહેલાં માનતા હતા તેના કરતાં વધારે પ્રાચીન હોય છે.^૧ એ શોધમાં છેલ્લા ચરમાંથી નીકળેલી વસ્તુઓ આર્યોતર સંસ્કૃતિની છે એમ પણ વિદ્વાનોએ કબૂલ કર્યું છે.^૨ એ આર્યોતર સંસ્કૃતિ કોની ? વેદમાં કહેલા અસુરો અમાનુષી પ્રાણીઓ નહોતા પણ આપણા જેવા માણસો જ હતા એ પણ હવે વિદ્વાનો કબૂલ કરે છે.^૩ છતાં વૈદિક સમય પછી થયેલી જાતિઓનાં મિશ્રણમાં અસુર એ એક મુખ્ય જાતિ હતી. એમના સંસ્કાર આર્યોથી ભિન્ન પણ એક વિશિષ્ટ પ્રકારના હતા એમ સ્પષ્ટ માન્ય રાખતાં એ વિદ્વાનો સંકોચાય છે.^૪ અસુર જાતિનો દૂંકો સામાન્ય ઉલ્લેખ આગળના પ્રકરણમાં કર્યો છે.

૧. પાજિંટર અસુરોની ભિન્ન જાતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. છતાં એ જાતિ આર્યોની પહેલાં હિંદમાં વસતી હતી એ નથી લાગ્યું. મોહેંજો-દડોની શોધ એમણે જાણી હોત તો કદાચ કબૂલ કરત. એ શોધથી વૈદિક સમયને સેંકડો વર્ષ પાછળ ડેલવો પડે તેમ છે. સિંધુ સંસ્કૃતિને ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫૦ ની લગભગ ગણે છે.

૨. એ સંસ્કૃતિ વૈદિક સંસ્કૃતિથી ભિન્ન છે એમ સર જોન માર્શલ વગેરે વિદ્વાનોએ એમના અંધમાં સિદ્ધ કર્યું છે. છતાં અસુરની છે એમ સ્પષ્ટ નથી કર્યું.

૩. આ બાબતની થોડી ચર્ચા મેં ખંભાતના ઇતિહાસના “અસુરો અને ગુજરાતનો કિનારો” એ નામના પરિશિષ્ટમાં કરી છે. એમાં પ્રો. અનંત-પ્રસાદ બેનરજી શાસ્ત્રીનું મંતવ્ય મોટે ભાગે ગ્રહણ કર્યું છે. અસુર જાતિ માટે એમનો *Asura in India* એ અંધ જોવા જેવો છે. એમણે આપેલા આધારો મૂલમાં તપાસીને મતભેદ હોય ત્યાં વિચારીને મને એમનું મંતવ્ય ગ્રહણ કરવા જેવું લાગ્યું છે. વિગત માટે ખંભાતના ઇતિહાસના પરિશિષ્ટમાં જોવું.

૪. ખંભાતના ઇતિહાસમાં આ ચર્ચા કર્યા પછી એ બાબત બીજા વિદ્વાનોના મત પણ મેં જલ્પ્યા છે. અને આ લખતી વખતે એ મત ઉપર ફરી પણ અભ્યાસ કરીને વિચાર કરી જોયા છે. છતાં મને એમાં ફેરફાર કરવાનું કારણ હજી મળ્યું નથી. અસુર સંસ્કૃતિ અને આપણા હિંદુ સમાજમાં થયેલાં તેમનાં મિશ્રણ માટે મારી માન્યતા ઊલટી દૃઢ થઈ છે. ખંભાતના ઇતિહાસનું

અહીં સામાજિક મિશ્રણની દૃષ્ટિએ તેનું પુનરાવર્તન જરા કરવું પડે તેમ છે.

વેદ સમયની જાતિઓ અને અસુર જાતિ

પ્રાગૈતિહાસિક વૈદિક સમયની જાતિઓમાં નાની તેમ જ પેટા જાતિઓને યાજુએ રાખીએ તો મુખ્ય અસુર, આર્ય અને દાસ એ ત્રણ જાતિઓ હતી. આ ત્રણે જાતિઓમાં ધાર્મિક અને સામાજિક ભેદ હતા. ભગવાન વેદવ્યાસે વેદની ગોઠવણ કરી તે પહેલાં ધણા પ્રાચીન સમયમાં અસુર જાતિ હિંદમાં આવેલી હતી.^૧ દાસ જાતિ

અવલોકન કરતાં એક વિદ્વાને “લેખકને અસુર સાંસ્કૃતિ માટે પક્ષપાત છે” એવી ટીકા મારે માટે કરેલી. તે પછી વધુ અભ્યાસથી પણ એ માન્યતા ફેરવવાનું મને ઠીક નથી જણાયું. શુદ્ધ ઇતિહાસમાં એક મતની વક્રીલાત યોગ્ય ન કહેવાય તે બરાબર છે. છતાં મુખ્ય સ્વભાવ એવો છે કે ઇર્ષક અંશે પોતાના મતની તરફેણમાં દરેકથી ઓછી વચલી વક્રીલાત થઈ જાય છે. શ્રી. ગૌરીશંકર ઓઝા, શ્રી જયસ્વામીજી, મિ. પાર્જિટર વગેરેથી પણ પોતાની માન્યતાઓ માટે એવી વક્રીલાતો થઈ ગઈ છે. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રીમાં પણ ઇર્ષ જગાએ એ દોષ દેખાય છે. એ બધું ઝીણવટથી તપાસીને ગ્રહણ કરવાનું છે. આમ છતાં પણ સામાના મત નેઈને વક્રીલાત કરવી શક્ય ગણાય. પરંતુ એ મત તરફ આખા આડા કાન કરીને આર્યોની ઉત્તમતા હાનરે વર્ષની ટક થઈ ગઈ હોવાથી અને અસુરની અધ્રમતાનું પણ એવું જ થવાથી એ જાતિના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો તરફ નજર ન કરવી એ ઇતિહાસ ન કહેવાય. હિંદમાં બધા જ ઊંચી જાતિના આર્યો જ હતા એવું આજના જમાનાની શોધો પછી કહેવાથી આપણે દેશ ઊંચો ગણવાને નથી.

૧. અસુર શબ્દ વેદમાં પ્રથમ દેવ જેવા માનવાળો અને ઉત્તમ ગણાતો હતો. પુરાણોએ દેવો અને અસુરો એટલે આર્યો અને અસુરોને ભાઈ કહ્યા છે. આ ભૂમિ પહેલાં અસુરોની હતી એમ પુરાણો કહે છે. એના અર્થ આ ભૂમિ ઉપર આર્યોથી પહેલાં અસુરો વસ્યા હતા. ભાષાએ એ વાત સારી રીતે જાળવી છે અને અસુરોને એક પર્યાય શબ્દ “પૂર્વ દેવો:” છે એ વાત સિદ્ધ કરે છે. પ્રો. અનંતપ્રસાદ બેનરજી શાસ્ત્રીએ પણ આ બાબત વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે તે બાબતના ઇતિહાસમાં મેં ચર્ચા છે.

હિંદની મૂળ વતની છે એમ વિદ્વાનો માને છે.^૧ આર્યો વાયવ્ય તરફથી કે હિમાલય તરફથી હિંદમાં આવ્યા એ મતભેદમાં ન ઉતરતાં એટલું માનવું પડે કે આર્ય જાતિ જરા પાછળથી હિંદમાં વસી છે. આ ત્રણે જાતિઓને જુદી પાડવા માટે મોટામાં મોટું બાહ્ય ચિહ્ન તેમના વર્ણરંગ હતા. વર્ણશબ્દ જાતિનો પર્યાય પાછળથી થયો છે. રંગના અર્થમાં જ અસત્ત એ વપરાયેલો છે. આ જાતિઓ વચ્ચે સંકડો વર્ષ યુદ્ધો ચાલ્યાં. અસુરોની સમાજવ્યવસ્થા માતૃપ્રધાન હતી; આર્યોની પિતૃપ્રધાન હતી. અસુરો વ્યાજવટું અને વેપાર કરનાર અને દરિયો ખેડનારા હતા. સારાં ઘરોમાં અને વ્યવસ્થિત બાંધેલાં શહેરોમાં રહેનારા હતા,^૨ એ આગળ જોઈ ગયા. આર્યો વીર લડવૈયા

૧. જુઓ ખજાતને ઇતિહાસ પૃ. ૧૯૯. Asura in India, પૃ. ૩૬-૩૭. આ લોકો કાળા રંગના અને દૂંઝાં નાકના આ દેશના મૂળ વતની હતા. આર્યો કરતાં નાક નાનું માટે વેદમાં એમને અનાસ-નાક વગરના કહ્યા છે. એમના શંખર, પ્રિપ્તુ વગેરે નેતાઓ હતા. આર્ય અને અસુરોમાં નાક અને રંગમાં બહુ ફેર-ફાસ જોડેલો ફેર હોય તેવું જણાતું નથી. વેદમાં અસુરોને મૃત્રરાય: - ન સમજાય તેવી ભાષાઓ બોલનારા કહ્યા છે એ ખાસ ભેદ છે. અને બીજો ભેદ સામાજિક અને ધાર્મિક-રંગમાં અસુરોને હિરણ્ય વર્ણના પુરાણોએ કહ્યા છે, તે આગળ જોઈશું. વર્ણ-ચાર વર્ણોના અર્થમાં-જ્ઞાતિ કે એવા અર્થમાં પાછળથી વપરાય છે. મૂળ વર્ણ એટલે રંગ અને જાતિઓને જુદા પાડવાનું એ ખાસ ચિહ્ન હતું. નાક એ આજની પેઠે જાતિને જુદી પાડવાનું ચિહ્ન હતું.

૨. જુઓ એ જ પૃ. ૧૯૮. મોહેન્નો-દરોની આર્યોતર સંસ્કૃતિએ એટલે અસુર સંસ્કૃતિ એની લંબાણથી ચર્ચા પ્રો. ખેનરજી શાસ્ત્રીએ કરી છે. અને તેમાં શંકા લાવવાનું કારણ જણાયું નથી. એમાં દાક્ષ સંસ્કૃતિનો ભેગ હોય એમ કહી શકાય, તે આગળ જોઈશું. પણ તે આર્ય સંસ્કૃતિ નથી તે સિદ્ધ થયેલું છે. એના મેસોપોટેમિયા સાથેના સંબંધોની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. અસુરો સ્થાપત્યમાં આગળ પડતા હતા એ મયદાનવની વાતો તેમ મય સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલા સ્થાપત્યના અંશોથી સિદ્ધ થાય છે તે બાબત પણ

અને ઉત્તમ ખેતી કરનારા અને ગામડાંના સમૂહોમાં ગાયો સાથે રહેનારા હતા.^૧ દાસ બન્નેની લડાઈ એમાં એક કે બીજા સાથે મળીને લડતા. પૈસો વહાલો કરનાર પ્રજા આખરે વીર પ્રજાથી હારે છે તેમ છેવટે અસુરો આર્યોથી હાર્યા. મહાભારતની લડાઈ પછી આ મિશ્રણ એવું તો અદ્ભુત થયું અને એના ઉપર આર્ય વિજેતાઓની મહોર-છાપ એવી તો દૃઢ થઈ કે આર્ય શબ્દ અર્થાત્ ઉત્તમ ગુણોનો વાચક થયો અને અસુર શબ્દ દરેક અધમ ગુણોનો વાચક થઈ ગાળરૂપે વપરાવા લાગ્યો.^૨ ભારેમાં ભારે કાંછ ચડાવેલા કાપડમાં પણ

ખંભાતના ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. અશ્વમેધ પારિપ્લવમાં એક દિવસ અસુરોના પ્રતિનિધિ તરીકે વ્યાજવલ્લુ કરનારાઓને કયા સંજ્ઞાવાચના એ પરંપરા અસુરોનો એક મુખ્ય ધંધો વ્યક્ત કરે છે. એ લોકો અને નાગો દરિયા ખેડનારી પ્રજા હતી તે માટેના ઉલ્લેખો પણ ખંભાત...૫. ૨૦૪ માં જુઓ.

૧. વૈદિક સાહિત્યના પ્રાચીન ભાગમાં આર્યો માટે શહેરોમાં રહેવાના કે વેપાર ખેડવાના ઉલ્લેખો નથી મળતા. ખેતી એમનો મુખ્ય ઉદ્યોગ, ગાયો ખાસ ધન, લડાઈમાં શૂરાતન એ ખાસ ગુણ ગણાતો.

૨. દરેક દેશના ઇતિહાસમાં એવું બને છે, હારેલાનું બધું ખરાબ એમ મનાય છે. નેપોલિયનને હરાવ્યા પછી અંગ્રેજો ફ્રેંચોનું એવું જ ગણતા હતા. મૂળ વતનીઓ વિદ્યર્થી કે પરદેશીને પણ અપમાનવાચક શબ્દોથી સંબોધતા એવા દાખલા છે. આગળ જોઈશું તેમ આપણા ઇતિહાસમાં અસુરો પછી શકો, કુશનો વગેરે મ્લેચ્છો ગણાયા છે. ચીનમાં બહારના લોકોને ભૂતપિશાચ (divils) કહેતા. આજે તો અસુર, દૈત્ય કે રાક્ષસ એ શબ્દો આપણામાં છેક ગળ જોવાં અધમ અર્થના થઈ ગયા છે. પરંતુ મહાભારત છેવટનું રચાયું એટલા પ્રાચીન સમયમાં પણ ભગવદ્ગીતામાં અનાર્યજુષ્ટ અસ્વર્ચ્ય અને અક્રીર્તિકર શબ્દો સાથે વપરાયા છે. અસુર શબ્દ અધમતાવાચક ક્યારે થયો, અને માનવાચક એથી કેટલાયે પ્રાચીન સમયમાં હશે એ આ વાર્તા ઉપરથી સમજી શકીએ. શકુંતલાને દુષ્યંત ઉપર બહુ ક્રોધ બપજે છે ત્યારે એને અનાર્ય કહે છે એ પણ બહુ સૂચક છે. કાલિદાસ એ શબ્દ નાલાયકી ને હલકટનો વાચક ગણે છે. ઉત્તમતાનો વાચક શબ્દ છેક બીજે છેડે જઈને અધમતાનો વાચક કેવી રીતે બન્યો છે તે આપણા સામાજિક ઇતિહાસની એક વિચિત્રતા છે.

વાણાતાણાનો સમવાય સંબંધ કુશળ કાપડિયો આજે કાચ મૂકીને ચોક્કસ રીતે જુદો પાડી શકે છે. પરંતુ આ જાતિઓનાં મિશ્રણનો કોઈ એવો તો અલૌકિક સંબંધ થયો કે નાસિકામાન વગેરે શાસ્ત્રોની સહાયથી પણ આજની ભારતવર્ષની જાતિઓમાંથી મૂળ શોધી કાઢવું અશક્ય બને છે. પોતાને આજે શુદ્ધ આચાર્ય માનતા હિંદુમાં આર્યજાતિનું તત્ત્વ કેટલું તે કહેવું શક્ય નથી. અસુર શબ્દ એના બધા પર્યાયો સાથે ગાળરૂપ બની ગયો એટલે એનું તો નામ પણ રહ્યું નથી. આજના હિંદુ સમાજના માનસિક પાતાળમાં અસુર પેસી ગયો. અને આજે અસુર અને એને લગતા મનુષ્યત્વના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોની ના પાડવાનું જે વિદ્વાનોને મુશ્કેલ પડે છે એ વિદ્વાનો પણ અસુર જાતિને માન્ય રાખતા, અને કેટલીક પ્રાચીન મહાન વ્યક્તિઓ અસુર જાતિની હતી એમ જાહેરમાં લખતાં શરમાય છે.^૧ આપણી જાતિઓના સર્વથી પ્રથમ અદ્ભુત મિશ્રણનો આ અલૌકિક પ્રતાપ છે.

ભૃગુઓ અને યદુઓ

એ દષ્ટિએ વેદકાળના યદુઓ તુર્વસુઓ વગેરે ભૃગુઓ—ઉશનસ્ શુક વગેરેના જે ઉલ્લેખો વૈદિક સાહિત્યમાં અને પુરાણોમાં આવે છે

૧. યજ્ઞાતિની બન્ને પત્નીઓ અસુરકન્યાઓ હતી. ભૃગુ-શુક અસુરના આચાર્ય હતા અને પોતે એ જાતિના હતા. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી યદુઓ, તુર્વસુઓ, પુરુઓ વગેરેને (પાર્જિટરથી ઊલટું) અસુર જાતિમાં મૂકે છે. વિશ્વામિત્રનો સંબંધ પણ એમની સાથે જોડે છે. પુલહ, પુલસ્ત્ય, અગસ્ત્ય વગેરેને પણ એમાં ગણે છે. શુક અને ભાર્ગવો વગેરે પાછળથી આર્યોની પ્રશંસા પામ્યા એમ પાર્જિટર પણ કબૂલ કરે છે. બ્રાહ્મણો મૂળ આર્યો નહોતા એ માટે પાર્જિટરની A. I. H. T. પૃ. ૩૦૬-૭ જુઓ. જોકે એલ = આર્ય એ માટે પાર્જિટરની ખેંચતાણ વિચિત્ર છે. ભૃગુઓ અને યદુઓને આર્ય જાતિમાં ન ગણવાની હિંમત આજના હિંદુને માટે અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ તો છે જ.

તેમને આર્ય ગણવા કે અસુર ? પાછળના કુશળતાથી થયેલા મિશ્રણ-
ને લીધે અસુર શબ્દ માટે જે ઘૂણા ઉત્પન્ન થઈ તેથી કેટલાક
પ્રાચીન મહર્ષિઓ અને મહાવ્યક્તિઓને અસુર જાતિમાં મૂકતાં
આજે શરમ આવે તો ઇતિહાસની ખાતર પણ એમને લગતા ઉલ્લેખોના
ખુલાસા વિદ્વાનોએ કરવા જોઈએ. અહીં એની લાંબાણ ચર્ચા
અસ્થાને છે. પરંતુ જે ઉલ્લેખોનો યથાર્થ જવાબ આપવો મુશ્કેલ
છે તેમાં શરમ રાખ્યા વગર ટૂંકામાં એટલું જ કહેવું જોઈએ કે
અસુર જાતિ, અમુક રીતિરિવાજ અને સાંપ્રદાયિક ભેદ બાજુએ
રાખતાં, આર્યોથી ચડે તેવી ન ગણીએ તોપણ, સાથે એસે તેવી
સંસ્કારવાળી જાતિ વિશેષ હતી, અને આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની
કેટલીક મહાવિભૂતિઓનો એ જાતિમાં સમાવેશ થાય છે. આર્યોએ
એમને સંપૂર્ણ હરાવીને પોતાની મહોરછાપ મિશ્ર સંસ્કૃતિ ઉપર
માર્યા પછી એ મહાવિભૂતિઓને આર્ય ગણવાનો સૂતોનાં મૂળ પુરાણોનો
લોપ થઈ, પાછળના બ્રાહ્મણોએ હાલનાં પુરાણો યોજ્યા પછી,
પ્રયત્ન શરૂ થયો અને રૂઢ થયો.^૧ સંસ્કૃત ભાષાની અર્થ કરવાની
રીત અને પૌરાણિક નામોએ એમાં ઉમેરો કર્યો.^૨

૧. સૂતોએ રચેલાં ખરાં ઇતિહાસ કહેનારાં પુરાણોને ફેરવીને પાછળના-
આર્યોની મહોરછાપથી છેક પથરાઈ ગયેલા બ્રાહ્મણોએ આજનાં પુરાણો રચ્યાં.
એ માટે પાર્જિટરની ચર્ચા જોવા જેવી છે. એમ કરવામાં બધાં વિરોધી તત્ત્વોને
આર્ય બનાવી મનુષી બીતરી આવેલાં ગણી બિચા બનાવી દીધાં છતાં એ પ્રયત્નો
પુરાણોમાંથી જ ઉઘાડા પડી જાય છે ને સત્ય દેખાઈ આવે છે. યદુવંશને એલનો
સંબંધ ગણાવી દેવાનો મનુ સાથેનો સંબંધ વિચિત્ર વાત યોજીને બેસાડ્યો
છે. પુરાણગરો પોતે જે પ્રાચીન નામોના અર્થ ભૂલી ગયા તે બેસાડવા માટે
અવનવી વાતો જોડી કાઢેલી છે. (A. I. H. T. પૃ. ૩૦૦)

૨. વેદ અને પુરાણોના સાહિત્યમાં એક નામના અનેક પુરુષો થયા છે.
તેમ જ સંસ્કૃત ભાષામાં પર્યાયો વાપરવાની રીત તેમ જ અર્થ ઉપજવવાની
ખૂમીને લીધે અનેક ઐતિહાસિક બાબતોના અનેક વિચિત્ર અર્થો બ્રાહ્મણોએ
ઉપજવ્યા છે. એ લે જ શુક-ભૃગુના વિરોધી દેવોના આચાર્ય બૃહસ્પતિ અને

એમનો ગૂજરાતની ભૂમિ સાથેનો સંબંધ

આ જાતિનો વસવાટ પશ્ચિમ હિંદ અને આપણા કિનારાથી શરૂ થઈને ઈરાનની પેલી બાજુ સુધી હતો. અથર્વવેદના કેટલાક મંત્રો ઋગ્વેદના પ્રાચીન મંત્રો જેટલા જ જૂના છે. છતાં આર્યોના વાડામાં અથર્વવેદની ગણતરી જરા મોડી થઈ. ભૃગુ, અંગિરસ અને અથર્વણ એ એક જ વ્યક્તિનું અનુક્રમે નામ, કુલનું નામ, અને સાંપ્રદાયિક અવટંક છે. ભાર્ગવો અને યદુઓનો આપણા પ્રાંતની ભૂમિ સાથેનો સંબંધ પ્રાચીન છે તે જોઈ ગયા.¹

અથર્વવેદ

અથર્વવેદના પિપ્પલાદ સારસ્વતનો પણ આપણી ભૂમિ સાથેનો સંબંધ કહેવાય છે. એ બધું જોતાં અથર્વવેદના કેટલાક ભાગનો સંબંધ પણ આ પ્રાંતની ભૂમિ સાથે હોય તે સંભવિત છે. અને આટલા પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં વૈદિક સંસ્કૃતિમાં ગૂજરાતની ભૂમિએ ભાગ ભજવ્યો હોય તે એક મોટા ગૌરવની વાત છે અને હિંદમાં જાતિઓનાં જે મિશ્રણ થઈને હાલનો સમાજ ઉત્પન્ન થયો તેમાં પણ ગૂજરાતની ભૂમિએ આટલા પ્રાચીન સમયમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો છે તેમ જ અથર્વવેદમાં દેખાતી સંસ્કૃતિ અને અગ્નિ સંપ્રદાય તથા હિંદની બહારનાં કેટલાંક તત્ત્વોને પણ આજની હિંદુ સંસ્કૃતિમાં સફળતાથી સમાવવાનું મહાકાર્ય કરવામાં

ભૃગુ-અંગિરસ કુલના બૃહસ્પતિને એક ગણવાની ભૂલ કેટલાક કરે છે અને મૂંઝાય છે. પર્યાયો યોગવાની રીતથી થયેલા ઐતિહાસિક ગોટાળા પણ ઘણા છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરી નવો અર્થ બેસાડવામાં પણ ઊંડા-સાથળ-માંથી જન્મેલો માટે ઔર્વ એવા ઘણા વિચિત્ર અર્થો યાય છે. પાર્શ્વેદે આવા દાખલા ઘણા વિસ્તારથી ચર્ચ્યા છે.

૧. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રીએ Asura in India માં અથર્વવેદ માટે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે તેમાં આ ચર્ચા સપ્રમાણ કરી છે અને તે ચર્ચા લાગે છે.

આ ભૂમિએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.¹ એ જોતાં અસુર શબ્દથી ભડકવાને બદલે જરા નવી દૃષ્ટિથી જોવાની જરૂર છે.

નાગ જાતિ

વેદમાં અમાનુષી અધમ પ્રાણીને માટે યાતુધાન શબ્દ વાપરેલો છે. પાછળથી અસુર અને રાક્ષસ વગેરે શબ્દો એના પર્યાયો બન્યા. કેટલાક વિદ્વાનો રાક્ષસ, દાનવ વગેરેને અસુરની પેટા જાતિઓ²

૧. પિપ્પલાદ દધીચિનો પુત્ર છે એમ મનાય છે. ગમે તેમ પણ એ ભાગર્વ છે. અથર્વવેદમાં એણે જે ભાગ ભજવ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ ખંભાતના પરિશિષ્ટમાં કર્યો છે. અથર્વવેદ મૂળ આર્યોની વેદત્રયીમાં નહોતો ગણાતો અને પારકો ગણાતો હતો. એણે પોતે જ પોતાને મુખ્ય વેદ ગણેલો છે એમ સ્કંભ સૂક્તમાં એ જ વેદમાં લખ્યું છે. પ્રૌ. બેનરજ શાસ્ત્રીએ એમના ગ્રંથમાં પૃ. ૫૭ થી ૭૦ સુધી અથર્વવેદ અને ભૃગુઓના સંબંધે સપ્રમાણ લાંબી ચર્ચા કરી છે તે માનવામાં વાંધો નથી. ભૃગુ, અ્યવન, દંધ્યંચ વગેરે અથર્વણોનો ગૂજરાતની ભૂમિ સાથેનો સંબંધ સિદ્ધ થયેલો છે. (પૃ. ૬૩) અથર્વવેદનું કર્તાપણું ભૃગુ અને એમના અંગિરસ કુલમાં જાય છે એમ પ્રૌ. બેનરજ કહે છે. એ સંસ્કૃતિની મર્યાદા ગૂજરાતને કિનારે થઈને ઈરાન સુધી માનવી પડશે. ભૃગુનો વરુણ સાથેનો સંબંધ આગળ જોઈશું. કૌશિકનો અથર્વણ સૂત્ર સાથેનો સંબંધ અને ઋગ્વેદમાં અસુરોનો કુશિક વિશ્વામિત્ર સાથેનો સંબંધ પૃ. ૬૭ માં ચર્ચ્યો છે. આ મિત્રણ સેંકડો વર્ષના ધર્મણ પછી એવું તો થયું કે અથર્વવેદને ચોથા વેદ તરીકે કબૂલ કરવો પડ્યો અને એના કર્તાઓ મુખ્ય આર્ય ઋષિઓમાં સ્થાન પામ્યા.

૨. વેદમાં અસુર અને અહિ શબ્દો એક જ વ્યક્તિ માટે વપરાયેલા છે. રાક્ષસ શબ્દનો અર્થ જેનાથી રક્ષણ થવું જોઈએ એવો કરે છે. ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં રાક્ષસો હરકત કરતા હતા એવી જે વાતો પુરાણોમાં છે તે અર્થમાં એ શબ્દનો અર્થ કર્યો હશે. પ્રાચીન આર્ય અને અસુર જાતિના ધર્મભેદનું એ કારણ હોઈ શકે. પરંતુ રાક્ષસ જે અસુરની પેટા જાતિ ગણીએ તો એ નામ ઉપરથી એ અર્થ બેસાડ્યો એમ જ કહેવું પડે. એવા અર્થ બેસાડ્યાના ધણા દાખલા મળે છે. જેમકે મગ(મગ બ્રાહ્મણો)ને ધારણ કરનારી ભૂમિ એ મગધ. અસુર શબ્દનો અર્થ અસુ એટલે પ્રાણ ઉપરથી પણ બેસાડે છે.

ગણે છે. એવી જ રીતે અહિં અગર નાગ જાતિ પણ અસુરની પેટા જાતિ ગણાય છે.^૧ એ ચર્ચા પણ લંબાણથી કરવી અહીં અસ્થાને છે. પરંતુ નાગ જાતિ માટે થોડું લખ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. અસુર અને નાગ જાતિની ગમના બે કોઈ સામાજિક ઇતિહાસમાં આજે ન કરવામાં આવે તો એ ઇતિહાસ અધૂરો ગણાશે. આપણા પ્રાંતને એ જાતિઓ સાથે જે પ્રાચીન સંબંધ છે તે જોતાં અહીં એને વીસરી જવાય નહિ. અહીં એટલું પણ કહેવું અગત્યનું છે કે દ્રાવિડ દેશના સામાજિક ઇતિહાસને ધ્યાનમાં ન લેવાય તો આજે હિંદનો અને ખાસ કરીને ગૂજરાતનો સામાજિક ઇતિહાસ સંપૂર્ણ ગણાય નહિ, કારણ કે હિંદુસ્તાને ખોયેલું ઘણું આજે એ “ હિંદુ હિંદુસ્તાન ” માં જળવાઈ રહેલું છે. આપણી કેટલીક પ્રાચીન જાતિઓના મૂળના ખુલાસા માટે આપણે દક્ષિણના સમાજ ઉપર નજર નાંખવી પડે છે.

હિંદુસ્તાનની જાતિઓનું પ્રથમ સફળ મિશ્રણ

અસુર અને નાગ જાતિને એક માનીએ કે જુદી માનીએ પણ એટલું તો સત્ય છે કે એ બન્ને આર્ય અને દાસ અગર દસ્યુ જાતિઓથી જુદી જ હતી. અસુરોની દેવો એટલે આર્યો સાથેની દરિયાઈ વેપાર માટેની અને જળમાર્ગો માટેની લડાઈઓ એ સમુદ્રમંથનની પૌરાણિક કથાનું ઐતિહાસિક સ્વરૂપ.^૨ એમાં અસુરોની સાથે રહી

૧. પ્રો. ખેનરજી શાસ્ત્રી નાગને અસુરોની પેટા જાતિ ગણે છે. પૃ. ૯૨ થી ૯૮. નાગ જાતિ એ પેટે ચાલનારાં પ્રાણી નથી પણ મનુષ્યો છે તે માટે હવે શંકા નથી. જયસ્વાલજીએ એમનો ઇતિહાસ લખેલો છે તે આગળ જોઈશું. ત્રિચિનાપલ્લીના પ્રો. વિશ્વનાથે Racial Synthesis in Hindu Culture (Trubner)માં દક્ષિણ હિંદમાં નાગ જાતિ માટેની ચર્ચા પૃ. ૭૭ થી ૮૧ માં કરી છે તે જોવા જેવી છે.

૨. આગળ દૂકામાં આ ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ સમુદ્રમંથનમાં નેતરું બનીને મુખ્ય ભાગ વાસુકિ નાગે લીધેલો અને અસુર બહિરાજએ પણ આગળ

નાગોએ મુખ્ય ભાગ ભજવેલો, અને છેવટે એમાં પણ આર્યોનો વિજય થયો. અસુરો અને નાગોને વાયવ્ય પ્રાંતો, પંજાબ અને કાશ્મીરથી ક્રમશઃ દક્ષિણમાં ગૂજરાત તરફ, માળવા તરફ અને પૂર્વ તરફ હઠવું પડેલું. અસુરોનું વહાણવટું નાગ જાતિના હાથમાં હતું અને એમની બે મુખ્ય પેટા જાતિઓમાં તક્ષક કુલ પર્વતવાસી અને કર્કોટક કુલ દરિયો ખેડનારુ એમ મનાય છે. કર્કોટક નાગોની રાજધાની નર્મદા તટે માહિષ્મતીમાં હતી.^૧ વેદકાળના દેવાસુર સંગ્રામથી શરૂ થઈને મહાભારતના યુદ્ધ સુધીના લાંબા કાળમાં અસુર-નાગ જાતિ, આર્યો, અને દાસોનાં યુદ્ધો અને અનેક મહાપુરુષોના પ્રયત્નથી એ બંધાનું મિશ્રણ ઘણું સારી રીતે થયું. આ બધી વાતો માટે લેખો કે સિક્કાઓના પુરાવા મળે તેમ નથી; અને એ પુરાવાઓ ઇતિહાસલેખનમાં મુખ્ય છે એ ખરું છે, પરંતુ હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં એ પુરાવા હમેશાં મળતા નથી, અને એ માટે પ્રાચીન સાહિત્યના યથાર્થ અર્થ કર્યા વગર બીજો ઉપાય નથી.^૨

પડતો ભાગ લીધેલા એમ પુરાણો કહે છે. મહાભારતમાં સમુદ્રને નાગનાં બાલયઃ કહ્યો છે તેમ અસુરાણાં ચ બાંધવમ્, અસુરાણાં શરણં, એમ પણ કહ્યું છે. મહાવંશમાં સમુદ્રના રાજ વરુણને અને સાગરને નાગરાજ કહ્યા છે. એ બંધાના સંબંધ નાગદ્વીપ સાથે છે. બૌદ્ધ પરંપરા પ્રમાણે અસુરો, નાગો અને ગાંધર્વો સમુદ્ર અને નાગદ્વીપમાં રહે છે એમ કહે છે. વરુણ અસુરોનો મુખ્ય દેવ છે અને વરુણ, અને અસુર નાગોનો સંબંધ બહુ સૂચક છે. આગળ ધર્મની બાબતમાં એની ચર્ચા કરીશું.

૧. નર્મદા નદીને નાગોની બહેન કહેવામાં આવે છે એ બહુ સૂચક છે. નદી અને રાજકન્યાઓનાં એક નામના દાખલા બહુ મળે છે અને તેથી પૌરાણિક ગોટાળા પણ થયેલા છે. નાગોએ નર્મદા નદી મારફતે લાગવગ વાપરીને પુરુકુત્સને ગાંધર્વોને નાશ કરવા વીનવ્યું એ માટે પાર્શ્વટર A. I. H. T. પૃ. ૨૬૨ જુઓ. માહિષ્મતી માટે પણ એમાં જોડું. માહિષ્મતીને મહિષાસુરની નગરી અને મહેશ્વરની નગરી કહે છે એમ પણ બીજા બે મત છે.

૨. પુરાણોમાં નામો અને પર્યાયોની ગૂંચવણ માટે બહુ ધ્યાનથી જોવાની

પ્રાચીન સાહિત્યના અવલોકનથી એમ લાગે કે આ પ્રથમ જાતિઓના મિશ્રણની સફળતાનો યશ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ધણે ભાગે ભગવાન વેદવ્યાસને ભાગે જાય; અને રાજકીય તથા સામાજિક દૃષ્ટિએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ભાગે જાય. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગમે તે જાતિના ગણે તોપણ વિરોધી તરવામાંથી સાચા ધર્મની સંસ્થાપના કરવા માટે એમણે પોતાની જાતિનો કે પારકાનો ભેદ ગણ્યો નથી અને સત્ય તથા ન્યાયનો રસ્તો લીધો છે.^૧ અનેક વિરોધી વાતાવરણોમાં પણ હિંદુ ધર્મ-જગતના સર્વથી પ્રાચીન ધર્મ તરીકે આજે ઊભો રહ્યો છે તેનું માન ધર્મ અને સમાજરચના કરી વ્યવસ્થા કરવા માટે એ જ મહાવિભૂતિઓને છે.

સામાજિક ઇતિહાસમાં નાગ જાતિનું સ્થાન

પોતાના બાપ પરીક્ષિતનું વેર લેવા જન્મેજયે સર્પયજ્ઞ કર્યો એ આવી કોઈ નાગજાતિનો વિધ્વંસ કર્યાનો ઉલ્લેખ હોવો જોઈએ.^૨ એ પછી

જરૂર છે. કેટલાક વિદ્વાન લેખકો સિદ્ધાંતો ઉલ્લેખ ન મળે તેને ઇતિહાસમાં સ્વીકારતા નથી. આપણા ઇતિહાસ માટે એ સિદ્ધાંત સચો છતાં ચાલે તેવો નથી અને સામાજિક ઇતિહાસ માટે તો એ સિદ્ધાંતથી અહણ કરવા એ ઇતિહાસ નહિ જેવો જ લખી શકાય.

૧. વેદની આજની ગોઠવણ અને પુરાણોના કર્તા તરીકે વેદવ્યાસનું નામ આપણી પરંપરામાં વપરાય છે તે બહુ સૂચક છે. એ મહર્ષિએ વૈદિક યુદ્ધો પછીનાં મિશ્રણમાં જે યુગપ્રવર્તક જેવો ભાગ ભજવ્યો છે તેનો ઇતિહાસ શોધવા જેવો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે છતાં એ અવતારી પુરુષ ગણાયા એ વાત એમણે સમાજ અને ધર્મની પુનર્રચનામાં જે અપૂર્વ ભાગ મહાભારતકાળમાં લીધો તે છે. એમણે પોતાનાં સગાં કહેવાતા પુરુષોને મારવામાં ભાગ લીધો છે એ સમાજવ્યવસ્થામાં એમનું ન્યાયીપણું વ્યક્ત કરે છે. એમણે આપણી સંસ્કૃતિનો જે દઢ પાયો નાંખ્યો તે માટે તો જુદું આખું પુસ્તક જ લખી શકાય.

૨. આ જન્મેજય તે વૈદિક કાળનો કે મહાભારતકાળનો તે માટે મતભેદ છે. પરંતુ નાગ જાતિ સાથે એણે કરેલું યુદ્ધ અને નાગોનો પરાજય એ જ સર્પયજ્ઞનો ઐતિહાસિક અર્થ છે.

નાગ જાતિના મહત્તાના ખાસ ઉલ્લેખો જોવામાં આવતા નથી. નાગ લોકો સ્થાપત્યના શાળીન, સંસ્કારી, સારાં નગરોમાં રહેનારા અને ઉત્તમ નાવિકો હતા અને એમની ઘણીખરી પેટા જાતિઓ દેખાવમાં સુંદર હતી એવા ઉલ્લેખો પ્રાચીન સાહિત્યમાં મળે છે.^૧ એમનો અસુરો સાથેનો સંબંધ પ્રસિદ્ધ હતો છતાં એમનું નામ નાગ શાથી પડ્યું તે હજી કોયડો જ રહ્યો છે. કાં તો અસુરની પેઠે એ એક નામ જ હોય અને તેના અર્થ પાછળથી કરવામાં આવ્યા હોય, કે નાગ-સર્પ-એમનું ચિહ્ન હોય કે એની એ પૂજા કરતા હોય.^૨ ગમે તેમ હોય પણ કાશ્મીરથી શરૂ થઈને મધ્ય દેશ અને પંજાબ, ગૂજરાત અને માળવા, ગંગા નદીનો પ્રદેશ, અને છેવટે છેક દક્ષિણપથ સુધી એમની સત્તા જુદે જુદે વખતે વ્યાપ્ત હતી. અને

૧. જુઓ Racial Synthesis in Hindu Culture by S. V. Viswanath (Trubners' Oriental Series-London.) પૃ. ૭૭ થી ૮૧. એમણે બૌદ્ધ સાહિત્યના, પુરાણોના, અને તામીલ સાહિત્યના આધારે આ ગ્રંથમાં આપેલા છે. એનસાઇક્લોપીડિયા ઓફ રિલિજિયન ઍન્ડ એથિક્સનો આધાર પણ આપેલો છે. અહીં એ વિગતની જરૂર નથી. નાગોના મહેલો પાણીમાં કે ઝાડ પાસે કે વિંધ્ય પર્વતમાં કેવા હતા એ માટે બૌદ્ધ જ્ઞાતકોના આધાર આપેલો છે. એ નર્મદા કિનારે નાગોનું મોટું ચાણું સૂચવે છે.

૨. સંસ્કૃત ભાષામાં અર્થો કરવાની અલૌકિક ખૂબી છે અને અસુર શબ્દના અર્થ કશો છે તેમ નાગના અર્થ પણ કશો છે. ઘણી વાર નામ પ્રથમ વપરાતું હોય છે અને એના અર્થ પાછળથી મરજી મુજબ વિદ્વાનો ખેસાડે છે. કેટલીક વાર ઇતિહાસ કરતાં ભાષાએ વસ્તુને સારી રીતે જાળવી રાખેલી હોય છે, અને કેટલીક વાર ભાષા ગૂચવાડો પાડી દે છે. અસુરની બાબતમાં ભાષાએ ખરો અર્થ જાળવ્યો છે તેમ નાગની બાબતમાં પણ કદાચ હોય. નગ શબ્દનો અર્થ પર્વત છે અને નાગ-સર્પ પણ છે. અગ્ર નહિ તે નાગ એમ નાગ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ આપી છે અને નાગનો અર્થ હાથી, સર્પ વગેરે કર્યા છે. આ વિશેષવાળી વ્યુત્પત્તિની રીત બતાવી આપે છે કે નાગ એ જાતિનું મૂળ નામ છે અને એના અર્થ પાછળથી ખેસાડયા લાગે છે. પુરુષમાં સિંહ કે વ્યાધ, પુરુષમાં વૃષભ એમ જેમ ઉત્તમતા બતાવવા વપરાય છે તેમ પુરુષમાં નાગ

દક્ષિણમાં આજે એ જાતિના મૂળના સ્પષ્ટ પુરાવા પણ મળે છે.^૧ ગૂજરાત માળવામાં પણ એ જાતિ એક વખત વ્યાપ્ત છતાં આજે એ કઈ જાતિઓમાં સમાઈ ગઈ છે તે શોધવું અશક્ય જેવું થઈ ગયું છે. ઈસ્વીસનની શરૂઆત લગભગથી એ જાતિ પાછી જોરમાં આવી હોય અને ઈ. સ. ૧૫૦ લગભગમાં ભારશિવ-નાગોનું સામ્રાજ્ય એમણે સ્થાપ્યું હોય એમ જણાય છે અને એ સમય માટે તો શ્રી. જયસ્વાલજીએ અનેક રીતે સિદ્ધ પણ કર્યું છે.^૨ ગૂજરાતના

શબ્દ પણ ઉત્તમતાવાચક વપરાય છે. નાગ શબ્દ સર્પ પ્રાણી સાથે જોડાઈ પૌરાણિક થઈ ગયો અને અધમતાવાચક અસુરની પેઠે થયો એ તો પાછળનો બનાવ છે. પરંતુ નાગ જાતિ નાગ-સર્પને પૂજનારી હોય એ સંભવ વધારે યોગ્ય જણાય છે. નાગપૂજની બાબતમાં એની ચર્ચા કરીશું. નાગ રાજ્યોનું ચિહ્ન પણ નાગ-સર્પ કદાચ હોય.

૧. ઉપર ઉલ્લેખ કરેલા પ્રો. વિશ્વનાથના ગ્રંથનાં પૃ. ૭૮-૭૯ જુઓ. તામીલ વૈયાકરણો દક્ષિણ હિંદની ત્રણ મુખ્ય જાતિઓ ગણાવે છે તેમાં (૧) મક્કલ (૨) તેવર અને (૩) નાગર ગણાવે છે. “૨” માનવાચક પ્રત્યય છે. તામીલ સાહિત્યના આધારે “નાગનાડ” એટલે નાગના દેશનું વર્ણન પણ કરેલું છે. અને તે ચારસો થોજનનો કહ્યો છે. તંગકુલ નામના ઉત્તરના નાગો ઉત્તમ વણકર હતા એમ લખે છે. તામીલમાં તંગ એટલે સોનું છે. પરંતુ તામીલ ભાષામાં વ્યંજનોના ઉચ્ચાર માટે નિયમ નથી. એટલે તક્ષક કુલના-પંજળ બાજુના નાગો જે તક્ષ કે તાક કુલના ગણતા હતા તેમનો નિર્દેશ હોય એમ મને લાગે છે. દક્ષિણમાં નાગપટ્ટણ, નાગર કોઈલ (કોઈલ એટલે મંદિર) નામે શહેરો આજે પણ છે. નીલગિરિના ટોડાને નાગ જાતિ માને છે. બેસ નાગ જાતિનું ખાસ પ્રાણી ગણે છે. વધુ વિગત માટે પ્રો. વિશ્વનાથનો ગ્રંથ જોવો, આ તક્ષક અગર તક્ષ કુલનો આપણા મુસ્લિમયુગના ઇતિહાસ સાથેના સંબંધનો ઉલ્લેખ આગળ કરીશું.

૨. જુઓ. History of India : Nagra Vāṅmātāk Imperial Period By K. P. Jayswal. શ્રી. જયસ્વાલજી નાગોના સામ્રાજ્યનો સમય ઈ. સ. ૧૫૦ થી ૨૮૮ સુધીમાં મૂકે છે અને તે પછી ઈ. સ. ૩૫૦ સુધી વાકાટકોનો સમય મૂકે છે અને વાકાટકોને નાગ મહારાજ્ય સાથેના સંબંધનો સંબંધ પણ બતાવ્યો છે.

સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં—પછી એ ઇતિહાસ તેના ગમે તે યુગ માટેનો હોય છતાં પણ—નાગ જાતિના ઉલ્લેખ વગર ચાલે તેમ નથી; અને અહીં અને તેટલી ટૂંકામાં એ ચર્ચા કરીશું. શૈવ સંપ્રદાયનું સર્વથી પ્રાચીન સમયનું જોર જ્યાં સુધી ગૂજરાતમાં ગણાય, અને ગૂજરાતી બ્રાહ્મણોમાં સર્વથી ઊંચા ગણાતા નાગર બ્રાહ્મણો જ્યાં સુધી ગૂજરાતના ગણાય ત્યાં સુધી ગૂજરાતનો સામાજિક કે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ નાગ જાતિની ચર્ચા વગર સંપૂર્ણ ગણાશે નહિ. આ નાગ મહારાજાઓ પરમ શિવલક્ત હતા એ આગળ જોઈશું.

ખીજું એટલે પૌરાણિક કાળનું મિશ્રણ

નાગોની આ ખીજ વખતની સત્તા અને ચડતી હતી; અને આ વખતે વૈદિક સમય પૂરો થઈ પૌરાણિક સમય શરૂ થયાને ધણા જમાનાઓ વીતી ગયા હતા. પ્રથમ મિશ્રણ પૂરું થયું હતું અને આર્ય, અસુર, નાગ જાતિ મિશ્ર થઈ બ્રાહ્મણોના ચાતુર્વર્ણમાં સમાઈ ગઈ હતી. અસુરો ગાળરૂપે અને નામશેષ થઈ ગયા હતા. પૌરાણિક હિંદુ ધર્મ એના પ્રથમ સ્વરૂપમાં સ્થપાઈ ગયો હતો. ધર્મોનાં મિશ્રણો પણ થઈ ગયાં હતાં તે આગળ જોઈશું.^૧ પરંતુ હિંદુ ધર્મની મહા

૧. અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે કેટલાકને મતે આ સમયમાં જ પહેલું મિશ્રણ થયું એમ છે. અને ઔદ્ધોને હરાવવા માટે જ બ્રાહ્મણોએ ચાર વર્ણો કર્યા. પરંતુ બરોબર તપાસતાં આ ખીજું મિશ્રણ હતું અને વર્ણોની રચના થયેલી હતી. માત્ર એ રચના પાછળથી સખત બનાવી તેવું નહોતું થયું. તેમ જ વર્ણોમાં અંદર અંદરના નાના વાડા નહોતા બંધાયા. અંદર અંદર ખાવાપીવાના અને લગ્નના ભેદ પણ પાછળ થયા તેવા નહોતા બંધાયા. પૌરાણિક ધર્મની રચના શરૂ થઈ હતી પરંતુ તેમાં હજી ખીજ સંપ્રદાયોને લેવાનો અવકાશ હતો. પૌરાણિક ધર્મને બંધાતાં પણ સેંકડાઓ વીત્યા છે. આગળ જોયું તેમ સૂતનાં પુરાણો રચાયાં હતાં પણ બ્રાહ્મણોએ એમને ફરીથી ફેરવ્યાં નહોતાં. શૈવ સંપ્રદાય એક અગર ખીજે રૂપે ઔદ્ધ સમયમાં પણ હતો એમ મને લાગે છે. એનું છેવટનું પૌરાણિક રૂપ ભલે પાછળથી થયું હોય.

વિભૂતિઓ માટે મિશ્રણો કરવાનું હજી પૂરું થયું નહોતું. નવી જાતિઓ ભરતખંડમાં આવ્યે જતી હતી. બ્રાહ્મણ ધર્મના વિરોધી ધર્મે આ ભૂમિમાં જ ઉત્પન્ન થયા હતા. પ્રથમ મિશ્રણની પેઢે આ ખીજા મિશ્રણોની રચનાએ પણ સેંકડો વર્ષો જોયાં. આ મિશ્રણના પણ આશરે એક હજાર વર્ષ જેટલા સમયમાં યવનો, શકો, કુશાનો, હૂણો, ગુર્જરો વગેરે પરદેશીઓ આ દેશમાં આવ્યા. વૈદિક ધર્મની સામે ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીરે પોતાના દયાધર્મના પ્રચાર શરૂ કરી દીધા હતા. વૈદિક કાલમાં મહાવિભૂતિઓએ જે સફળ મિશ્રણ કયું એવી જ કસોટીનો સમય આ વખતે પણ આવીને ઊભો હતો.

બૌદ્ધો અને જૈનોનું જોર

સમ્રાટ અશોકના સમયથી બૌદ્ધ ધર્મ પૂર જોરમાં આવતો હતો. પ્રથમ મિશ્રણ પહેલાં અસુરો અને એમની કેટલીક પેટાજાતિઓ અને દસ્યુઓ જેમ વૈદિક યજ્ઞયાગના ધર્મની વિરુદ્ધ હતા તેમ બૌદ્ધો અને જૈનો પણ યજ્ઞની વિરુદ્ધ હતા. વૈદિક બ્રાહ્મણોને માટે આ નવા ધર્મોની માન્યતાઓ અસહ્ય હતી. દેવાસુર સંગ્રામ આર્યો અને અસુર દાસોના સંગ્રામની પેઢે વૈદિકો અને બૌદ્ધોના સંગ્રામ શરૂ થવાનો સમય આવી લાગ્યો હતો. પહેલા મિશ્રણ પછી જે જાંચા નીચા સામાજિક વિભાગો થયા હતા તેમાં નીચ વર્ણોને બૌદ્ધ મતમાં સારો આશ્રય મળતો હતો. જે જાતિઓને બ્રાહ્મણો ઉચ્ચ વર્ણોમાં સ્વીકારવા તૈયાર નહોતા તેમને બૌદ્ધ મતમાં વિના સંકોચે સમાનતા મળતી હતી. નવી જાતિઓ હિંદમાં આવ્યે જતી હતી. એમને સમાજના કયા વિભાગમાં દાખલ કરવા તે વિચારમાં બ્રાહ્મણો મૂંઝાય તે પહેલાં બૌદ્ધો પોતાના સંપ્રદાયમાં સ્વીકારી લેતા.^૧ નાગ જાતિના ધણાએ

૧. શકો અને કુશાનો બૌદ્ધ થયા અને બ્રાહ્મણોને દાખા તે માટે બ્રાહ્મણ પુરાણો પ્રજાશ્વત્રહ્નમૂચિષ્ઠાઃ એના શબ્દો લખે છે, જયસ્વાલજી કહે છે કે બ્રાહ્મણો આ લોકોને દુરત અપનાવી ન શક્યા અને તેથી એ લોકો બ્રાહ્મણોને

બૌદ્ધ મત સ્વીકાર્યો એમ વિદ્વાનો માને છે. નવા આવનાર શંકો, કુશાનો, હૂણો વગેરેને પણ બૌદ્ધોએ અપનાવવા માંડ્યા.^૧ ઇસ્વી-સનની શરૂઆતનો સમય બ્રાહ્મણો માટે કટોકટીનો હતો.

બીજું મિશ્રણ અને બ્રાહ્મણોનો વિજય

આ સમયમાં હિંદુ સમાજ અને ધર્મનું એકજ બળતી રાખવા માટે બ્રાહ્મણોએ મહા પ્રયત્નો કર્યા. એમણે જોયું કે વેદધર્મની મહત્તા અને પોતાની સત્તાને હાનિ ન થાય તે માટે સમાજમાં નવી યુક્તિઓથી છૂટછાટ રાખવી પડશે અને ધર્મને એક કરવા માટે વિશાળ બનાવવો પડશે. પ્રથમ મિશ્રણની સફળતામાં જ એમણે અમુરો અને નાગોના દેવોને વૈદિક ધર્મમાં સ્થાન આપ્યા હતાં. ખાસ કરીને શિવ સંપ્રદાય—જેનું વર્ણન આગળ કરીશું—ના અનેક ક્રાંટાઓને એક કરી બ્રાહ્મણ ધર્મમાં એને મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું હતું.^૨ યજ્ઞ ભાગના અધિકાર વગરના ભગવાન શિવને સ્થાન અપાયું હતું.^૩ અગ્નિ અને સૂર્યના પૂજકોને પોતાના વાડામાં લેવાનો

ધિકારતા. ગર્ગસંહિતા વગેરેને આધારે જ્યસ્ત્રાલજ્ઞ કહે છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય નહિ રહે, માત્ર શૂદ્રો રહેશે, ગ્નેચ્છો રહેશે અને હાડકાંની (ભગવાન બુદ્ધનાં અસ્થિ) પૂજા થશે. આ બધું લખાણ પુરાણોએ શક અને કુશાનો માટે ક્યું છે. કુશાનોએ બ્રાહ્મણોને સતાવ્યા એવો જ્યસ્ત્રાલજ્ઞનો મત છે. નાગ-ભારશિવોએ બ્રાહ્મણોનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ એ માને છે. બૌદ્ધો ને જૈનોને પુરાણોએ અમુરો કહ્યાના દાખલા પણ છે.

૧. પ્રો. વિશ્વનાથ નાગો બૌદ્ધ ધર્મમાં જોડાવાનું વર્ણન કરે છે. કુશાનોના સમયનો ઇતિહાસ એ બાબતની સાક્ષી પૂરે છે. જ્યસ્ત્રાલજ્ઞનો પણ એ મત છે.

૨. શિવ અમુરોના અને નાગોના મુખ્ય દેવ છે એ આગળ ચર્ચાશું અને હિંદના પશ્ચિમ ભાગ સાથે એ સંપ્રદાયનો ગાઠ સંબંધ પણ ચર્ચાશું. વરુણ, રુદ્ર વગેરેને વેદમાં લીધા એ પહેલા મિશ્રણ વખતે, લિંગપૂજનો શિવ-રુદ્ર સાથે સંબંધ જોડી એકતા કરી એ બીજા મિશ્રણ વખતે, પૌરાણિક કાળમાં બ્રાહ્મણ ધર્મમાં શિવપૂજનું મહત્ત્વ ખૂબ જ વધી ગયું.

૩. દક્ષના યજ્ઞની કથા અને શિવને આમંત્રણ ન મળ્યું એ આ બાબત સૂચવે છે.

બ્રાહ્મણોને વાંધો ન હતો.^૧ પરંતુ બૌદ્ધો અને જૈનોને જીતવા એ મુશ્કેલ કામ હતું. નવા જન્મેલા કુશાનો બૌદ્ધોના સ્તંભરૂપ હતા. એમણે બ્રાહ્મણોને ઉત્તેજન આપવું બંધ કર્યું હતું.^૨ એમની સત્તામાં બૌદ્ધોના ટેકાને લીધે અનેક પરદેશીઓ અને પહેલાં હલકી ગણાતી વર્ણો એક થઈ રાજસત્તાવાળા ક્ષત્રિયોની નવી જાતિનું અસ્તિત્વ સમાજમાં થયું હતું.^૩ આ બધાનો સામનો કરીને, બૌદ્ધોને પાછા હિંદુ ધર્મમાં લઈને, ધર્મની પુનઃ સંસ્થાપના કરીને, સમાજમાં ફરી નવા વાડા બાંધીને,^૪ બ્રાહ્મણોએ પોતાની બધી શક્તિ બતાવી. અને નવા સમાજના બંધારણમાં એ સફળ થયા. એમાં એમને ઘણી આપણે કરવી પડી. પોતાનું કેટલુંયે છોડીને સામાનું કેટલુંયે લેવું

૧. અગ્નિ અને સૂર્યના પૂજકો પશ્ચિમ તરફથી આવ્યા તેમને ધોઈ લેવામાં મુશ્કેલી નહોતી. મિહિરો સૂર્યપૂજક હતા અને ગુર્જરા પણ હતા અને સૂર્યપૂજને શૈવ પુરાણોએ ટેકો આપ્યો છે તે ચર્ચા પણ આગળ કરીશું.

૨. જુઓ પૃ. ૨૦૩ ની નોંધ. કુશાનો ગાદીએ બેસે ત્યારે ગંગાજળથી માથે અભિષેકનો હક્ક એમને નહોતો.

૩. બૌદ્ધ ધર્મે ઊંચા નીચાના ભેદ કાઢી નાંખી સમાનતા સમાજમાં લાવવા પ્રયત્ન કર્યો એવો ઘણા વિદ્વાનોનો મત છે. બ્રાહ્મણોની નજરે હલકી ગણાતી જાતિ રાજસત્તાના જોરે ઊંચી કે ક્ષત્રિય પાછળથી ગણાઈ હોય એવા દાખલા છે. કેમ્પેલેના મત પરદેશી જાતિઓને ચાર વર્ણમાં લીધી તે માટે મુંબઈ ગેઝેટિયરમાં જોવા જોવો છે. જોકે એમાં ઘણાં અનુમાનો બિલટી રીતે પણ કર્યા છે. ત્રિવેદી માટે કેમ્પેલેના લેખો ઉપયોગી છે; એમના અભિપ્રાય બધા જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી.

૪. બ્રાહ્મણોએ ઊંચા નીચા જાતિઓને હિંદુ ધર્મમાં પાછી કેવી રીતે ગાંઠવી અને મુખ્ય ચાર જાતિઓમાંથી નાની નાની અસંખ્ય પેટા જાતિઓ કે આજની જ્ઞાતિઓ કેવી રીતે થઈ, મૂળ ક્ષત્રિયોમાંથી આજના રજપૂતો કેવી રીતે થયા એ વર્ણન રસમય છે. દૂંકામાં આગળ જોઈશું. કેમ્પેલેના મત પણ ગેઝેટિયરમાં જોવા જોવો છે.

પશુ.^૧ એકતા માટેનો આહ્વાનોનો આ મોટામાં મોટો વિજય હતો. ભગવાન બુદ્ધને એમણે હિંદુઓના ભગવાનના એક અવતાર તરીકે ગ્રહણ કર્યા.^૨ એમના ઘણા સિદ્ધાંતોને અપનાવ્યા. અહિંસાને પરમ ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો. વિદેશી અને વિધર્મીને ઘોષ લેવામાં અપૂર્વ યુક્તિઓ યોજી. જગતના ચોથા ભાગમાં જે ધર્મ વ્યાપેલો તેને પોતાની જ જન્મભૂમિમાંથી કાઢવાનો મોટો અલૌકિક ચમત્કાર કર્યો. હિંદુ સમાજનું આવું અપનાવવાનું બળ એ એક અપૂર્વ શક્તિ હતી. એ કોઈ વાર અનાયાસે વપરાઈ તો ઘણી વાર બુદ્ધિપૂર્વક વપરાઈ છે. વિરોધી તત્ત્વોને એક કરવા આ બંને મિશ્રણોના સમયમાં જે બુદ્ધિ વપરાઈ તે પાછળના સમાજમાં ન રહી એ ખેદની વાત છે.

ચદ્વંશી નાગો અને તાક નાગો

આ બીજા મિશ્રણમાં આહ્વાનોનો જે વિજય થયો એમાં નાગ મહારાજાઓએ અગત્યનો ભાગ લીધો છે એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આ નાગ રાજ્યો ત્રણ હતાં અને એમની રાજવ્યવસ્થા પ્રગ્નસત્તાક હતી એમ જાણવાલાગતું માનવું છે.^૩ આથી પહેલાંના સમયમાં કોર્કોટક નાગોનો માળવા અને નર્મદા સાથેનો સંબંધ જોયો.^૪

૧. લાંબા લાંબા ચંદ્રો વગેરે આહ્વાનોએ છાડ્યા. અહિંસા સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારી, જોકે એનો અમલ થોડો હતો.

૨. સુસ્ત વૈષ્ણવ પુરાણો ભગવાન બુદ્ધને બદલે શ્રીકૃષ્ણના બાઈ બલરામને અવતાર ગણે છે.

૩. His. of India : Jayaswal. પૃ. ૩૩, મધુરા, કાંતિપુરી અને પદ્માવતીનાં ત્રણ નાગ કુલો અને તેમનું Federation-સમવાયતંત્ર હતું. પદ્માવતી કઈ તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. હાલના પદ્મ પત્રાયામાં એના અવશેષો જડ્યા છે એમ જાણવાલાગતું માને છે. કવિ ભવભૂતિનું પદ્માવતી એ જ કે બીજાં હશે? અહિંછત્રમાં પણ નાગકુલની નાની શાખાની સત્તા હતી.

૪. નર્મદા નામની સ્ત્રીઓ અને નદીમાં પુરાણોએ કૌલી ગૂંચવણના ઉદ્દેશ્ય પાર્નિટરે કરેલા છે. પુરાણો નર્મદાને શિવની પુત્રી પણ કહે છે અને

પરંતુ મથુરાનો નાગવંશ પોતાને યદુવંશનો કહે છે અને પદ્માવતીનો નાગવંશ તાકવંશ કહેવાય છે. અહિંછત્રમાં પણ નાગકુલની સત્તા હતી તે બાબત આગળ જોઈશું. આપણા ઇતિહાસને માટે આ બે નામ બહુ ઉપયોગી છે. નવનાગનું કુલ પણ પોતાને યાદવવંશી કહે છે.^૧ તાકવંશના નાગો તક્ક દેશ એટલે પંજાબથી દક્ષિણ બાજુએ આવ્યા. પ્રાચીન કાળમાં કાશ્મીર અને પંજાબમાં નાગસત્તા હતી અને ત્યાંનો તાકવંશ રજપુતાના, માળવા અને મધ્યહિંદમાં સત્તાધીશ થયો. આટલા પ્રાચીન સમયમાં આ નાગ રાજવંશો પોતાને યદુવંશના કહે છે અને યાદવોનો પશ્ચિમ હિંદુ, મથુરા, અને સૌરાષ્ટ્ર સાથે જે જૂનો સંબંધ છે તે વાત બહુ જ સૂચક છે. ઇસ્વીસનની શરૂઆતમાં આપણો આખો પ્રાંત આબીર દેશ કહેવાતો હતો અને યાદવો તથા આબીરો-આહીરો-સાથેનો સંબંધ જોકે રપટ થયો નથી છતાં કાંઈ સંબંધ હશે એમ સમજાય છે.^૨ તામીલ સાહિત્યમાં

નાગોની બહેન પણ કહે છે. એણે નાગોની તરફેણમાં લીધેલા ભાગનો ઉલ્લેખ આગળ જોયો. સ્ત્રી તરીકે અને નદી તરીકે બન્ને રીતે નાગો સાથે એનો સંબંધ હોવો જોઈએ. મેં ખંભાતના ઇતિહાસમાં એના ઉલ્લેખ કરેલા છે.

૧. His. of India. Jayaswal. પૃ. ૩૩, જયસ્વાલજી નવ નાગનો અર્થ નહું નાગકુલ એવો કહે છે. નવ એટલે સંખ્યા નહિ.

૨. જયસ્વાલજીએ એના આધારે (પુરાણોના) આપ્યા છે. ગ્રીક ઉલ્લેખોનો આબીર પણ આહીર છે. આહીર લોકો એક વાર આખા ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કોંકણ, માળવા વગેરે ઉપર સત્તાધીશ હતા એવા ઉલ્લેખો પણ છે. આપણા આહીર લોકો એ આહીરો છે. ઉત્તર હિંદમાં પણ આહીરોની વસ્તી છે. એમને અને યાદવોને શો સંબંધ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એ લોકોની દંતકથા એમને મથુરાથી શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવો સાથે સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા એમ કહે છે. એમાં અહિ શબ્દના અવાજ સાદૃશ્યને લીધે નાગ ભૂતિ સાથે એમનો સંબંધ કોઈ જોડે છે. આ બાબત કાંઈ નિશ્ચયથી કહેવું અશક્ય છે. પરંતુ એક અનુમાન એમ કેમ ન થઈ શકે કે ધણાં બહારનાં તેમ જ લૌકિક રૂઢ નામોને સંસ્કૃત બનાવી દેવામાં આવ્યાં છે તેમ આહીર નામ મૂળ હોય અને એનું સંસ્કૃત નામ

નાગ લોકોનું જે વર્ણન આવે છે તેમાં એમને સુંદર, ગોળ હોઠવાળા, મોટા ને સ્વચ્છ દાંતવાળા, મેઘની ગર્જના જેવા અવાજવાળા, હાથમાં જાળની દોરી રાખવાવાળા, અને તોફાની કહેલા છે. એમને સંસ્કારી અને ઉત્તમ કપડું વણનારા પણ કહ્યા છે.^૧ આ બધું વર્ણન પણ ઉત્તરમાંથી ગૂજરાત માળવામાં થઈને દક્ષિણમાં ગયેલી તાક વગેરે નાગ જાતિઓને માટે જ બંધાયેલ છે. યાદવો અને નાગોનો સંબંધ જયસ્વાલજની પેઠે પ્રો. ખેનરજી શાસ્ત્રી પણ કહે છે તે આગળ જોયું. જોકે એ માટે હજી વધારે આધારની જરૂર તો ખરી.^૨ આ જાતિઓ આજે તો આપણા સમાજમાં કોની સાથે કયા નામથી મળી ગઈ છે તે એક કાયડો છે; પરંતુ પ્રાચીન કાળથી આપણી અને આસપાસની ભૂમિમાં સર્વવ્યાપી જેવી આ જાતિ અન્ય નામે પણ સમાજમાં છે જ. ટાંક રજપૂતો હજી તાક કુલના રાજવંશનું નામ જાળવી રહ્યા છે. તેનો ઉલ્લેખ આગળ કરીશું.

**કુશાન સત્તાનો અંત અને નાગો : એમાં બૌદ્ધો સામે
બ્રાહ્મણોનો વિજય**

આગળ જોયું તેમ બૌદ્ધ ધર્મનું જોર વધતું હતું અને શકો ને કુશાનો એ હિંદના પ્રાચીન રાજવંશોને દાખીને પંજાબથી શરૂ

આકીર કરી નાંખ્યું હોય. ચંદુઓ કે નાગો સાથે કદાચ સંબંધ હોય તોપણ આજે સમાજમાં એ નામો જણાતાં નથી અને આહીર જેવી ધણી જાતિઓમાં છુપાયેલાં પણ કેમ ન હોય ?

૧. Racial Syn. in Hindu Culture by Prof. Viswanath. P. 79.

૨. પ્રો. ખેનરજી શાસ્ત્રી તો ચંદુઓ અને એમના ભાઈઓ તુર્વસુ વગેરેને નામ જાતિના કહે છે. (Asura in India) જયસ્વાલજ મથુરાના નાગોને ચંદુવંશી કહે છે, પરંતુ પુરાણોમાં આ બાબત વિરોધો પણ આવે છે. કદાચ કોઈ એમ પણ ટીકા કરે કે હિંદમાં ધણી જાતિઓ પોતાને ચંદુવંશ સાથે જોડે છે. જોકે નાગ જાતિ માટે આધાર છેક લૂલા નથી છતાં વધારે જોઈએ ખરા.

કરી હિંદના મોટા ભાગ ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય વધારવા માંડ્યું હતું તે સમયે એ લોકો પોતાના અસલ ધર્મો છોડીને બૌદ્ધ મતમાં મળ્યા હતા, અને બ્રાહ્મણોનું જોર ઘટતું જતું હતું.^૧ ખરી રીતે શંકો અને કુશાનો હિંદુ સમાજમાં મળ્યા અને ચડ્યા તેમાં પહેલું પગથિયું બૌદ્ધ મત બનેલો અને એ મારફતે પરદેશીમાંથી દેશી થઈ સમાજમાં પાછળથી મળી ગયા. આમાં પણ નીચી જાતિઓને જાંચી ચડાવવામાં બૌદ્ધ ધર્મે અગત્યનો ભાગ લીધો છે, તે આગળ જોઈશું. એ સમયના પૌરાણિક ઉલ્લેખો એમને મ્લેચ્છ અને બ્રાહ્મણ વિરોધી તરીકે વર્ણવે છે. આ કુશાન મહારાજ્યની સામે લડી, એમની રાજ્યસત્તાનો નાશ કરી, બ્રાહ્મણ ધર્મની ફરી આણ વર્તાવવામાં ભારશિવ-નાગ રાજાઓએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો.^૨ એ નાગ રાજાઓએ અશ્વમેધ યજ્ઞો પણ કર્યા, અને બ્રાહ્મણ ધર્મની જૂની પ્રણાલિકાઓ પુનઃ ચાલુ કરી.^૩ શૈવ ધર્મે પણ પરદેશીઓને જાંચી વર્ણોમાં

૧. His. of India. Jayaswal P. 45-47. આમાં અલ્ખરૂની (જેણે પુરાણો ઉપરથી લખ્યું છે) ગર્ગસહિતા અને મહાભારતના ઉલ્લેખો શંકોને માટે આપ્યા છે અને એમને મ્લેચ્છ કહી બ્રાહ્મણો-વેદધર્મનું બળ ઓછું થતું બતાવી લોકો નૂઠા અને જૂઠા મત માનનારા થશે એમ લખ્યું છે. દરેક ધર્મના ચુસ્ત નેતાઓ બીજા ધર્મના સિદ્ધાંતોને જૂઠા કહે છે એ વાત જાણીતી છે અને આ પૌરાણિક ઉલ્લેખોનો એ જ અર્થ છે. જયસ્વાલજીએ આ વાતને જરા મોટું રૂપ આપી દીધું છે.

૨. Jayaswal : His. of India. P. 48-50. આ વર્ણનમાં અને ભારશિવ-નાગ રાજાઓએ ભગવાન શિવનું યોગી જેવું સાદું જીવન આદર્શ તરીકે રાખ્યું હતું એ વર્ણનમાં જયસ્વાલજીએ જે ભાષા વાપરી છે તે પોતાના ઈષ્ટ વિષયની વફાલાત જેવી લાગે છે.

૩. કાશીમાં દશાશ્વમેધનો આરો ત્યાં દશ અશ્વમેધ થયેલા તેથી નામ પડ્યું એમ જયસ્વાલજી લખે છે. નર્મદા કિનારે એ ગામ છે એનો ખુલાસો થવાની જરૂર છે.

મેળવવા સહાય કરી છે.^૧

આ પ્રમાણે બૌદ્ધો અને બ્રાહ્મણોની તાણાતાણ સૈકાઓ સુધી ચાલી અને એને લીધે આજના હિંદુ સમાજમાં જે અપૂર્વ મિશ્રણો થયાં એની વીગતમાં ઉતરતાં બહુ લાંબાણ થાય. મોટી વર્ણો ઉપરાંત આ સમયે જેમાંની નાની નવી વર્ણો અને પેટા જાતિઓ ને જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે વર્ણોમાં અનેક પરદેશીઓ ધોવાઈ ને મળી ગયા એ વાત આપણા સામાજિક ઇતિહાસનો આજે એક ચમત્કાર જ કહેવાય. બ્રાહ્મણોમાં સૂર્યપૂજક મગ લોકો દાખલ થયા, અને એવા ઘણા દાખલા મળે તેમ છે. ક્ષત્રિયોમાં તો નવા આવનારને દાખલ થવાની છૂટ હતી અને ક્ષત્રિય વર્ણ જેટલી સમાવવાની શક્તિ હિંદની બીજી કોઈ વર્ણો ભાગ્યે જ બતાવી છે.^૨ બ્રાહ્મણોએ પણ શક્તિશાળી વિજેતાને અનેક રીતે ધોઈ લેવાનો આડંબર કરી ક્ષત્રિયોમાં દાખલ કરી દીધા અને એ રીતે રજપૂતોની એક આખી નવી ક્ષત્રિય વર્ણ ઊભી કરી.^૩

અનેક પરદેશી જાતિઓનું છેવટનું મિશ્રણ

કુશાન સત્તાના નાશ પછી પણ પરદેશી ટોળાં હિંદમાં આવ્યાં હતાં અને તેમાં સૂર્યપૂજક હૂણ અને ગુર્જરા ખાસ હતા. આ લોકો આવ્યા ત્યારે પણ બૌદ્ધો અને બ્રાહ્મણોના ઝઘડા ચાલુ જ હતા. પરંતુ સૂર્ય અને અગ્નિમાં માનનારાઓને ધોઈ લેવામાં બ્રાહ્મણોને યશયાગમાં

૧. પૌરાણિક હિંદુધર્મ અને હિંદુસમાજના સદૃશ મિશ્રણમાં અનેક વિશેષી પરદેશી તત્ત્વોને સમાવવામાં બૌદ્ધ ધર્મ જેટલું કે કંઈક વધારે કાર્ય શૈવ સંપ્રદાયોએ પણ કર્યું છે એમ મારું માનવું છે, તે આગળ જોઈશું.

૨. આ બાબતની વીગતો કમ્પેલેસે મુંમઈ ગેઝેટિયરના હિંદુ વસ્તીના પુસ્તકમાં પરિચિષ્ટમાં લાંબાણથી ચર્ચા છે. કમ્પેલેસને અનુમાનો અને નિર્ણયો કંઈ બધા માનવા જેવા નથી, પણ ભેગી કરેલી વીગતો માટે તે ઉપયોગી છે.

૩. અશ્વિનકુંડમાંથી ચૌહાણ, પરમાર, વગેરે રજપૂતોને ઉત્પન્ન કરવાની વાત એવી જ છે તે અગળ જોઈશું.

ન માનનારા અમુરો દસો અને બૌદ્ધો વગેરેને ધોઈ લેવા જેવી મુશ્કેલી પડી નહિ.^૧ આથી બૌદ્ધો અને જૈનોને અસુરના પાછળથી થયેલા અર્થમાં ગણવાનું કે મ્હેન્છમાં ગણવાનું કેટલાંક પુરાણો ચૂક્યાં નથી.^૨ હજો અને ગુર્જરો ધોવાઈને તુરત હિંદુ બન્યા. સૂર્ય વેદનો દેવ તો હતો જ અને હવે એની મૂર્તિની પૂજાને અને સૂર્યપત્ની રાંદલને બ્રાહ્મણ ધર્મે સ્વીકારી.^૩ અગ્નિકુલની આખી યોજેલી વાત એટલું સિદ્ધ કરે છે કે પરદેશીઓને અગ્નિ દ્વારા એટલે યજ્ઞયાગ કરાવીને બ્રાહ્મણોએ નવી ક્ષત્રિય જાતિઓ ઉત્પન્ન કરી, અને એમને ઊંચું પદ મળ્યું. અગ્નિથી થતી શુદ્ધિ પ્રાચીન આર્ય પ્રણાલિકામાં બહુ અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે એટલે એ શુદ્ધિની સામે કોઈએ માથું ઊંચક્યું નહિ. સૂતોનાં પુરાણોની નવી બ્રાહ્મણકૃત આવૃત્તિઓમાં એ માટે અનેક કલ્પિત વાતો યોજાઈ. અને આજના હિંદુ સમાજને એ સમયના બુદ્ધિશાળી બ્રાહ્મણોએ ઠસાવ્યું કે દરેક જાતિઓ કોઈ ને કોઈ કારણસર ઈશ્વરે પોતે નામ આપીને બનાવી છે.^૪ ક્ષત્રિયોની આ પ્રભાણે થયેલી જાતિઓએ પોતાનાં પેઢીનામાં

૧. A. I. H. 7. Pargirer. પૃ. ૬૮ : આર્હત એટલે બૌદ્ધ અને જૈન માટે લખે છે એમને પુરાણોએ દૈત્યો કેવી રીતે ગણ્યા, અને વિષ્ણુના માયામોહથી વેદ ધર્મનો ત્યાગ કરવાનું કેવી રીતે બન્યું. આ વાતમાં નર્મદાના કિનારાને સ્થાન ગણ્યું છે એ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ સાથેના વેરનું સૂચક છે.

૨. ૨૬૬ પુરાણમાં જૈનો માટે એવો ઉલ્લેખ છે. જુઓ અંજ્ઞાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૨૭. ભાંધ ૪૪.

૩. આ બાબતની આગળ ધર્મોના વર્ણનમાં ચર્ચા કરીશું. સૂર્ય અને રાંદલ માટે ફાર્મસ સભાના ત્રૈમાસિકમાં શ્રી. માંકડનું લાખણ છપાયું છે તે જોવું અને તેમાં શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીની ચર્ચા જોવી.

૪. અગ્નિકુલના ક્ષત્રિયો માટે આપણા ધણા વિદ્વાનોએ ચર્ચા કરી છે અને ધણા મતભેદ પણ બતાવ્યા છે. કેમકે એ ગેઝેટિયરમાં પણ ચર્ચા કરી છે. અગ્નિકુલના રજપૂતો માટે જે વાતો પ્રચલિત થઈ છે તે તો નામ પડ્યા પછી નામનો અર્થ ખેસાડવાની પુરાણોની રીતે જ જોડાઈ લાગે છે અને તેની ચર્ચા

શ્રીરામચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ સુધી લઈ જઈને સૂર્ય અને ચંદ્રથી ઊતરી આવવાનું માન પણ લેવા માંડ્યું.^૧ અને આ પ્રમાણે પોતાને સંપૂર્ણ આર્ય માનતો આજનો હિંદુ સમાજ ઉત્પન્ન થયો. આજની જાતિઓ અનેક ધર્મ પાળનારી જાતિઓના મિશ્રણથી પોતે બની છે એ વાત પણ ભૂલી જવામાં આવી. મોટા ભાગમાંથી વાડા બંધાયા અને તેમાં નાના વાડા ને તેમાંયે તેથી નાના વાડા બંધાયા ને ઉચ્ચ નીચ ભેદ પડી ગયા. મુસલમાન સમય આવતા પહેલાં તો આ નાનામોટા વાડા બંધાઈ ગયા હતા તે દૂકામાં જોઈશું.

આ મિશ્રણમાં કેટલીક જાતિઓએ પોતાનાં નામ જિતાયેલી પ્રજાને આપ્યાં. કેટલાકે જિતાયેલી પ્રજાનાં નામ પોતે ગ્રહણ કર્યાં.^૨

પણ યોગ્ય નથી, એ રજપૂતો અને કાઠિયાવાડની ધણીખરી રજપૂત જ્ઞાતિઓ માટે યોજાયેલી ચારણ કથાઓમાં પણ મોટે ભાગે કાંઈ અર્થ દેખાતો નથી. ન્યારે પુરાણો જ એકથી બીજી વિરુદ્ધ વાત યોજે અને દંતકથા વળી એથી પણ જુદી વાત યોજે ત્યારે મૂળ શોધવું મુશ્કેલ બને અને એવી વાતો મૂળના અજ્ઞાનને લીધે પાછળથી યોજાયેલી જ ગણવી પડે. આવી રીતે બધી જ્ઞાતિઓને એક કે બીજી રીતે ઈશ્વર કે દેવી તત્ત્વમાંથી નીકળેલી બતાવવા પ્રયત્ન થયો છે, જેનું વર્ણન એને લગતા જુદા ગ્રંથમાં જ થઈ શકે, ‘હિંદુ વસ્તી ગેઝેટિયર’ પૃ. ૪૪૯. દક્ષિણમાં ચિત્તપાવન અને વન્નિયાર શબ્દોનો અગ્નિશુદ્ધિ સાથે સંબંધ જોડે છે તે રસમય છે.

૧. ધણી રજપૂત જ્ઞાતિઓ (જ્ઞાતિ શબ્દ જો કે રજપૂતો માટે વાપરવો યોગ્ય નથી જ) પોતાનું પેઢીનામું શ્રીકૃષ્ણ કે શ્રીરામ સાથે જોડે છે, અને શ્રી, ગૌરીશંકર ઓઝા જેવા પણ એની વકીલાતમાં પડે છે.

૨. કેમ્પબેલે ગેઝેટિયરના પરદેશીઓ અને ગુર્જરાને લગતાં પરિશિષ્ટમાં આ બાબત ચર્ચાને કેટલાંક અનુમાનો તારવ્યાં છે; તેમાં કેટલાંક માનવા જેવાં લાગે છે. વિસ્તારના ભયથી અહીં તેનો ઉલ્લેખ થઈ શકે તેમ નથી. ગુર્જરાએ આપણા આખા પ્રાંતને પોતાનું નામ આપ્યું એ એક વિચિત્ર ઘટના નથી ? જીતનારે જિતાયેલી પ્રજાનું નામ ગ્રહણ કરે તેનું પણ કારણ કેમ્પબેલ એકું આપે છે કે જિતાયેલાની લક્ષ્મી પોતાની વિરુદ્ધ ન જાય એવો વહેમ. એ કારણ કાંઈક અંશે ખરું લાગે છે. જુઓ ગ્ર. હિંદુ વસ્તીનો ગ્રંથ પૃ. ૪૬૨.

લડાઈઓ અને તેમાં પકડાયેલા કેદીઓ પરદેશથી થયેલાં આક્રમણો અને તે કરનારા કેટલાક વસી ગયા તે અને કેટલાક પાછા ન જઈ શક્યા તે લિન્ન લિન્ન જાતિઓમાં ગુણુ કર્મ પ્રમાણે કે રાજસત્તાના બળે સમાઈ ગયા.^૧ લડાઈઓમાં પકડાયેલા કેદીઓ વિજેતાઓની મરજી પ્રમાણેની જ્ઞાતિઓમાં ગોઠવાયા.^૨ મુહમ્મદ ઘોરીના લશ્કરના કેટલાક મુસલમાન કેદીઓને હિંદુ જાતિઓમાં મેળવી દેવાયા હતા. અને પકડાયેલા ઊંચ વર્ણના ગુલામો આ રીતે નીચ વર્ણમાં અનિચ્છાએ મળ્યા. દુકાળોએ આ મિશ્રણ અને નવી હલકી જાતિઓમાં ઉમેરા કર્યા.^૩

૧. જુઓ હિંદુ વસ્તીનું ગેઝેટિયર. કેમ્પબેલનું પરિશિષ્ટ પૃ. ૪૪૭-૪૬. એમાં લેખક હિંદુઓની ગુણુ કર્મ પ્રમાણે જ્ઞાતિઓમાં લેવાની ઉદારતાનાં વખાણ કરે છે. હારજીત પ્રમાણે ઉચ્ચનીચ જ્ઞાતિઓ થયાના દાખલા આપે છે. જિતાયેલાની હલકી જાતિ ભૂલી જવાતી અને ઊંચા મનાતા એમ લખે છે. (પૃ. ૪૪૨ માં શિરાજીનો દાખલો પણ આપે છે.) પરંતુ કેમ્પબેલ અહીં શાતકર્ણી, સમુદ્રગુપ્ત અને સગરનો હૈહયો સામેનાં યુદ્ધો માટેનો ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે છે. અલમરૂનીનો આધાર આપીને કહે છે કે સગર અમુક જ્ઞાતિઓ બનાવી અને હારેલાને ઊંચી જ્ઞાતિમાં ન ગણ્યા. એવા લોકો ખોદ્દો થયા તે પણ જ્ઞાતિ બહારમાં ગણ્યા લાગે છે. પરંતુ આ ગોટાળાનો એક સાર એટલો છે કે હારેલાઓને હલકી બારે જ્ઞાતિઓમાં વિજેતા રાજાઓના બળે બ્રાહ્મણોએ મુકાબ્યા હોવા નોઈએ.

૨. મૂળરાજ બીજાએ મુહમ્મદ ઘોરીના લશ્કરને મોટી હાર આપી ધણા મુસલમાન કેદીઓને પકડયા હતા અને બરોબર પરીક્ષા કરી ગૂજરાત કાઠિયાવાડની કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં વહેંચી દીધા હતા. એ માટે કેમ્પબેલ “ હિંદુ વસ્તીનું ગેઝેટિયર ” પૃ. ૪૩૯ ની નોંધ અને પૃ. ૪૪૪ નું વર્ણન રસમય છે તે જુઓ. આ પ્રમાણે અફઘાન અને કેટલાક મુસલમાનો હિંદુ જ્ઞાતિઓમાં મળેલા છે અને આજે નવાઈ લાગે એવું બન્યું છે.

૩. કેમ્પબેલ-“ હિંદુ વસ્તી ” પૃ. ૪૫૪. પકડાયેલા કેદીઓ અને ગુલામોને ફરજિયાત ધંધા આપવામાં આવતા અને તે ધંધા કરનારો જુની જ્ઞાતિઓ વસવાયાં કહેવાયાં. ગૂજરાતમાં નાફ-કાફ કહેવાય છે તે માટે આગળ નોઈશું. દુકાળ, લડાઈઓ અને ગુલામીને લીધે ખૂબ મિશ્રણો થયાં છે કે જેથી તે જાતિઓનું મૂળ શોધવું પણ મુશ્કેલ છે. (પૃ. ૪૫૭)

મિશ્રણની ગૂજરાત ઉપર અસર

આ પ્રમાણેની મિશ્રણની અસર આખા હિંદુસ્તાનમાં છે. પરંતુ દરિયાકાંઠાનો અને વેપારી પ્રદેશ હોવાથી આપણા પ્રાંતમાં એની અસર ખીન્ન બધાથી જરા ભુદી થયેલી છે. આપણા પ્રાંતમાં કેટલીક મિશ્રણ પામેલી જાતિઓએ થોડાવધતા પોતાનાં નામો, રિવાજો અને પંથો કાયમ રાખ્યા છે.^૧ ઘણી જાતિઓ અને પેટા જાતિઓ પણ એક રીતે સમાજનું કમનસીબ છે. અને એ બધું ખીન્ન પ્રાંતો કરતાં પ્રમાણમાં આપણે ત્યાં જરા વધારે સ્પષ્ટ રીતે રહ્યું છે. જોકે પ્રાચીન જાતિઓનાં નામ નિશાન નથી મળતાં અને તે હાલની જાતિઓમાં ન ઓળખાય એવી રીતે મળી ગઈ છે, છતાં નવાં નામ અને નવી જાતિઓ અને પેટા જાતિઓ પુષ્કળ થઈ છે.^૨ સહિષ્ણુતા એ આપણા મોટામાં મોટો સદ્ગુણ છે, છતાં સારી વસ્તુ પણ જ્યારે હદ પાર થઈ જાય ત્યારે તે દુષણ બને છે^૩ અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ એ સૂત્ર વ્યવહારમાં બહુ અગત્યનું છે. અને નજીવાં કે સામાન્ય કારણોથી જાતિઓ અને પેટા જાતિઓ થઈને વંચતી ગઈ અને એમના સહકાર બંધ થતા ગયા; અને એમનામાં મુખ્ય જાતિનું કે છેવટે દેશનું પણ અભિમાન ઓછું કે નહિ જેવું થતું ગયું એ બધું આ સહિષ્ણુતાના અતિશયથી પણ કેમ ન થયું હોય? અતિસહિષ્ણુતામાંથી પ્રત્યાઘાત થઈ પાછી અસહિષ્ણુતા જન્મે અને તેમાંથી પરસ્પરનો અસહકાર જન્મે એમ કેમ ન બને?

૧. એ જ પૃ. ૪૫૩. એક મોટી જ્ઞાતિ કે જાતિમાં પાછળથી મળી જતારી જાતિઓએ પોતાનાં નામ અવટકં તરીકે કે અમુક કૌટુંબિક રિવાજ તરીકે મૂળ જાતિના રિવાજો કાયમ રાખ્યા છે. કાઠીઓ બાબત જોવું.

૨. મદુઓ, નાગો અને બીજા મુખ્ય જાતિઓ જડે તેમ નથી. પરંતુ અનેક નવી જાતિ અને જ્ઞાતિ માટે કચ્છ, ગૂજરાત, કાઠિયાવાડનાં જાતિઓનાં વર્ણનો ભુલ્યો. “હિંદુ વસ્તી ગંઝેટિયર.”

૩. ધર્મોની ચર્ચામાં એનો ઉલ્લેખ કરીશું.

આપણા સમાજના બંધારણનો આ દષ્ટિએ જરા વિચાર કરવા જેવો લાગે છે. આ છેલ્લા મિશ્રણ પછી આપણે પરદેશીઓનો સામનો જોરપૂર્વક ન કરી શક્યા તેનું પણ આ અંદર અંદરના અસહકારની મનોદશાથી થયેલી ઉદાસીનતા અને કુસંપ પણ કારણ કેમ ન હોય ? છેક આજનો રાષ્ટ્રવાદ જન્મ પામ્યો ? તે પહેલાં આપણા સમાજમાં એકની દાદી સળગે તો બીજાને તાપણી થાય એવી મનોદશા હતી તેનું કારણ સમાજશાસ્ત્રીઓએ વિચારવા જેવું છે. આપણી મૌલિક એકતા—(Fundamental Unity) ખરેખર આદરને યોગ્ય છે. પરંતુ વ્યવહારમાં પાછળના વખતમાં એ કેમ નિષ્ફળ નીવડી એ વિચાર પણ કરવા જેવો છે.

જ્ઞાતિઓના નાના વાડા આપણા સમાજમાં બંધાયા એનો સવિસ્તર ઇતિહાસ પણ ઉપરનાં બધાં મિશ્રણો અને જ્ઞાતિઓના ઇતિહાસની પેઠે જુદું મોટું પુસ્તક થાય તો જ વર્ણવી શકાય. એટલે ખાસ ધ્યાન ખેંચાય એવી જ્ઞાતિઓ માટે જ દૂંડો ઉલ્લેખ માત્ર અહીં તો થઈ શકે. એ કહેતા પહેલાં અહીં એટલું કહેવું જોઈએ કે કેટલીક જ્ઞાતિઓ બ્રાહ્મણોના જ કાયદા પ્રમાણે અનુલોભ અને પ્રતિલોભ લગ્નોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. અને ઉપર વર્ણવેલી પરદેશી જ્ઞાતિઓ આવ્યા પછી અને હિંદુ સમાજમાં સમાયા પહેલાં અને પછી પણ લગ્નોની અનુલોભ-પ્રતિલોભ જ્ઞાતિઓથી અને અંદર અંદરનાં લગ્નોથી નવા વાડા બંધાયા છે.^૨

૧. આજનો રાષ્ટ્રવાદ આપણે પ્રાચીન સમયથી જાણતા હતા એમ કહેવું ઇતિહાસની વિરુદ્ધ છે. ગણરાજ્ય અને એવા રાજ્યો ઉપરથી જયસ્વાલજ republic વગેરે રાજ્યો વાપરે છે તે ચથાર્ય નથી લાગતા. જનાધિપાઃ એ રાજ્યના એમણે કહેલો એવો અર્થ પણ વિચિત્ર જ લાગે છે.

૨. લગ્નોથી ઘણી જ્ઞાતિઓ એવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ છે તેના અસંખ્ય ઉલ્લેખો છે અને તેની યાદીઓ પણ પ્રસિદ્ધ છે તે લંબાણના કથથી અહીં અસ્થાને છે.

નાગર જ્ઞાતિ

આ પ્રમાણે પ્રાચીન જાતિઓમાં જેમનું મૂળ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય એવી આજની જ્ઞાતિઓ, ઉપર વર્ણવેલા મિશ્રણમાંથી બતાવવી બહુ મુશ્કેલ છે, અને ઘણી જાતિઓ નામ બદલીને અંદર અંદર મળી ગઈ છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચાય એવી જ્ઞાતિઓનું માત્ર અહીં વર્ણન કરવાનું છે, અને તેમાં બ્રાહ્મણોમાં સર્વથી ઊંચી મનાતી નાગર જ્ઞાતિનું વર્ણન ઉપર કહેલા દૃષ્ટિબિંદુથી જરા વધારે ધ્યાન ખેંચે એવું હોવાથી એની ચર્ચા લંબાણનો ભય દૂર મૂકીને પણ સહેજ કરવી પડે તેમ છે. આગળ જોયું તેમ ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો કરતાં કેટલીક વાર ભાષા આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે અને એ દૃષ્ટિએ સહેજ જોવાની જરૂર પણ છે.

નાગરો પોતાને ગૂજરાતના સર્વથી ઊંચા અને સુધરેલા બ્રાહ્મણો કહે છે. ગૂજરાતમાં સર્વથી પહેલી શર્યાતોની આર્ય જાતિ અને યાદવો આવેલા. એ લોકો આજે કઈ જાતિઓમાં છુપાઈ રહેલા છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ઘણી જાતિઓનાં નામો આજે ભૌગોલિક સ્થળો ઉપરથી પડેલાં છે અને એવી જાતિઓના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ હોવાથી એમનાં વર્ણન અહીં અસ્થાને છે. ભાર્ગવ બ્રાહ્મણો જેવાં નામ^૧ પ્રાચીન ઋષિઓનાં નામ વ્યક્ત કરે છે અને એવાં

૧. ગૂજરાતના બ્રાહ્મણોમાં ભાર્ગવ, દધીચિ, ઔદિચ્ય, ગોમતીવાસ વગેરેનાં નામો ભૌગોલિક નથી દેખાતાં. ઋષિઓના નામ સાથે એમને જોડેલાં છે. છતાં ગૂજરાતની ઘણીખરી જ્ઞાતિઓનાં નામો સ્થળો ઉપરથી થયેલાં છે એટલે ભાર્ગવ, દધીચિ વગેરે પણ સ્થળ ઉપરથી થયેલા માની શકાય. ભૃગુપુરના બ્રાહ્મણ એટલે ભાર્ગવ એમ માની શકાય. દધીચિ બ્રાહ્મણો દેહરાણ ગામના પણ મનાય છે. ગોમતીવાસનું પણ એમ જ મન થાય છે. નાગર નામની પેઠે શંકા ઉત્પન્ન કરે એવું આ નામોમાં નથી. કપિલ બ્રાહ્મણો કપિલ ઋષિનું નામ કહે છે. પરંતુ એમની વસ્તી કાવી અંદરમાં જ છે, અને કાસી-કાપી ઉપરથી પોતાને કપિલ કહેતા હોય એમ બની શકે.

નામ ભૌગોલિક નામો નથી એટલું નોંધીને એની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવી અગત્યની નથી. નાગર જ્ઞાતિમાં એથી કોઈ જુદું છે અને એ માટે મોટા વિદ્વાનો હજી એક મત થયા નથી. એટલે એક અનુમાન અહીં ઉમેરવું યોગ્ય જણાય છે.

એક રીતે તો નગર-વડનગર ઉપરથી નાગરોની જ્ઞાતિ થઈ એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. પરંતુ એ લોકો ગૂજરાતમાં કયારે આવ્યા ? અગર એ લોકો સૌથી પ્રાચીન બ્રાહ્મણો છે ? એ સિદ્ધ કરવું મુશ્કેલ છે. ખીજી ભૌગોલિક સ્થળનાં નામોવાળી જ્ઞાતિઓનાં નામો તે તે સ્થળોને સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે પરંતુ નગર નામવાળાં એક કરતાં વધારે સ્થાન છે; અને વડનગર હાલ નાગર જ્ઞાતિનું મૂળ સ્થાન મનાય છે એટલે એ જ મૂળ સ્થાન હશે કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે નવમી સદીથી પહેલાં ગૂજરાતના બ્રાહ્મણોનું નાગર નામ મળતું નથી. દેખીતી રીતે તો વડ-નગર ઉપરથી નાગર નામ પડ્યાની માન્યતા ચાલે છે એટલે એને પણ ખીજી જ્ઞાતિઓની પેઠે ભૌગોલિક નામ ગણવામાં આવે. પરંતુ એમ માનવામાં કેટલોક ભારે વિરોધ પણ છે.

નાગરોની ઉત્પત્તિ માટે સ્કંદપુરાણમાં એક મોટા ખંડ-નાગર ખંડ-દાખલ કરેલો છે. આપણી પૌરાણિક પરંપરા અને લોકોની સામાન્ય ટેવ પ્રમાણે પ્રાચીન નામો સમજાવવા માટે અનેક આખ્યાયિકાઓ પાછળથી જોડાયેલી છે એવા ધણા દાખલા બતાવી શકાય તેમ છે. એવી વાતોને ધાર્મિક અને પૌરાણિક રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન પણ થયેલો છે. સ્કંદપુરાણના નાગર ખંડનો અભ્યાસ કરતાં અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમ જ ભાષાની દૃષ્ટિએ નાગર શબ્દનો વિચાર કરતાં એમ સહજ લાગે છે કે નાગર નામની કોઈ જ્ઞાતિ પ્રાચીન સમયથી હતી અને નગર શબ્દમાંથી એ નામની ઉત્પત્તિ કરવાનો પ્રયત્ન પાછળથી થયેલો છે અને નાગરો તેમ જ એમના ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વરની ઉત્પત્તિ સમજાવવા નાગર ખંડનો પ્રયાસ પણ પાછળનો

છે. આમ છતાં પણ ઐતિહાસિક સત્ય એમાં કોઈ કોઈ જગાએ જણાઈ આવે છે.^૧

નાગર શબ્દ

આજે તો નાગર શબ્દ નગર ઉપરથી ઉપજ્યવે છે. એના ધણા અર્થો પણ છે, પરંતુ નગર શબ્દ જ શંકાવાળો છે. ભાષામાં નગ એટલે પર્વત જેવા મહેલો જેમાં છે એ નગર એવો અર્થ ક્યો છે. તે પાછળથી ગોડવેલો હોય એવો જ લાગે છે. નગ શબ્દનો જ અર્થ ભાષામાં પર્વત અને સર્પ એમ બે થાય છે. અને નાગનો પણ સર્પ અને હાથી એમ બે અર્થ થાય છે. પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમાં નાગ શબ્દનો સર્પ અર્થ નથી થતો.^૨ બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં નાગનો અર્થ હાથી થાય છે. ન ગચ્છતિ-નય નહિ તે નગ-એ પર્વત એવો ભાષામાં અર્થ કરે છે તો એ જ શબ્દનો સર્પ અર્થ કરી નગ નહિ તે નાગનો પણ સર્પ અર્થ કરે છે એ વિચિત્ર છે.^૩ એટલે કેટલાક ૩૬ શબ્દો ભાષામાં દાખલ થયા પછી અર્થ બેસાડ્યો છે એમ જણાઈ આવે છે. હવે નગર શબ્દ વેદમાં પુર કે શહેરના અર્થમાં વપરાયો નથી. નગર શબ્દ શહેરના અર્થમાં ભાષામાં પાછળથી દાખલ

૧. એક વસ્તુની ઉત્પત્તિ માટે પુરાણોની પરંપરા જ્યારે બુદ્ધાં બુદ્ધાં કારણો આપે છે ત્યારે કોઈ પ્રાચીન વસ્તુનો ખરો ઇતિહાસ બુલાઈ ગયો છે અને તે માટે ફક્ત તેના અર્થ બેસાડાય છે એવું માનવું જ પડે. લિંગપૂજની ઉત્પત્તિ, હાટકેશ્વર અને નાગરા માટે એવી ભિન્ન ભિન્ન પરંપરાઓ છે, ખંભાતના ઇતિહાસના પરિશિષ્ટમાં એના કેટલાક ઉદાહરણો નોંધ્યા છે.

૨. Vedic Index. Macdorell & Keith, I. P. 440, બ્રાહ્મણ અને સૂત્ર સાહિત્યમાં નાગ શબ્દ હાથીના અર્થમાં હોય એમ સકા બતાવે છે. વેદમાં નથી.

૩. અર્થની આ વિચિત્રતા અને વિશેષ ભાષામાં શબ્દના અર્થ પાછળથી બેસાડેલા એમ સૂચવે છે. નગ શબ્દનો ન ગચ્છતિ એવો અર્થ અથર્વવેદમાં પાછળના ભાગમાં માલૂમ પડે છે. બીજો અર્થ નથી થતો. બુદ્ધો એ જ પૃ. ૪૩૨.

થયો છે, અને મહાભારત કાલમાં એ અર્થ છૂટથી વપરાયો છે.^૧ વેદમાં સર્પ માટે 'નાગ'ને બદલે 'અહિ' શબ્દ છે.^૨ એટલે નગ અને નાગ એ બન્નેનો અર્થ જેમ પછીથી સર્પ થયો તેમ નાગ લોકોના નિવાસ સ્થાનને નગર અથવા નાગર કહેતા હોય તે વધારે સંભવિત છે. વેદમાં કિલ્લાવાળા શહેર માટે 'પુર' શબ્દ જ છે. જયસ્વાલજીએ જયપુર પાસે કર્કોટક નાગના નામ ઉપરથી પડેલા શહેરનું નામ "કરકોટનાગર" આપ્યું છે તે બહુ સૂચક છે અને નગર તથા નાગર શબ્દ કોઈ વખતે એક અર્થમાં વપરાતા હશે એમ સૂચવે છે.^૩ આ બધી વિગતો એમ પણ સૂચવે છે કે નાગનો અર્થ બહુ પ્રાચીનકાળમાં સર્પના અર્થમાં ન હોય, કારણકે એ એક વિશિષ્ટ જાતિ હતી. નગરનો અર્થ શહેરના અર્થમાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં નહોતો એનું પણ કારણ એ જ કે નાગ જાતિના નિવાસ ઉપરથી એ શબ્દ નીકળ્યો અને પાછળથી ભાષામાં દાખલ થયો.^૪

૧. અં જ પૃ. ૪૩૨ અને પૃ. ૫૩૯. એમ નગર શબ્દ પાછળથી યોજાયેલો છે અને મહાભારતકાલમાં શહેરના અર્થમાં છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. પુર શબ્દ વેદમાં કિલ્લાના અર્થમાં છે. વેદમાં નામના વિશેષણ તરીકે નાગરિન્ શબ્દ માત્ર આવે છે.

૨. અહિ ઋગ્વેદમાં સાપના અર્થમાં એક વાર (X 16-5), અને અથર્વ-વેદમાં વારવાર એ અર્થમાં આવે છે. પર્યાય વાપરવાનો ભાષાનો શોખ નામોના ગોટાળાનું મુખ્ય કારણ છે.

૩. જુઓ History of India by K. P. Jayaswal. P. 53-57-147. એમાં જયસ્વાલજીએ વિગતો આપી છે. પૃ. ૧૪૭માં કરકોટ-નાગરનું એકરૂ નાગર નામ પણ આપ્યું છે. અહીં સવાલ માત્ર એટલો જ થાય છે કે નગરના પર્યાય તરીકે નાગર શબ્દ કેમ આવ્યો તેની કોઈ સમજૂતી જયસ્વાલજીએ આપી નથી. પરંતુ નગ અને નાગનો એક અર્થ એ ઉપર બતાવ્યું તે ઉપરથી એ સમજાય તેવું છે.

૪. નાગ લોકો સ્થાપત્યમાં પ્રવીણ હતા અને મોટાં શહેરોમાં રહેતા એ ઉદ્દેશ આગળ જોયો છે. એ લોકો શિવલિંગના પૂજકો હતા અને લિંગપૂજકોનાં કિલ્લાવાળાં શહેરોનો ઉદ્દેશ વેદમાં પણ આવે છે તે સૂચક છે.

નાગર શબ્દમાં “૨” પ્રત્યય

એટલે હવે એમ માનવું પડે કે નાગર નામની કોઈ પ્રાચીન જાતિનો અર્થ ખેસાડવા માટે નગર-વડનગર વગેરે ઉપરથી ભૌગોલિક દેખાતી વ્યુત્પત્તિ જોડવામાં આવી અને આખો નાગર ખંડ એ અર્થ માટેની આખ્યાયિકાઓ માટે થયો. નગર નામ હિંદુસ્તાનમાં દક્ષિણ તેમ જ ઉત્તરમાં ધણું છે.^૧ તે વડનગરના જ રહેવાસીઓ નાગર કહેવાયા એ વિચિત્ર લાગે છે. હવે સવાલ એ થાય છે કે નાગર ઉપરથી જ નાગર શબ્દ થયો હોય તો તેમાં ‘૨’ અક્ષર ક્યાંથી આવ્યો ? ‘૨’ અક્ષરનો ઉકેલ ન પડવાથી જ નગર ઉપરથી નાગર શબ્દ ઉપજાવવાનો પાછળથી પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે એમ લાગે છે. નાગર શબ્દ ઉપરથી નાગર શબ્દ થયો છે તે આગળ જોઈશું. પરંતુ શબ્દોના અર્થ ખેસાડવા માટે પુરાણો કેવી વાતો જોડે છે તેનો દાખલો નાગાવેલનાં પાનની ઉત્પત્તિનો એક અધ્યાય નાગર ખંડમાં નાખેલો છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. પાન ખાવામાં કામ લાગે છે માટે નાગર ઉપરથી ખેસાડવાનું પુરાણકારને અસહ્ય લાગ્યું હશે. સંસ્કૃતમાં એનું નામ નાગવલ્લી છે, એટલે નાગર શબ્દને કાઢી નંખાય એમ તો હતું જ નહિ. એટલે નાગનો અર્થ ઐરાવત હાથી લઈને વાત જોડી કાઢી. પરંતુ એમાં પણ ‘૨’ અક્ષર ક્યાંથી આવ્યો ? તેનો ખુલાસો થતો નથી.^૨ નાગરનો એક અર્થ સૂઠ થાય છે તેનો

૧. મૈસૂરમાં એ નામનાં ગામો છે. નાગર નામે તાલુકો પણ છે. ખંભાત પાસે નગરાનો ઉલ્લેખ મેં ખંભાતના ઇતિહાસમાં કર્યો છે. શિવાલિકની ટેકરીઓમાં પણ છે. પંજાબમાં નાગરકોટિયા બ્રાહ્મણોના નામનો પણ વિચાર કરવા જેવો છે. સિંધમાં પણ છે. એવાં બીજાં ગામો પણ છે.

૨. મહાસ્કંદપુરાણ નાગર ખંડ અધ્યાય ૨૧૦-પાછળથી વાતો જોડવાની રીતનો આ ઉત્તમ દાખલો છે. નાગરવલ્લીનું નાગરવેલ થયું એ નાગર શબ્દ માટે બહુ ઉપયોગી બાબત છે. નાગરમાં ‘૨’ જે રીતે આવ્યો તે જ રીતે નાગરવલ્લીમાં ‘૨’ આવ્યો હોવો જોઈએ અને એ પ્રચલિત શબ્દ સમજાવવા નાગર ખંડમાં અધ્યાય થોડાં થોડાં હશે. નાગરવેલનો મોટો પાક દ્રાવિડ દેશમાં જ થાય છે એ

ખુલાસો પણ શોધવા જેવો છે. એની વ્યુત્પત્તિ “નાગર દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ તે” એવી કરે છે. એ નાગર દેશ કયો ? તામીલો નાગ નાડ-નાગદેશ કહે છે તે ?

હવે કેટલાક વિદ્વાનો માનતા થયા છે કે નાગર શબ્દમાં નાગ શબ્દ જ મુખ્ય છે, અને તે નાગ જાતિનો વાચક છે. જયસ્વાલજી ‘ર’ અક્ષરનો ખુલાસો સ્થાનિક પ્રત્યય તરીકે આપે છે અને ગ્રંથિ ઉપરથી ગદ્દર, વેશ ઉપરથી વેસર એવો દાખલો આપે છે.^૧ મુંબઈ ગેઝેટિયરનો લેખક ‘ર’ને કનડા ભાષાની છટ્ટી વિભક્તિનો પ્રત્યય ગણે છે, અને નાગર એટલે “નાગોના”-એવો અર્થ કરે છે.^૨ પરંતુ છટ્ટીના પ્રત્યય તરીકે ‘ર’ અંગાળીમાં પણ વપરાય છે. જોકે નાગર એટલે “નાગોના બ્રાહ્મણો” એ અર્થ શુદ્ધિમાં ઊતરે એવો લાગે છે.

તામીલ ભાષા અને નાગર શબ્દ

‘ર’ પ્રત્યયના આ એ દાખલા ઉપરાંત ત્રીજો અગત્યનો દાખલો તામીલ ભાષામાં મળે છે અને તે બહુવચનના માનવાચક પ્રત્યય તરીકે લગાડવામાં આવે છે. એ ભાષામાં દેવને દેવર, ભદ્રને ભદ્રર, શાસ્ત્રીને શાસ્ત્રીયર, તેવી જ રીતે નાગને નાગર માનવાચક પ્રત્યય તરીકે ‘ર’ લગાડે છે. ત્રાવણકોરમાં નાગ મંદિરના અર્થમાં નાગરકોઈલ નામે શહેર આજે પણ છે. આગળ પ્રાચીન તામીલ વૈયાકરણોનો જે ઉલ્લેખ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે નાગર શબ્દ માટે આગળની ચર્ચામાં એ વાત ઉપયોગી છે. નાગરનો અર્થ સૂક થાય છે તે માટે નાગરદેશે મવં એવી વ્યુત્પત્તિ કરે છે. પરંતુ એ નાગર દેશ કયો ? મલબાર બાજુ સૂકનો મોટો પાક કહેવાય છે, તે ખડું હશે ?

૧. His. Ind. Jayaswal. P. 55.

૨. કનડી ભાષામાં આજે પણ છટ્ટી વિભક્તિ બહુવચનનો પ્રત્યય ‘ર’ છે અને નાગરનો અર્થ નાગનું એવો થાય છે. એટલા ઉપર નાગમૂર્તિ હોય તેને નાગર કહે કહે છે.

જોયો તેમાં દક્ષિણની વતની ત્રણ મૂળ જાતિઓ ગણાવે છે^૧ તેમાં મક્કલ, તેવર અને નાગર એમ ત્રણ જાતિનાં નામ આપે છે. મક્કલનો અર્થ પ્રાચીન તામીલમાં અને આજની કનડા ભાષામાં છોકરાં એવો થાય છે એટલે મૂળ વતનીઓ sons of the soil એ અર્થમાં છે. તેવર એ દેવર એટલે આર્યોને માટે યોગ્યેલો લાગે છે; અને નાગર એ નાગ જાતિ માટેનો શબ્દ છે. આ શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે કે નાગ જાતિને માટે જ નાગર એવો માનવાચક શબ્દ વપરાય છે. નાગવંશીને માટે નાગરવેલ, અને નાગ શબ્દની ઉપરની ચર્ચા જોતાં એ શબ્દને નગર સાથે કાંઈ સંબંધ નથી પણ નાગ સાથે સંબંધ છે એ સ્પષ્ટ છે. સ્થાપત્યમાં નાગર સ્થાપત્ય પ્રસિદ્ધ છે,^૨ અને નાગ જાતિ સારાં મોટાં બાંધેલાં શહેરોમાં રહેતી એ આગળ જોઈ ગયા. એ પણ નગર શબ્દ અને નાગર સ્થાપત્યનો નાગર જાતિનો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. નગર શબ્દ પોતે જ નગ અથવા નાગ જાતિ ઉપરથી નીકળ્યો છે.

નાગર બ્રાહ્મણોનો નામ જાતિ સાથે સંબંધ

હવે નાગર બ્રાહ્મણો માટે જે પરંપરાગત કથાઓ ચાલે છે તેમાં એમનો સંબંધ શિવ સાથે છે અને શિવે એમને ઉત્પન્ન કર્યા

૧. Racial Synthesis. Viswanath. P. 78. તામીલમાં કોર્ણલ એટલે મંદિર. સંસ્કૃતમાં પણ માનાર્થે બહુવચન વાપરે છે. તે માટે તામીલમાં “ર” વપરાય છે.

૨. જુઓ His. of India-Jayaswal. P. 55-56, આ નાગર સ્થાપત્યમાં નાગર શબ્દનો નાગર સાથે કાંઈજ સંબંધ નથી એમ જયસ્વાલજીએ સિદ્ધ કર્યું છે. મત્સ્યપુરાણમાં જે નાગ મહારાજ્યના સમયની જ (ઈ. સ. ૨૪૩) હકાકતો પૂરી કરે છે તેમાં એનું નામ નથી. પણ માનસાર નામના સ્થાપત્યના ગ્રંથમાં-જે ગુપ્ત મહારાજ્ય પછીનો છે તેમાં-એનું સ્પષ્ટ નામ મળે છે. એટલે નાગ મહારાજ્યમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સ્થાપત્યની પદ્ધતિનું એ નામ છે. નાગરી લિપિનો સંબંધ નાગ મહારાજ્યમાં થયેલી લિપિ સાથે છે.

એમ મનાય છે. બીજા બ્રાહ્મણોની પેઠે વૈદિક ઋષિ કે બ્રહ્મદેવ વગેરે સાથે નાગરોનો સંબંધ નથી. બધી દંતકથાઓ એમનો સંબંધ એક કે બીજી રીતે નાગ કે નાગકન્યા સાથે પણ જોડે છે. આ કથાઓ નાગરોનો બીજા બ્રાહ્મણોથી કોઈ જાતનો વિશિષ્ટ પ્રકાર વ્યક્ત કરે છે અને એમના ઈષ્ટદેવ હાટકેશ્વર પણ એવું જ સૂચન કરે છે.^૧ આગળ જોયું તેમ નાગ મહારાજ્યનાં ત્રણ મુખ્ય કુલોમાંથી એક કુલની રાજધાની પદ્માવતીમાં હતી. ત્યાં નાગ મહારાજ ભૂતનંદીના સમયમાં સ્વર્ણબિંદુ નામે શિવનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. નાગ વંશના બધા રાજાઓ શૈવ હતા અને તેથી એમને ભારશિવ પણ કહે છે. બિંદુ એ શિવના લિંગનું નામ છે અને સ્વર્ણબિંદુનો અર્થ હાટકેશ્વર પણ લઈ શકાય.^૨ એટલે આ ઉપરથી શૈવ ધર્મનું સર્વથી ચુસ્ત રીતે પાલન કરનાર નાગ મહારાજ્યોની સાથે સંબંધ રાખનાર કોઈ બ્રાહ્મણોનું નાગર નામ પડ્યું હોય એવો સંભવ સ્પષ્ટ બને છે. એક લેખક ગૂજરાતમાં નાગ બ્રાહ્મણોનો ઉલ્લેખ કરે છે તેમાં નાગરને

૧. શિવે છ ચોખ્ખામાંથી અગર શિવના કપાળમાંથી છ ચોખ્ખા ખરવાથી છ નાગશ થયા એ વાત નાગરોના ભૌગોલિક સ્થળો ઉપરથી થયેલાં નામે ઉપરથી યોજાયેલી લાગે છે. નાગોને જીતવા માટે ‘ન’ અને ‘ગર’ અટલે વિષ એવો મંત્ર શિવે આપ્યો એ વાત તો શબ્દને તોડીને અર્થ કરવાની ભાષાની અપૂર્વતાનો વાતો જોડનારાઓએ કરેલો વિચિત્ર ઉપયોગ વ્યક્ત કરે છે. નાગ પિતા અને બ્રાહ્મણ કન્યા, તેમ જ નાગ કન્યા અને બ્રાહ્મણ પિતાનાં સંતાનોની વાતો પણ નાગના સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. દરેક રીતે જોતાં એ બ્રાહ્મણો ચોખ્ખા શૈવ બ્રાહ્મણો છે.

૨. જુઓ His. of India-Jayaswal. પૃ. ૧૧, લિંગપૂજની ઉત્પત્તિનાં ત્રણ કારણો પુરાણે આપ્યાં છે. તે માટે ખંભાતના ઇતેહાસમાં ચર્ચા કરી છે. એ બતાવે છે કે ખરી ઉત્પત્તિ માટે કારણો ઊભા કરવાનો માત્ર પ્રયત્ન છે. બિંદુ એ લિંગની શિક્ષાકાર સ્વરૂપની પ્રાચીન પૂજા બંધ કરીને સાદા લંબગોળ આકારનું (Conventional) લિંગ થયું તે માટેનો શબ્દ છે અને નાગ મહારાજ્યના વખતમાં એ થયું હોવું જોઈ એ એમ મને લાગે છે. સ્વર્ણ એટલે હાટક-સોનું એનું લિંગ એ અર્થ છે.

બદલે નાગ શબ્દ વાપરે છે તે બહુ સૂચક છે.^૧ ગેઝેટિરમાં કેમ્પબેલ નાગર જ્ઞાતિને ગુર્જરો સાથે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે અર્થહીન છે.^૨ ગુર્જરો નાગ મહારાજ્યના અસ્ત પછી હિંદમાં આવેલા છે. નાગરમાં ‘ર’ પ્રત્યય માટે ત્રણ વિચાર ઉપર કર્યા તેમાંથી કયો ખરો હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. જયસ્વાલજીનું અનુમાન માનવાને હજી વધારે આધાર જોઈએ. એક ગઠ્ઠર શબ્દના દાખલાથી મનાય નહિ. ‘ર’ અક્ષર છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે માનીએ તે કનડા ભાષાનો ઉપયોગ ઠીક દેખાય છે પણ તેમાં આવતો વિરોધ આગળ જોયો. તામીલમાં માનવવાચક ‘ર’ પ્રત્યય માનવાનું પણ આકર્ષક છે, પરંતુ મધ્ય દેશ અને ગૂજરાતના આ બ્રાહ્મણોના નામમાં આ તામીલ પ્રયોગ શી રીતે આવ્યો તેનો જવાબ દેવાનું ભારે છે. દ્રાવિડી

૧. Bom. Gaz. Guj-Population, P. 438 માં કેમ્પબેલે રાજતરગિણીમાંથી આધાર આપ્યો છે તેમાં કાશ્મીરના નાગોના પુરોહિતોને નાગ બ્રાહ્મણો કહ્યા છે. રાજતરગિણીનો કર્તા કલ્હણ પોતે રૌત અને બ્રાહ્મણ હતો. વળી કેમ્પબેલે દાખીસ્તાને મઝાહિબનો ઉલ્લેખ પણ નોંધ્યો છે તેમાં ગૂજરાતના બ્રાહ્મણોને નાગ બ્રાહ્મણો કહ્યા છે. આ ઉલ્લેખ બહુ ઉપયોગી છે. અને નાગર શબ્દનો નાગર સાથે સંબંધ નથી તે સ્પષ્ટ કરવા માટે પૂરતો છે.

૨. એ જ પૃ. ૫૦૧. એમાં ઉપરનો દાખીસ્તાનનો ઉલ્લેખ આવે છે અને નાગર ઉપરથી નાગર થયું એમ માનવા માટે સહેજ શંકા પણ કેમ્પબેલ બતાવે છે તે આપણા મતને ટેકા મળે છે. પરંતુ પાછળથી બુલંદ શહેરના નાગરી ટાળીના લોકોને ગુર્જર ગણી એ શબ્દ ઉપરથી નાગરનો ગુર્જર સાથે સંબંધ થોળે છે. જયસ્વાલજીએ નાગ મહારાજ્યની શોધ કરી તે પહેલાં બધા લેખકો એવી ભૂત કરતા હતા. જયસ્વાલજી પોતે પણ નાગરાજ્યને નાગ જાતિ સાથે જોડે છે. પરંતુ એ શબ્દો નાગર કે નાગોર જેનું નામ અહિછત્ર હતું તેના હોઈ ભૌગોલિક નામ હોઈ શકે-નાગરાજ્ય અહિછત્ર પાસે હતા એમ લખે છે. (જયસ્વાલ, પૃ. ૫૬) બુલંદ શહેરના નાગર બ્રાહ્મણો વટલીને મુસલમાન થયા છે એમ જયસ્વાલજી કહે છે, પરંતુ એ નાગર બ્રાહ્મણોના ઉલ્લેખમાં ગૂજરાતના નાગર બ્રાહ્મણોની મોટી વસ્તીનું નામ પણ લખતા નથી તે વિચિત્ર લાગે છે. મતપ્રતિપાદન કરવાના ઉત્સાહમાં મોટા લેખકોથી એવી ભૂત થઈ જાય છે.

ભાષાઓ સાથે આપણી ભાષાને પ્રાચીન સંબંધ છે અને એવા અનેક સંબંધો બતાવી શકાય છે, છતાં હજી ભાષાશાસ્ત્રીઓ એને માન્ય રાખે ત્યારે મનાય. આમ છતાં પણ નાગર શબ્દ નાગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે એટલું તો આ ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થશે. પછી ભલે એમને નાગ જાતિમાંથી થયેલા શૈવ બ્રાહ્મણો ગણા કે નાગ મહારાજાઓના અને જાતિના લોકના પુરોહિતો તરીકે કામ કરતા કેઈ પ્રાચીન વિશિષ્ટ બ્રાહ્મણો ગણા. ગમે તે રીતે પણ સંબંધ તો નાગ શબ્દ સાથે જ છે. નાગ એ સર્પ પ્રાણી નથી પણ એક વિશિષ્ટ જાતિ છે. એમણે પ્રાચીન સમયથી મધ્ય સમય સુધીમાં એ વખત મહત્વનો ભાગ ઇતિહાસમાં ભજવ્યો છે; એ લોકો શિવના લિંગ સ્વરૂપના પરમ ઉપાસક છે; મધ્યયુગના ઇતિહાસમાં એઓ નાગ અથવા ભારશિવ નામથી પ્રસિદ્ધ છે; અને એમના સિક્કાઓ જડેલા છે. એ બધું જોતાં નાગરો એમના પુરોહિતો હોય કે એ જાતિમાંથી થયેલા વિશિષ્ટ બ્રાહ્મણો હોય—ગમે તે હોય તોપણ માનને પાત્ર છે; અને આ અનુમાનો જ્યારે ખરા ઠરશે ત્યારે આપણા સામાજિક ઇતિહાસમાં થયેલાં જાતિઓનાં મિશ્રણમાં એક ભારે રસમય પ્રકરણ ઉમેરાશે.

આ રીતે જોતાં નાગરો પ્રાચીન જ્ઞાતિ તો છે. તદ્દલ દેશ-પંજબથી સિંધુ માર્ગે પાતાલ નગરથી નાગ લોકો સાથે એ લોકો હિંદના દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભાગમાં પ્રસરી હોય તો ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર પાતાલ-માંથી લાવ્યા એ આખ્યાયિકાનો ખુલાસો થઈ શકે. અગર તો રુદ્રક્ષેત્ર કહેવાતા ખંભાતના કિનારા કે સોમનાથના સાન્નિધ્યમાં વસ્યા હોય. નાગ મહારાજાના અંત પછી ગૂજરાતમાં આવી વડનગરમાં હાટકેશ્વર ક્ષેત્ર સ્થાપ્યું હોય. હવે નાગરોનાં નામો ભૌગોલિક સ્થળો ઉપરથી છે. કદાચ નાગરો ગૂજરાતમાં આવ્યા પછી જે ટોળાં જે સ્થળે વસ્યાં તે ઉપરથી પેટા જ્ઞાતિઓનાં નામ પડ્યાં હોય, અને વડનગરની શાખાનું રાજદ્વારમાં જોર હોવાથી વડનગર મુખ્ય સ્થળ ગણાઈ ગયું.

હોય. પ્રશ્નોરા નાગરો આજે પણ પોતાના અહિછત્રા કહેવડાવે છે. તે ખાસ સૂચક છે. અહિછત્ર નગર એક કરતાં વધારે કહેવાય છે. છતાં મારવાડનું નાગોર અહિછત્ર હોય એમ શ્રી. ગૌરીશંકર ઓઝા માને છે તે ખરું લાગે છે. એ વાત પણ નાગ સાથેનો સંબંધ બતાવે છે. આ બધા સંભવો વિચારવા જેવા છે. અને નાગરોના ગૌરવને આથી કાંઈ હાનિ થતી નથી. ઇજ્જેવ હાટકેશ્વરનો નાગ લોકો સાથેનો સંબંધ પુરાણો કહે છે તે પણ આ સંભવોને અનુમોદન આપે છે.^૧

તક્ષ અગર તાક નાગવંશ

અહીં એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવો ખાસ અગત્યનો છે. ટાંક અગર તાંક રજપૂતોનું નામ ઇતિહાસમાં જાણીતું છે. પાંચળથી દરેક રાજસત્તાવાળી જાતિએને રજપૂત એવું સામાન્ય નામ અપાયું એ પણ જાણીતું છે. આ જાતિ તક્ષ અથવા તાક નામની નાગ જાતિ-માંથી થયેલી છે અને એમનું વતન 'પંજબ' અને દક્ષિણ કાશ્મીરમાં હતું તેથી એ ભાગને તક્ષ દેશ કહેતા હતા.^૨ એ લોકો માલવો સાથે રજપૂતાનામાં આવ્યા. તાક વંશના મહારાજધિરાજ ગણપતિ-નાગને ધારાધીશ કહેલો છે અને પદ્માવતીમાં એની રાજધાની હતી વગેરે વાત ભાવશતક નામના એ સમયના ગ્રંથમાં લખેલી છે.^૩

૧. આગળ શૈવ સંપ્રદાયની ચર્ચામાં આ બાબતના ઉલ્લેખોની નોંધ કરીશું, ખંભાતના ઇતિહાસમાં એની નોંધ કરી છે.

૨. તક્ષ એ તક્ષકમાંથી થયેલો શબ્દ છે. પંજબ, કાશ્મીર વગેરે ભાગ નાગ લોકોની સત્તામાં હતા. તક્ષક અને પરીક્ષિતની કથા અને આસ્તિકની કથા જાણીતી છે. પંજબમાં તક્ષશિલામાં ભારતનું મોટું વિશ્વવિદ્યાલય હતું. એ નામનો સંબંધ તક્ષક સાથે છે. કર્કેટ નાગો દક્ષિણ બાજુ પ્રસર્યા અને તક્ષક પંજબમાં રહ્યા. એમણે પંજબને એક સમયે તક્ષ દેશ એવું નામ આપેલું તક્ષમાંથી તાક થયું.

૩. His. of India-Jayaswal. P. 38-39. જયસ્વાલજી ગણપતિ-નાગને પદ્માવતીમાં રાજ્ય કરતો હતો એમ લખે છે, જોકે ભાવશતકનો ધારાધીરાજો ઉલ્લેખ આપ્યો છે. કદાચ રાજધાની બદલાઈ હોય. તાક

તાક વંશના લોકો કોઈ કારણથી અગર પરદેશીઓએ પંજાબમાંથી હાંકી કાઢ્યાથી રજપૂતાના-માળવા વગેરેમાં આવીને વસ્યા હતા. તાક લોકો અને મરુ દેશના લોકો અપભ્રંશ ભાષા બોલતા હતા એવો રાજશેખરનો ઉલ્લેખ આગળ જોયો છે,^૧ અને અપભ્રંશ સાથેનો ગૂજરાતી ભાષાનો જૂનો સંબંધ જાણીતો છે. તાંક અગર તાક રજપૂતો આજે ગૂજરાતમાં ઓછા છે, પણ ઉત્તરમાં એમની વસ્તી છે. આથી સમજાય છે કે તાક નાગો અને માલવો પંજાબમાંથી રજપૂતાના વગેરે ભાગમાં આવ્યા, એમની ભાષા એક હતી, અને એમનો પ્રવાહ રજપૂતાના માળવામાં વસેલો છે. ગૂજરાતમાં કોઈ બીજે નામે એ છુપાયા હોય તો કહી શકાય નહિ, કારણ કે નામો બદલવાની આપણા લોકોની રીત પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ છે.^૨

ગૂજરાત સદતનતનો મૂળ પુરુષતાંક રજપૂત

ઈસ્લામ યુગના ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં નાગ જાતિ અને તાક નાગોનો ઉલ્લેખ ખાસ અગત્યનો છે, કારણ કે ગૂજરાતના સ્વતંત્ર મુસલમાન સુલતાનોનાં વંશનો મૂળ પુરુષ હિંદુ હતો અને એ તાંક રજપૂત હતો. બધે બન્યું છે તેમ એના વંશને પછીથી

વંશની રાજધાની પદ્માવતીમાં હતી. ધારા માલવામાં છે. ભાવશતકમાં ગણપતિનાગને કરપતિ ગોત્રનો કહ્યો છે. મહાભારતમાં પાંચ કરપતોને માલવો સાથે પંજાબ રજપૂતાનાના સાંનિધ્યમાં ગણાવ્યાં છે. એટલે તાક વંશ એટલો પ્રાચીન હશે છે. ગણપતિનાગના ઇષ્ટદેવ શિવ છે. તાક લોકોનો ઉલ્લેખ રજપૂતાનાના પાછળના અહેવાલો, ચંદબરદાઈ અને મુસલમાન લેખકોએ પણ કર્યો છે. જરમુમાં આજે તાક નાગો છે. જયસ્વાલજીએ સ્ત્રોક આપ્યા છે તેમાં નાગનો પર્યાય પન્નજ પણ વાપરેલો છે. તે પર્યાયોની રીત સિદ્ધ કરે છે.

૧. રાજશેખરનો ઉલ્લેખ પહેલા પ્રકરણમાં જોયો. જયસ્વાલજી પૃ. ૫૪ માં એ બાબત લખે છે.

૨. અલ્ખત્રની કહે છે કે હિંદુઓ નામો બહુ બદલે છે—જુદા અર્થો નીકળે તે માટે. (Bom. Gaz. H. Pop. P. 458)

રામચંદ્ર સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન પણ થયેલો છે અને ટાંકનો વિચિત્ર અર્થ યોજવાનો પણ પ્રયત્ન થયો છે.^૧

ગૂજરાતની જાતિઓ અને જ્ઞાતિઓમાં ભૌગોલિક નામો બાદ કરતાં કેટલીક જ્ઞાતિઓનો ઇતિહાસ રસમય છે અને એમાં એકની દૃષ્ટાંત તરીકે ચર્ચા જરા વિસ્તારથી અહીં કરી. એવી બીજી જાતિઓ માટે એટલા વિસ્તારને અહીં સ્થાન નથી. એટલે ખાસ ધ્યાન ખેંચાય એવી જાતિઓ માટે બહુ ટૂંકામાં જોઈએ.

ગૂજરાતના બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો

બ્રાહ્મણોમાં ભૌગોલિક નામ ન હોય એમાં મુખ્ય ઔદીચ્યોનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. ભોજક અને ગૂગળી બ્રાહ્મણોના ઇતિહાસ રસમય બની શકે એવા છે. એમનાં નામ અને રિવાજ એ લોકો પરદેશીઓની કાંઈ જાતિમાંથી થયા હોય એમ બતાવે છે.^૨ મગ બ્રાહ્મણો તો પરદેશીઓ છે એ ઉદ્દેશ જોયો છે. કાયસ્થ જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ પણ રસમય છે અને એ લોકોના હાથમાં પ્રાચીન સમયથી સમાજ અને રાજ્ય માટે કાયદાનાં લખાણો કરવાનું હતું એ પ્રસિદ્ધ વાત છે.^૩ ક્ષત્રિયો ગૂજરાતમાં છે અને બે મુખ્ય જ્ઞાતિઓ પોતાને

૧. મિરાતે સિકંદરી બેલીકૃત અંગ્રેજી તેમ જ ગૂજરાતી તરજુમો ટાંકનો વિચિત્ર અર્થ અને મૂળ કશ્યપના વંશનાં નામો એમાં આપેલાં છે.

૨. ભોજક અને ગૂગળી માટે નામ ઉપરથી અર્થ ખેસાડવાનો પ્રયત્ન બીજાં નામોની પેઠે થયો છે. ગૂગળીને ગોકુળી કારવવાનો અને ભોગોલિક નામ આપવાનો પ્રયત્ન પણ થયો છે. ગેઝેટિયરનો લેખક આ બ્રાહ્મણોને પરદેશી જાતિઓમાંથી યથેલા ગણે છે, એક વખત ગૂજરાતમાં ચોખવટ ન રાખે ને મેલા રહે તેવા લોકોને ગૂગળી કહેતા. અમુક જ્ઞાતિ સાથે ભોજન કર્યું માટે ભોજક અને ગૂગળ ઉપરથી ગૂગળી એમ પણ અર્થ ખેસાડે છે. Bom. Gaz. G. Pop. P. 439. મગ બ્રાહ્મણો માટે પણ એમાં ચર્ચા કરી છે. ભોજક, શ્રીમાળી અને મગ બ્રાહ્મણના સંબંધ માટે પૃ. ૮, ૪૪૦ અને ૫૦૦ જુઓ.

૩. કાયસ્થો-વડોદરા, સુરત અને અમદાવાદમાં છે. કેળવણીમાં આગળ પડતા છે, એમના ત્રણ ભેદ માટે ગેઝેટિયરમાં ચર્ચા કરી છે તે જોવી. એમની

અલ્પક્ષત્રિય કહે છે અને એમના રિવાજો એમને ગૂજરાતની બહારથી આવેલા હોય એમ વ્યક્ત કરે છે.^૧ લડાયક જાતિ તરીકે ક્ષત્રિયો આજે ગૂજરાતમાં દેખાતા નથી. રજપૂતોમાં આખી ક્ષત્રિય વર્ણનો સમાવેશ પૌરાણિક કાળમાં બ્રાહ્મણોએ કરી દીધો છે તે જોઈ ગયા. ખીજા અલ્પક્ષત્રિયો જે સામાન્ય રીતે ખત્રી કહેવાય છે એમની વસ્તી ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં મોટી છે અને એમનાં અવટંકનાં નામો, એમની સિંધ, મારવાડ, અને પંજાબમાં મોટી વસ્તી, અને સારસ્વત બ્રાહ્મણો એમના ગોર, એ બધું, એ જાતિ શક વગેરે એનેક જાતિઓ-મૂળ તેમ જ બહારથી આવનારી જાતિઓનાં મિશ્રણમાંથી થઈ છે એમ ખતાવી આપે છે.^૨ સિંધનાં હિંગળાજ માતા એમનાં કુલદેવી છે એ બહુ સૂચક છે.

બ્રાહ્મણ-વાણિયા

બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય ઉચ્ચ વર્ણમાં ગણાય છે. તેવી જ રીતે બ્રાહ્મણો અને વાણિયા પણ ઉચ્ચ વર્ણમાં ગણાય છે. વાણિયાઓની જ્ઞાતિ વસ્તી ગૂજરાતમાં બહુ નથી. એમના નામનો અર્થ એક શ્લોકમાં વિચિત્ર રીતે ખેસાડ્યો છે. કાકાલૈલ્યં યમાત્ કોર્યં સ્થપતેત્દદ્યાસિતમ્ । આદ્યાક્ષરાણિ સંગૃહ્ય કાયસ્થઃ કેન નિર્મિતઃ ॥ જુઓ લેખપદ્ધતિઃ. કાયસ્થના સખત ને ઝીણા વક્રીલ જેવાં લખાણથી કંટાળેલા કોઈ કવિએ આ શ્લોક કર્યા હશે. વલણીના કાયસ્થોના ઉલ્લેખ વાલલ કાયસ્થ એવો આવે છે.

૧. જૂનાગઢ, અમદાવાદ, ભરૂચ, અલીપુરા વગેરેના આ અલ્પક્ષત્રિયો દેખાવમાં જુદા પડે છે અને કેળવણીમાં આગળ પડતા છે. પંજાબ ખાજુથી ચાંપાનેર થઈને આવ્યા કહેવાય છે. અમદાવાદમાં અકબરના સમયમાં આતીને વસ્યા અને ખાડિયાનું નામ અકબરપુર એમણે આપ્યું. ગેઝટિયરને લેખક (પૃ. ૪૪૧) ખૌદ્દ ક્ષત્રિયોને બ્રાહ્મણ બનાવ્યા એમ માને છે તેથી અલ્પક્ષત્રિય કહેવાયા.

૨. ગેઝટિયરના લેખકે આ ક્ષત્રિયોને ખત્રી તરીકે ગણી કારીબર વર્ગમાં મૂક્યા છે. એમની અવટંકો અવટંકોના ઇતિહાસમાં રસમય ગણાય તેવી છે. એ લોકો જનોઈ પહેરે છે. વિધવાવિવાહની છૂટ છે. પંજાબથી ગૂજરાત સુધી એમનો વસવાટ જોતાં એ લોકો પરદેશી જાતિઓમાંથી થયા હોય.

વેપારપ્રધાન ગૂજરાતની એક ખાસ વિશેષતા છે. ગૂજરાતમાં સામાન્ય લોક ઉચ્ચ વર્ણુ માટે ખોલે તો ખીજા પ્રાંતોની પેઠે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય નથી ખોલતા પણ બ્રાહ્મણ વાણિયા એમ ખોલે છે એમ બહુ સૂચક છે. ઉપર જોયું તેમ ક્ષત્રિયો અને કાયસ્થો ગૂજરાતમાં વાણિયા કરતાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિમાં ગણાય છે છતાં એમની વસ્તી એટલી ઓછી છે કે સામાન્ય લોકો એમને બહુ ગણતરીમાં લેતા નથી. ક્ષત્રિયોમાં પણ જે બ્રહ્મક્ષત્રિયો વણકર ને રંગનારનો ધંધો કરે છે, તે લોકોમાં ખત્રી જ કહેવાય છે અને ધંધાને લીધે તથા કેટલાક રિવાજોને લીધે બ્રાહ્મણ વાણિયાને જ ગૂજરાતમાં સામાન્ય રીતે ઉચ્ચ વર્ણુમાં ગણવાની રૂઢિ પડી ગઈ છે.

ગૂજરાતની જ્ઞાતિઓની ખીજી વિશેષતા એ છે કે જે જે નામના વાણિયા છે તે તે નામના—થોડા અપવાદ સિવાય—બ્રાહ્મણ છે. એ બધાં નામો ભૌગોલિક છે. એ વિભાગો પડતા પહેલાં જેમના ગોર જે બ્રાહ્મણો થયા તે નામો એમણે લીધાં, એટલે એમના વર્ણુનમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. વાણિયાની ધણી પેટા જ્ઞાતિઓમાં જૈન અને વૈષ્ણવ બન્ને ધર્મો પળાય છે અને ધણી વાર એક જ ધરમાં એ ધર્મો પાળનારા હોય છે એ વિશેષતા છે.^૧

રજપૂતો

ગૂજરાતના રજપૂતોને રજપૂતાનાના રજપૂતોની સાથે જ ગણવા

૧. ગેઝેટિયરમાં આ દરેક બ્રાહ્મણો અને તે જ નામના વાણિયાના અહેવાલો આપેલા છે, એટલે એ વર્ણુનની અહીં જરૂર નથી. ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણો છે પણ વાણિયા નથી, એવા કેટલાક અપવાદો છે ખરા. મને લાગે છે કે ગૂજરાતમાં ભૌગોલિક જ્ઞાતિઓ થતા પહેલાં જે મૂળ બ્રાહ્મણો જે વાણિયાના ગોર બન્યા તેમનાં નામો એમણે લીધાં. શ્રીમાળી વગેરે કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં જૈન અને વૈષ્ણવ બન્ને ધર્મો પળાય છે. ધરમાં સ્ત્રીપુરુષના બિન્ન ધર્મો હોય છે છતાં મતભેદ વગર શાંતિ રહે છે એ વિશેષતા છે.

જોઈએ. એમનાં નામો અને પેટા જાતિઓના ઇતિહાસ બહુ રસમય છે અને પરદેશી જાતિઓનું, દેશી અગર પહેલાં આવીને વસેલી જોતિઓ સાથેનું સૌથી વધારે મિશ્રણ રજપૂતોમાં થયું છે. એમના સવિસ્તર વર્ણનમાં આખો ગ્રંથ લખી શકાય. ધણીખરા રજપૂતો સૂર્ય અગર ચંદ્ર વંશ સાથે અને તેથી રામ અને કૃષ્ણ સાથે પોતાનો સંબંધ જોડે છે. અમ્બિકુલના રજપૂતો બ્રાહ્મણોએ પરદેશીઓને ઘોઈને બનાવેલા ક્ષત્રિયો છે એ આગળ જોયું. રજપૂતો લડાયક અને રાજસત્તાવાળી જાતિ હોવાથી એમનામાં અનેક હલકી ને જાંચી જાતિઓનાં મિશ્રણો થયાં છે અને તેથી કરીને અવટકના ફેર અગર તો પેટા જાતિ જાલી થવા સિવાય એમની જાતિને કોઈ બીજી હાનિ થઈ નથી. એમનાં નામના અર્થો કરવામાં^૧ ભાટ ચારણોએ અને દંતકથાઓએ તથા પુરાણોએ સૌથી વધારે છૂટ લીધી છે. રજપૂતો રાજવી ગણાયા પછી અન્ય પ્રાંતોમાં રાજસત્તામાં આવનારી બીજી કોમોએ પણ પોતાને રજપૂત કહેવડાવવામાં ગૌરવ માન્યું છે.^૨ આપણા પ્રાંતમાં આજે પણ ઘણી રજપૂત-જાતિઓ રાજસત્તામાં છે અને હિંદુસ્તાનની જાતિઓના ઇતિહાસમાં આ રજપૂતોનો ઇતિહાસ એક વિલક્ષણ પ્રકરણ ઉમેરી શકે. ગેઝેટિયરના લેખકે એમનામાં ગઈ સદીમાં ચાલતા વિચિત્ર સામાજિક રિવાજો, સ્ત્રીઓ માટે એમની વિચિત્ર માન્યતાઓ, અને એમના સ્વભાવોનું વર્ણન

૧. અમ્બિકુલના રજપૂતોના અર્થની વિચિત્રતા જોવા માટે જુઓ Bom. Gaz. Hindi. Pop P. 484-85. આપણા પ્રાંતમાં દરેક જાતિના નામના અર્થ અને મૂળ ખેસાડવાને જે પ્રયત્ન થયો છે તે હસવા જેવો જ આજે લાગે છે. જે જમાનામાં એ કયાઓ સર્જઈ હશે એ જમાનાના સમાજની સમાન્ય બુદ્ધિ માટે આજે કોઈ બહારનો એ વાતો વાંચીને કેવો અભિપ્રાય બાધે ? મહારાષ્ટ્રના ચિત્રપાવન બ્રાહ્મણોને વન્નિચાર કહે છે તે અગિયથી શુદ્ધ કરી લીધા એમ મનાય છે. (મું. ગે. હિ. વસતી, પૃ. ૪૫૦)

૨. મરાઠાઓમાં આ રીતે કેટલાક પોતાને રજપૂત મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. દક્ષિણમાં પણ એવું મનાય છે.

ક્યું છે, એટલે અહીં એનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. એમના રાજવંશોનું વર્ણન જુદા પ્રકરણમાં ક્યું છે.

ભાટિયા-હુહાણા

રજપૂતોનો વિચાર કરતી વખતે ભાટિયા અને હુહાણાને ભુલાય નહિ. એમની વસ્તી ખાસ કરીને કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં છે અને એ લોકો સિંધ, પંજાબ, જેસલમેર ખાજૂથી કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં આવીને વસ્યા છે અને ભાટી તથા રાઠોડ રજપૂતોમાંથી થયા છે એમ મનાય છે. એમનામાં ખાસ મહત્વની વાત એટલી જ છે કે એમણે રજપૂતની લડાયક વૃત્તિ અને મોટે ભાગે રજપૂતોનો શૈવ ધર્મ છોડીને શાંત વૈષ્ણવ ધર્મ ગ્રહણ કરી વેપારમાં પડેલા છે અને ગૂજરાતની બહાર સાહસિક વેપારીઓ તરીકે ગણાય છે. છતાં એ લોકો વાણિયા ગણાતા નથી; અને સામાજિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અને પરદેશી મિશ્રણની દૃષ્ટિએ એમનું ખાસ સ્થાન છે. એમની અવદાંકો પણ નોંધવા જેવી છે.^૧

આહીર-મેર-કાઠી

આહીર, મેર, કાઠી વગેરેની જાતોનો ઇતિહાસ પણ જોવા જેવો છે. એમના મૂળ માટે હજી ખાસ એકમત જણાતો નથી. આહીરો ઈસ્વીસનની શરૂઆતમાં ગૂજરાતમાં સત્તામાં હતા અને આહીર દેશ આપણા પ્રાંતના મોટા ભાગનું નામ એક સમયે હતું એ ઉલ્લેખ આગળ જોયો. કાઠીઓનું મૂળ પણ નક્કી થયું નથી. સિંધ ખાજૂથી આવીને વસેલા પરદેશીઓ તરીકે એમને માનવામાં આવે છે.^૨ એ લોકો સૂર્યપૂજક છે. મેર લોકો કાઠિયાવાડની એક

૧. એમના સ્વિસ્તર વર્ણન માટે હિંદુ વસ્તીના વર્ણનનું મુંબઈ ગેઝેટિયર જોવું.

૨. ગેઝેટિયરનો લેખક (પૃ. ૪૬૨) લખે છે કે એલેક્ઝાંડરના સમયમાં માલવાનો ઉલ્લેખ Malbi અને કાઠીઓનો Kaatbhioi તરીકે છે. અને એ લોકો પંજાબ ખાજૂથી દક્ષિણમાં આવ્યા.

વિશિષ્ટ જાતિ છે અને મિહિર-ગુળજર કે શ્વેતહણ પણ કેટલાક વિકાનો ધારે છે. જોકે એ લોકો પોતાને રજપૂત ધારે છે.^૧ આ જાતિઓ એમના દેખાવ અને રિવાજોથી ખાસ જુદી પડે છે. કાઠીઓ માટે પણ આપણા વાતો જોડનારાના રિવાજ પ્રમાણે નામ ઉપરથી અર્થ ખેસાડી વાતો જોડેલી છે અને લૂંટફાટ કરવાને એમને હક મળેલો છે એવી વાત પણ જોડવામાં આવી છે.^૨ છેક બ્રિટિશ અમલ શરૂ થયો ત્યાં સુધી એમની લૂંટની ટેવ જાણીતી હતી; અને આખો દ્વીપકલ્પ જે સૌરાષ્ટ્રને નામે અઢારમી સદી સુધી પ્રસિદ્ધ હતો, તેને પોતાનું નામ આપીને આજે કાઠિયાવાડને નામે પ્રસિદ્ધ કર્યો એ મોટી બિના છે. મરાઠાઓની સામે મોટે ભાગે એ લોકો થયા એટલે મરાઠાઓએ સોરઠનું નામ કાઠિયાવાડ પાડ્યું.

ખાખરિયા

અહીં માત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચિત્ર દેખાતી જાતિઓનું વર્ણન કરવાનું હોઈ કાઠિયાવાડના એક ભાગ ખાખરિયાવાડને પોતાનું નામ આપનારા બર્ખરોને જીલ્લાય નહિ. મુંબઈ ગેઝેટિયરમાં એ લોકોનું વર્ણન કર્યું છે.^૩ પુરાણ અને પ્રાચીન ભૌગોલિક ઉલ્લેખો ઉપરથી ખંભાતના ઇતિહાસમાં બર્ખરો માટે ચર્ચા કરી છે. એમનું મૂળ હજી નક્કી થઈ શકતું નથી. એમને રાક્ષસ અને મ્લેચ્છ

૧. મેર માટે મુંબઈ ગેઝેટિયર ભા. ૧ માં ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ૫. ૧૨૫ થી ૧૪૫ સુધીમાં લાંબું વર્ણન છે તેમ જ હિંદુ વસ્તીના ગેઝેટિયરના ગ્રંથમાં પણ વર્ણન છે. પ્રથમ ગ્રંથમાં ઐતિહાસિક ચર્ચા છે.

૨. ગેઝેટિયરમાં એ વાત આપેલી છે. કાઠીઓ ગઈ સદી સુધી લૂંટને ધંધો કરતા અને અંગ્રેજો સાથે પણ એમને ધર્ષણ થયેલું તેના દાખલા નોંધેલા છે. લૂંટને હક છે, એમાં પાપ નથી, એમ સિદ્ધ કરવા ભાટોએ વાતો જોડી કાઢેલી લાગે છે, ગેઝેટિયરમાં કાઠી શબ્દ જુઓ.

૩. કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર અને મુંબઈ ગેઝેટિયર હિંદુ વસ્તીના ગ્રંથમાં એમના વિકાગ, રિવાજ, એમને માટેની આખ્યાયિકાઓ વગેરે માટે જોવું.

કહ્યા છે અને સિદ્ધરાજે એમને હિંદુ બનાવ્યા એમ કહેવાય છે. સ્કંદપુરાણ અને પદ્મપુરાણમાં બર્બરના ઉલ્લેખો છે. બર્બરિકને શિવ-પૂજક ગણ્યો છે. એનું માથું પુખ્ત છે એમ કહી બળિયાકાકા સાથે એને મેળવવાનું સૂચન કુમારિકા ખંડમાં કર્યું છે. એ પુરાણ કથાના વમળમાંથી બહાર આવી ઇતિહાસ શોધવો મુશ્કેલ છે. ગેઝેટિયરનો લેખક કહે છે કે બર્બરો સિંધ બાજુના હોય અને બાબરો મુહમ્મદ બહાલીમનો સરદાર હતો. એના મ્લેચ્છ અનુયાયીઓને હિંદુ બનાવી કાઢીઓમાં મેળવી દીધા.^૧ સિદ્ધરાજના સમયમાં બર્બરો સ્વદ્રમહાલયના મંદિરમાં નુકસાન કરેલું એ ઉલ્લેખ પણ જોયો. આ બધા ઉપરથી બર્બરો કોઈ વિચિત્ર ધર્મ પાળનારા મ્લેચ્છો હોય ને ધોવાઈને હિંદુ થયા હોય એમ લાગે છે. વરાહમિહિર બૃહત્ સંહિતામાં બર્બરદેશને નૈર્ઝત્યમાં ગણાવે છે,^૨ એટલે સિંધથી કાઠિયાવાડ સુધીના કોઈ નાના

૧. મુંબઈ ગેઝેટિયર, હિંદુ વસ્તીનો અંશ, પૃ. ૪૪૪.

૨. ખંભાતના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૧૫ અને નોંધમાં આ ઉલ્લેખો આપ્યા છે. સ્કંદપુરાણ કુમારિકા ખંડ, અધ્યાય ૫૯ થી ૬૬ માં એ કથા આપેલી છે. પદ્મપુરાણ ઉત્તરખંડ, અ. ૧૦૧ માં પણ બીજી રીતે આપેલી છે. રાહુર્વિમુક્તો યસ્તેન સોડવતત્ત્વર્બરસ્થલે ॥ અતઃ સર્વર્બરોદ્ભૂત ઇતિ ભૂમૌ પ્રથાંગતા ॥ અનુક્રમણિકામાં રાહુર્વર્બરદેશોદ્ભવકથનમ્ । એમ લખે છે. સ્કંદ-પુરાણ બર્બરિકને ઘટોત્કચનો પુત્ર કહે છે અને એનું માથું પૂજશે એવું કૃષ્ણનું વરદાન છે એમ લખે છે. રાહુનું પણ માથું જ છે. બર્બરિકનું માથું પુજશે એમ કહે છે અને બળિયાકાકાનું પણ માથું જ પુજાય છે (માત્ર ગૂજરાતમાં) એ વાતોને શું સંબંધ હશે તે સમજવું નથી. કોઈ બાબરિયા વીરની પૂજને પૌરાણિક રૂપ અપાયું હશે ? આનો ખુલાસો વધારે શોધ થાય ત્યારે જ મળે. બાબરિયા જાતિ ગૂજરાતમાં પ્રાચીન સમયથી વસેલી પરદેશી જાત હોય અને વિચિત્ર ધર્મ પાળતી હોય એટલું તો સમજાય છે. સિદ્ધરાજના સમયમાં એ લોક ઠેકાણે પડ્યા હોય-છતાં બાબરો ભૂત મનાવા લાગ્યાં. મૂળરાજ બીજાએ મુહમ્મદ ઘોરીના જીતેલા લશ્કરના મુસલમાન કેદીઓને બાબરિયા, કાઠી વગેરેમાં વહેંચી દીધેલા એમ ગેઝેટિયરનો લેખક લખે છે. પૃ. ૪૪૪. બીજા વર્ણન માટે જુઓ એ જ પૃ. ૨૬૧-૨૬૬.

ભાગનું એ નામ પ્રાચીન સમયથી હશે એટલું તો સિદ્ધ છે જાતિઓના મિશ્રણમાં આ બિના નોંધવા જેવી છે. રખારીઓ જુદી જ્ઞાતિ છે છતાં બાબરિયા, કાઠી, આહીર, અને મેર સાથે એમને નજીકનો સંબંધ છે. એમના જુદા વર્ણનની અહીં જરૂર નથી.

ગૂજરાતમાં સામાન્ય રીતે જેઓ કણબી તરીકે ઓળખાય છે, તેમને ખરી રીતે લેવા, કડવા, અને આંજણા પાટીદાર કહેવામાં આવે છે. લેવા પાટીદાર આબરૂદાર અને ખેતીવાડીમાં ખાસ રસ લેનારા છે. એમની ગૂજરાતમાં મોટી વસ્તી છે. એમનામાં ભૌગોલિક નામો નથી એ ખાસ નોંધ કરવાની વસ્તુ છે. ગેઝેટિયરનો લેખક એમને હજુ ગુર્જરામાંથી થયેલા માને છે અને એ માટે ચર્ચા કરીને હીમાભાઈ અબ્દુલ્લાઈ એ પંજાબના ગુર્જરા અને ગૂજરાતના પાટીદારોના રિવાજોની કૌશી સરખામણીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૧ ગૂજરાતની વસ્તીનો આ લોકો મુખ્ય અને અગત્યનો ભાગ છે અને ગૂજરાતની બધી જાતિ અને જ્ઞાતિઓમાં આમનો સંબંધ જ વધારે પ્રમાણમાં ભૂમિ સાથે છે એ બહુ સૂચક છે. અને વધારે આધાર મળે ત્યાં સુધી ગૂજરાતને પોતાનું નામ આપનાર ગુર્જરાનો મોટો ભાગ એમનામાં હોય એમ માનવામાં વાંધો નથી. જોકે એ નામ શાથી છુપાઈ ગયું કે બદલાઈ ગયું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આંજણા કણબીઓ મોટે ભાગે ઉત્તર ગૂજરાતમાં છે અને એમના રિવાજો રજપૂતોને મળતા છે અને રજપૂતોની અવટંકો પણ એમનામાં છે.^૨ ભાટ, ચારણ અને તરગાળા

૧. જુઓ મુંબઈ ગેઝેટ, કોમી હિંદુ વસ્તીનો અંક, પૃ. ૪૯૧-૯૨. લેવા અને કડવાને લત અને કુશમાંથી બિતરી આવ્યાની વાત પણ ઘણા દાખલાઓમાં આગળ જોયું તેમ અવાજ ઉપરથી અર્થ કાઢવાનો માત્ર પ્રયત્ન છે. આ કોમોના રિવાજો વગેરેનો અભ્યાસ ખાસ કરવા જેવો છે અને વધારે શોધની જરૂર છે.

૨. આંજણા કણબીઓ રજપૂતોની સાથે ભોજનવહેવાર રાખે છે જ્યારે લેવા અને કડવા પોતાને રજપૂતોથી જિંયા માને છે, અને માંસાહાર કરતા નથી. આંજણા દારૂ ગાળવાનો ધંધો કરે છે. એમનામાં કેળવણી નથી, કડવામાં ઓછી

પણ ગૂજરાતની વિલક્ષણ અને વિશિષ્ટ જ્ઞાતિઓ છે એ પ્રસિદ્ધ છે એટલે વર્ણનની જરૂર નથી.

નાર-કાર

બીજી ધણી જન્મે આપણા પ્રાંતમાં છે પણ એમનું વર્ણન કરતાં બહુ વિસ્તાર થાય. હિંદુઓમાં આમ ચાર વર્ણો ગણાય છે અને અનુલોભ-પ્રતિલોભ લગ્નોથી થોડી વધી છે. પરંતુ ગૂજરાતમાં સામાન્ય રૂઢિમાં અઢાર વર્ણ ગણાય છે એ નોંધવા જેવી વાત છે. એટલે ચાર મુખ્ય વર્ણ અને નવ નાર અને પાંચ કાર મળીને અઢાર ગણાય છે. નાર-કાર એટલે કામ કરનાર લોકોની જ્ઞાતિઓ. એમને હલકા ગણવાનો ગૂજરાતમાં પ્રાચીન સમયથી રિવાજ પડી ગયો છે. વિમળપ્રખંધમાં નાર-કાર આ પ્રમાણે ગણાવ્યા છે : બ્રહ્માના મુખ, આહુ, હૃદય અને પગથી ચાર મુખ્ય વર્ણો ગણાવી પછી કંદોર્ષ, કાછી (કાછિયા), કુંભાર, માળી, મર્દનિયા, સુત્રાહ (સુથાર), લિંધસાઈન (લેંસાઈન-ભરવાડ ?), તંબોળી, સોનાર (સોની), એમ નવ નાર; ગાંછા (ધાંચી), છીપા, લુહાર, મોચી, અને ચર્મકાર (ચમાર) એટલા પાંચ કાર કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અઢાર વર્ણ ગણાવી તેની બહારના અસુર-એટલે અનાર્ય એમ લખે છે. આપણા પ્રાંતની વર્ણવ્યવસ્થા અસલથી આ પ્રમાણે છે અને નાર-કારને વસત્રૈયા પણ કહે છે.^૧

છે, જ્યારે લેવા વધારે કેળવાયેલા અને આગળ પડતા છે. આ ત્રણે જ્ઞાતિઓમાં ભૌગોલિક નામો નથી. આંગ્રજીમાં એક વર્ગ સામાન્ય રીતે મોઢ કહેવાય છે પણ તે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ બીજી જ્ઞાતિઓની પેઠે નથી; મોઢરાના વતની કણ્વીઓ હશે.

૧. જુઓ વિમળપ્રખંધ ખંડ ૨-પ્રલોક ૮૦ થી ૮૪. દરેક ઉચ્ચ વર્ણો કામને માટે નાર-કારને વસાવ્યા અને દરેક ગામમાં એમની વસ્તી છે. આમાં દરજી નથી ગણાવ્યા. મર્દનિયા તે વાળંદ હશે કે કેમ તે સત્રાલ છે. આ વર્ણન સોળમી સદીમાં, ગૂજરાતના સુવ્રતાનેના સમયનું છે એટલે દરજીનું નામ નથી એ સૂચક છે. જોકે દરજીએ એ સમયે હતા. ઉપર મૂળમાં આપેલાં નામ નૂની ગૂજરાતીમાં લખ્યાં છે. અનાર્યને અસુર કહ્યા તે સૂચક છે.

કોળી

અહીં કોળીનો દૂંકો ઉદ્દેશ કરવો જરૂરી છે. એમને ભીલ સાથે મુકાય છે તે ભૂલ છે. ભીલ, દુબળા, વગેરે ગૂજરાતની મૂળ વતની જાતિઓ છે. પરંતુ કોળીઓનાં મૂળ બાબત હજી વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે અને એ માટે વધારે શોધની જરૂર છે. એમની ગૂજરાત કાઠિયાવાડમાં મોટી વસ્તી છે. એમનામાં દરેક દેશી-પરદેશી જાતિઓનું મિશ્રણ થયું હોય એવો સંભવ છે અને રજપૂતો કોઈ ને કોઈ કારણે હલકા પડવાથી એમાં ભળતા ગયા હોય એમ પણ મનાય છે. એમણે ગૂજરાતના જુદા જુદા ભાગ ઉપર પ્રાચીન સમયથી રાજસત્તા ભોગવી છે અને મોગલ સામ્રાજ્યના સમયમાં એ લોકો જોરથી દાખ્યા છતાં એમને પૂરેપૂરા દાખી શકાયા નથી. આજ સુધી પણ એમની નાની નાની ઠકરાતો છે. એમના વિભાગોમાં ખાંટ નામે વિભાગ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. અમદાવાદના પૂર્વાવતાર આશાપદ્મીને નામ આપનાર આશોભીલ ખાંટ કોળી હતો.^૧ આથી જણાશે કે ગૂજરાતમાં કોળી અને ભીલ શબ્દ પાછળથી પર્યાય જેવા થઈ ગયા હતા. ભીલ, દુબળા, વગેરે મૂળ વતનીઓની જાતો છે અને બીજી ઘણી જાતોના અહેવાલ રસમય પણ છે, પરંતુ વિસ્તારના લયથી અહીં એને સ્થાન નથી.

જાતિઓનું ઊંચાનીચાપણું અને મિશ્રણોનો ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે ગૂજરાતમાં બીજા પ્રાંતોને મુકાબલે સૌથી વધારે પરદેશી જાતિઓ આવીને વસી છે અને એમનાં મિશ્રણો પણ વિચિત્ર

૧. ભીલ, દુબળા, વાધરી, ઢેઠ, વગેરે માટે ગેઝેટિયરમાં જોડું. કોળી લોકો હિંદુ સમયમાં તેમ જ ગૂજરાતના સુલતાનોના સમયમાં બહુ જોરમાં હતા તે આગળ જોઈશું. કોળીમાં ખાંટ સૌથી જોરવાર અને ઊંચા હતા એમ સમજાય છે. છેક ગઈ સદી સુધી કોઈ માણસ મિનજ કે અભિમાન કરે તો બીજાઓ કહેતા કે “જેયો મોટો ખાંડુ” એ બતાવે છે કે ખાંડુ શબ્દ જોર અને મોટાઈના પર્યાય જેવો હતો.

રીતે થયાં છે. હિંદુસ્તાનના સામાજિક ઇતિહાસમાં પ્રાચીન સમયમાં માત્ર રાજસત્તા ધરાવનાર જાતિઓનાં નામો પરંપરા વગેરેમાં સચવાઈ રહ્યાં છે અને બ્રાહ્મણ જેવી જાતિનાં નામો વિદ્યાસંસ્કારનો ઇન્કારો એમણે રાખેલો તેથી સચવાઈ રહ્યાં છે. પરંતુ પ્રજનો મોટા ભાગ તો અન્ય જાતિઓથી જ બનેલો છે. રાજકર્તા અને વિદ્યાસંપન્ન જાતિઓ હમેશાં પ્રમાણમાં થોડી હોય છે, એટલે આર્યો કે અસુરો, યાદવો કે નાગો, શકો, હૂણો કે ગુર્જરો વગેરેનાં નામ પરંપરાઓ કે ઇતિહાસે નોંધ્યાં તેથી એ જ જાતિઓથી દેશ ભરેલો હતો એમ માનવાની જરૂર નથી. દેશનો મોટા ભાગ તો મૂળ વતનીઓ અને કામ કરનારી અને ખેતી કરનારી જાતિઓથી વસેલો હોય છે અને એમના ઉલ્લેખો થોડા જ મળે છે.^૧

આમ છતાં શકો ગુર્જરો અગર હૂણોનાં મિશ્રણો આપણા સમાજમાં ખૂબ જ થયાં છે અને એમનાં નામો મિશ્રણના નિયામક બ્રાહ્મણોની કુશળતાથી આજે શોધ્યાં પણ જડતાં નથી. કહેવાતી ઉચ્ચ વર્ણોની પેઠે રજપૂતોથી કાળીઓ સુધીની જાતિઓનાં વર્ણન જે ઉપર કર્યાં તે બધામાં આ પરદેશી જાતિઓનાં મિશ્રણો થયેલાં છે. કાઠિયાવાડમાં કાઠી, આહીર, મેર વગેરે જાતિઓમાં અને કાળીઓમાં હૂણ, ગુર્જરો અને તે પહેલાંના શકોનાં મિશ્રણ છે. એ બધા તેમ જ ના૩-કા૩ કહેવાતી જાતિઓમાં પણ, અને તેથી પણ હલકી જાતિઓમાં રજપૂતોની અવટંકો આજે જોવામાં આવે છે.

---

૧. ગુજરાતની હિંદુ વસ્તીમાં આશરે અરધા લોકો મૂળ વતની અને જેમને આજે હલકી વર્ણો ગણવામાં આવે છે એ લોકો છે. એમનામાં ઉપર કહ્યા તે ના૩-કા૩, અને ખેતીવાડી કરનાર કણ્ઠી, કાઠિયા અને ઢોર રાખત્રાનો પ્રધેા કરનાર ભરવાડ, રખારી, આહીર વગેરે ઉમેરતાં હિંદુઓનો પોણો ભાગ ઉપર થવા ભય છે અને તે લોકોના ઉલ્લેખો, દાનપત્રો કે પરંપરાઓમાં મળે નહિ. સમાજનો મોટા ભાગ એ લોકો છે.

કાઠીઓમાં અને બાબરિયામાં અનેક પરદેશીઓને સમાવી દેવામાં આવેલા છે.^૧ જિતાયેલા, લડાઈ ઓમાં ગુલામ પકડાયેલા ઉચ્ચ વર્ણના લોકોને બળજબરીથી ઉદ્યોગ, હુન્નરો અને કારીગીરીનું કામ સોંપી તે તે જ્ઞાતિઓમાં મેળવી દેવામાં આવ્યા છે અને તેથી આજે હલકી મનાતી જ્ઞાતિઓમાં ઉચ્ચ વર્ણો ભળ્યા હોય એ પણ દેખાઈ આવે છે. મુસલમાન થતા પહેલાંના તુર્કો પણ કોઈ કોઈ જ્ઞાતિઓમાં મળીને હિંદુ થયેલા છે. કેટલીક હલકી જ્ઞાતિઓએ રજપૂત પાલકોની અવટંકો ગ્રહણ કરી છે, જ્યારે રજપૂતો કોઈ ને કોઈ કારણે હલકા પડતાં હલકી જ્ઞાતિઓમાં મળી જઈને મૂળ અવટંક કાયમ રાખી રહ્યા છે. દુશ્મનને લીધે એક દેશમાંથી નાસીને આવેલા હલકા ઊંચા વર્ણો આવીને લાગ ફાવ્યો તેવી વર્ણોમાં ભળી ગયા છે. હુન્નરધંધાના કામને હલકા ગણવાનો પહેલાં રિવાજ હતો અને તેવાં કામ પ્રમાણે જ્ઞાતિઓ હલકી અને ઊંચી ગણાઈ ગઈ છે.^૨ ઉચ્ચ નીચ જ્ઞાતિઓનો ઇતિહાસ આવો રસમય છે. છતાં હલકાં કાર્ય જેવાં અનેક કારણને લીધે સમાજના કેટલા ભાગને અસ્પૃશ્ય ગણી દીધો છે અને પોતાના ભાગને પારકો કરવા જેવી સ્થિતિ ઊભી કરી છે એ પણ વિચારવા જેવું છે. ગેઝેટિયરના લેખકે કરેલી મહેનતને આજે અડધી સદી થઈ ગઈ છે અને સામાજિક ઇતિહાસ હવે ફરી તપાસવાની જરૂરી છે.

૧. મું. ગેઝે. હિંદુ વસ્તી અંચ, પૃ. ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૬૫. કાઠીઓમાં સમાયેલા પરદેશીઓની માદી આપી છે. રજપૂતોની અવટંકો માટેનાં કારણો માનવા જેવાં લાગે છે. મુલતાનમાં ભંગીઓ (sweepers)માં ગુજર, મેર, હૂણ એવી અવટંકો છે એ સૂચક છે. ઢેઠ વાઘરીમાં સોલંકી અટકો છે. આશ્રયદાતાની અટકો લેવાનો રિવાજ પણ હતો.

૨. દુકાળ અને યુદ્ધમાં કેદીઓની ગુલામીએ જિયાને પણ નીચ વર્ણમાં નાખ્યા છે. ધંધામાં હલકટ માનવાનો મૂળથી રિવાજ હતો. વિખત માટે જુઓ મું. ગેઝે. હિંદુ વસ્તી અંચ, પૃ. ૪૫૪.

ધર્મો, સંપ્રદાયો અને તેનાં મિશ્રણો

ગુજરાતના સામાજિક બંધારણમાં અન્ય પ્રાંતોને મુકાબલે જે રસમય અને ઐતિહાસિક મહત્ત્વની વિચિત્રતા છે તે, જાતિઓના સામાન્ય વર્ણન કે રીતરિવાજોના વર્ણનને બદલે અહીં માત્ર એ વિચિત્રતાઓની દૃષ્ટિએ જ ઉદ્દેશ્ય કરીને જોઈ ગયા; તેમ હવે ધર્મો અને સંપ્રદાયોના મિશ્રણનું દ્રઢું વર્ણન ઐતિહાસિક મહત્ત્વ અને વિચિત્રતાઓની દૃષ્ટિએ જોઈએ. ગુજરાતમાં ઇસ્લામ યુગ શરૂ થયો ત્યારે અહીં વર્ણવેલો સમાજ હતો, તેમ હવે જોઈશું તે ધર્મો પણ હતા. અને એ યુગમાં એ બંનેમાં ખાસ ફેર કાંઈ પડ્યો નથી.

ગુજરાતમાં ધર્મો અને સંપ્રદાયોની વિશેષતાઓ

બૌદ્ધ ધર્મ પોતાની જન્મભૂમિમાંથી જ અદૃશ્ય થયો એ વિચિત્રતા આખા હિંદની દૃષ્ટિએ છે. ગુજરાતની દૃષ્ટિએ ધાર્મિક બાબતોમાં નીચેની વિચિત્રતાઓ છે : (૧) ગુજરાતમાં જેનું મૂળ સ્થાન કહી શકાય એવા શૈવ ધર્મની એક શાખા જેવો પાશુપત ધર્મ ગુજરાતમાંથી જતો રહ્યો, તેમ જ એક વખત જોવામાં આવતો શૈવ ધર્મ ઓછો થયો. (૨) રાજસત્તાના ટેકા વગર સામાન્ય જન સમુદાયના ટેકાથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો આજે સૌથી વધારે દેખાય છે. (૩) ત્રિમૂર્તિમાં પ્રથમ ગણાતા બ્રહ્મદેવની પૂજા આખા હિંદુસ્તાનમાંથી અદૃશ્ય થઈ અને ગુજરાતમાં થોડી પણ આજે ચાલે છે. (૪) કાશ્મીરથી ગુજરાત સુધી એક વખતે ખૂબ જોરમાં પ્રસરેલી સૂર્યપૂજા બીજે બધેથી અદૃશ્ય થઈ, અને ગુજરાતમાં એનું નામ માત્ર પણ હજી રહ્યું છે. (૫) અન્ય પ્રાંતમાં જેનો ઉદ્ભવ થયો છે એવો જૈન ધર્મનું આજે બીજા બધા પ્રાંતો કરતાં ગુજરાતમાં વધારે જોર છે. (૬) કાર્તિકેયની પૂજા એક વખત ગુજરાતમાં થોડી પણ હતી તેનું નામ પણ આજે કોઈ જાણતું નથી. (૭) સૌમ્ય ધર્મોનું ગુજરાતમાં જોર વધતું ગયું અને લયાનક રસવાળા સંપ્રદાયો ગુજરાતમાં રહીને

સૌમ્ય થઈ ગયા. આ મુદ્દાઓ ઉપર ગૂજરાતના સમાજનો ધાર્મિક ઇતિહાસ ખૂબ જ રસમય અને છે અને અન્ય પ્રાંતોની સરખામણીમાં એમાં નવીનતા અને વિશેષતા છે. સંપ્રદાયોમાં થયેલાં મિશ્રણો પણ રસમય છે.

પરંપરાને દૂર મૂકીને આપણો ઇતિહાસ લખી શકાય નહિ.

ઐતિહાસિક યુગ શરૂ થતા પહેલાંના ધર્મોના ખાસ પુરાવાઓ મળતા નથી એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. ક્ષત્રપોના લેખો અને વલ્લીનાં દાનપત્રોમાં જે ઉલ્લેખો મળે છે તે ઉપરથી રાજસત્તા કે રાજ કયા ધર્મનું પાલન કરતા તે જાણવા મળે છે.^૧ બ્રાહ્મણોને અગ્નિહોત્ર અને પંચ મહાયજ્ઞો વગેરેનું પાલન કરવા માટેના દાનોના ઉલ્લેખો મળે છે. એ ઉપરથી વૈદિક મહાયજ્ઞો બંધ થઈ ગયા હશે એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે.^૨ પરંતુ અહીં એક વાત ખાસ નોંધવી જોઈએ કે લેખો, દાનપત્રો, સિક્કાઓ વગેરે ઇતિહાસમાં સર્વથી પ્રથમ પંક્તિના આધાર ગણાય છે એ વાત ખરી છે, છતાં હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ સંશોધનની સ્થિતિ એવી છે કે એમાં એ આધારોને પ્રથમ માન આપ્યા છતાં પણ એ આધારો ન મળે તો કંઈ હતું જ નહિ એમ માનવું એ યોગ્ય નથી. બિલકુલ આપણા ઇતિહાસને યથાર્થ સમજવા માટે સાહિત્યના ઉલ્લેખો અને પરંપરાઓને દૂર મૂકીને કામ ચાલી શકે એવું છે જ નહિ. “ઇતિહાસ-

૧. ક્ષત્રપો અને વલ્લીના રાજ્યોમાં થોડા અપવાદ કરતાં રાજ્યોને ધર્મ શૈવ હતો એમ સમજાય છે. પરંતુ એ સમયે બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રભુમાં સાડું જોર હતું. વલ્લીના રાજ્યોમાં સૂર્ય અને વિષ્ણુના મતના રાજ પણ થયા છે. ભરૂચના ગુર્જર રાજ્યોમાં એક સૂર્યપૂજક જણાય છે. ગુહસેન બૌદ્ધ હતો. ત્રૈલોક્યે ભાગવત હતા. ધરભટ્ટ પરમાદિત્ય હતા.

૨. દ્વ. કે. શાસ્ત્રીને ગૂજરાતને મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ ભા. ૧ પૃ. ૩૩-૩૪. પુણ્યમિત્ર અને સમુદ્રગુપ્તે અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા છે, જયસ્વાલજ્ઞ ભારશિવ નાગરાજ્યોએ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યાનું પણ લખે છે.

પુરાણ”ની પરંપરા અને સાહિત્યના આડકતરા ઉલ્લેખોનો ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ કરવામાં સહેલાં લયસ્થાનો તો ખાસ ધ્યાનમાં લેવાં જ જોઈએ. પરંતુ એના વગરની ઇતિહાસની યથાર્થતા આપણે માટે તો શક્ય નથી. વેદના ઉલ્લેખોને માટે પણ એક શબ્દ અહીં કહેવો જોઈએ કે એ ઉલ્લેખો ધર્મમૂલક છે અને એનું પુરાણોથી સમુપપ્ત્તિ હણ ન થાય તો અર્થ ખરાબર ન એસે.^૧ કેટલીક ધાર્મિક ઇતિહાસને લગતી બાબતોમાં કેટલીક વાર આપણા મહાવિદ્વાનો પણ આ સમુપપ્ત્તિ હણ તરફ ધ્યાન નથી આપતા એવું બન્યું છે, જો કે એ સમુપપ્ત્તિ હણ, પુરાણોની હાલની સ્થિતિમાં, સમુદ્રમંથનથી પણ વધારે વિકટ છે એ ખરી વાત છે.^૨

આર્ય અને આર્યેતર ધર્મો અને તેનું મિશ્રણ

વૈદિક ધર્મ અતિ પ્રાચીન સમયમાં પણ જ્યારે એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ચાલતો હતો ત્યારે એને ન માનનારા યજ્ઞયાગાત્મક ધર્મની વિરુદ્ધ હતા અને દેવાસુરસંગ્રામની પ્રાચીન વાતોનાં કારણોમાં એ કારણ મુખ્ય હતું. યજ્ઞનો નાશ કરનારા અસુરો કહેવાય છે. જ્યોતિષોમાદિ યજ્ઞ કરનારા એમના હુમલા સામે રક્ષણ માગે એ વાતો મૂળ ધાર્મિક ઝગડાઓનું સૂચન કરે છે.^૩ શિશ્રુપૂજકોનો વેદનો ઉલ્લેખ પણ વૈદિકોની વિરુદ્ધના એક જાતના ધર્મનું સૂચન કરે છે. આ બધા લાંબા કાળમાં બુદ્ધિશાળી ઋષિઓએ એમનાં મિશ્રણો કરવાનો સતત પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો જ હતો, અને વૈદિક કાળનું પ્રથમ મુખ્ય મિશ્રણ જાતિઓની પેઠે ધર્મોમાં પણ એવું થયું

૧. વેદનું ઇતિહાસપુરાણથી સમુપપ્ત્તિ હણ ન કરીએ તો વેદાર્યનું ખૂન થાય એવું વચન પ્રસિદ્ધ છે.

૨. શૈવ ધર્મની ચર્ચામાં એ બાબત નોંધ લઈશું. શૈવ ધર્મનું ગુજરાતમાં જો સ્થાન છે તે જોતાં એ નોંધ ઉપયોગી છે.

૪. Pargiter. A. Indian His. Trp. P. 187. યજ્ઞમાં ન માનનારાઓ માટે આર્યો તિરસ્કારના શબ્દો પ્રાચીન સાહિત્યમાં આવે છે,

કે ઋગ્વેદ હાલના સ્વરૂપમાં ગોઠવાયો અને અથર્વવેદને વેદમાં સ્થાન મળ્યું ત્યારે કેટલાક આર્યેતર દેવાને વૈદિક ધર્મમાં સ્થાન મળી ચૂક્યું હતું. આ બાબતની ચર્ચામાં મતભેદને એટલો બધો અવકાશ છે કે એનું લાંબું વર્ણન કરવાની અહીં જરૂર નથી. વરુણ, રુદ્ર, ઉષા, અશ્વિનો વગેરે આ પહેલા સફળ મિશ્રણમાં વૈદિક ધર્મમાં આવ્યા એમ હવે કેટલાક વિદ્વાનોનો સમજ પક્ષ થતો જાય છે.^૧ વધારે આધારથી સિદ્ધ થાય ત્યારે ખરું.

પ્રાચીનતમ શૈવ ધર્મનું સ્વરૂપ અને વૈદિકોનો વિરોધ

આ મિશ્રણમાં ગુજરાતે ભાગ લીધો છે એમ માનવાને કારણે છે. મોહંજો-દડોમાંથી જડેલાં પશુપતિ, ત્રિમૂર્તિ અને શિશ્નલિંગો વગેરે અવશેષો આર્યેતર સંસ્કૃતિનાં છે અને એની મર્યાદા નર્મદા સુધી હતી એમ હવે વિદ્વાનો માનતા થયા છે. પુરાણોના દેવાસુરસંગ્રામના અને અસુરોના ઉલ્લેખો પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરી છે.^૨ ત્રિંગ-પૂજા રુદ્ર-શિવની પૂજા સાથે મળી ગઈ એ આગળ જોઈશું. પરંતુ એ મિશ્રણની ક્રિયા વખતે પણ વૈદિકોના યજ્ઞયાગાત્મક ધર્મ પાળનારાઓને એ વખતના શૈવોના પૂર્વાવતાર જેવા ધર્મના પાળનારાઓ સાથે હમેશાં ઝગડા થયા કરતા એના દાખલા સ્કંદાદિ પુરાણોમાં મળે છે અને આપણા પ્રાંતની ભૂમિએ એમાં અગત્યનો ભાગ લીધો હશે એમ એ ઉલ્લેખો જોતાં જણાઈ આવે છે. છેક

૧. Asura in India, P. 76-78-112-117. એમાં વરુણ, મિત્ર, ઉષા, નૃસુ વગેરેને અસુરના દેવદેવી કહે છે. તેની ચર્ચા અને આધાર આપેલા છે. રુદ્રને માટે પૃ. ૧૫ માં ચર્ચા છે. ઋગ્વેદમાં હિરણ્યહસ્તો અસુરો વગેરે મંત્ર અને તૈત્તીરીય આરણ્યકની શિવસ્તુતિને હિરણ્યબાહુ, હિરણ્યવર્ણ, હિરણ્યરૂપ, હિરણ્યપતિ, અંબિકાપતિ, પશુપતિ વગેરે કહ્યા છે તે બહુ સૂચક છે. જુઓ ખંભાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૯૯.

૨. આ બાબત સર જહોન માર્શલનો અભિપ્રાય ખંભાતના ઇતિહાસમાં આ ચર્ચામાં બતાવ્યો છે.

જૈન બૌદ્ધોનું જોર થયું ત્યાં સુધી પણ વૈદિકો અને યજીથી થયેલા એમના પક્ષકારોએ, જૈન બૌદ્ધોની સાથેના પોતાના વિરોધને દેવાસુરસંગ્રામનું રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે.^૧

એટલે લેખો કે મંદિરોના પુરાવાઓ જડે કે ન જડે પણ પ્રાચીન કાળમાં શૈવ ધર્મનું કોઈ સ્વરૂપ ગૂજરાતની ભૂમિમાં હતું, અને વૈદિકો સાથે એમને ઝગડા થતા એમ માનવું પડે તેમ છે. ક્ષત્રપો અને વલ્લીના સમયમાં લેખો અને દાનપત્રોમાં જે ઉલ્લેખો મળે છે તે આ ઝગડાઓની પતાવટ થઈ અને આજનો પૌરાણિક હિંદુ ધર્મ ઉત્પન્ન થયો એ વચ્ચેના સંક્રાંતિકાળના હોય અગર તો માત્ર એક પક્ષના હોય એમ લાગે છે; જોકે વલ્લીના સમયમાં પૌરાણિક ધર્મ રૂઢ થયો હતો એમ માની શકાય; અને એના ઉલ્લેખ જો તળ ગૂજરાતમાં ન મળે તો પણ તેથી કંઈ વિરુદ્ધ સિદ્ધ કરી શકાય એવું નથી, કારણ કે મહાભારતનો ત્રીજો થર લખાયો તે સમયથી પૌરાણિક હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ ઘડાઈ ગયું હતું એમ માન્યા વગર ચાલે તેમ નથી.^૨ અને ઈસ્વીસનની ખ્રીષ્ટ-ત્રીજી સદીમાં નાગ અથવા ભારશિવ મહારાજ્યમાં પૌરાણિક શિવની પૂજા સારી રીતે શરૂ થઈ હતી. શૈવ ધર્મની ચર્ચામાં એ વિશે જોઈ શું. પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મ પણ એ જ સમયે પળાતો હતો એમ પણ માની શકાય, છતાં શૈવ મતની પ્રાચીનતા વધારે છે.

૧. પાર્જિટર (A. I. H. T.) પૃ. ૬૮. પાર્જિટરનું આ વર્ણન વાંચવા જેવું છે, જેમાં નર્મદા નદીએ ભાગ ભજવ્યો છે, એ ગૂજરાતની ભૂમિનો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. શૈવો અને વૈદિકોના ઝગડા પૌરાણિક રૂપમાં સ્કંદપુરાણ નાગર અને કુમારિકા ખંડો અને લિંગપૂજને લગતા પુરાણોના ઉલ્લેખોમાં જણાઈ આવે છે, તે ખંડાતના ઇતિહાસમાં ચર્ચા છે.

૨. આ બાબત શ્રી. દુર્ગાશંકરે પણ શૈવ ધર્મના ઇતિહાસમાં પૃ. ૩૦-૩૪ માં ચર્ચા કરી છે. એમાં ઉપમન્યુનો ઉલ્લેખ સૂચક છે. એ કહે છે “જેનું લિંગ પુજ્ય છે એવા તો એક મહાદેવ જ છે.” એટલે સ્વતંત્ર લિંગપૂજા એ સમયે રૂઢ અને શિવની પૂજામાં મળી ગઈ હતી.

શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ પણ નવેસરથી લખવાની જરૂર છે, અને તે પણ સામાન્ય ઐતિહાસિક ઉદ્દેશ્યો અને સિદ્ધાંતોના વર્ણનરૂપે નહિ પણ એની પ્રાચીનતા અને વ્યાપકતાની દૃષ્ટિએ; એ વ્યાપકતાએ કેટલાં વિરોધી અને વિદેશી તત્ત્વોને સમાવ્યાં છે એ દૃષ્ટિએ; પૌરાણિક હિંદુ ધર્મની વ્યવસ્થામાં એણે કેટલો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે એ દૃષ્ટિએ; સામાજિક વ્યવસ્થામાં પણ ઊંચા ને નીચાના ભેદને ન ગણીને વિરોધી તત્ત્વોને એક કરવામાં એણે જે કયું છે એ દૃષ્ટિએ જોવાની જરૂર છે. શિવ મહાદેવ છે, છતાં ઐતિહાસિક મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ એમનામાં મળ્યું નથી એ વિશેષતા છે.^૧

લિંગપૂજની પ્રાચીનતા

મોહેન્નો-દડોની શોધો પછી શૈવ અને પાશુપત ધર્મનું કોઈ પૂર્વ સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે મનાતા વૈદિક સમયથી પહેલાં અગર તો તેની સાથે જ પણ તેનાથી સ્વતંત્ર રીતે પુજાતું હતું.^૨ એવા કોઈ સ્વરૂપની ભૂતિની પૂજા અને લિંગની પૂજા અલગ અલગ જાતિઓની લિન્ન પૂજાઓ હોય કે એક હોય એ કહેવું મુશ્કેલ છે,

૧ વૈષ્ણવ ધર્મમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પૂજા મુખ્ય છે અને શ્રીરામથી પ્રાચીન છે. શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીરામનું વ્યક્તિત્વ ઐતિહાસિક છે. વૈષ્ણવ ધર્મમાં એ પ્રમાણે ઐતિહાસિક મહાપુરુષોનાં વ્યક્તિત્વ મળેલાં છે, જ્યારે શૈવ ધર્મમાં એવું નથી. લડુલીશ પાશુપતાચાર્યને શિવનો અવતાર કહે છે પણ તે પોતે શિવ તરીકે પુજાતા નથી. શૈવ ધર્મમાં અન્ય ધર્મનું મિશ્રણ અને હિંદુસ્તાન ખહારનાં તત્ત્વોનું મિશ્રણ અને એની વ્યાપકતા એ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની વાત છે.

૨. અંબાતતા ઇતિહાસમાં લિંગપૂજના પરિશિષ્ટમાં તેમ જ અમુશ અને ખાતાલનાં પરિશિષ્ટોમાં એ ચર્ચા મેં કરી છે. ઇડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટરલી- (X 1934)માં આ મતને ટેકો આપનારો લેખ શ્રી. અનુલ સુરે લખ્યો છે. અને લિંગપૂજને એ મોહેન્નો-દડોના સમયથી પણ પ્રાચીન માને છે એમાં ન માનવા જેવું નથી.

પરંતુ એ આર્યોત્તર જાતિની હતી એટલું તો વિદ્વાનો માને છે.^૧ લિંગપૂજા ઘણા પ્રાચીન કાળમાં શિશ્નપૂજા તરીકે ભૂમધ્ય સમુદ્રથી હિંદના પૂર્વ ભાગે સુધી પ્રસરેલી હતી.^૨ હિંદમાં પણ લિંગ-પૂજા સારા પ્રમાણમાં હતી અને વેદમાં શિશ્નદેવાઃ શબ્દ અને ઉલ્લેખ, વૈદિકો એની વિરુદ્ધ હતા એ સિદ્ધ કરે છે. લિંગપૂજા પ્રથમ જંગલીઓમાં હતી કે કોઈ સુધરેલી જાતિ પણ લિંગને પૂજતી એ કહેવું મુશ્કેલ છે.^૩ પરંતુ પ્રાચીન સમાજના સારા જેવા ભાગમાં એ પ્રચલિત હતી અને પ્રાચીનતમ શૈવ મતના-પછી તે ગમે તે

૧. કેટલાક વિદ્વાનો એ બધી પૂજાઓને ભિન્ન માનીને પૌરાણિક કાળમાં શિવમાં એકાદ પાત્રી એમ માને છે. મોહેન્-દરોમાંથી મળેલાં એ પૂજાના અવશેષો અને એ સંસ્કૃતિ આખીયે આર્યોત્તર હતી એટલું તો સર જ્ઞાન માર્શલ અને બીજા વિદ્વાનો એમ માને છે. શ્રી. અતુલ સુર આગળ કહ્યું તે લેખમાં પણ એમ જ કહે છે. એમના લેખનું નામ Pre-Aryan Elements in Indian Culture એ લેખ વાંચવા જેવો છે.

૨. અન્ય દેશોમાં શિવલિંગની કોઈ કોઈ સ્વરૂપે પૂજા થતી તેની આધાર સાથે વિસ્તૃત ચર્ચા મેં ખંભાતના ઇતિહાસના સ્કંભ અને લિંગપૂજાના પરિ-શિષ્ટમાં કરી છે. અહીં તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી.

૩. રુદ્ર, શિવ, અસુર જાતિના દેવ હતા એ માન્ય રાખીએ તો એમની પેટા જાતિઓમાં કોઈ મૂર્તિને પૂજતી હોય અને કોઈ લિંગને પૂજતી હોય, નાગ જાતિ અસુરની પેટા જાતિ છે એવો એકમત આગળ નોંધ્યો છે અને પૌરાણિક ઉલ્લેખો લિંગપૂજા સાથે નાગ જાતિને વધારે સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. ઐતિહાસિક સમયમાં તો ભારતિય અગર નાગ મહારાજાઓનો એ મુખ્ય ધર્મ હતો અને એ લોકો શિવની મૂર્તિના નહિ પણ બિંદુના પૂજક હતા, એમ જયસ્વાલજી લખે છે. બિંદુ એ લિંગમાંથી શિક્ષાકાર કાઠી નાખ્યા પછીનું શુદ્ધ આજ છે તેવું, લિંગનું સ્વરૂપ છે (Conventional Ling) એ પણ આગળ જોયું. આ અને પૌરાણિક ઉલ્લેખો જોતાં પ્રાચીન નાગ જાતિ અને ઐતિહાસિક નાગોને લિંગના પૂજક ગણવા પડે અને તે જોતાં એક સુધરેલી જાતિમાં એ પૂજા હતી એમ માનવું પડે. લિંગની પૂજા જંગલીઓમાં હોય એવો શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીજી (શૈવ ધર્મનો...ઇતિ. પૃ. ૩૫-૩૬) વગેરેનો મત છે.

સ્વરૂપમાં હોય-સંચાલકોએ શિવની મૂર્તિ અને લિંગપૂજા અને વેદના રુદ્રને એક કહીને મિત્રણ કરવામાં અપૂર્વ બુદ્ધિ વાપરી એમ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. લકુલીશ પાશુપતાચાર્ય ઈસ્વીસનની શરૂઆતની લગભગમાં થયા એમ વિદ્વાનો સામાન્ય રીતે માને છે, પરંતુ પુરાણો એમના પહેલાં એમના મતના કેટલાક આચાર્યો થઈ ગયા એમ કહે છે. એ માનીએ તો કોઈ સ્વરૂપમાં એ સંપ્રદાય પૌરાણિક શૈવ ધર્મ અને પાશુપત સંપ્રદાયના પૂર્વાવતાર તરીકે ઘણા પ્રાચીન કાળમાં ચાલતો હશે એમ માનવું પડે.^૧ શિવનો વરુણ સાથે સંબંધ,^૨ જળ સાથે સંબંધ, અને શિવનાં નામોમાં ગણાતાં અહિર્બુધ્ન્ય વગેરે નામો;^૩ એ બધાં તરવોને શૈવ ધર્મની પ્રાચીનતા,

૧. ખંભાતના ઇતિહાસમાં અસુરોના પરિશિષ્ટમાં (પૃ. ૨૧૦) આ ઉલ્લેખો આપ્યા છે, માહેન્ને-દેડોમાં પશુપતિ જેવી એક મૂર્તિ ઊર્ધ્વમેદૂ હોય એવી નીકળી છે અને લકુલીશાચાર્યની એક મૂર્તિમાં પણ એવું દેખાય છે એ બહુ સૂચક છે. સ્કંદપુરાણ કુમારિકા ખંડ અધ્યાય ૪૦ માં આ શૈવ યોગીઓનાં નામ અને દેહના લકુલીશાચાર્ય યશે એ બધું કહેલું છે. લકુલીશ પાશુપતાચાર્યનું સ્થાન લાટ દેશમાં એ ખાસ મહત્વની વાત છે.

૨. પાર્શ્વટર (A. I. H. T.) પૃ. ૧૮૫, લખે છે કે શિવે વરુણ રૂપ લઈને ભૃગુને પુત્ર ગણ્યો તેથી ભાગવો વરુણ કહેવાય. પૃ. ૧૯ માં નોંધ ૧૦ માં મહાભારત, વાયુપુરાણ વગેરેના આધારોથી શિવે અને ઉમાએ કવિ(શુક)ને પુત્ર ગણ્યો એમ લખે છે. અસુરોનો ગુરુ એ ભૃગુ-કવિ-શુક, અસુરોને જીવતા કરવા મૃતસંજીવની શુકે શિવ પાસેથી મેળવેલી. શિવના આ સંબંધ અને અસુર સંબંધ માટે એ ભાગ વાંચવા જેવો છે.

૩. શિવનો સંબંધ જળ સાથે છે અને એ માટે ખંભાતના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૩૪-૩૫ નો ૮૨ માં ઉલ્લેખ કર્યો છે. અથર્વવેદ અને બધાં પુરાણો એ વાતનો ટેકો આપે છે. અહિર્બુધ્ન્ય શિવનું નામ પણ છે. એ અગિયારમા રુદ્રોમાં ગણાય છે. તે સાથે ઋગ્વેદમાં વિશ્વદેવોના મંત્રોમાં એનું નામ આવે છે. અહિ શબ્દ નાગનો સંબંધ સૂચવે છે. અહિર્બુધ્ન્યનો સંબંધ પણ જળ સાથે છે. ઋગ્વેદ (૨-૩૩-૭)માં રુદ્રને જલાશ કહ્યા છે. શિવનાં નામોમાં સમુદ્ર, નીરજ વગેરે નામો પણ એ જ સંબંધ સૂચવે છે. શિવનો પર્વત સાથે સંબંધ

વ્યાપકતા, અને એણે સાધેલાં મિશ્રણોનો વિચાર કરવામાં ધ્યાનમાં લેવાની ખાસ જરૂર છે.^૧ શિવ અને લિંગપૂજનાં તરવેના વેદમાં આવતા ઉલ્લેખો અને અથર્વવેદમાં સૌથી મોટા દેવનું રૂપ અપાયેલા રકંભનું શિવના જ્યોર્તિભય મહાલિંગ સાથેનું સામ્ય એ બધું પણ એ વિચાર કરવામાં ધ્યાનમાં લેવાનું છે.^૨

એ ધ્યાનમાં લેતી વખતે અથર્વવેદનો પરદેશ સાથેનો સંબંધ અને અસુરો સાથેનો સંબંધ, પુરાણોમાં અસુરો અને નાગોનો શિવ સાથે સંબંધનો પણ વિચાર કરવાનો છે. પુરાણોમાં એ પરંપરાઓ પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલી સાચવી રાખેલી છે; અને મૂળ પુરાણોમાં કેટલીક પરંપરાઓ વેદ જેટલી જૂની છે એ પાર્જિટરની માન્યતાની અવગણના કરવા માટે હવે સખળ આધારોની જરૂર છે.^૩

લિંગ અને શિવપૂજા પૌરાણિક થયા પછીનો છે. પૌરાણિક કાળમાં લિંગને અધ્યારાપ અનેક વસ્તુઓમાં થયા તેવી રીતે પર્વતમા થયો અને કૈલાસ પર્વત શિવનો નિવાસ મનાયો. ખંભાતના ઇતિહાસમાં ચર્ચેલી આ વાતને પછીથી શ્રી. અનુલ સુરના Pre. Aryan Elements in Indian Culture ના લેખમાં ટેકા મળે છે.

૧. જેમ અહિર્બુધ્ન્યને રુદ્રમાં ગણી લીધા, પાછળના વખતમાં હનુમાનને પણ રુદ્રના અવતાર ગણવાનું કેટલાક માને છે, તેમ ભવ, શર્વ પશુપતિ, ઉગ્ર, રુદ્ર વગેરેને અથર્વવેદ જુદા ગણે છે અને બ્રાહ્મણમાં એક દેવતાં સ્વરૂપો ગણે છે. આ બધું કાંઈક અંશે એક જોવી ભિન્ન આર્યોત્તર જાતિઓની ભિન્ન નામોની પૂજાઓને એક કરવાનો પ્રયાસ પણ કેમ ન હોય?

૨. ખંભાતના ઇતિહાસમાં ખાસ પરિશિષ્ટમાં આ ચર્ચા લખાણથી કરી છે.

૩. આ માટે પાર્જિટર (A. I. T. H.) નાં કેટલાંક પ્રશ્નો વાંચવા જોવાં છે. વેદ અને પુરાણો માટે પ્રકરણ ૧ થી અને ૨ થી અને ખીજા પ્રકરણોના છેવટનો ભાગ ખાસ જોવા જોવો છે, જેમાં પુરાણો અને મહાભારત વેદ છે એમ પોતે જ કહે છે અને એનો અર્થ એમાંની પરંપરા વેદ જેટલી જૂની છે એવો છે.

જે વિદ્વાનો શિવ અને લિંગની પૂજામાં શિશ્નપૂજા મળી છે અગર તો લિંગપૂજા શિશ્નપૂજામાંથી જ થઈ છે? એમ નહોતા માનતા તેમને મોહેંજો-દડોમાં જડેલાં અને દક્ષિણમાં ખીજે જડેલાં શિશ્નકાર લિંગોથી પોતાની માન્યતા ફરબ્યા વગર ચાલે તેમ નથી.^૨ અને પુરાણોનો

૧. જ્ઞાતિ અને ધર્મની પેઠે ઇતિહાસમાં પણ રૂઢિચુસ્ત મનોદશા હોય છે. કદાચ જ્ઞાતિ અને ધર્મની અસરથી પણ એવું હોય. પ્રો. વિદ્યુશેખર ભટ્ટચાર્યે ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટલીમાં (IX ૧૯૩૩) વેદમાં ‘શિશ્નદેવ :’ શબ્દનો શિશ્નના પૂજક એવો અર્થ નથી એ માટે લેખ લખ્યો છે, અને ‘શિશ્નોદર-પરાયણ’ વગેરે શબ્દો ટાંક્યા છે. પણ એ શબ્દો જુદા અર્થમાં છે તે વાત તો સ્પષ્ટ છે. પરંતુ આગળ એમણે કલિયુગમાં ‘સ્રીદેવા’ એટલે સ્ત્રીપરાયણ લોકો થશે અને માતૃપિતાનો દ્વેષ કરશે એવાં વાક્યાં ટાંકી ‘સ્રીદેવા’ એટલે ‘સ્રીપૂજક’ અર્થ નથી એમ કહે છે. પરંતુ ત્યાં પૂજનો અર્થ ચંદન પુષ્પ લઈ પૂજા નહિ પણ લક્ષ્યાર્થમાં પૂજા છે તે ભૂલી જાય છે. સ્રીપૂજક, પૈસાનો પૂજારી વગેરે શબ્દો આપણે ક્યાં નથી વાપરતા? સસ્તુદેવા શબ્દ ટાંકી સાસુની પૂજા અર્થ નથી થતો એમ ખતાવી શિશ્નદેવા : એટલે કામી માણસો અર્થ થાય, શિશ્નપૂજક નહિ એમ લખે છે. લક્ષ્યાર્થની વાત ખાનભૂએ મૂકીએ તોપણ પુરાણોમાં લિંગપૂજાની ઉત્પત્તિ સ્પષ્ટ શિશ્નપૂજાથી થઈ છે એ જોયું. અને મોહેંજો-દડો અને દક્ષિણમાં શિશ્નલિંગો આજે નીકળ્યાં છે એ જો વાત તરફ પ્રો. વિદ્યુશેખર કેમ જોયું નહિ હોય એ નવાઈ છે. મોહેંજો-દડો ઉપરાંત સેલમ પાસે શેવરોય ટેકરીઓમાં meolithic age નાં શિશ્નલિંગો નીકળ્યાં છે, મદાસ મ્યુઝિયમમાં Fontaine નાં સંગ્રહમાં એની નોંધ છે. એમાં લખે છે meolithic age નાં માટીનાં શિશ્નલિંગો વડોદરા રેલ્વેમાં પણ નીકળ્યાં છે. પ્રોફેસર વિદ્યુશેખરની માન્યતા ખરી નથી એ માટે આટલા પુરાવા બસ છે.

૨. એ જ પ્રમાણે ડો. આનંદશંકરભાઈ શિવ અને લિંગપૂજાને વેદી ઉપર રહેલા અગ્નિ સાથે જ માત્ર સરખાવી શિશ્નનો સંબંધ સ્વીકારતા નથી એ પણ યથાર્થ નથી. એમણે કરેલી સરખામણી અવરથ રક્તમય અને બુદ્ધિમાં ભિન્ન એવી છે. ત્રિધા વદ્ધો વૃષભો ઇત્યાદિ વાક્યથી વેદમાં અગ્નિ અને મહાદેવનું રૂપ એક છે એમ સિદ્ધ કરે છે. પરંતુ આ જાતનાં વાક્યો અને સરખામણીઓ વેદવાક્યો અને વેદના દેવાના કુદરતી દેખાવો અને ખગોળના સિદ્ધાંતો સાથે પણ સરસ રીતે થતાં ઘણી વખત જોવામાં આવે છે, એ જ વેદવાક્યોની અને

એને ખાસ ટેકા છે; એ જ સિદ્ધ કરે છે કે આ બાબતમાં પુરાણોએ પ્રાચીનતમ પરંપરા જળવી રાખી છે. ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ વાત બહુ અગત્યની છે. લિંગપૂજા પ્રથમ ગમે તે જાતિની હોય પણ હિંદમાં સિંધથી નર્મદા સુધીમાં એનું પ્રાચીન અસ્તિત્વ માલૂમ પડ્યું છે, અને ગૂજરાતના કિનારે એની મૂળ ઉત્પત્તિ થઈ હોય એવાં પ્રમાણ મળતાં જાય છે. ખંભાતનું ખરું નામ સ્કંભતીર્થ હતું અને સ્કંભ એટલે અથર્વવેદનો હિરણ્યવેતસદેવ. અને પુરાણોએ એને જ્યોતિર્ભય મહાલિંગનું રૂપ આપ્યું એ ધ્યાનમાં લઈએ તો આપણા પ્રાંતના કિનારા ઉપર એ પૂજાની પ્રાચીનતા સમજાય અને મોહંજો-દડોની પેઠે પાંચ હજાર વર્ષના પુરાવા ગૂજરાતમાંથી જોડે જડ્યા નથી પણ નર્મદાકિનારા સુધી એ સંસ્કૃતિની હદ છે એવો સર જહોન માર્શલનો મત યથાર્થ છે અને કદી એવા પુરાવા મળશે ત્યારે પુરાણોની વાત પાકી સિદ્ધ થશે.^૧ સોમનાથ અને હાટકેશ્વરના

સંસ્કૃત ભાષાની ખૂબી છે. નીલલોહિત રાજ ઉપર બોલતાં આચાર્યશ્રીએ આ વાત હમેશાં કહેલી છે. ‘વસંત’ના એમના લેખના ઉતારા વિદ્વાનોએ કરેલા પણ છે. પરંતુ ઉપર જોયું તેમ એમાં વેદાર્થનું પુરાણોથી ઉપજાડેલું કંઈક નથી. અને હાલ મળેલાં શિશ્નલિંગોનો મોટો પુરાવો છે. Pre-Aryan Elements in Indian Culture માં શ્રી અતુલ સુર તો લખે છે કે કોઈ પણ નવા દેવને અગ્નિમાં મેળવી દેવાની ઋગ્વેદના ધર્મની રીત છે. અગ્નિમાં એકથ કરવાથી અનેક દેવને વેદમાં દાખલ કરવાનું સરળ થયું. એના દાખલા બ્રહ્મા સાહિત્યમાંથી આપ્યા છે. વેદમાં છૂટક દેવો હતા તે અગ્નિ અને રુદ્રમાં એકત્વ પામીને છેવટે એ બંધું પૌરાણિક શૈવ ધર્મમાં એક થયું. (Ind. His. Quar. X 1934) આગ્રાને માટે એ લેખ જોવો. દક્ષિણમાં તીનેવલી પાસે ટંકાસી ગામની પાકેરે મેં પણ શિવલિંગ જોયેલું છે, જેની નોંધ હજી કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવતી નથી.

૧. ખંભાત-સ્કંભતીર્થ નહિ પણ સ્કંભતીર્થ, અને પુરાણમાં એને સ્કંભેત્ર કહેલું છે એ બંધી ચર્ચા ખંભાતના ઇતિહાસનાં પરિશિષ્ટોમાં કહેલી છે. આપણા પ્રાંતના ધાર્મિક ઇતિહાસ માટે એ ઉલ્લેખ મહત્વનો છે.

પૌરાણિક ઉલ્લેખો પણ ઘણા પ્રાચીન છે. હાટકેશ્વર પણ કદાચ લિંગપૂજા શિવ ધર્મના અંગ તરીકે પ્રચલિત થઈ તે સમયે પ્રથમ લિંગ હોય અગર કોઈ પણ સ્વરૂપની લિંગપૂજામાં પ્રથમ સ્વરૂપનું પૌરાણિક રૂપ હોય એમ બની શકે. બ્રહ્માએ શિવને પ્રસન્ન કરવા એમના શિશ્નને એ જ આકારમાં સુવર્ણનું કરીને સ્થાપ્યું ને એ પૂજા શરૂ થઈ એ પુરાણનું વર્ણન બહુ સચક છે.^૧ હાટકેશ્વર આજે તો ગૂજરાતના નાગરોના ઇષ્ટદેવ છે, પરંતુ નાગોના ઇષ્ટદેવ શિવ છે અને હાટકેશ્વરની હમેશાં નાગેન્દ્રો પૂજા કરે છે એવા ઉલ્લેખો પણ પુરાણોમાં છે.^૨ આ બધી ચર્ચા લિંગપૂજાની ઉત્પત્તિ ગૂજરાતમાં થઈ એમ કહેવા માટે પૂરતી છે.

૧. સ્કંદપુરાણ નાગર ખંડનો એ ઉલ્લેખ અંભાતના ઇતિહાસમાં આપેલો છે. સ્કંદપુરાણ નાગરખંડ, કુમારિકાખંડ, પ્રભાસખંડ, પદ્મપુરાણના ઉલ્લેખો, લિંગપુરાણ વગેરેમાં એક જ વાત જુદે જુદે રૂપે રહેલી છે. હાટકેશ્વરક્ષેત્ર પાતાલમાં કહી, આનર્ત દેશમાં છે એમ પણ કહે છે. ખરે આનર્ત દેશ ક્યાં એ ચર્ચા પણ કરી છે.

૨. હાટકેશ્વરની પૂજા પ્રથમ નાગ લોકો કરતા હતા વગેરે ચર્ચા પણ એમાં કરી છે એના ઉલ્લેખો અહીં ટંકવા જેવા છે. સ્કં. પુ. નાગર ખંડ-શિવે ત્યાગ કરેલા શિશ્નને બ્રહ્માએ:—તતો હાટકમાદાય તદાકારં પિતામહઃ । કૃત્વાલિંગં સ્વયં તત્ર સ્થાપયમાસ હર્ષિતઃ ॥૬૩॥ મયા હયાયં ત્વદં લિંગં હાટકેન વિનિર્મિતમ્ ॥૬૪॥ રચ્યાતિ યાસ્યતિ સર્વત્ર પાતાલે હાટકેશ્વરમ્ ॥૬૪॥ આગળ ૪ થા અધ્યાયમાં એને આનર્તદેશમાં લખ્યું છે. શ્રી. માન-શંકરભાઈ નાગરોત્પત્તિના લેખમાં હાટકેશ્વર મૂળ નાગ લોકોના દેવ, પાછળથી નાગરોએ લીધા અને પાતાળમાંથી વડનગરમાં આવ્યા એટલું કબૂલે છે, પરંતુ નાગ અને નાગરનો સંબંધ શો તે નથી લખતા અને વડનગર બાબત પોતાના વિચારો પછીથી બદલેલા છે. ડૉ. ભાંડારકરનો મત આ બાબતમાં યોગ્ય નથી. સ્કં. પુ. કુમારિકા ખંડમાં હાટકેશ્વરના ઉલ્લેખમાં લખે છે કે:—તત્ત્વાર્ચયંતિ તલ્લિંગં નાનાનાર્ગદસત્તમાઃ ॥ એમાં હાટકેશ્વરની પૂજા નાગો કરે છે એમ કહે છે. લિંગપુરાણમાં હેમલિંગની સ્તુતિ કરીને પંચતવનાં લિંગ બોલીને પછી કહે છે કે:—

પાશુપત મતના મૂળ સ્થાપક લઘુલીલાચાર્ય ગૂજરાતના

એ પછી પાશુપતાચાર્ય લઘુલીલાએ એમનો સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. એનું જોર ગૂજરાત, મારવાડ, મેવાડ, માળવા અને દક્ષિણમાં ખૂબ વધ્યું. સોલંકી સમયમાં એ ધર્મને રાજ્ય તરફથી બહુ માન હતું વગેરે વાતો ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે અને એ લઘુલીલા પાશુપતાચાર્ય શિવના અવતાર રૂપે લાટ દેશમાં નર્મદાકિનારે કારાવણ-કાયાવરોહણ-માં જન્મ્યા હતા એ ગૂજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં મોટા ગૌરવની વાત છે. નર્મદા શૈવોને ગંગા જેટલી પવિત્ર છે અને નર્મદાના કંકર એટલા શંકર એ માન્યતા શૈવોની આપણી ભૂમિ ઉપર કેટલી સત્તા હશે એ સિદ્ધ કરે છે.^૧

પૌરાણિક શૈવ ધર્મ અને એની સાદાઈ

આ પ્રમાણે ગૂજરાતમાં ઉદ્ભવ થયેલો પાશુપત મત હિંદુ સમય પછી ગૂજરાતમાંથી અસ્ત થયો. પૌરાણિક શૈવ ધર્મ પણ એ સમયે ચાલતો હતો અને એ કોઈ સંપ્રદાયના ટેકા વગર ચાલુ

સારસ્વતીયમેઘાય મેઘવાહન તે નમઃ । નમો મગવતેતુમ્ય નાગાનાં પતયે નમઃ ॥
એ રીતે શિવને નાગોના પતિ કહ્યા છે. અને મેઘ તથા સારસ્વત નામ પણ સૂચક છે. દ્વારકા આનર્તદેશની રાજધાની. એ પ્રભાસ પાસે. પ્રભાસ સ્કંભતીર્થ અને હાટકેશ્વર ક્ષેત્ર માટેની લગભગ એકસરખી પરંપરાઓ, ખંભાતનું સ્કંદક્ષેત્ર નામ, અસલ હાટકેશ્વર ક્ષેત્રનું લુપ્ત થઈ ગુપ્ત ક્ષેત્ર થવું. એ નાગોના દેવના ઉલ્લેખો અને હાટકેશ્વર નાગરેના ઇષ્ટદેવ, આ બધી વાતો શિવ અને લિંગ-પૂજા ગૂજરાતની ભૂમિ, અને નાગ જાતિ તથા નાગરો, એ બધાની ઐતિહાસિક મહત્તા ઉપર પ્રકાશ નાંખે છે.

૧. શ્રી અતુલ સુરે આગળ ઉલ્લેખેલા લેખમાં ચતુરંગ ચિંતામણિ અને ચાણક્યના આધારે નર્મદાનું શૈવકાળમાં મહત્ત્વ લખેલું છે અને નર્મદામાંથી જડેલા લિંગની પૂજાથી મોક્ષ મળે છે એવો મત ટાંક્યો છે. બાણલિંગનું મહત્ત્વ કહેતાં નર્મદામાં કરોડો લિંગો રહેવાનું લખ્યું છે. પાશુપત ધર્મને લીધે એ વાતો ચાલી હશે. સોલંકી સમયમાં પાશુપતોનું જોર કેટલું હતું અને સોમનાથમાં મોટું થાણું હતું એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

રહ્યો અને આજે પણ ચાલે છે, અને એનું કારણ એની સાદાઈમાં રહેલી એની મહત્તા છે.^૧ લિંગપૂજમાંથી શિક્ષણનો આકાર ભાવશિવનાગ મહારાજ્યના સમયમાં નીકળી ગયો અને (Conventional) સાદું લંબ ગોળાકાર લિંગ દાખલ થયું. સોમનાથનું લિંગ સાડાપાંચ હાથ એટલે આઠ ફૂટ ઊંચું હતું એમ અલ્પજ્ઞની કહે છે. મુખ્ય લિંગ પણ થતાં હતાં.^૨ ત્રણ ચાર અને પાંચ મુખની શિવમૂર્તિઓના ઉદ્ભવો આવે છે. ત્રિમૂર્તિમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ કહેવાય છે, પરંતુ એકલા શિવની ત્રણ મસ્તકની મૂર્તિઓ મળેલી છે.^૩ શૈવ ધર્મના કેટલાક પેટા સંપ્રદાયો પણ હતા અને કેટલાક એમના શાંત શિવ સ્વરૂપને બદલે ભયાનક રુદ્ર સ્વરૂપના પણ હતા. એમના વર્ણનની અહીં જરૂર નથી. પૌરાણિક શૈવ ધર્મ ગૂજરાતમાં લોકપ્રિય અને વ્યાપક બન્યો તે સાથે શાંતિપ્રિય ગૂજરાતે દરેક સંપ્રદાયમાંથી ઉત્તરત્વને દૂર કર્યું તેમ શૈવ ધર્મમાંથી પણ કર્યું. ગૂજરાતના ધર્મોના આંકડા ૧૮૭૨ ના, મુંબઈ ગેઝેટિયરમાં આપ્યા છે; પરંતુ એમાં વૈષ્ણવ ધર્મના અનુયાયીઓ શૈવો કરતાં વધારે માલૂમ પડે છે. એની ચર્ચા આગળ કરીશું. પરંતુ એમાં આશરે અડધી સંખ્યા એવી

૧. રુદ્ર શબ્દનો અર્થ લાલ રંગ અને તામીલ ભાષામાં શિવ શબ્દનો અર્થ પણ લાલ રંગ એ બહુ સૂચક છે. દ્રાવિડી અસર પણ પૌરાણિક શિવ-પૂજામાં નિશ્ચય પામી હોય, રુદ્રનું સ્વરૂપ ભયાનક છે અને ભૈરવ વગેરે તેને મળતા છે. શિવ સૌમ્ય અને શાંત છે. દક્ષિણમાં શિવનાં રુદ્ર સ્વરૂપો કવચિત્ દેખાય છે. પરંતુ ગૂજરાતે શાંત સ્વરૂપ રાખ્યું. ભૈરવની પૂજા ગૂજરાતમાં કવચિત્ છે ખરી. વૈદિક અને પૌરાણિક શૈવ ધર્મના વર્ણન માટે શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ જોવો.

૨. લીટા અને રાણીગુટા પાસે મુખ્યલિંગત્રાણાં મંદિરો છે. એવાં ધણાં હવે મળતાં નથી. રાણીગુટા પાસેનું લિંગ શિક્ષાકાર છે. ગોપીનાથ રાવનો પ્રતિભાવિધાનનો ગ્રંથ આ માટે જુઓ.

૩. દેવાંગણમાં ત્રિમૂર્તિ શિવની જ છે. ચાર મુખનાં ધણાં લિંગોના ઉદ્ભવો પુરાણોમાં છે, અને મંદિરોમાં એવાં લિંગો આજે પણ છે.

રીતે આપેલી છે કે જેમના ધર્મ કયા તે નક્કી ખબર પડી નથી. કોળી, વાઘરી, બીજા વગેરે મૂળ વતનીના ધર્મને બાદ કરતાં, આજે પણ ગામડાંના અજ્ઞાન લોકોને ધર્મ પૂછીશું તો કાંઈ ચોખ્ખો જવાબ આપી શકશે નહિ. એ લોકો બધા દેવાને સરખું માન આપે છે. આમ છતાં ગમે તે દેવના મંદિરને ‘મહાદેવ’ કહે છે એવા દાખલા પણ જોયા છે.^૧ દરેક ગામડામાં રામ કે કૃષ્ણનું મંદિર છે અને એમાં મોટે ભાગે વાણિયા અને કાંઈક અંશે ખીજા જાય છે. તેવી જ રીતે દરેક ગામડામાં મહાદેવનું મંદિર પણ હોય છે અને તેમાં બધા જ જાય છે. શિવ લોટાપાણીથી પ્રસન્ન થાય છે. ગૂજરાતના આજના શૈવ ધર્મનું ખાસ મહત્વનું અંગ એની પૂજાવિધિની સાદાઈમાં છે. દક્ષિણના શૈવ સંપ્રદાય કરતાં પણ એમાં સાદાઈ છે. શૈવ મંદિર હંમેશા ખુલ્લું છે. ગૂજરાતમાં તો દક્ષિણની પેઠે એને ઠાઠ પણ નથી.^૨ એના અન્નકૂટના ઉત્સવો પણ નથી. છતાં પૌરાણિક શૈવ ધર્મે સમાજને ઘણા સુંદર આદર્શો આપ્યા છે. સંસ્કૃત કવિઓએ તો એમાંથી ખૂબ જ પ્રેરણા લીધી છે. શિવપાર્વતીના દિવ્ય યુગલનો આદર્શ આજે આપો દેશ પૂજે છે. અને ગૂજરાતમાં તો એ આદર્શની પૂજામાં સાંપ્રદાયિક ભેદ પણ ભુલાય છે.

૧. આજે પણ કયો ધર્મ એ બરાબર ન કહી શકનારા નિરક્ષર લોકો ગામડામાં મળે છે. મહુડી ખડત ગામમાં કોટચર્કના પ્રાચીન મંદિરને “મહુડી મહાદેવ” એમ ગર્જ સદીના અંતમાં અને આ સદીની શરૂઆતમાં ગામડાના લોકો કહેતા એ સાંભળેલું છે. તો પછી ૧૮૭૨ની વસ્તી વખતે લગભગ પોણી સદી પહેલાં ધર્મ નોંધવામાં લોકો ચોક્કસ હોય એમ કેમ મનાય? ચોક્કસ વાણિયા જાતિ પોતાનો વૈષ્ણવ કે જૈન ધર્મ લખાવે, પરંતુ શૈવ ધર્મ કાંઈક ભણેલો બ્રાહ્મણ વર્ગ લખાવે કે ક્ષત્રિય લખાવે. પરંતુ ઘણા નિરક્ષર ગામડિયા ન સમજે કે ન લખાવે એ બનવાનું છે.

૨. દક્ષિણમાં દરેક ધર્મના વરઘોડા નીકળે છે તેમાં શિવના પણ નીકળે છે. ત્યાં નટરાજ વગેરે શિવમૂર્તિઓ પુજાય છે. ગૂજરાતમાં લિંગપૂજા જ આજે દેખાય છે. ગૂજરાતમાં માત્ર નાગરા હાટકેશ્વરનો અને મેવાડા એકલિંગજીનો વરઘોડો કાઢે છે એ બહુ સૂચક છે.

શિવપુત્ર કાર્તિકેયની પૂજા

શૈવ ધર્મના મિત્રણુ તરીકે ગણા કે એના અંગ તરીકે ગણા તે શિવપુત્ર કાર્તિકેયની પૂજા. આ પૂજા આજે ગૂજરાતમાંથી અદ્વય થઈ છે. પરંતુ પહેલાં એ પૂજા હશે એમ માનવાનાં કારણ છે. સોલંકી સમયમાં સ્કંદના મંદિરનો ઉલ્લેખ મળ્યો છે.^૧ સ્કંદપૂજનાં સંપ્રદાયનું ગૂજરાતમાં બહુ જોર હોય એવું દેખાતું નથી. દક્ષિણમાં દ્રાવિડ દેશમાં તો એ એક મુખ્ય ધર્મ જેવો છે. ગૂજરાતમાં સ્ત્રીથી કાર્તિકેયનાં દર્શન ન થાય અને એ દેવે કૌમાર ધારણુ કરેલું છે એવી માન્યતા છે. પરંતુ દ્રાવિડ દેશમાં એ દેવનાં દર્શન સ્ત્રીઓ પણ કરી શકે છે અને દેવને એ સ્ત્રીઓ છે. કાર્તિકેયની પૂજા મહાભારતના ત્રીજા થરના સમયથી શરૂ થઈ હોય એમ લાગે છે. અને એ કોઈ સંપ્રદાય હોય અને સ્કંદને શિવપુત્ર તરીકે સ્વીકારી શૈવ ધર્મમાં એની પૂજાને ગણવાનો પ્રયત્ન થયો હોય એમ સમજાય છે.^૨

૧. હેમચંદ્રાચાર્ય દ્વાર્યાશ્રમમાં લખે છે કે જૂના રાજ્યોએ પાટણમાં અહંત, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, સોમ અને કાર્તિકેયનાં મંદિરો બંધાવ્યા હતાં.

૨. અંભાતના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૧૧-૧૩ માં આ ચર્ચા કરી છે. હિંદુ પ્રતિમાવિધાનના લેખક ગોપીનાથ રાવ પણ સ્કંદની ઉત્પત્તિની ભિન્ન ભિન્ન પ્રણાલિકાઓને લીધે એનું મૂળ ગૂંચવણવાળું છે એમ કબૂલ કરે છે. દ્રાવિડ દેશમાં એને સુબ્રહ્મણ્ય પણ કહે છે અને મૈસૂર દેશમાં સુબ્રહ્મણ્ય પર્વત અને એ જ નામનું નાગનું મંદિર પણ છે. આ જોતાં સુબ્રહ્મણ્ય સહજનામના સ્કંદનાં ભોગીશ્વર, મહોરગ, સર્પરાજ, ઉરગેશ્વર. પન્નગ વગેરે નામે નાજ સાથેનો કોઈ સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. શિવનો નાગ સાથેનો સંબંધ જોયો પરંતુ શિવનાં નાગોમાં એવાં નામ નથી. સ્કંદપુરાણ કુમારિકા ખંડમાં આ શ્લોક ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે :—પુરા કિલ્લ ગુહો વિદ્વાન્ પુણ્યે સારસ્વતે તટે । મૂતપ્રેતપિશાચાનાં ચાધિરાજ્યેભ્યષિચ્યત ॥ સ ચ સર્વાણિ ભૂતાનિ મર્યાદા-મવધારયત્ ॥ અ. ૪૭ ॥ જૂનપિશાચ એ અનાર્થો એ હવે કહેતાની જરૂર નથી. સારસ્વત તટનું સાનિધ્ય આપણી બુનિમાં એ પણ જોયું. સ્કંદપુરાણ બૃહન્નારદીયપુરાણનો ઉતારો છે તેમાં માહેશ્વર ધર્મોનો સ્કંદે પ્રચાર કર્યો એમ

ગણેશ

એ જ પ્રમાણે કાર્તિકેયના લાઈ અને શિવના પુત્ર ગણપતિની પૂજા દરેક ધર્મવાળા પ્રથમ જ કરે છે. એમાં મતભેદ જેવું નથી અને એ રીતે એ સાંપ્રદાયિક પણ નથી. દ્રાવિડ દેશમાં ગણપતિને કૌમાર વ્રતવાળા ગણે છે. અને એમનાં સ્વયંપ્રધાન મંદિરો છે જ્યારે ગૂજરાતમાં સ્વયંપ્રધાન મંદિરોને બદલે અન્ય દેવમંદિરોમાં ગણેશને એક ગોખમાં હનુમાનની સામે બેસાડવામાં આવે છે. દક્ષિણમાં શ્રાવણમાં આવતી ગણેશ ચતુર્થીનો ખૂબ મહિમા છે એવો ગૂજરાતમાં નથી, અને એ દેવને વિધેશ તરીકે ગૂજરાત પ્રથમ પૂજે છે છતાં એ શિવપુત્રનું સ્થાન દક્ષિણ જેવું ગૂજરાતમાં નથી.^૧ ઇસ્લામાના એક શિષ્યમાં શિવપાર્વતીના લગ્નમાં ગણેશ અને સ્કંદને બેસાડ્યા છે. આ વિચિત્રતા બતાવી આપે છે કે એ બન્નેને અનાદિ દેવો ગણ્યા. કદાચ એ બન્નેની કોઈ પૂજાને શૈવ ધર્મમાં ગણવાનો પ્રયત્ન થયો હોય.

દેવીપૂજા

દેવીપૂજાનો વિષય ઘણો ગહન છે અને એનું લંબાણ અહીં થઈ શકે તેમ નથી. ગૂજરાતમાં અંબાલવાની, કાલીમાતા, બાલાદેવી-બાહુચરાજીનાં પીઠ પ્રાચીન છે અને દેવીપૂજા શાક્ત સંપ્રદાયના અનુયાયીઓએ સાંપ્રદાયિક માન્યા છતાં ગૂજરાતમાં એ પીઠો સાંપ્ર-

લખે છે. આ બાબતની ઐતિહાસિકતા ઉપર વધારે શોધની જરૂર છે. આજે નથી છતાં સ્કંદપૂજાનો કોઈ સંબંધ ગૂજરાત સાથે પહેલા હશે અને શૈવ ધર્મે કરેલાં મિશ્રણમાં કોઈ પંથ મળ્યો હોય એવું સૂચન પણ મળે છે.

૧. ગણપતિનાં સ્વયંપ્રધાન મંદિર આજે ખાસ દેખાતા નથી. પરંતુ એવાં મંદિરોના ઉલ્લેખ કાવ્યાનુશાસનમાં આપેલા અંગ્રેજ ઇતિહાસમાં પૃ. CLXXVI રસિકમાર્ગએ કર્યો છે. ગણપતિની ઐતિહાસિકતા ઠરાવતો એક રસમય લેખ પ્રો. આઠવલેએ પુરાતત્ત્વમાં લખ્યો છે. રસ હોય એમણે એ જોવો.

દાયિક નથી અને બધા સંપ્રદાયવાળા એમનાં દર્શને જાય છે. ધણા પ્રાચીન કાળમાં દેવીપૂજા બીજા દરેક સંપ્રદાયથી સ્વતંત્ર પણ હતી. અને સતી તથા વીર સ્ત્રીની પૂજા દેવી તરીકે થયાના દાખલા પણ મળે છે. ગૂજરાતમાં ખોડિયાર વગેરે ધણી માતાઓના રસમય ઇતિહાસ છે. લક્ષ્મી અને સરસ્વતીની પૂજાઓ પણ થાય છે પણ સરસ્વતીનું ખાસ મંદિર નથી એ નવાઈ છે. સામાન્ય માન્યતામાં બધી દેવીઓ શિવની મહાશક્તિ પાર્વતીના સ્વરૂપો છે. પ્રાચીન કાળમાં સ્વતંત્ર દેવીપૂજાઓને એક કરવામાં શિવપત્ની તરીકે દેવીને ગણવામાં શૈવધર્મે એ મિશ્રણ સાધ્યું હોય એ બનવાજોગ છે. તાંત્રિકોનું જોર વધ્યું એ અરસામાં દેવીનો લિન્ન સંપ્રદાય થયો હશે. પરંતુ આજે એનું ગૂજરાતમાં જોર નથી.^૧ શિવ અને વિષ્ણુની પૂજાની પેઠે દેવીપૂજાના ઇતિહાસ માટે પણ જુદો ગ્રંથ લખાય એટલી સામગ્રી છે. એમાં થયેલાં મિશ્રણો અદ્ભુત છે. બૌદ્ધો તાંત્રિકવાદમાં પડ્યા હતા ત્યારે એમની પૂજામાંથી તારાદેવી બ્રાહ્મણોની પૂજામાં દાખલ થઈ અને એનો મહાચીનમાં ગયેલા જુદ

૧. ભૂમિમાતાના કોઈ સ્વરૂપ જેવી દેવીપૂજા મોહંજો-દરોમાં મળી છે. દેવીપૂજા મૂળ આર્યોતર છે અને આર્યો સ્ત્રીને દેવતા તરીકે નથી માનતા અને ઉપા વગેરે પણ આર્યોતર દેવીઓ વેદમાં લીધી છે એવો મત છે. બેનરજી શાસ્ત્રીનો એ મત છે. અતુલ સુર આગળ ઉલ્લેખેલા લેખમાં કહે છે કે (મહાભારત XII 225-228 ને આધારે) દેવી પહેલાં દાનવો પાસે રહેતી હતી પછી દેવો પાસે આવી. એ પૂને you Non-Aryan કહે છે. શૈવોએ એ ધર્મનું મિશ્રણ કર્યું અને પૌરાણિક કાળમાં વિષ્ણુની લક્ષ્મી અને બ્રહ્માની બ્રહ્માણી પણ થઈ. સરસ્વતી પણ કોઈ મતે થઈ અને સરસ્વતી નદીનું વાચા દેવી અધ્યાયરોપણ થયું. હેવટે પરમપુત્રુષની આદ્યશક્તિ થઈ. દરેક મતમાં તંત્રવાદે પ્રવેશ કર્યો અને ન્યાસ, ધ્યાન, બીજાકરો વગેરેનો પૂજામાં પ્રચાર થયો. પરંતુ એ સૌથી વધારે દેવીના મતમાં થયો. તંત્રોમાં દેવીનાં શ્રીચક્ર વગેરે ચક્રોની પૂજા પણ શરૂ થઈ. આ બધા માટે ધણા આધારગ્રંથો છે. ગૂજરાતીમાં દી. બા. નર્મદાશંકરનો શક્તિસંપ્રદાયનો ગ્રંથ છે.

ભગવાન સાથેનો સંબંધ, વેદમાં એ માન્ય નથી અને વસિષ્ઠને નામે એની આરાધના બ્રાહ્મણ ધર્મમાં આવ્યાનો ઉલ્લેખ વગેરે રસમય વાતો સ્વયંભવ, મહાચીનાચાર તંત્ર બ્રહ્મ યામલ વગેરે તંત્રોને આધારે પ્રો. વિશ્વનાથે આપ્યો છે તે આ વિષયના અભ્યાસીએ જોવા જેવો છે. માતાની પૂજનું, આપણા સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણાતા સમાજમાં તેમ જ હલકામાં હલકી અને નિરક્ષર ગણાતી જાતિઓમાં અને ઘરમાં કુસાચાર તરીકે થતી પૂજાઓ પણ ઇતિહાસમાં રસમય પ્રકરણ ઉમેરે છે. શુભ પ્રસંગે સૂર્યપત્ની રાંદલની ઘેર ઘેર સર્વે વર્ણોમાં થતી પૂજા, સૂર્યપૂજા સાથેનો અને એ પૂજા કરતી ગુર્જર જેવી જાતિઓનો અંતર્ગત સંબંધ પણ વ્યક્ત કરે છે. વામ અને દક્ષિણ માર્ગની દેવીપૂજાઓમાં ગૂજરાત સૌમ્ય દક્ષિણ માર્ગમાં જ રહ્યું છે એ ઉપર પૂજાઓ આપણા સમાજને પસંદ નથી એ સિદ્ધ કરે છે. કાલી ગૂજરાતમાં ભદ્રકાલી થઈ ગઈ છે.

સૂર્યપૂજા

સૂર્યપૂજા એ ગૂજરાતની એક ખાસ વિશેષતા છે અને એક વખતે આખા ગૂજરાતમાં સૂર્યપૂજકોનું સારું જોર હોય એમ લાગે છે. ગૂજરાતને પોતાનું નામ આપનારા ગુર્જરા સૂર્યપૂજક હતા. કાઠિયાવાડમાં આજે કાઠીઓ સૂર્યપૂજક ગણાય છે. કાશ્મીરથી ગૂજરાત સુધીના ભાગમાં એક વખત સૂર્યપૂજનું જોર હતું. ગૂજરાતમાં મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર અલ્પૌકિક કારીગરીનું હતું અને કાઠિયાવાડ, ગૂજરાત અને મારવાડમાં સૂર્યમંદિરોના ઉલ્લેખો સારી રીતે મળે છે. પુરાણોમાં સૂર્યપૂજના ધણા ઉલ્લેખો ગૂજરાતની ભૂમિને ઉદ્દેશીને આપેલા છે. રકંદપુરાણમાં નાગરખંડમાં શંવ ઉલ્લેખોની સાથે આદિત્યના ઉલ્લેખો એવું સૂચન કરે છે કે શંવ અને સૂર્યપૂજનાં સંપ્રદાયનું સારું જોર હશે અને શૈવોએ સૂર્યપૂજને પોતાનામાં સમાવવામાં સારો પ્રયત્ન પણ કર્યો હશે. જોકે વૈષ્ણવધર્મમાં સૂર્યપૂજા મળી ગઈ હોય એમ આજે દેખાય છે. હિંદુ પ્રતિમાવિધાન ઉપર

આધારભૂત મોટા ગ્રંથ લખનાર શ્રી. ગોપીનાથ રાવ એમ માને છે કે સૂર્યપૂજા દ્રાવિડ દેશમાં કાર્તિકેયની પૂજા સાથે મળી ગઈ છે. આમ પશ્ચિમ હિંદમાં એક સમયે વ્યાપક સૂર્યપૂજા શૈવ, વૈષ્ણવ અને સ્કંદના સંપ્રદાયોમાં મળી ગઈ છે. સાબરમતીના કિનારે સૂર્યપૂજા ખૂબ હોય એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. સૂર્યપત્ની રાંદલની પૂજા આપણા પ્રાંતની ખાસ વિશેષતા છે. એને ઘેર ઘેર બધા લોક પૂજે છે. સુરત જિલ્લામાં એનું મંદિર પણ છે. આવી પ્રાચીન સમયની સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત પૂજાઓ આજે છેક ઓછી કે અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે એનું મુખ્ય કારણ સામાન્ય લોકસમૂહને આકર્ષવા જેવાં કર્મકાંડ અને પ્રભુલિપ્તા એમનામાં નહોતા એમ લાગે છે.^૧

વિષ્ણુપૂજા

વૈષ્ણવધર્મ ઘણો પ્રાચીન છે. સ્કંદની પેઠે વિષ્ણુના દેવ તરીકે

૧. સૂર્યપૂજા આજે કાઠીઓમાં છે. હિંદુ રાજ્યના અંત સુધી ગૂજરાતમાં એ બહુ વ્યાપક હતી. ગુર્જરા, ઇણો સૂર્યપૂજક હતા અને લગત વખતે એમના સૂર્યપૂજના રિવાજો ધ્યાનમાં લેવા જોવા છે. જુઓ મુંબઈ ગંજેટિયર હિન્દુ વસ્તીના ગ્રંથમાં આ બાબત પૃ. ૪૭૬, ૪૮૭. અજમેરના મેર ગુર્જર છે અને એમની સૂર્યપૂજા મઠે પૃ. ૪૯૩ માં ઉલ્લેખ કર્યા છે. સૂર્યની મૂર્તિ એ આજે ગૂજરાતી શિલ્પની વિશેષતા છે. પુરાણોમાં સાબરમતીને કિનારે સૂર્યનાં સ્થાનકોના અને ભાણપુર નામે ગામોના ઉલ્લેખો એ સૂચન કરે છે. નાગરખંડમાં શિવ અને સૂર્યપૂજના મિશ્રણનાં સૂચનો ખૂબ મળે છે. પરંતુ પાછળથી સૂર્યને નારાયણ કહીને વિષ્ણુપૂજામાં મેળવવાનો પ્રયત્ન પણ થયો છે. બડાચતાના દેવ કોટચર્ક વિષ્ણુ કહેવાનો પ્રયત્ન થયો છે. સૂર્ય અને રાંદલની પૂજા મઠે ફોર્મસ સભાના ત્રૈમાસિકમાં શ્રી. માંકડનો લેખ જુઓ. રાંદલની પૂજા આજે સાંપ્રદાયિક ભેદ વગર ગૂજરાતમાં શુભ પ્રસંગે ઘેર ઘેર થાય છે અને એના ઘોડા લેવા સ્ત્રીઓ કુંભારને ત્યાં જાય છે. સૂર્યપત્નીની આ જુદી પૂજા આપણા પ્રાંતમાં હાલ બહુ નથી પણ પહેલાં સૂર્યપૂજનું ખૂબ જોર હતું એમ સૂચવે છે. ગુર્જરાના દેવનું જોર ગુર્જર નામની જાતિ ન હોવા છતાં ગૂજરાતમાં આમ દેખાય તેવું પણ આજે છે એ બહુ સૂચક છે. સૂર્યપૂજા વેદમાં છે પણ પરદેશથી તેની મૂર્તિની પૂજા આવી હતી એમ પણ મનાય છે.

ઉલ્લેખો વેદમાં પણ મળે છે. રુદ્ર ભય પમાડે એવી તેા વિષ્ણુ પાલન કરે એવી શક્તિ તરીકે એ ઉલ્લેખો વ્યક્ત કરે છે. મહાભારત લખાયું તે સમયથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવનું વિષ્ણુ અને નારાયણમાં તાદાત્મ્ય થઈ ગયું અને એ રીતે પૌરાણિક વૈષ્ણવધર્મ પ્રચારમાં આવ્યો. સેવા અને ભક્તિ એ વૈષ્ણવધર્મનાં મુખ્ય તત્ત્વો છે, અને મનુષ્યહૃદયની લાગણીઓને એ વધારે આકર્ષે છે. કવિઓએ અને સંતોએ, ભગવાન વિષ્ણુની કીર્તિ, અને દુષ્ટોનો વિનાશ કરીને સાધુનું પરિત્રાણ કરી ધર્મની સંસ્થાપના કરનારા અવતારોનાં વર્ણનો પુરાણ વગેરે સાહિત્યે એટલા ભાવથી ગાયા છે કે વૈષ્ણવધર્મ તરફ લોક સમુદાય વધારે આકર્ષાયો છે; અને બૌદ્ધ તથા શૈવ ધર્મો કરતાં રાજસત્તાનો ટેકો વૈષ્ણવધર્મને પ્રમાણમાં ઓછો મળ્યો છે છતાં સમાજમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો અને પૌરાણિક વૈષ્ણવધર્મ વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે. ગૂજરાતમાં ગુપ્ત સમયમાં વિષ્ણુ-મંદિરનો ઉલ્લેખ મળે છે અને તે પછી પણ બીજા ઉલ્લેખો મળે છે. દ્વારકા શ્રીકૃષ્ણનું ધામ છે છતાં એ વૈષ્ણવ મહાતીર્થ તરીકે બહુ મોટું પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે. અને દ્વારકાધીશનું અને ડાકોરમાં રણછોડરાયનું ધામ પૌરાણિક વૈષ્ણવધર્મનું છે અને કોઈ જુદા સંપ્રદાયનું નથી.

સોળમી સદીમાં પુષ્ટિમાર્ગની સ્થાપના થઈ અને શ્રીવલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય શરૂ થયો ત્યારથી મેવાડ અને ગૂજરાતમાં એ સંપ્રદાયનું ખૂબ જોર છે. એ પહેલાં રામાનંદી અને રામાનુજ વગેરે સંપ્રદાયો પણ સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતા. એકંદરે ગૂજરાતમાં વૈષ્ણવધર્મે સામાન્ય લોક સમુદાયના હૃદયમાં સારો વાસ કરેલો છે, અને લોકોને ભક્તિમાર્ગમાં દોર્યા છે, પરંતુ શ્રી. વલ્લભાચાર્યના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે ગૂજરાતી પ્રજાનું મન સૌથી વધારે આકર્ષ્યું. ભક્તિ હમેશાં માણસના હૃદયને સ્પર્શ કરે છે અને તેમાં પણ કીર્તનભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે. પુષ્ટિમાર્ગે કીર્તનભક્તિને સાદું

ઉત્તેજન આપ્યું. દેહને તે દેવને એ સિદ્ધાંત ઉપર સેવા અને ભક્તિના માર્ગની રચના એ સંપ્રદાયમાં થવાથી પૂજાવિધિઓમાં માણસનું મન સારા પ્રમાણમાં રોકાવા લાગ્યું; અને શાંતિપ્રિય વેપારી પ્રજાને એ સંપ્રદાય મનમાં સારી રીતે ઊતરી ગયો. ગૂજરાતમાં આજે વૈષ્ણવધર્મના પર્યાય જેવો એ સંપ્રદાય બની ગયો છે.^૧

રામચંદ્રની પૂજા

વૈષ્ણવધર્મના અંગ તરીકે રામચંદ્રજીની પૂજાને ભુલાય નહિ. જો કે ભગવાન વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણની પૂજા જેટલું રામપૂજનું સ્થાન આપણા ધાર્મિક ઇતિહાસમાં પ્રાચીન નથી એવી આપણા ઇતિહાસ અને પુરાણોના વિષયના વિદ્વાન રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીજીની માન્યતા ખરી છે. વિષ્ણુના અવતાર તરીકે જ પ્રથમ રામની પૂજા થતી હતી, પરંતુ પાછળથી રામચંદ્રમાં પરમાત્માની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ અને આજે રામ શબ્દ પરમેશ્વરનો પર્યાય થઈ ગયો, અને કોઈ પણ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ રામને ભજવામાં વાંધો ગણતા નથી.^૨ બીજા અવતારોમાં નૃસિંહપૂજા દેખાય છે. વરાહપૂજાના ઉલ્લેખો પણ મળે છે.^૩

૧. શંકરધર્મને નાગ ભારશિવ મહારાજ્યના સમયમાં અને તે પછી છેક સોલંકી સમય સુધી રાજસત્તાનો ટેકો હતો અને વૈષ્ણવધર્મને પ્રમાણમાં એવો ટેકો જરા ઓછો હતો છતાં પ્રજાને એ વધારે ફાવી ગયો એ માટે શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીકૃત વૈષ્ણવધર્મનો ઇતિહાસ ખાસ વાંચવા જેવો છે. ગુજરાતમાં એનો પ્રચાર, સંપ્રદાયો અને સાહિત્ય ઉપર અસર એનું વિસ્તૃત વિવેચન એમણે કર્યું છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય મહાપ્રસુજનો સંપ્રદાય આજે ગૂજરાતમાં ખાસ છે અને એ માટે શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રીનો ‘શ્રીવલ્લભાચાર્યનું જીવનચરિત્ર’ એ ગ્રંથ જેવો.

૨. ઉપર કહેલા દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના ગ્રંથમાં પૃ. ૧૫૭-૫૮માં આ ચર્ચા આધાર સાથે કરી છે.

૩. અવતારોમાં આજે તો રામ અને કૃષ્ણને બાદ કરતાં ગૂજરાતમાં

હનુમાનની પૂજા

ભગવાન રામચંદ્રની પૂજામાં બીજી મહત્ત્વની વાત એ છે કે એમના દાસ તરીકે હનુમાનની પૂજા આખા દેશમાં વ્યાપક થયેલી છે, અને હનુમાનનાં સ્વયંપ્રધાન મંદિરો પણ છે. બીજા કોઈ પણ દેવના દાસની આ પ્રમાણે સ્વયંપ્રધાન મંદિરોમાં આખા દેશમાં પૂજા થયાનું જાણવામાં નથી. શિવના નંદીની પૂજા સ્વતંત્ર થાય છે ખરી પણ તે માત્ર કર્ણાટકમાં બસવાચાર્યે શરૂ કરેલી છે. હનુમાન-પૂજાનું મહત્ત્વ કયા સમયમાં વધ્યું તે કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ દ્રાવિડ અને મહારાષ્ટ્રના ભાગોમાંથી એ પૂજાનું માહાત્મ્ય વધ્યું હશે. ગૂજરાતમાં દરેક મંદિરોમાં ગણેશની સામેના ગોખમાં હનુમાન પધરાવેલા હોય છે. છતાં પણ એમનાં સ્વયંપ્રધાન મંદિરો છે.^૧

બ્રહ્માની પૂજા

શિવ અને વિષ્ણુની પૂજા આખા ભરતખંડમાં વ્યાપક છે એ જોયું. પણ પૌરાણિક ધર્મની ત્રિમૂર્તિમાં પ્રથમ ગણાતા બ્રહ્માની પૂજા હિંદમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ એ એક વિચિત્ર ઘટના છે. આ પૂજા થોડા સ્વરૂપમાં પણ ગૂજરાતમાં આજે થાય છે. મધ્યયુગમાં બ્રહ્મદેવની પૂજા વધારે પ્રમાણમાં હોય એમ પણ દેખાય છે. અજમેર આજે મારવાડમાં છે; પરંતુ સાંસ્કારિક અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એને ગૂજરાતમાં ગણી શકાય. ત્યાં બ્રહ્માની પૂજા થાય છે અને ગૂજરાતમાં ખેડબ્રહ્મામાં થાય છે. ખંભાતમાં એક સમયે બ્રહ્માનું મંદિર હતું. બ્રહ્મદેવની પૂજા ગૂજરાતની એક વિશેષતા છે અને

ખાસ મહત્ત્વનાં મંદિરો નથી. તૃતીહનાં મંદિરો છે. પણ એનું માહાત્મ્ય દ્રાવિડ દેશ જેટલું મોટું નથી. વરાહપૂજા પહેલાં હતી. અવતારો બાબત પણ ઉપર કહેલા અર્થમાં જોવું.

૧. કર્ણાટકમાં હનુમાનના સ્વયંપ્રધાન મંદિરો છે. પણ એ પૂજા ક્યારે શરૂ થઈ તે જાણવું નથી.

ખીજે એ પૂજા કેમ બંધ થઈ ગઈ એ હિંદુધર્મને માટે એક પ્રશ્ન છે.^૧

નાગપૂજા

સૂર્યપૂજા અને અલ્પદેવની પૂજા ગમે તે થોડા પ્રમાણમાં છે છતાં પણ ગુજરાતની આજે વિશેષતા છે તેવી જ રીતે નાગપૂજા પણ વિશેષતા છે. નાગજાતિ મનુષ્ય હતી અને એક વખત મોટી રાજસત્તામાં હતી તેમ જ શૈવ હતી તે જોયું; પરંતુ નાગ-સર્પ-ની પૂજા મધ્યયુગ શરૂ થયો તે પહેલાં પ્રચારમાં હોય એમ લાગે છે અને નાગજાતિ, શિવ સાથે નાગ-સર્પ-ની પૂજા કરતી હોય એમ લાગે છે. માલવો કર્કાટક નાગના પૂજકો હતા એમ મનાય છે.^૨ આજે દરેક સંપ્રદાયના લોકો શ્રાવણ માસમાં નાગપંચમી કરીને નાગપૂજા કરે છે. દ્રાવિડ દેશમાં પીપળા નીચે નાગની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠાનો રિવાજ આજે પણ છે અને કોઈ સ્થળે તેનાં મંદિરો છે. પરંતુ ગુજરાતમાં નાગમંદિરો આજે પણ ખીજાં સ્થાનો કરતાં વધારે છે અને તેમાં શૈવ અને વાસુકિની પૂજા થાય છે. ગોગને નામે પણ નાગની પૂજા થાય છે. અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડ અને મારવાડમાં નાગ નામવાળાં સ્થળોથી નાગપૂજા અને નાગજાતિ બન્નેનો સંબંધ વ્યક્ત થાય છે.^૩

૧. બ્રહ્માની પૂજા હિંદમાં શાથી બંધ થઈ એ એક કાયડો છે. ગુજરાતમાં થોડી પણ આજે છે. ખંભાતના ઇતિહાસમાં ત્યાં જડેલી મૂર્તિનું ચિત્ર આપ્યું છે. મૂર્તિ મોટી છે; અને એનું શિલ્પ ઉત્તમ છે.

૨. Jayaswal, His. of India P. 39 અને 147. માલવો અને નાગો નાગપૂજા પણ કરતા. જોકે શિવ એમના ઇષ્ટદેવ હતા, શિવ અને નાગના સંબંધ માટે પાછળ જોઈ ગયા.

૩. ખંભાતના ઇતિહાસમાં પાતાલના પરિશિષ્ટમાં ગુજરાતમાં નાગપૂજા અને નાગમંદિરો વગેરેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ડૉ. વૉજ્ઝેલે નાગપૂજા ઉપર અંગ્રેજીમાં મોટો ગ્રંથ લખ્યો છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં થરાદ પાસે શેષનાગનું

આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણધર્મના પ્રાચીન તેમજ પૌરાણિક સંપ્રદાયોનો ઇતિહાસ છે અને અહીં તે વર્ણનાત્મક કે સિદ્ધાંતોનો અહેવાલ આપવા ખાતર લખ્યો નથી પણ ઐતિહાસિક વિચિત્રતા દર્શાવવા ખાતર કે અન્ય પ્રાંતોની સરખામણીમાં ગૂજરાતમાં કાઈ વિશેષતા હોય તે દર્શાવવા ખાતર જ માત્ર ચર્ચા કરી છે.

બૌદ્ધ ધર્મ

બ્રાહ્મણોત્તર ધર્મોમાં બૌદ્ધ ધર્મ આજે ગૂજરાતમાં નથી તેનો ઉલ્લેખ આગળ કર્યો. આઠમી-નવમી સદી સુધી બૌદ્ધ ધર્મ પળાતો હોય એમ લાગે છે અને ચીના મુસાફરોનાં વર્ણનોએ તેને ટેકા આપે છે. કાઠિયાવાડમાં એ ધર્મના અવશેષો છે અને ખંભાતમાં બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ નીકળી છે. બૌદ્ધ ધર્મ પોતાની જન્મભૂમિમાંથી અદૃશ્ય થયો તેનું કારણ પરદેશી રહેઠોડોને એમણે જાંચા ચડાવી બ્રાહ્મણો સામે રાખ્યા એમ વિદ્વાનો માને છે.^૧ પરંતુ એ એક જ

ધરાણીધરનું મંદિર, કાઠિયાવાડમાં ચોકડી ગામમાં ચરમાલિયાજનું મંદિર, ગૂજરાતમાં કાસવા ગામમાં ગોગનું મંદિર, ભૂજ-ભૂજગપુર-માં હુંગર (ભૂજિયો) ઉપર નાગનું સ્થળ, અને કાઠિયાવાડમાં એવાં અનેક સ્થળો છે. ગોગ અથવા ગુગાનો વાયશી રબારીઓને આવે છે. પંજાબ, મારવાડ અને ગૂજરાતમાં ગુગાને ખાસ માને છે અને બધી જાતો માને છે. ડૉ. વોન્કે એ માન્યતામાં ગૂજરાત બાબત દુર્લક્ષ કર્યું છે તે બાબત ખંભાતના ઇતિહાસ પૃ. ૨૩૦-૨૩૧ માં જુઓ. ગોગને વાસુકે માનવામાં આવે છે. સિદ્ધરાજના સમયનો દાહોદનો લેખ છે એમાં ગોગનારાયણ નામ છે અને લેખમાં શરૂઆતમાં “નમે ભગવતે વાસુદેવાય” લખેલું છે તેથી એ વિષ્ણુમંદિર છે એમ મનાય છે. પરંતુ ગોગ શેષ પણ મનાય છે અને શેષને પાછળથી વિષ્ણુ સાથે-કુળ સાથે જોડે છે તેથી એમ લખે. મને તો ગોગ નાગમંદિર છે એમ લાગે છે.

૧. જયસ્વાલજી (His. of Ind. P. 52) એમ માને છે, જુલમી રહેઠોડોને બૌદ્ધોએ ટેકો આપ્યો એમ એ માને છે, પરંતુ એ માન્યતા ઠીક નથી. શકો અને કુશાનોના સિક્કામાં શિવ પણ દેખાય છે એનો ખુલાસો એમણે નથી કર્યો. વિન્સેન્ટ સ્મિથ એમના રાજ્યને જુલમી કહેવાને બદલે સાડુ કહે છે. બ્રાહ્મણવિરોધી હવું એટલું માત્ર સાચું.

કારણ બની શકે નહિ. લોકહૃદયને આકર્ષે એવું તત્ત્વ એમાંથી એાછું થતું ગયું અને સામાન્ય જનસમૂહના માનસને સ્પર્શ કરે એવી પ્રજ્ઞાલિકાઓ એાછી થઈ એ કારણ ઠીક લાગે છે. સામાન્ય મનુષ્યનું માનસ બાહ્યાચાર અને પ્રજ્ઞાલિકાઓથી ખાસ વધારે આકર્ષાય છે.

જૈનધર્મ

પરંતુ જૈનધર્મની વાત એથી જુદી હતી. એ ધર્મ ગૂજરાતમાં હિતપન્ન થયો નથી. છતાં આજે ગૂજરાતમાં એનું ખીજા પ્રાંતો કરતાં વધારે જોર છે અને ગૂજરાતના વેપારી વર્ગને વલ્લભ સંપ્રદાયના ભક્તિ અને સેવામાર્ગે જોડેલો આકર્ષ્યો, તેટલો જ ભગવાન મહાવીરના ધર્મે આકર્ષ્યો. જૈનધર્મે ગૂજરાતની સંસ્કારિતા ધડવામાં એાકસ અને વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો છે. આજે અન્ય પ્રાંતોની સરખામણીમાં અહિંસા આદિ તત્ત્વોમાં ગૂજરાતી સમાજ જે રીતે જુદો પડે છે તેનું માન જૈનમતને છે—ગૂજરાતના સ્થાપત્યની જગપ્રસિદ્ધ સુંદરતા, અને મધ્યયુગનું સાહિત્ય અને ઇતિહાસ જળવી રાખવાનું માન પણ જૈનધર્મના સાધુઓને છે. જૈનોમાં ત્યાગની ભાવના આગળ પડતી હોવા છતાં ધર્મ અને જીવનમાં એમણે સૌંદર્યની ભાવના એાછી નથી કરી એ એની ખાસ વિશેષતા છે, અને એ બધું આજે પ્રસિદ્ધ હોવાથી એના વિશેષ વર્ણનની અહીં જરૂર નથી.^૧

પ્રતિમાવિધાન

આ બધા ધર્મો અને સંપ્રદાયોને અંગે તેમનું પ્રતિમાવિધાન પણ ગૂજરાતમાં છે; અને એમાં કોઈ કોઈમાં ગૂજરાતની ખાસ વિશેષતા પણ છે. પરંતુ મોટે ભાગે સમસ્ત હિંદુસ્તાનના પ્રતિમાવિધાનનો એ વિષય હોઈ અહીં ખાસ વર્ણનની જરૂર નથી. શ્રી.

૧. જૈનોમાં દિગંબરીની સોલંકી સમયમાં હાર થયેલી. આજે એમનું જોર ગૂજરાતમાં નથી. સ્થાનકવાસીઓ ગૂજરાતમાં છે. એ રીતે જૈનધર્મમાં પેટા સંપ્રદાય ગૂજરાતમાં છે.

ગોપીનાથ રાવે એ બાબત આધારભૂત ગ્રંથ લખ્યો છે. ગૂજરાતની ખાસ વિશેષતા આજે સૂર્ય અને બ્રહ્માની પ્રતિમાઓમાં છે, અને ગૂજરાત-મારવાડની બહાર ખાસ દેખાવી મુશ્કેલ છે.^૧ ગૂજરાતી સ્થાપત્ય અને શિલ્પને ટેકા આપી આજ સુધી ટકાવવાનું માન જૈનોને છે.

ગૂજરાતી સમાજ અને ધર્મો

હવે આ બધા ધર્મો અને સંપ્રદાયોએ ગૂજરાતી સમાજનું માનસ ઘડવામાં કેવો ભાગ ભજવ્યો એ જોઈએ. શૈવધર્મ અને જિંગપૂજનું ગૂજરાતને ઉત્પત્તિસ્થાન કહીએ તો ચાલે. પરંતુ વેપારી પ્રજા શૈવમતનો ઉગ્ર વૈરાગ્ય, ત્યાગ અને કડક સાદાઈ લાંબો વખત સહન ન કરી શકી. શૈવમત આજે મોટે ભાગે ગૂજરાતના બ્રાહ્મણોમાં વધારે છે. શૈવધર્મમાં ગૂજરાતમાં સાંપ્રદાયિકતા નથી. જૈનમતમાં ત્યાગ છતાં સૌંદર્યની ભાવના છે એ સમાજને વધારે દીક લાગ્યો. અને વૈષ્ણવોની સૌંદર્ય, અને કીર્તનયુક્ત ભક્તિ અને સેવા પણ લોકહૃદયને વધારે ગમી ગઈ. શક્તિસંપ્રદાયની તંત્રવાદની ખટપટ પણ ગૂજરાતીઓને બહુ ગમી હોય એમ લાગતું નથી, અને શક્તિનાં ધામ જે ગૂજરાતમાં છે તે અસાંપ્રદાયિક જ છે. વૈષ્ણવ ધર્મમાં પણ અસાંપ્રદાયિક પૌરાણિક વૈષ્ણવમાર્ગ લોકપ્રિય છે અને રામપૂજા પણ સાંપ્રદાયિક નથી. ગૂજરાતમાં ઘણાખરા ધર્મોમાં પેટા સંપ્રદાયો નથી એ એક વિશેષતા છે. જેમાં છે તેની નોંધ લીધી છે.

ધરમાં દેરાસરની પ્રથા અને તેની સમાજ-માનસ ઉપર અસર

અહીં એક વાત ખાસ કરવી જોઈએ કે આખા હિંદુસ્તાનની

૧. હિંદુસ્તાનમાં આકર્ષણ થાય એવું સ્થાપત્ય ગૂજરાતમાં છે છતાં એવી મૂર્તિઓ આજે નથી. કદાચ એમનો નાશ મુસ્લિમ સમયનાં થયો હશે. દક્ષિણમાં એવી મૂર્તિઓ બહુ છે. નટરાજ તો હિંદુકલાને પ્રથમ સ્થાને મુકાવે એવું પ્રતિમાવિધાન છે. પણ ગૂજરાતમાં એ મૂર્તિ નથી. સૂર્ય અને બ્રહ્માની મૂર્તિઓ ઉત્તમ છે. મોઢેરા વગેરે સ્થળોમાં ઘણી મૂર્તિઓ જોવા જેવી છે.

પેઠે ગૂજરાત ઉપર પણ ધરદેરાસરની રીતે લોકમાનસ ઉપર એક રીતે સારી અસર કરી નથી. ધરમાં દેવપૂજા રાખવાના, ધરમાં શુદ્ધ વાતાવરણ અને ભક્તિ કાયમ રહે એવા થોડા ફાયદા હશે. મુસલમાન સમયમાં જાહેર મંદિરોમાં જઈ શકવાની મુશ્કેલીને લીધે ધરપૂજા શરૂ થઈ શકે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ધરમાં દેવપૂજના દાખલા પ્રાચીનકાળથી મળે છે. આ બાબતમાં લોકમાનસ ઉપર કંઈ અને કેવી વસ્તુ કેવી અસર કરે એ ખાસ વિચારવાની જરૂર છે. જાહેર મંદિરોમાં જે વિશાળ સમુદાય, વિશાળ મંદિર, અને એમાં રહેલા વ્યાપક સૌંદર્યની અસર મન ઉપર જેવી થાય છે તેવી ધરના ખૂણામાં થતી નથી. જીવનવ્યવહારની શુદ્ધિ માટે ધરમાં નાનું દેવગૃહ હોય એ ઇચ્છુ છે. પરંતુ એથી સારી ભાવના સાથે સગવડવાદ પણ પોપાય છે. ધરની જંગળમાંથી જરા વાર છુટીને બહાર વિશાળ દેવમંદિરમાં જઈ ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવાની માણસના મનને જરૂર હોય છે. ધરમાં આપણે દેવમંદિર નાનામાં નાની જગામાં કરીએ છીએ, એટલે પ્રમાણમાં દેવ પોતે પણ બહુ જ નાના હોય છે. પૂજ્ય વસ્તુને બહુ નાની જોઈને મગજ ઉપર અદૃશ્ય અને અગમ્ય એવી એક જાતની સંકુચિતતાની ભાવના થાય છે. ઘણી વાર પૂજા કરતાં દેવ હાથમાંથી સરી પડે ત્યારે ભક્તહૃદયને તે ગમતું નથી. દેવમૂર્તિઓ એટલી નાની હોય છે કે એમને આખી કે માથેથી ઝાલીને પધરાવવી પડે છે. આપણને કોઈ ગળેથી પકડીને બેસાડે તો કેવું લાગે? આ બધી વસ્તુઓની મન ઉપર સંકુચિત અસર થાય છે. એથી ઊલટું મંદિરમાં દેવની વિશાળતા અને સૌંદર્ય મનને વિશાળ બનાવે છે અને ત્યાં જઈ એ એ ક્ષણપર્યાંત તો મનને ઉન્નત બનાવે છે. ઈલોરા-અજંતાની મૂર્તિઓ અને ચિત્રો, ધારાપુરીની ત્રિમૂર્તિ, નદીકિનારે રહેલું શાંત ભવ્ય શિવમંદિર, ડોકોર, શ્રીનાથદ્વારા, કે દ્વારકામાં ભગવાનની મૂર્તિઓ, જૈન મંદિરોમાં તીર્થંકરોની ભવ્ય મૂર્તિઓ, એ બધાં મંદિરોનાં વાતાવરણ વચ્ચે જે ભાવ મનમાં પ્રેરાય છે એ ધરમાં નાની

મૂર્તિ એક ગોખલામાં કે સામી ભીંતે નાક અડે એવડા નાના મંદિરમાં પ્રેરાય એમ લાગતું નથી. આપણા સમાજમાં જે કેટલીક માનસિક સંકુચિતતા આવી છે એનું કારણ કદાચ આ હોય. એક વિશાળ દેવળમાં ખ્રિસ્તીને જે ભાવ થાય છે, એથી પણ વિશાળ મસ્જિદમાં જે ભાવ એક મુસ્લિમને થાય છે તેવો ભાવ મોટા સુંદર મંદિરોમાં હિંદુને થવો જોઈએ. પરંતુ મંદિરોમાં નિત્ય જવાની ભાવના ઓછી થતી ગઈ છે. હનુમાન જેવા મનોજ્વ અને મારુત-તુલ્ય વેગના દેવની ઉપાસના કરનાર દેશ આજે પ્રગતિમાં ધીમામાં ધીમો કેમ છે? શૈવધર્મનો વૈરાગ્ય અને સાદાઈ, વૈષ્ણવધર્મની પરાઈ પીડ જાણવાની વૃત્તિ અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલો આસક્તિ-રહિત કર્મ કરવાનો માર્ગ, રામચંદ્રની મર્યાદાનો આદર્શ, અને જૈન-ધર્મે કહેલી અહિંસાનો ખરા તત્ત્વનો અર્થ, એ બધું આપણા સમાજમાં કેટલું અને ક્યા અને કેવા સ્વરૂપમાં છે એ સમાજના ઇતિહાસમાં ખાસ જોવાનું છે; અને આજે ઓછું વધતું હોય તો એનાં કારણો શોધવા જેવાં છે.

**આટલાં મિશ્રણ ઉકરનારો દાર સમાજ મુસલમાનોને કેમ
ન સમાવી શક્યો ?**

ગુજરાતમાં મુસલમાન સત્તા શરૂ થઈ ત્યારે આ મિશ્રણોવાળો સમાજ હતો, અને ઓગણીસમી સદીમાં પશ્ચિમના સંપર્કવાળો યુગ જેને વિદ્યુતયુગ-તત્ત્વાર્થમાં પણ-કહી શકીએ, તે શરૂ થયો ત્યાં સુધી એ જ સમાજ હતો.^૧ પ્રાચીન અને મધ્યયુગમાં સમયને અનુ-સરીને જે ફેરફારો અને મિશ્રણો આપણા બુદ્ધિશાળી પૂર્વજોએ કર્યા અને અનેક વિરોધી અને વિદેશી તત્ત્વોને સમાવ્યાં તે

૧. ફેરફાર તો કાળે કરીને થયા કરે છે. પરંતુ આપણા સમાજમાં ફેરફાર પ્રમાણમાં બહુ ઓછો અને ધીમો હતો. ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધના અંત સુધી સામાજિક વસ્તુસ્થિતિ પહેલનાં સેકડાઓ જેવી જ હતી. વીજળીક સક્તિ દેશમાં આવી ત્યારથી જ બહુ વીજળીવેગે સમાજ ફેરવાતો જાય છે એમ લાગે છે.

સમય સમજીને ફેર કરવાની વૃત્તિ પાછળના સમાજમાં ઓછી થઈ એ પણ વિચાર કરવા જેવી વાત છે. એનાં કારણો સમાજશાસ્ત્રના આપણા અભ્યાસીઓએ વિચારવા જેવાં છે. જોકે એમાં હમેશાં મતભેદ તો રહેવાનો જ. અનેક તરવોને સમાવનારો સમાજ મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓને કેમ ન સમાવી શક્યો? જે સમાજના મૂળ પાયામાં જ ઉચ્ચનીચ વર્ણોના ભેદ હોય તે એવું ન માનનારા લોકો સામે ટકી શકે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે.^૧ જોકે આગળ જોયું એવાં મિશ્રણ કરનારા સમાજના બુદ્ધિશાળી નેતાઓ એ કાર્ય ન સાધી શક્યા તેમાં મહત્ત્વનું કારણ હોવું જોઈએ. મુસલમાન વિજેતાઓ અને જિતાયેલા દેશીઓનાં સામાજિક અને ધાર્મિક મંતવ્યોમાં પહેલાંના આવનારાઓ કરતાં જુદો અને મૌલિક ફેર હતો એ કદાચ મોટું કારણ હોઈ શકે.^૨ એમાં બંનેના સામાજિક રિવાજોનો દોષ હતો. હિંદુઓએ વર્ણો અને જાતિઓને પહેલાં કરતાં વધારે કડક બનાવી અને ખાવાપીવા જેવી વસ્તુને પણ ધાર્મિક ગણીને સમાજમાં એનાં બંધન બાલી દઈ છેક સંકુચિત રિવાજો કરી નાંખ્યા.^૩

૧. મુસલમાન ધર્મ માટે એટલું તો તટસ્થ બુદ્ધિના લોકો કબૂલ કરે છે કે ઉચ્ચનીચના ભેદ વગરનો સમાનતાવાળો એના જેવો ધર્મ બીજો નથી. રસ્તે જનાર અરીબ અને બાદશાહ મસ્જિદમાં સાથે નિમાજ પઢી શકે છે.

૨. જગત્રિખ્યાત લેખક બર્નાર્ડ શો હિંદુધર્મની સહિષ્ણુતાનાં વખાણ કરે છે. એક ઈશ્વરનાં અનેક સ્વરૂપો એ જ અનેક દેવો અને સહિષ્ણુતાને લીધે દરેકને એમાં સ્થાન છે. જ્યારે ઇસ્લામ જેવો ઉગ્ર અસહિષ્ણુતાવાળો કોઈ ધર્મ નથી એમ પણ લખે છે. આમ મુસલમાન ધર્મમાં અમૂર્ત એક ઈશ્વર અને હિંદુધર્મમાં મૂર્તિમંત અનેક દેવો એ મૌલિક વિરોધ. મૂર્તિખંડન એ મુસલમાનોને મન ધર્મનું એક અંગ. પહેલા આવનારા પરદેશીઓમાં મૂર્તિપૂજા સામે ઉગ્ર વિરોધ નહોતો.

૩. ખાવાપીવા માટે હાલ છે એટલી હદ સુધી પ્રતિબંધ મુસલમાન યુગ પહેલાં નહિ હોય એમ લાગે છે. જોકે છેક હલકી વર્ણોનું ખાવામાં બાધ હોય. ખાવાપીવામાં હાલ જેવો બાધ સમાજમાં ક્યારે પેડો એ પણ એક રસમય

મુસલમાનોમાં દરેક બાબતમાં અરબસ્તાનના રણ જેવી કડક સાદાઈ હતી. ગેઝેટિયરના લેખક કેમ્પબેલ લખે છે કે એમનામાં આચાર ધર્મના બિંચા આદર્શ નહોતા. વિધિનિષેધનું તરવ સમજી શકવા જેટલી ઝીણવટ નહોતી. આ ટીકા કાંઈક અંશે ખરી હશે. કેમ્પબેલને પણ નવાઈ તો લાગે છે જ કે અનેકને ગુણકર્મ પ્રમાણે સમાવનાર બ્રાહ્મણોની ઉદારતા મુસલમાનોને કેમ ન સમાવી શકી ? પરંતુ એમાં એવું એક કારણ પણ હોઈ શકે કે જમાનો બદલાતો ગયો તેમ આ બધું અતિશય થઈ ગયું. આચારધર્મો કરોળિયાની જાળ જેવા ગૂંચવણવાળા થઈ ગયા અને વિધિનિષેધ પણ સામાજિક બુદ્ધિને વમળમાં નાંખે એવા થઈ ગયા. ભોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ માટે વિધિનિષેધો એટલા વધ્યા કે એના કૂવામાં ગળા મુધી ડૂબેલા કર્મકાંડીની ગીતામાં ભગવાનને સ્વમુખે નિંદા કરવી પડી છે. આગળ જોયું તેમ એમાંથી થયેલી અતિસહિષ્ણુતામાંથી અસહિષ્ણુતા થઈ અને સાંપ્રદાયિકતા પણ વધી, એટલે કેવળ વિરોધી તરવાને સમાવવાની વૃત્તિને અવકાશ જ રહ્યો નહિ. મુસલમાનો આવ્યા એ સમયની લગભગમાં એટલે ઈ. સ ૧૦૩૦ જેટલા જૂના સમયમાં અહમરૂની જેવો આપણા સંસ્કૃત પ્રાચીન ગ્રંથોનો સહૃદય અભ્યાસી પણ લખે છે કે હિંદુ અને મુસલમાનોના રિવાજો દરેક રીતે બિંધા છે, અને જ્યાં મળતા આવે છે ત્યાં અર્થ બિંદો છે.^૨ એટલે

વિષય છે. ગુજરાતી જેવી સાહુતિક અને વેપારી પ્રજામાં પણ ખાવાપીવાના પ્રતિબંધોને લીધે પરદેશગમન અને પરદેશનાં સાહસો ખેડવામાં મુશ્કેલી કરી; અને પ્રતિબંધો ન હોત તો ગુજરાતી વેપારીઓ આજ કરતાં કેટલા આગળ વધ્યા હોત એ વિચારવા જેવું છે.

૧. Bomday Gaz. Vol. iX, Part I. Hindu Population P. 443.

૨. એ જ પૃ. ૪૫૦ નો ૭. અહમરૂની કેટલાક બિંધા રિવાજો માટે Monstrous શબ્દ વાપરે છે. અને કહે છે કે કોઈને એમ પણ લાગે કે

આ બેનો મેળાપ ન થવાનાં બન્ને પક્ષે આવાં કોઈ કારણો હોઈ શકે.

સાંપ્રદાયિકતાની અસર

હિંદુ સમયમાં પણ સંપ્રદાયો સલાહસંપથી રહેતા હતા એ ખરી વાત છે.^૧ પરંતુ સાંપ્રદાયિકતાની ખરાબ અસર સમાજ ઉપર થયા વગર રહી નથી, અને પરદેશીઓના હુમલા સામે બધા સંપ્રદાયોવાળા હિંદુઓ સંપ ન કરી શક્યા તેમાં અનેક કારણોમાં સાંપ્રદાયિકતા પણ એક કારણ હોઈ શકે.^૨ કાન્હડદે પ્રબંધમાં વૈષ્ણવ કવિ સોમનાથની મશ્કરી કરે છે તે દાખલો નોંધવા જેવો છે. અદ્વાઈતીનના લશ્કરે સોમનાથનો ધ્વંસ કર્યો તે માટે કવિ આ પ્રમાણે લખે છે :

“આગળ રુદ્ર ! ઘણે કોપાનળ દૈત્ય સરવ તેં બાળ્યા !

પુણ્ય પૃથ્વીમાં તેં વરતાવ્યું, દેવલોક ભય ટાળ્યા.”

જિલ્લા રિવાજો બાળીનેઈને કર્યા હરો. ગેઝેટિયરનો લેખક બીજો સમકાલીન આધાર ટાંકતાં કહે છે કે વટલેલા મુસલમાનને માયાનાં અને શરીરના વાળ મૂંડાવી, ગાયતું છાણ શરીરે બધે લગાડી, ગૌમૂત્ર અને દૂધથી સ્નાન કરાવી પછી ઘોઈ લેતા.

૧. જુઓ શ્રી. રસિકલાલ પરીખનો કાવ્યાનુશાસનમાં લખેલો ઇતિહાસ પૃ. CCXXX લખે છે કે “ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન જેવા ઝગડા આપણામાં નહોતા” એ ખરું છે. પરંતુ ધર્મો અને સંપ્રદાયોમાં કડવારા તો હતી જ. ઝગડા નહોતા એનો અર્થ મારામારી નહોતી એમ મને લાગે છે. એવી મારામારીના ઝગડા હિંદુના સ્વભાવમાં જ નથી. માનસિક ઝગડા હતા.

૨. સાંપ્રદાયિકતા કવી હતી અને એણે સમાજ ઉપર કેવી અસર કરી તે માટે પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ અને પં.માં ત્રિદ્વિધ પંડિત મુખલાલજીનો એ નામનો લેખ જુઓ. સમાજનો ધારણ દરેકાવે તે ધર્મ. તો સમાજનું અધઃપતન કેમ થયું? એ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. મોટા અગાચો અને વિદ્વાનો સાંપ્રદાયિકતાના વિષમાંથી બચ્યા નથી એમ પંડિતજી આધારોથી સિદ્ધ કરે છે. ધર્મ અને સમાજના અધ્યાસીએ એમનો લેખ મનન કરવા જેવો છે.

“ બળિયો ત્રિપુરાસૂર તેં હણિયો, વા વેગે જેમ તુલ; પદ્મનાભ પૂછે, સોમધયા ! કયાં ગયું તારું ત્રિશૂળ ? ”

૧-૧૦૨-૩ (અનુવાદ).

કર્મવાદ

કર્મવાદ એ આપણા સમાજનો, હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોના સમાજનો બહુ મોટો સિદ્ધાંત છે. જગતમાં સુખદુઃખની વિષમતા સમજાવવા માટે એના જેવો બુદ્ધિયુક્ત એકે વાદ નથી. દુનિયામાં કર્મ અને પુનર્જન્મ ન માનનાર—સુસલમાન ખ્રિસ્તી જેવા—સમાજો પણ એ બાબત કાંઈ ખુલાસો કરી શકતા નથી. એ વાદને શ્રદ્ધાથી ન માનીએ તોપણ સમાજને એ એક મોટું આશ્વાસન છે, અને ટકાવનાર તથા સત્કર્મમાં પ્રેરનાર બળ પણ હોઈ શકે. પરંતુ કર્મવાદથી સમાજના પુરુષાર્થમાં શિથિલતા આવી અને લોક નસીબવાદી બની ગયા એટલું તો ખરું લાગે છે. ઉપર કહ્યું તેમ એ પણ એક સારી વસ્તુ અતિશય થઈ તેમાંથી થયું.

રાજમાં ઈશ્વરનો અંશ

એટલે પૂર્વકર્મથી એક માણસ રાજ બને છે એમ દૃઢ માન્યતા થઈ તે સાથે રાજમાં ઈશ્વરી અંશ મનાયો એથી સમાજને નુકસાન પણ થયું, અને આજે મનાય છે તેવા પ્રગ્નના હક આપણા સમાજના મનમાં છેક ગઈ સદી સુધી આવ્યા જ નહિ.^૧ રાજને ઈશ્વરનો અંશ માનવાનું પ્રાચીન સમયથી પ્રચલિત હતું અને યુરોપમાં

૧. રાજમાં ઈશ્વરી અંશ માનવાના ધણા દાખલા છે. દેશ રાજની અંગત માલિકી એ મત પણ એનું જ પરિણામ હોય, છેક ૧૮૫૦ માં ધી વગેરેની જ્ઞાતમાંથી કોટ સમરાની વચેલા પૈમા લોકહીતમાં કચેકટર (અમદાવાદમાં) વાપર્યા તે વખતે મગનલાલ વખતચંદ લખે છે કે રાજ તો આવો જ જઈએ. નહિ તો એ પૈસો પોતે લઈ લે કે વાપરે તો કોણ રાકનાર છે? આવી મનોવૃત્તિ હતી.

પણ Divine rights of king મનાતો હતો. પરંતુ ત્યાંના સમાજે એમાં સુધારા કર્યા, જ્યારે આપણે ન કરી શક્યા. મહાન સિંકદરે ચકાઈ કરી ત્યારે એને પણ ઈશ્વર તરીકે માન્યો છે,^૧ અને કાન્હડદે પ્રઅંધમાં અલ્લાહીદીનને શિવ રૂપે બતાવવામાં ભડે કવિની કલ્પના છે પરંતુ મનોવૃત્તિ એ જ છે.^૨ આપણી સામાજિક અવનતિ અને સંકુચિત મનોદશા, કુસંપ વગેરેમાં આ બધાં કારણોએ ભાગ ભજવ્યો હોય એમ લાગે છે.

વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય

સહિષ્ણુતાની પેઠે વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય પણ હિંદુધર્મ જેવું જગતના કોઈ ધર્મમાં નહિ હોય. વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય માટે હિંદુધર્મમાં, ખીજા ધર્મો પેઠે, વિરોધીને ત્રાસ આપવાની પ્રથા નથી. ચુસ્ત કર્મકાંડી અને ચાર્વાક સાથે રહી શકે છે અને ચુસ્ત રાજા તેને કનડતો નથી.^૩ પરંતુ એમાં પણ વિચાર-સ્વાતંત્ર્યના અતિશયમાંથી સાંપ્રદાયિકતાની વિપુલતા જન્મી. એક ધર્મ અને એક પંથમાં અનેક ગુરુઓના નાના બુદ્ધા વાડાઓ થયા અને ધર્મ તથા સમાજના એકત્રિત બળ ઉપર એની અસર થઈ. ગુરુની સંસ્થા ઉપયોગી છે અને એમાં પણ સમર્થ મહાપુરુષો થયા છે, પરંતુ પાછળથી અનુયાયીઓ મૂળ

૧. Bom. Gaz. IX. I. P. ૪૪૨. દક્ષિણ સિંધના લોકોએ એક જ સિંકદરને ઈશ્વરદત્ત વિજેતા તરીકે સ્વીકાર્યા. રાજામાં ઈશ્વરી અંશ ધર્મશાસ્ત્રોએ કહ્યો છે.

૨. સાંતલસિંહે સૂનેલા બાદશાહને પાંચ મુખ, ત્રણ આંખો, જટા, ગંગા, મુંડમાળ વગેરે સ્વરૂપવાળો દેખ્યો અને કહે છે કે “રુદ્ર બાદશાહ રૂપ અવતર્યો? કેમ કરું હું ધાય? વિમાસી હૃદયે વાત સાંતલે, પાછો દીવો પાય.” (અંડ ૨, શ્લોક ૧૩૨-૧૩૬.)

૩. ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ધર્મોમાં ધર્મ વિરુદ્ધ વિચાર-સ્વાતંત્ર્યવાળાને જે દેહાંત સજ થતી તેવી હિંદુમાં ખાસ નહોતી.

સિદ્ધાંતોને ભૂલી ચીને ચાલનારા થઈ ગયાના આજે અનેક દાખલા મળે છે અને અખા ભગત જેવાઓએ એ વાત ગાર્હ છે. સ્વતંત્ર બુદ્ધિ ખીલવવામાં એથી પોષણ મળતું નથી એટલું તો માનવું પડે.

આમ આપણા સમાજ અને ધર્મમાં પ્રથમ બુદ્ધિપૂર્વક મિશ્રણો થયાં અને દરેક વસ્તુઓમાં પહેલાં આશય શુભ હોય છે અને પછી બળ ઓછું થાય છે તેમ થયું. સમય પ્રમાણે પાછળનો સમાજ ન વર્તી શક્યો અને પરત્વે સમાવવાનું બળ ન રાખી શક્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું

મુસલમાન સમયની શરૂઆતમાં મધ્યકાલીન હિંદુ રાજવંશો

પ્રાચીન રાજવંશો અને વિદેશીઓ

પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની આજે એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે, અને તે એક પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન મોટે ભાગે હિંદી હિંદુસ્તાન છે. હિંદુસ્તાનના નકશામાં જોશો તો બ્રિટિશ હિંદના લાલ રંગમાં હિંદી હિંદનો પીળો રંગ પ્રમાણમાં સૌથી વધારે પશ્ચિમ બાજુ દેખાશે. હિંદુસ્તાનમાં પરદેશીઓ અને પરધર્મીઓ તો ઘણા આવ્યા છે; પરંતુ ઈ. સ. નાં એક હજાર વર્ષ સુધી જે જે આવ્યા તેમને હિંદુ સંસ્કૃતિની વિશાળતાએ પોતામાં સમાવી દીધા. ઈ. સ. એક હજાર પછી જે વિદેશીઓ આવ્યા તેમને હિંદુ સંસ્કૃતિ પોતામાં સમાવી શકી નહિ. એમાં પહેલા આવનારા મુસલમાનો અને પછી આવનારા યુરોપના ખ્રિસ્તીઓ. આ બંનેને હિંદુ સંસ્કૃતિ કેમ સમાવી શકી નહિ તેનાં કારણો પાછળ જોઈ ગયા. આ બંનેએ હિંદમાં પોતાની રાજસત્તા પૂરેપૂરી જમાવી. એ બંનેએ આખા હિંદ ઉપર સાર્વભૌમત્વ જમાવ્યું. હિંદના પ્રાચીન રાજકર્તાઓમાંથી કેટલાયનાં તો નામ નિશાન પણ ન રહ્યાં અને કેટલાક આ બંનેનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારીને ટકી રહ્યાં.

આમાં પહેલા આવનારા મુસલમાનોના અને પછી આવનાર ખ્રિસ્તી યુરોપીય અંગ્રેજોના સમયમાં ઘણો ફેર હતો. એ બંનેની સંસ્કૃતિના પાયામાં પણ ઘણો ફેર હતો. તેથી હિંદુસ્તાનના સમાજ ઉપર એ બંનેની જે જે અસરો થઈ એમાં પણ ફેર રહ્યો. એટલે મુસલમાન સત્તા જામતાં પહેલાંના અને જામતી વખતનાં જે પ્રાચીન રાજ્યો અનેક વિટળાણોએ સહન કરીને આજે ટકી રહ્યાં છે તેમના

ઇતિહાસને, મુસલમાન સત્તાની જમાવટના વખતના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ છે; અને તેથી તેમનું દૂંડું વર્ણન અહીં કરવું જોઈએ. પશ્ચિમ હિંદમાં આવાં પ્રાચીન રાજ્યો સૌથી વધારે છે.^૧ તેમાં પણ ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં ખાસ વધારે છે, આ બાબતનો વિચાર આજની દૃષ્ટિએ થાય નહિ. એમના ગુણદોષનો વિચાર પણ અહીં અસ્થાને છે. એ ગુણદોષનો વિચાર રાજકરણની મીમાંસામાં શોભે, અહીં તો માત્ર સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એમનો વિચાર કરવાનો છે.

શાથી પ્રાચીન રાજવંશોની સત્તા રહી નથી

ગૂજરાતના^૨ મુખ્ય પ્રાચીન રાજકર્તાઓના વંશજો—ચાદ્વો,^૩ ક્ષત્રપો અને વલ્લીના મૈત્રકોના વંશજો—ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં આજે સત્તા ઉપર છે કે નહિ તે ચોક્કસ રીતે જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી. માત્ર કેટલાક રજપૂત વંશો પોતાને ચાદ્વોના વંશજો કહે છે. ગૂજરાતના અસલ વતનીઓ—લીલ અને કોળીઓનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો અનેક સાર્વભૌમ સત્તાઓ નીચે ચાદ્વ્યાં કરતાં હતાં અને તેમને તેમનાથી બળવાન સત્તાઓ સાથે હમેશાં ઝઘડા થયા જ કરતા હતા. મુસલમાનોના આગ્યા પછી પણ બળવાન લીલ સત્તાઓ કોઈ કોઈ જગાએ

૧. દક્ષિણ હિંદમાં ઘણું મોટું હૈદરાબાદનું રાજ્ય છે. પણ તેની સ્થાપના મોગલ સમયના અંતભાગમાં થઈ હોવાથી તે પ્રાચીન નથી. મધ્ય હિંદમાં મરાઠા રાજ્યો પણ એ જ સમયનાં છે અને તે પણ પ્રાચીન ન ગણાય. આવાં પ્રાચીન રાજ્યો તો સૌથી વધુ પ્રમાણમાં ગૂજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને રજપુતાનામાં જ છે.

૨. અહીં જ્યાં ગૂજરાત શબ્દ વાપર્યો છે ત્યાં બધે ગૂજરાત-કાઠિયાવાડ અને મારવાડનો થોડો ભાગ સમજવો.

૩. ચદ્વો ચાદ્વ નામથી તો દક્ષિણ બાજુ ગયા. દેવગિરિનું ચાદ્વ રાજ્ય જાણીતું હતું. પણ ગૂજરાતમાં ચુડાસમા, જડજન વગેરે પોતાને ચાદ્વ-કુલના ગણે છે.

અમલમાં હતી.^૧ પરંતુ અમદાવાદના સુલતાનો અને મોગલોના સમયમાં તેમની સત્તા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી. ક્ષત્રપોના વખતમાં કાંઈક સત્તાવાળા આહીરોની સત્તા પણ ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી. પરંતુ ગૂજરાતના આ સૌથી પ્રાચીન લોકોની નાની નાની ઠકરાતો આજ સુધી કાયમ રહી છે.^૨

મધ્યકાલીન હિંદુ રાજવંશો સૌથી વધારે ગૂજરાતમાં છે

મુસલમાનો ગૂજરાતમાં આવ્યા ત્યારે સોલંકીઓ(વાઘેલા)નું ગૂજરાત-સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સાર્વભૌમત્વ હતું. સૌરાષ્ટ્રમાં યુડાસમા, ગોહિલ, વાળા, જેઠવા, ઝાલા વગેરે રજપૂતોની સત્તા ખાસ હતી. એક વખત પ્રસિદ્ધ પામેલા ચાવડા સોરઠમાં સૌથી પહેલા આવેલા રજપૂતો ગણાય છે. છતાં મુસલમાન સત્તા જન્મતી વખતે એમની ખાસ મોટી રાજસત્તા હોય એમ જણાતું નથી. એમની નાની ઠકરાતો આજ સુધી છે.^૩ આ બધી રાજસત્તાઓએ મુસલમાનો સામે લડવામાં પાછી પાની કરી નથી. પણ સંપ અને સંઘશક્તિ એ ગુણો લિત્ત લિત્ત રજપૂત કુળોમાં મૂળથી જ ન હોવાથી વિદેશી સત્તા આગળ એમનું ચાલ્યું નથી. આ કારણથી એમણે નમતું આપીને પોતાનું અસ્તિત્વ આજ સુધી જળવ્યું છે. આમ છતાં લગભગ ચારસો વર્ષની મુસલમાન સાર્વભૌમ સત્તાને તરવારના બળે

૧. ખાંટ જતના કોળીઓ બહુ બળવાન હતા. આશે ભીલ ખાંટ જતનો હતો. ભીલોની સત્તાને ખ્યાલ રાસમાળામાંથી આવે છે. આજે પણ ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં ભીલ ઠાકોરો છે. જુઓ કાઠિયાવાડ સર્વસંઘ ઠકરાતોની ચાહી. રાસમાળા પૃ. ૩૫૭ માં આહો ને કૃતો બે ભીલ નાયકો બહુ બળવાન હતા એમ કહે છે.

૨. જુઓ એ જ ચાહી. કામળિયા આહીરોની કેટલીક ઠકરાતો કાઠિયાવાડમાં આજે પણ છે.

૩. માણસાના ઠાકોર આવડા છે. જુઓ ગૂજરાત રાજસ્થાન, પૃ. ૧૧૮ કાઠિયાવાડમાં એક આવડા ઠકરાત છે.

જ એમની પાસેથી ખાંડણી વસૂલ કરવી પડી છે, અને જરા તક મળતાં એમણે માથું ઊંચું કરી સ્વતંત્ર થવાના યત્નો કર્યા છે. પરંતુ શોકની વાત એ છે કે ઉપર કહ્યું તેમ સંઘશક્તિની મૂળથી જ ખામી હોવાને લીધે એવી તક મળતાં એમણે અંદર અંદર પણ લડીને એક ખીજના મુલક દબાવવાના યત્નો કર્યા છે અને આમ એકખીજને નખળા બનાવ્યા છે.^૧ આ લોકોનો ઇતિહાસ મોટે ભાગે ભાટચારણો અને વહીવંચાઓએ જાળવી રાખ્યો છે. એટલે તેમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ કરતાં ચમત્કાર અને અતિશયોક્તિનું તત્ત્વ જરા વધારે છે. ઐતિહાસિક તત્ત્વમાં મુખ્ય વાત એ જ કે આજ સુધી એમનું અસ્તિત્વ છે.

નાનાં રજપૂત રાજ્યો

મહમૂદ ગીઝનીને પહેલું સોલંકીઓ સાથે લડવું પડ્યું. પણ એને કોઈની સત્તા છીનવી લેવાનો સમય મળ્યો નથી. ગૂજરાતમાં સુલતાન અદલાઉદ્દીન ખીલજીના વખતથી ખરી મુસલમાન સત્તા થઈ, અને ગૂજરાતની સાર્વભૌમ સોલંકી (વાઘેલા) સત્તાનો નાશ થયો. સોલંકીઓના કેટલાક વંશજોએ ગૂજરાતમાં જુદી જુદી જગાએ સત્તા જમાવી મુસલમાન સાર્વભૌમ સત્તા કપૂલ રાખી અને તેઓ આજ સુધી કાયમ છે. સુરત જિલ્લામાં વાંસદાના રાજા સોલંકી છે. ખરી રીતે પોતાને સોલંકી કહેવડાવનારા બધા વાઘેલા વંશના ફાંટા છે અને વાઘેલા પોતે અસલ સોલંકી જ છે.^૨ આજે સાણંદ

૧. આવા દાખલા ગૂજરાત અને રજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં અસંખ્ય છે. ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં આવા દાખલાઓ રાસમાળા અને ગૂજરાત-રાજસ્થાનનાં પાનાંઓમાં ઘણા બરેલા છે.

૨. રાસમાળા, ગુ. ભા. ૧. પૃ. ૩૫૪ વાઘેલા ખાંડ મોટે જુઓ. રૂપાંગરના ઠાકોરનું કુટુંબ, સિદ્ધરાજનો લડાઈનો શંખ એમની પાસે છે એવો દાવો કરે છે. સોલંકીઓમાં કેટલાકે કોળીઓ સાથે વહેવાર બાંધ્યાનું પણ કહેવાય છે. જુઓ પૃ. ૩૫૫.

અને લીંબોદરાના ઠાકોર પોતાને અસલ વાઘેલાની મુખ્ય શાખાના માને છે. પેથાપુરના ઠાકોર પણ વાઘેલા છે. આમ ગૂજરાતની છેલ્લી હિંદુ સાર્વભૌમ સત્તાના વંશજોનું કોઈ મોટું રાજ્ય નથી રહ્યું તેમજ કાઠિયાવાડના ઝાલા, ગોહિલ અને જોડેજીઓની પેઠે કોઈ મોટા જથ્થો પણ નથી રહ્યો, પણ છૂટા નાના તાલુકા માત્ર રહ્યા છે.

વાળા, વાળ અને ચુડાસમા આજે નથી

એ જ પ્રમાણે કાઠિયાવાડમાં ચુડાસમા, જેઠવા, વાળ^૧ અને વાળા તથા સરવૈયા એક વખતે મોટી સત્તામાં હતા અને પાટણમાં સોલંકીઓની સત્તા જામતાં પહેલાંના કેટલાક કાઠિયાવાડમાં આવેલા હતા, પણ એમનાં કોઈ નાનાં મોટાં રાજ્ય આજે ટકેલાં નથી. માત્ર જેઠવાઓનું^૨ રાજ્ય પોરબંદરમાં રહેલું છે. ચુડાસમા એક વખત અસલ સોરઠમાં-જૂનાગઢમાં ખૂબ બળવાન હતા અને એમણે લાંબો સમય રાજ્ય પણ કર્યું; પરંતુ સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ જૂનાગઢ જીત્યા પછી એમનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન રહ્યું નથી. એ જ પ્રમાણે ગૂજરાત અને માળવામાં એક વખત બળવાન ગણાતી પરમારોની જાતનું પણ કોઈ મોટું રાજ્ય ગૂજરાતમાં રહ્યું નથી. માત્ર નાની ઠકરાતો રહી છે.^૩ સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનના વખતમાં ઉલુખખાનની સોમનાથ

૧. વાળને વળ પણ કહે છે. વળના મુખ્ય પુરુષે ગીરની દક્ષિણે રાવળ નદી ઉપર વેજલકોટ વસાવ્યું. એ લોકો હાલ ભાવનગરમાં નાના જમીનદાર છે એમ કા. ગેઝેટીયર પૃ. ૧૧૧ માં કહે છે.

૨. જેઠવાઓનું મૂળ જણાયું નથી, પણ એ કોઈ રજપૂતની જ્યેષ્ઠ શાખાના હોય એમ જણાય છે. બીજા રજપૂતોમાં ભાયાતો સ્વતંત્ર થયાના થણા દાખલા છે, પણ જેઠવામાં તેનું નથી અને એ લોકો બધા જ પોરબંદરના રાણાને મુખ્ય જ્યેષ્ઠ ગણીને તેની આજ્ઞા માને છે. જેઠવા નામનું કારણ આ પણ કદાચ હોય.

૩. પરમારો તળ ગૂજરાતમાં મોટી સત્તામાં જોવામાં આવતા નથી. તળ ગૂજરાતમાં-છેક સરહદ ઉપર દાંતાનું રાજ્ય અને સૂંથનું રાજ્ય પરમારનું છે

ઉપરની ચડાઈમાં મુસલમાનો સામે, વાળા, વાળ, જેઠવા અને ચુડાસમા એટલા થયા હતા એમ કાનહડદે પ્રબંધ કહે છે.

કાડીઓ અને કાઠિયાવાડ નામ

કાડીઓ પણ આ મધ્યકાલીન યુગમાં સિંધુ બાજુથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા હતા. વાળા રજપૂતોની એક શાખાએ કાડીઓ જેડે રોટી અને ખેટી વહેવાર કરવાથી વાળામાંથી એક શાખા બુદી થઈ અને મિશ્ર એ વંશના કાડીઓ પણ સૂર્યપૂજક હોવાથી ચાનમાં પોતાની રાજધાની કરીને ત્યાં સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું.^૧ આ કાડી રાજ્યોનો જથ્થો સૌરાષ્ટ્રની મધ્યમાં છે, અને એમણે સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પને કાઠિયાવાડ નામ આપ્યું છે. પરંતુ એ નામ કાડીઓના આગમન જેટલું પ્રાચીન નથી. કાઠિયાવાડ નામ તો મરાઠાઓની સત્તા ગૂજરાતમાં થઈ તે સમયનું એટલે અર્વાચીન છે. તે પહેલાં સૌરાષ્ટ્રના મધ્યના એક નાના ભાગને જ માત્ર કાઠિયાવાડ કહેતા. મરાઠાઓની ચડાઈ વખતે સૌરાષ્ટ્રમાં દર વર્ષે કાડીઓનો સામનો

અને કાઠિયાવાડમાં મૂળી પરમારનું છે. સોલંકી, ચૌહાણ વગેરેની પેઢે એ લોકોમાં પણ કોળીની કન્યા પરણવામાં આવેલી. કોળીમાં પરમાર અટક છે. કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર કહે છે કે સિંધમાં પારકરમાંથી બે હજાર સોઢા પરમારો દુકાળને લીધે સાયલામાં આવીને વસ્યા, તેમથી આજ માત્ર મૂળી તેમના હાથમાં છે.

૧. કાડીઓ પોતાને મહાભારત સમયના કહે છે. તે ખતું હોય કે ન હોય, પણ સૌરાષ્ટ્રમાં એ લોકો સિંધમાંથી કચ્છમાં આવીને પછી વસ્યા. એ લોકોનું ખતું મૂળ નક્કી થયું નથી. એ લોકો ઢાંક ગામના રાજા ધનવાળા પાસે આવતાં ઉમરા કાડીની પુત્રી ઉમરાબાઈનું સ્વરૂપ જોઈ ધનવાળાએ એની માગણી કરી અને એ બેતાં લગ્ન થતાં ધનવાળો કાડીમાં બળી ગયો. ધનને ઉમરાબાઈથી વાળા, ખુમાણ અને ખાયર એમ ત્રણ પુત્રો થયા. તેમના વંશજે એ નામથી આજે ઓળખાય છે અને કાડીઓમાં ઊંચા છે. એ લોકો ઠરીકામ થતાં પહેલાં ઢોર ચારવાનો ને લૂંટનો ધંધો કરતા. કા. ગેઝેટિયર, પૃ. ૧૨૨ ૨૪ રાસમાળા ગુ. ભા. પૃ. ૩૫૮.

મળખૂત રીતે થતો તેથી મરાઠાઓએ જ સૌરાષ્ટ્રનું નામ કાઠિયાવાડ આપ્યું. એટલે આખા સૌરાષ્ટ્ર દ્વીપકલ્પને માટે કાઠિયાવાડ નામ માત્ર દોઢસો વર્ષ જ જૂનું કહી શકાય. વાળા રળપૂતો વાલાક-વળા અને તળાજમાં એક વખત સત્તામાં હતા. ચૌદમી સદીની શરૂઆતમાં એલસવાળાનું નામ એક રોમાંચકથાનો વિષય થઈ પડ્યું હતું.^૧

એલસવાળો

આ એલસવાળાના વખતમાં વળાના એક માઠ જાતના મામડિયા નામના ચારણને સાત દીકરીઓ હતી. એમાંથી મોટી દીકરી પગે ખોડી હોવાથી એનું નામ ખોડિયાર હતું અને એ બધી બહેનો

ખોડિયાર માતા

શક્તિ રૂપ મનાતી; તેમાં ખોડિયાર સૌથી બળવાન હતી. ખોડિયારનાં મંદિર ઘણી જગ્યાએ છે. ખોડિયાર માતાનું માહાત્મ્ય ઘણું મનાય છે અને ગોહિલ રળપૂતોની એ કુળદેવી મનાય છે. ખોડિયારની પીછ બહેન આવદનું મંદિર કાઠિયાવાડમાં મામસી ગામમાં છે.^૨ એ જ

૧. રાસમાળા ગુ. ભા. ૩૫૪-૩૮૫, બધી ચારણોની વાતો આપેલી છે. ખોડિયારનો પિતા મામડિયો ચારણ એલસવાળાના કામ માટે નીચે પ્રમાણે ગૂંચણા છંદ લખે છે :- રાસમાળા પૃ. ૩૮૫ ગુ. ભા.

પ્રથમ મેહ વાળીઓ, કો'ડ ટાળ્યો પહે, વાળો સતવાહિયા જેતવાદી;
તખત બૂરાં શિરે શિરેમણ તળાજી ગાદીમાં શિરામણ વળે ગાદી. ૧
કોડ પરણાવતલ, દીહ એકે કન્યા, લયંકર ભાંજતલ શેર ભેભો;
શાપ ઉતારલ નેહડી સાંધરો, અણારો આપતલ શિશ એભો. ૨
પોતરો સૂરરો, સૂરજેશો પિતા, મોજ મહેરાણ હિંદુવાણ માજ;
વસારો ઉવસણ ઉવસણ વસાવણ, રાંકરો માળવો ધર્મ રાજ. ૩
એમણને માટે કાંઈ કાંઈ ચમત્કારિક વાતો લખેલી છે.

૨ રાસમાળા ગુ. ભા. પૃ. ૩૮૨. આ પ્રમાણે કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓમાં કોઈ અપૂર્વ શક્તિ જણાતાં એની માતા તરીકે પૂજ થાય છે એવા દાખલા ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં કેટલાંક મળી આવે છે.

સમયમાં વળાના કાયસ્થોના ગોર વાલમ બ્રાહ્મણો સાથે તેમના યજ્ઞમાન કાયસ્થો અને એલલને કનિયો થયો તેથી વાલમ (વાલલ ?) બ્રાહ્મણોએ કાયસ્થોનું ગોરપદું છોડ્યું અને વળા ગામ પણ છોડ્યું; અને એમનો પક્ષ લઈને ધંધુકાના ધનમેર કોળી અને ગોહિલોએ એલલને માર્યો. એના મરણ પછી રાણુ ગોહિલે વળામાં પોતાની ગાદી સ્થાપી.^૧

ઝાલા

સોલંકીઓની સત્તાના અંત સમયથી આજ સુધી કાઠિયાવાડના ઇશાન ભાગમાં ઝાલા રજપૂતોનાં સંસ્થાનો આવેલાં છે. આ ઝાલાએ કચ્છના હરપાલ નામના મકવાણાના વંશમાંથી થયા છે એમ કહેવાય છે અને છેલ્લો વાઘેલો રાજા કર્ણદેવ અને હરપાલ મસિયાઈભાઈઓ થતા હતા એમ કહેવાય છે. હરપાલની સ્ત્રી દેવી શક્તિવાળી હતી અને એણે ચમત્કારિક રીતે હાથ લાંબો કરી હાથીના સપાટામાંથી પોતાના છોકરાને ઝાલીને બચાવ્યો તેથી ઝાલા કહેવાયા એમ કહે છે.^૨ આમ ઝાલવું શબ્દ ઉપરથી ઝાલાના વંશની ઉત્પત્તિ કાઢવી એ ચારણી કથાની કલ્પનાયુક્ત યોજનાનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે. ખરી રીતે ઝાલા નામ પડવાનું કારણ મળતું નથી. આ ઝાલાઓનું રાજ્ય એ સમયથી, મુસલમાન સત્તાઓનો સામનો કરતું અને પાછું નમતું આજ સુધી કાયમ છે, અને કાઠિયાવાડના એ ભાગને આજે ઝાલાવાડ કહે છે. ઝાલાવાડમાં એમનાં નાનાં મોટાં મળીને લગભગ એંતાલીસ રાજ્યો છે અને એમાં ધ્રાંગધ્રા, વાંકાનેર, લીમડી, વઢવાણ

૧. એ જ પૃ. ૩૮૨-૮૩.

૨. ઝાલાઓની ઉત્પત્તિ અને તેની અદ્ભુત કથાએ રાસમાળા શુ. ભા. ૧, પૃ. ૩૫૬-૬૭ માં આપી છે. ઝાલી રાખવાથી ઝાલા એ કલ્પિત જ લાગે છે. “સોઢો, માંગો ને શેખરો, લખે કર ઝાલી લિયા; ઓ આરે શક્તિ આપણી, કુંવર સામ ઝાલા દિયા.” આમ ત્રણ કુંવરને ઝાલી લેવાથી ઝાલા થયા.

અને લખતર મુખ્ય છે ^૧

ગોહિલો

હવે ગોહિલ રજપૂતો જેમણે ગૂજરાત કાઠિયાવાડમાં સારી સત્તા આજ સુધી જાળવી રાખી છે તેમનું જરા વિગતથી વર્ણન કરીએ. કાઠિયાવાડના ગોહિલો અસલ મારવાડના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા ખેડગઢમાં રાજ્ય કરતા હતા. ત્યાં એમના ઉપર રાઠોડોએ ચડાઈ કરવાનો વિચાર કરી એમને એમના પાડોશી ડાભીઓની સાથે લડાવી માર્યા. આ લડાઈમાં બંને નમળા પડ્યા એટલે રાઠોડોએ એમને નસાડી મૂક્યા, અને ઉચાળા ભરીને એ લોકો કાઠિયાવાડમાં જૂનાગઢના રા' પાસે આવ્યા. એમનો સરદાર સેજક ગોહિલ હતો અને એની રાણી ડાભીની પુત્રી હતી. સેજક પોતાની સાથે પોતાના મંત્રી રાજપાળ અમીપાળ શાહ અને પુરોહિત ગંગારામ વલ્લભરામને પણ લાવ્યો હતો.^૨ ચારણોનો અહેવાલ કહે છે કે આ પુરોહિતના વંશજો આજ સુધી શીહોરમાં છે.

ભાવનગર, લાડી અને પાલીતાણાના રાજાઓનું મૂળ

જૂનાગઢના રા'એ સેજકજીને નોકરીમાં રાખીને રાજ્યની પૂર્વ બાજુએ સાવર સાથે અગિયાર ગામ આપીને ખાંટ કાળીઓથી દેશનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું. વખત જતાં સેજકજીએ પોતાની પુત્રી વાલમકુંવરને રા'ના પુત્રને પરણાવી અને આમ ગોહિલો અને ચુડાસમાઓનો સંબંધ પાડો થયો. સેજકજીએ સાવરની પાસે

૧. ગ્રહાનાં નાનાં સંસ્થાનો ધણાં છે. તે માટે ગૂજરાત, રાજસ્થાન અને કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહની યાદી જુઓ.

૨. જુઓ. રાસમાળા ગુ. ભા. ૧, પૃ. ૩૭૪-૭૫. કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર પૃ. ૧૧૪. રાસમાળામાં ડાભીઆ અને સેજકજીના માણસોની લડાઈનું તથા જૂનાગઢ આવ્યા પછી સેજકજીએ પોતાની પુત્રી ચુડાસમાના કુંવરને કેવી રીતે પરણાવી તેનું વિગતવાર વર્ણન આપ્યું છે. ગોહિલો પોતાના ઇષ્ટદેવ મુરલીધરને સાથે લાવ્યા હતા એમ કહે છે.

સેજકપુર વસાવ્યું. સેજકને રાણુજી, સારંગજી, અને શાહાજી નામે ત્રણ પુત્રો હતા. હવે આ લોકોને જૂનાગઢ તરફથી વધારે ગામો પણ મળ્યાં હતાં. રાણુજી મોટો હોવાથી એને સેજકજીની જગીરનો મોટો ભાગ મળ્યો અને ભાવનગરના રાજકુટુંબનો એ મૂળ પુરુષ થયો. આજે ભાવનગરનું રાજ્ય કાઠિયાવાડમાં પહેલી પંક્તિનું અને સૌથી આખાદ છે. લાડી કે જ્યાં ગૂજરાતના પ્રસિદ્ધ કવિ કલાપી થયા છે, તે સારંગજીના વંશના છે; અને પાલીતાણાના ઠાકોરો શાહાજીના વંશના છે.^૧

મોખડાજી ગોહિલ

રાણાજી બહુ પરાક્રમી હતા. એણે રાણપુર વસાવ્યું એમ કહેવાય છે. એનો પુત્ર મોખડાજી ગોહિલ ભારે પરાક્રમી થયો અને એણે આસપાસના મુલક ઉપરાંત ખંભાતના અખાતમાં આવેલો પીરમ બેટ જીતી લીધો. આગળ જોયું તેમ એભલવાળાએ વાલમ બ્રાહ્મણોને તેમના યજમાન કાયરથોના કહેવાથી દુઃખ દીધેલું, તેનું બહાનું કાઢી, રાણુજીએ ધનમેર કોળીની સહાયથી એભલવાળાને હરાવીને માર્યો અને વાળાઓની સત્તા તે વખતથી ગઈ.^૨ એ લોકોનો તળાજ શત્રુજય વગેરેનો મુલક પણ હવે ગોહિલોના હાથમાં આવ્યો હતો. ઘોઘા પણ મોખડાજીએ લીધું. એ વખતે ઘોઘા ગૂજરાતનું અગત્યનું ખંદર હતું. રાસમાળાના લેખક ફ્રોબર્સ સાહેબે ગઈ સદીના મધ્યમાં ઘોઘામાં મોખડાજીના સમયના અવશેષો જોયા હતા. પીરમનો બેટ ખંભાતના અખાતમાં ઘોઘાથી ચાર માઈલ છે, ત્યાં મોખડાજીએ

૧. કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર પૃ. ૧૧૪.

૨. રાસમાળા ગુ. ભા. ૧, પૃ. ૩૮૪ એમ કહેવાય છે કે એમજ પોતાના ઇષ્ટદેવ સૂર્યની પૂજા કરતો હતો તે વખતે મરાયો. એમ પણ કહેવાય છે કે સૂર્ય એના કહેવા પ્રમાણે ક્યું નહિ અને બચ્યો નહિ. તેથી વળાના ખંડેશમાં એનો પાણિયો છે તે સત્તર સાંજ સૂર્ય તરફ પૂંઠ ફેરવે છે. આમાં કેટલું સત્ય છે તેની ખબર નથી.

કિલ્લો બાંધ્યો હતો અને તેમાં રહી એ ખંભાતના અખાતમાં આવતાં જતાં વેપારીઓનાં વહાણો લૂંટતો અને તેમની પાસે ખંડણી વસૂલ કરતો. પીરમનો ટાપુ એણે બારિયા કેળીઓ પાસેથી જીતી લીધો હતો.^૧

મોખડાજીની મુહમ્મદ તથાજી સાથે લડાઈ

એમ કહેવાય છે કે એક વખત દિલ્હીના એક મોટા વેપારીનાં સુવર્ણરજ ભરેલાં ચૌદ વહાણ મોખડાજીએ લૂંટ્યાં. પ્રથમ એણે એ વહાણોનું રક્ષણ કરવાનું સમુદ્રની સાક્ષી રાખીને વચન આપેલું તે તોડ્યું.^૨ વેપારી મુલતાન મુહમ્મદ તથાજીને આ બાબત ફરિયાદ કરતાં એણે ગૂજરાત-કાઠિયાવાડના પોતાના નિવાસ વખતે મોખડાજી ઉપર ચડાઈ કરી. લડાઈ લાંબો સમય ચાલી અને બન્ને પક્ષની મોટી ખુવારી જતાં કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ, કારણ કે મોખડાજી લડાઈ કરી પીરમ ટાપુમાં ભરાઈ જતો તેથી મુસલમાન લશ્કર તેને હરાવી શક્યું નહિ. આખરે એક વખત મોખડાજી પીરમથી ઘોઘા આવ્યો અને લડતે લડતે બાદશાહી લશ્કરને હાથે મરાયો. ઘોઘાના દરવાજા આગળ એ મરણ પામ્યો.^૩ મોખડાજીનું નામ પીરમના ટાપુની સાથે ગૂજરાતની રોમાંચકથામાં હમેશને માટે અમર થયું છે. આજે પણ એના પાણિયે હિંદુઓ અફીણની કાંકરી મૂકે છે.

૧. રાસમાળા ગુ. ભા. ૧, પૃ. ૩૮૯-૯૧.

૨. એ જ પૃ. ૩૯૦-૯૧. ખરું કારણ એમ હોય કે મોખડાજીની ચાંચિયાગીરી ખૂબ વધી જવાથી ખંભાતના અખાતનો વહાણોનો વ્યવહાર લયમાં આવી ગયો હોય અને તેથી ખંભાત મુહમ્મદ તથાજીને તાબે હોવાથી અને ત્યાં ઘણા મુસલમાન વેપારીઓ હોવાથી એણે મોખડાજી ઉપર ચડાઈ કરી હોય.

૩. એ જ પૃ. ૩૯૧-૯૨. એમ કહે છે કે મોખડાજીનું માથું ‘મારો’ ‘મારો’ બોલ્યા કરતું હતું અને ઘડ તલવાર લઈ લડ્યા કરતું હતું અને ઘડે ઘણો સંહાર વાળ્યો તેથી હવે જળીને દોરો આડો નાખ્યો ત્યારે ઘડ પડ્યું. આ ચારણી કલ્પના જ છે.

અને પીરમ આગળથી જતા ખારવા મોખડાજીને નામે સમુદ્રમાં થોડું ખાવાનું નાંખે છે.^૧

આમ કાઠિયાવાડના ગોહિલ વંશમાં મોખડાજી સૌથી નામાંકિત થઈ ગયો છે. મોખડાજીને બે રાણીઓ હતી : એક રાજપીપળાના પરમારની પુત્રી અને બીજી પાલીતાણા પાસે હાથસણીના સરવૈયા રજપૂતની પુત્રી. રાજપીપળાની કુંવરીને સમરસિંહ નામે પુત્ર અને સરવૈયાની પુત્રીને કુંગરસિંહ નામે પુત્ર હતા. કુંગરસિંહ ગોહિલવાડમાં જ રહ્યા; અને તથાલખશાહના ગયા પછી ત્યાં ફરી સત્તા જમાવી. સમરસિંહ પોતાને મોસાળ રાજપીપળામાં જઈને અર્જુનસિંહ નામ ધારણ કરી ત્યાંની ગાદીએ બેઠા. રાજપીપળાના હાલના રાજાઓ મોખડાજી ગોહિલના વંશના છે.^૨

જડેજ

આજે કાઠિયાવાડનો વાયવ્ય ભાગ મોટે ભાગે જડેજ રજપૂતોથી વસેલો છે અને તેમનાં નાનાં મોટાં રાજ્યો ત્યાં છે. આ જડેજાઓ સિંધમાં એક સમ્રા જાતિમાંથી આવેલા છે અને એ જાતિ યાદવારથળીમાંથી ચાર જઠવો બચ્યા હતા તેમના વંશમાંથી

૧. એ જ પૃ. ૩૬૨.

૨. ગુજરાત રાજસ્થાન પૃ. ૧૫૭. શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી એમના મધ્ય-કાલીન ઇતિહાસ ભા. ૨, પૃ. ૩૨૦-૨૧ માં લખે છે કે સિદ્ધરાજના સમયમાં ગુહિલકુલનો સાહારનો પુત્ર સહજક જે એનો અંગરક્ષક હતો તે સૌરાષ્ટ્રનો સુભા નિમાયો હતો. માંગરોળની સોઢડીવાવના લેખમાં આ હકીકત મળે છે. એને મૂલુક અને સોમ નામે પુત્રો હતા. મૂલુક પણ દંડનાયક થયો હતો. કાઠિયાવાડના ગુહિલો આ મૂલુકના વંશજો છે એમ શાસ્ત્રીજી લખે છે, પણ રાસમાળાના સ્ત્રોતજી, મોખડાજી વગેરેના વંશના નથી એમ સિદ્ધ કરવા માટે કાંઈ લખ્યું નથી, તેમ તેનો ઉલ્લેખ પણ નથી. લેખથી સહજક અને મૂલુક ગોહિલ વંશના હતા અને દંડનાયક હતા એટલું સિદ્ધ થાય છે. ગોહિલની ઉત્પત્તિ માટે ધણે મતભેદ છે.

વધેલી છે એમ દંતકથા છે. એમ કહેવાય છે કે ઈ. સ. ૧૩૧૩માં બલમણી સમ્માએ એક ટોળું લઈને કાઠિયાવાડમાં ધૂમલી ઉપર હુમલો કરી જેઠવાઓ પાસેથી એ ગામ લઈ લીધું, પણ ત્યાં જથ્થુ રહી શક્યો નહિ. જડેજ લાખા કુલાણીએ ઈ. સ. ૧૩૨૦માં સિંધમાંથી કચ્છ ઉપર ચડાઈ કરીને કચ્છમાં જડેજઓની સત્તા જમાવી એમ કહેવાય છે. જડેજઓનો આ પછીનો ઇતિહાસ ગૂજરાતના સુલતાનોના સમયનો હોવાથી અહીં તે અસ્થાને છે. આજે હાલાર પ્રાંત જડેજઓનો છે અને કચ્છ આખું જડેજઓનું છે. કાઠિયાવાડમાં જામનગર, મોરબી, રાજકોટ અને ગોંડલ એ મોટાં જડેજઓનાં રાજ્યો છે.^૧ કચ્છ માટે આગળ લખીશું.

ઈડર અને રાઠોડો।

ગૂજરાતના ઈશાન ખૂણામાં સાબરમતી અને હાથમતીના પ્રદેશમાં આજે ઘણી નાની ઠકરાતો છે અને તે મહીકાંઠાનાં સંસ્થાનો કહેવાય છે. તેમાં ઈડરનું રાજ્ય સૌથી મોટું છે. ઈડરના પુરાતન રાજકર્તાઓ માટે કાંઈ કાંઈ દંતકથાઓ ચાલે છે. પહેલાં ઐલવણ અને વાતાપી રાક્ષસોની દંતકથા^૨ અને તે પછી વેણી વછરાજ અને તેની નાગજાતિની રાણીની દંતકથાઓ ઈડરને માટે ચારણોએ કહેલી છે. વેણી વછરાજ અને એની નાગરાણી તારણ માતાના ડુંગર-તારંગાના વિવરમાંથી પાતાળમાં ગયા એમ દંતકથા કહે છે. આથી માત્ર પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં આખા ગૂજરાતની પેઠે ઈડરના મુલકમાં પણ અસુરો ને નાગજાતિનો વસવાટ હોય એથી વધારે કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી.^૩ તે પછી પણ ગૂજરાતના બીજા ભાગની પેઠે

૧. કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર પૃ. ૧૧૧-૧૧૨. લાખા કુલાણીનો ભત્રીજો પુનરવો મરણ પામ્યા પછી તેની વિધવાએ સિંધથી જડાના કુંવર લાખાને ગાદી માટે બોલાવ્યા. એ જડાના નામ ઉપરથી સમ્માઓ પોતાને જડેજ કહેવાય છે.

૨. આ વાતાપીને અમસ્ત્યે માર્યાનું કહેવાય છે.

૩. ગૂજરાતમાં અસુરો અને નાગજાતિને માટે આગળ વર્ણન કરી ગયા.

કોળી લોકોનું ત્યાં રાજ્ય હતું. તે પછી મેવાડના ગુહિલોના મૂળપુરુષ ગુહાદિત્યના વંશનું રાજ્ય થયું, અને ગુહાદિત્યથી આઠમા નાગાદિત્યને મારી બીજા લોકોએ ફરી રાજ્ય લઈ લીધું. એનો પુત્ર બાપો રાવળ મેવાડના ગુહિલ વંશના સ્થાપક થયા.^૧ આજે તળ ગૂજરાતમાં સુરત બાજુ ધરમપુરનું રાજ્ય મેવાડના ગુહિલોના વંશનો એક ફાંટો છે એમ કહે છે.^૨

રાય રણમલ્લજી

પ્રતિહારોની સત્તા થોડો સમય થયા પછી પાછી કોળી લોકોની સત્તા થઈ. રાઠોડોએ ઈડર લીધું તે પહેલાં હાથીસોડનો પુત્ર સામળિયો સોડ ઈડરમાં રાજ્ય કરતો હતો અને પ્રજાને રંજાડતો હતો એમ કહેવાય છે. આ વખતે મારવાડમાં રાઠોડોએ મોટી સત્તા જમાવી હતી. તેમાંથી બે રાઠોડ રાજપુત્રો ગૂજરાત કાઠિયાવાડમાં સાહસ ખેડવા નીકળી પડ્યા; અને તેમાંના એક સોનંગજીએ ઈડરના નાગર પ્રધાનની મદદથી સામળિયા સોડને હરાવીને માર્યો અને ત્યાં રાઠોડની ગાદીની સ્થાપના કરી. સોનંગજીનો એહમલજી, તેનો ધવલમલ, તેનો લુણકરણ અને તેનો ખરહતજી

૧. મેવાડના ગુહિલો વલ્લભીના શિલાદિત્યના વંશના છે એવી દંતકથા રાસમાળામાં આપી છે. એ લોકોનો મૂળ નાગર જાતિનો હતો એમ પણ મનાય છે. રજપુતાનાના મહાન ઇતિહાસ લેખક ઓઝાજી એ લોકોને સૂર્યવંશી રજપૂત માને છે. આ બાબત વિદ્વાનોમાં બહુ મતભેદ છે અને એનું હજી કંઈ સંતોષકારક નિરાકરણ થયું નથી. બન્ને પક્ષો તરફથી ઉત્કીર્ણ લેખોના પુરાવાઓ મળેલા છે છતાં આ બાબતમાં આખર નિર્ણય નથી થયો. ભાવનગરના શ્રી. માનશંકર મહેતાએ આ બાબતમાં “મેવાડના ગુહિલો” નામે નિબંધ લખ્યો છે તેમાં બધા મતની ચર્ચા કર્યા પછી નાગર બ્રાહ્મણમાંથી ઉત્પત્તિ થયાનું માન્ય રાખ્યું છે. આ મતભેદો અને ચર્ચામાં ઊતરવાનું આ સ્થાન યોગ્ય નથી તેથી તે ચર્ચા છોડી દીધી છે.

૨. ગૂજરાત રાજસ્થાન, પૃ. ૨૩૭.

એમ વંશ ચાલ્યો.^૧ ખરહતજનો પુત્ર રણુમલજી ઇડરનો ખાસ પ્રસિદ્ધ રાજા થયો છે અને ગૂજરાતમાં તથાજ્ય વંશના સૂબાઓ સાથે હમેશાં લડ્યો છે. ઇડરની રાજાઓએ મુસલમાન સૂબાઓ કે સુલતાનોને રાજાખુશીથી કદી ખંડણી આપી નથી. બળવાન મુસલમાન સત્તાના દબાણથી તેને ખંડણી ભરવી પડતી, પરંતુ સત્તા સહેજ નબળી પડતાં ખંડણી મળવી બંધ થતી. આમ ઇડરને વારે વારે યુદ્ધમાં ઊતરવું પડતું, અને ઇડરના કિલ્લાની દુર્ગમતાને લીધે તેને જીતવો મુશ્કેલ પડતો. આજે પણ ગૂજરાતમાં કેાઈ મુશ્કેલ કામ પાર પડે તો ‘ ઇડરિયો ગઢ જીત્યો ’ એમ કહેવત ચાલે છે અને લગ્ન પછી વર પક્ષની સ્ત્રીઓ ‘ અમે ઇડરિયો ગઢ જીત્યો રે ’ એ પ્રમાણે ગાય છે.

રણુમલે ફીરોઝ તથાજ્યના સૂબાઓ સાથે લડાઈઓ કરી

રણુમલજીનાં મુસલમાનો સાથેનાં યુદ્ધની હકીકત મુસલમાન તવારીખો ઉપરાંત કવિ શ્રીધરના રણુમલ છંદ નામના એક પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યમાંથી પણ મળે છે. રાવ રણુમલે બાદશાહી સૂબા ઝફરખાનના નાયબ શમ્સુદ્દીન અનવરખાન કે જેનું બીજું નામ અબુ રજા હતું તેને હરાવ્યાનું કહેવાય છે. તે પછી આગળના પ્રકરણમાં જોયું તેમ બાદશાહને ગૂજરાતની મહેસુલ ઉપરાંત વધારાની રકમ અને ઘોડો વગેરે આપવાનું વચન આપતા શમ્સુદ્દીન દામધાનીના લશ્કરને પણ રણુમલે હરાવ્યું એમ કહેવાય છે. રણુમલ છંદમાં ખાસ તો મલીક મુફર્રહ સુલતાનીની સાથે મોટી લડાઈ થઈ તેમાં રાવ રણુમલે બાદશાહી લશ્કરને હરાવ્યું તેનું વર્ણન છે. આ બનાવ ઈ. સ. ૧૩૬૦ માં થયો એમ મનાય છે. આ લડાઈમાં ઇડરના રાવની મદદે હિંદુ રાજાઓ આવેલા એમાં સંભરનો રાજા સાંતલ માર્યો ગયો એવું પણ વર્ણન છે. મુસલમાન લશ્કરમાં બંગાળી યોદ્ધાઓ

૧. રાસમાળા ગુ. ભા. ૧, પૃ. ૩૬૩.

હોવાનો પણ ઉલ્લેખ છે. ૧

આ પ્રમાણે ગૂજરાતનાં મુખ્ય હિંદુ સંસ્થાનોની હકીકત ટૂંકામાં જોઈ. આ હકીકતનો મોટો ભાગ ભાટચારણોએ નોંધી રાખેલો છે એટલે તે શુદ્ધ ઇતિહાસ તો ન કહેવાય. પરંતુ એટલું તો સત્ય જ છે કે મુસલમાન સત્તા ગૂજરાતમાં શરૂ થઈ તે પહેલાંનાં આ રાજ્યો આલ્યાં આવે છે; અને આજ સુધી ત્રણ ત્રણ સત્તાઓ બદલાયા છતાં હિંદી ગૂજરાતના અવશેષો તરીકે ઊભાં રહ્યાં છે. એટલે એમના અસ્તિત્વની નોંધ સાંસ્કારિક ઇતિહાસ માટે બસ છે, અને ખીન્ન ગુણદોષમાં ઊતરવાનું અહીં સ્થાન નથી.

પાલણપુર રાજ્ય

અહીં એક નોંધ લેવી જોઈ એ અને તે પાલણપુરનું મુસલમાન રાજ્ય. આ રાજ્યની ઉત્પત્તિ આ સમયમાં જ થઈ છે, જોકે તળ ગૂજરાતમાં તેમની સત્તા પાછળથી જામેલી છે. આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ ઝાલોરના ચૌહાણ કાન્હડદેવને હરાવ્યો. કાન્હડદેવ પછી પાંચ રાજ થયા અને પાંચમાં અખેરાજના

---

૧. કવિ શ્રીધરનો રણમલ છંદ એક વીરરસનું સુંદર કાવ્ય છે. શાસ્ત્રીજી કેશવરામ એમના ‘કવિચરિત’ ભાગ ૧ લામાં એ મતલબનું લખે છે કે મુસલમાન સૂબાઓનું લશ્કર અને બળ જોતાં એ લશ્કરના કોઈ ભાગ સાથે થયા હોય કે સૂબા નાની વાત સમજીને મોટા લશ્કર સાથે પોતે ન જતાં કોઈને મોકલ્યો હોય કે લશ્કર અસ્તંતોષથી બરાબર ન લડ્યું હોય તેવાં કારણોથી આ વિજયો મળ્યા હોય. આ અનુમાન ખરું લાગે છે. મુસલમાન તવારીખોમાં આ યુદ્ધ ૧૩૯૪ માં ઝફરખાન-મુઝફ્ફરખાન સાથે થયાનું લખે છે; જ્યારે શ્રીધરના કાવ્યમાં લખેલા નામ મુજબ ઝફરખાન બીજો (બંગાળી) હોય એમ માનવું પડે. બંગાળી થોહાઓનો ઉલ્લેખ એ વાત સિદ્ધ કરે છે. જોકે મુઝફ્ફરખાન ઝફરખાન સાથે તવારીખોના કહેવા પ્રમાણે વળી બીજું યુદ્ધ ન થયું હોય એમ માનવાને કારણ નથી. કારણ કે ખંડણી ન આપે ત્યારે ઈડર સાથે વારંવાર આવાં યુદ્ધો થયાં કર્યાં છે.

વખતમાં કવિ પદ્મનાભે કાન્હડદે પ્રબંધ રચ્યો. એમ કહેવાય છે કે ચૌદમી સદીની શરૂઆતમાં બિહારથી કેઈ શેરખાન નામે લોહાણી અફઘાન કાં તો મક્કે જતાં કે કાં તો સાહસ ખેડવા માટે મારવાડમાં આવી પહોંચ્યો અને ઝાલોરના ચૌહાણોની નોકરીમાં રહ્યો, અને સાથે પોતાનો પરિવાર પણ લાવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૩૬૨ ની લગભગમાં મારવાડના મંડોરના રાઠોડ રાજાની દાનત ઝાલોરના રાજ્ય ઉપર બગડી. એણે એ વખતના વિશલદેવ ચૌહાણને પોતાની બહેનનું માગું મોકલાવ્યું અને લગ્ન માટે તેડાવ્યો, અને એને દગો કરીને મારી નાંખ્યો. વિશલદેવની વિધવા રાણી પોપનબાઈએ મલીક ખુર્મ નામના લોહાણી અફઘાનોના સરદારની મદદથી થોડો સમય રાજ્યવહીવટ કર્યો, પરંતુ રજપૂતો અને અફઘાનોને બન્યું નહિ, અને મલીક ખુર્મને ઝાલોર શહેર અને સોનગીરનો કિલ્લો કબજે કરી પોતાની સત્તા બહાર કરી.^૧

હિંદુ સૌથી પ્રાચીન મુસલમાન રાજ્ય

આમ રજપુતાનાની મધ્યમાં જ એક મુસલમાન રાજ્યની સ્થાપના થઈ. ચૌહાણોનો કેઈ એવો પ્રતિભાશાળી કે સત્તાશીલ રાજવંશી ન રહેવા છતાં મલીક ખુર્મને પોતાની સહીસલામતી બરોબર લાગતી નહોતી, તેથી તેણે ગૂજરાતના સૂબા ઝફરખાનને વિનંતી કરી કે અલ્લાહદીને ઝાલોર સર કરેલું તે પાછું પોતે મુસલમાન સત્તા નીચે આણ્યું છે, અને બાદશાહે એને મંજૂર રાખી એને કાયમ કરવો જોઈએ. ઝફરખાનની મદદથી દિલ્હીથી એને બાદશાહી ફરમાન ઈ. સ. ૧૩૯૪માં મળ્યું અને ઝાલોર એના વંશની સત્તામાં ત્રણસો વર્ષ રહ્યું. ઈ. સ. ૧૩૯૯ માં તૈમુરની ચડાઈ પછી દિલ્હીની સાર્વાલૌમ સત્તા નરમ પડી તે વખતે ઝાલોર થોડી સ્વતંત્રતા પણ

૧. ગૂજરાત રાજસ્થાન પૃ. ૬૦. પ્રો. કોમીસેરિયેટનો અંગ્રેજ ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૦-૫૧.

ભોગવી હતી, પણ ગૂજરાતના સુલતાનનો અને પાછળથી મોગલોની સત્તા હમેશાં એમણે કબ્જા રાખી છે. મોગલ સમયમાં જોધપુરના રાઠોડોએ ઝાલોર લઈ લીધા પછી એ લોકોએ પાલણપુરમાં ગાદી સ્થાપી.^૧

---

૧. પ્રો. દોમીસેરિયેટનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૧-૫૨. પ્રો. દોમીસેરિયેટ માને છે કે પાંચસો વર્ષથી આજ સધી અસ્પષ્ટિત રાજ્ય કરવા માટે હિંદનાં આજનાં મુસલમાન રાજ્યોમાં સૌથી પ્રાચીનમાં પાલણપુરની ગણતરી થાય. મોગલાઈ પહેલાંની સ્વતંત્ર સલ્તનતોના વંશ કે મોગલાઈના વંશનાં ખાસ રાજ્યો જણાતાં નથી. જે છે તે મોગલાઈના અંતસમયમાં થયેલાં છે તે જોતાં આ માન્યતા ખરી છે. ગૂજરાતમાં પણ ખંભાત, જૂનાગઢ, રાધનપુર તથા બહારનાં નિઝામ વગેરે રાજ્યો મોગલાઈના અંતસમયનાં છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

ઝકરખાન [મુઝકરખાન] સૂબો

ઝકરખાને ગાંધી ગામ પાસે ફરહત ઉલમુલકને હરાવ્યા પછી પાટણ આવીને પોતાની સૂબાગીરીનો હોદ્દો સંભાળી લીધો અને ગૂજરાતની બરોબર વ્યવસ્થા કરવાનો નિશ્ચય કરીને ખંભાત તરફ ગયો, અને ત્યાં પાકો બંદોબસ્ત કર્યો. ઝકરખાન ડાહ્યો, હોશિયાર અને દૃઢનિશ્ચય બળવાળો હતો. ગૂજરાતના સ્વતાંત્ર સુલતાનોનો એ મૂળ પુરુષ હતો, અને એનામાં મૂળ સ્થાપકને લાયકના ગુણ પણ હતા.

ઈડર સાથે લડાઈ

હિ. સં. ૭૯૬ (ઈ. સ. ૧૩૯૪)માં સુલતાન મુહમ્મદ બિન ફીરોઝશાહ મરણ પામ્યો અને તેનો પુત્ર હુમાયુખાન સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનનું નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો. પણ તે દોઢ મહિનામાં મરણ પામવાથી એનો નાનો ભાઈ નાસિરુદ્દીન મહમ્મદશાહ ગાદીએ આવ્યો.^૧ આ વખતે ઈડરના રાવે ખંડણી નહોતી ભરી અને તે સામો થવા પ્રયત્ન કરે છે એવા સમાચાર મળ્યા. ઝકરખાને લશ્કર લઈ ઈડરને ઘેરો ઘાલ્યો. ઘેરાથી કિલ્લામાં દાણા-પાણીની એટલી બધી તંગી પડી કે લોકોને કૂતરા-બિલાડા ઉપર નિભાવ કરવો પડ્યો. ઝકરખાને ઈડરના મુલકને તારાજ કરવા હુકમ આપ્યો. ઈડરના રાવે લોકોને ખૂબ પિડાતા બેઠીને પોતાના પુત્રને ઝકરખાન પાસે લડાઈ અટકાવવા માટે વિનંતી કરવા મોકલ્યો અને ઘણું ઝવેરાત ખંડણી તરીકે આપ્યા પછી લડાઈ બંધ કરી.^૨ ઈડરને વશ

૧. સિફંદરી Bayley's Gujarat, P. 75-76.

૨. તારીખે ફિરિસ્તામાં આ વિગત આપેલી છે. મિરાતે સિફંદરી માત્ર ઈડરના મુલકને તારાજ કરવાનો હુકમ આપતાં રાવે તાબે થતા કહેવડાવું અને

કર્યા પછી ઝફરખાને સોમનાથ અને દીવ તરફ જવા વિચાર કર્યો, પણ આસીર-જુરહાનપુરના આદીલશાહે ગૂજરાત તાપેના સુલતાનપુર નંદરખાર તરફનો મુલક દબાવ્યાના સમાચાર મળતાં, સોમનાથ તરફનું પ્રયાણ માંડી વાળીને નંદરખાર તરફ ગયો અને આદીલશાહેને પાછો હઠાવીને પોતે અણહિલવાડ પાટણ આવ્યો.^૧ બીજા વર્ષમાં ૧૩૯૫ માં પાટણની પશ્ચિમે ઝરંદ તરફ રાય બીહારાને વશ કરી એ જ વર્ષમાં સોમનાથ તરફ જવા વિચાર કર્યો.^૨

સોમનાથ અને બીજાં હિંદુ રાજ્યો સાથે લડાઈ

સોમનાથનાં મંદિરનો નાશ કરીને ઝફરખાને મુસલમાન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો અને એ પ્રમાણે ત્યાં કાળ વગેરે અમલદારોની નિમણૂક

લડાઈ બંધ પડી એટલું જ લખ્યું છે. આ લડાઈનો ઉલ્લેખ રજમલછંદમાં છે કે નહિ તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. એમાં ઝફરખાનનું નામ આવે છે, પણ તે ઝફરખાન બંગાળી હોવાનું ધારવામાં આવે છે. કદાચ આ ઝફરખાનની લડાઈનો ઉલ્લેખ હોય તો પણ છંદમાં રાવ જીત્યાનું લખે છે. પણ મુસલમાન તવારીખો જીત્યાનું લખતા નથી. પણ કદાચ બન્ને તરફ કંઈ ખાસ મહત્ત્વના પરિણામ વગરની લડાઈ થઈ હોય. કારણ કે થોડા જ વખતમાં બીજા લડાઈનો ઉલ્લેખ તવારીખકારો કરે છે. મહત્ત્વના પરિણામ વગરની લડાઈને બન્ને પક્ષોએ જીત ગણી હોય.

૧. Bayley's Gujrat, P. 76. ઝફરખાને માત્ર હિંદુ રાજા કોકોરો સાથે જ લડાઈ કરી છે એમ નથી, આસપાસની મુસલમાન સત્તાઓ સાથે પણ કરી છે. એટલે તવારીખકારો હિંદુઓ સાથે તેના વર્તનમાં જે કડક સખ્તો વાપરે છે તે ગાળીને માનવા જેવા છે.

૨. એ જ પૃ. એ જ. આ ઝરંદ કયો ભાગ તે નક્કી થયું નથી. સિદ્ધરીની એક નકલમાં બિહારમાં ઝાડખંડ એમ લખે છે પણ તે નકલકારની ભૂલ છે એમ કલાઈવ બેલી નોટમાં લખે છે. રાય બીહારા તે રાય બીહારી નામનો હિંદુ રાજા હોવો જોઈએ. મહમૂદશાહી અને તખ્તકાતે અકબરીમાં ઝરંદ નામ છે તે ખરું છે.

કરી.^૧ હિ. સં. ૭૬૯ (ઈ.સ. ૧૩૬૭)માં ચિત્તોડના તાખાના માંડલગઢના રાજાએ મુસલમાનો તરફ ખરાબ વર્તણૂક રાખી છે એવા ખબર મળવાથી ઝંકરખાને માંડલગઢ તરફ કૂચ કરીને ઘેરો ઘાલ્યો. માંડલગઢનો કિલ્લો ધણો મજબૂત હોવાથી એને એક વર્ષ ઉપર થોડા મહિના સુધી ઘેરો ચાલુ રાખવો પડ્યો. આખરે માંડલગઢના રાજાએ તાખેદારી સ્વીકારી મુસલમાનો તરફ સમભાવ રાખવાનું કબૂલ્યાથી અને ખંડણી આપવાથી લડાઈનો અંત આવ્યો.^૨ માંડલગઢથી ઝંકરખાને ખવાળ પીરની દરગાહના દર્શન માટે અજમેરની યાત્રા કરી. ત્યાંથી દેલવાડા અને જલવાડાના હિંદુઓને^૩ સગ્ન કરી ઈ. સ. ૧૩૬૭માં એ પાટણ આવ્યો અને તે પછી એક વર્ષ શાંતિમાં ગાળી કોઈ સ્થળ ઉપર ચડાઈ કરી નહિ.

તાતારખાનની દિલ્હીની ગાદી લેવાની ઇચ્છા અને તૈમૂરની ચડાઈ

આ વખતે દિલ્હીની સત્તા છેક નબળી પડી ગઈ હતી અને દરેક ઉમરાવ ગાદી માટે ઇચ્છા કરતો હતો. ઇકબાલખાન એ વખતે

૧. મિરાતે સિકંદરી Bayley's Gujarat, P. 76-77. અલ્લાઉદ્દીને સોમનાથનું મંદિર તોડ્યા પછી એકસો વર્ષ પૂરાં થતાં પહેલાં આ ફરીથી નાશ થયો.

૨. એ જ પૃ. ૭૭. સિકંદરીમાં માંડુગઢ લખેલું છે. પણ તમકાતે અકબરી માંડલગઢ લખે છે અને એ પાઠ કલાઈવ ખેડી કબૂલ રાખે છે. ફિરસ્તા પણ તમકાતને અનુસરે છે. આ લડાઈનું ખરું કારણ ખંડણી લેવાનું હોતું નોઈએ. મેવાડ કે મારવાડમાં હિંદુ રાજા ત્રાસ આપે એટલી મુસલમાન વસ્તી એ વખતે હોય એમ સંભવતું નથી. મુસલમાન તવારીખકારો ધણી વાર ખંડણીની ચડાઈએને કોમી સ્વરૂપ આપે છે એવા દાખલા મળે છે.

૩. આ દેલવાડા તે આબુનું દેલવાડા કે મેવાડમાં દેવકુલપાટક-દેલવાડા તે સમજાતું નથી. પણ દેવકુલપાટક હોવાનો સંભવ વધારે છે. જલવાડા, ચખવાડા અને જમવારા, એમ ત્રણ પાઠ છે. આ સ્થળનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી, આ પણ ખંડણીની ચડાઈ હતી.

સત્તાધારી હતો. ઝફરખાનના પુત્ર તાતારખાને દિલ્હી લેવાના ધરાદાથી થાણેશ્વર અને પાણીપતથી લશ્કર ભેગું કરી હુમલો શરૂ કર્યો, પણ તેમાં ઇકબાલખાને તેને ન ફાવવા દીધો અને તે વધુ સહાય માટે ગૂજરાતમાં પોતાના આપ પાસે આવ્યો. તેજ સમયે ઈ. સ. ૧૩૬૭માં સાહેબે કિરાન અમીર તૈમૂર ગોરગાને હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી. અનુભવી અને ડાહ્યા ઝફરખાનને આવે વખતે દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કરવી ઠીક ન લાગવાથી એણે તાતારખાનને મદદ આપવાની ના પાડી. તાતારખાનને આ વાત ગમી નહિ.^૧

ઈડર ઉપર ફરી ચડાઈ અને રાવ સાથે સલાહ

હિ. સં. ૮૦૦ (ઈ. સ. ૧૩૬૮)માં ઝફરખાન અને તાતારખાન બન્નેએ ફરી એક વાર ઈડરગઢ ઉપર ચડાઈ કરી અને આ વખતે તો ઈડરના મુલકને પૂરેપૂરો તાબે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ તેજ વખતે તૈમૂરે દિલ્હી સર કર્યાના સમાચાર મળવાથી ઝફરખાનને લાગ્યું કે આવે સમયે રાજધાનીથી દૂર રહેવું સારું નહિ, તેથી તે ઈડરના રાય રણમલ સાથે સલાહ કરીને પાટણ ગયો.^૨ એ જ વર્ષમાં સોમનાથ તરફ બળવો શાંત કરવા પણ તેને જવું પડ્યું.^૩

તૈમૂરની ચડાઈ અને દિલ્હીનો ખાદશાહ પાટણમાં આવ્યો

હિ. સં. ૮૦૦ (ઈ. સ. ૧૩૬૮)માં તૈમૂરે જે ચડાઈ કરી તેથી ઉત્તર હિંદમાં ખૂબ ત્રાસ વર્ત્યો. દિલ્હીની નબળી સત્તા છેક તૂટી

૧. એ જ પૃ. ૭૮-૭૯.

૨. એ જ પૃ. ૭૯. આ ફરી પાછી ઈડર ઉપરની ચડાઈ સૂચવે છે કે ઈડરના રાવે લડાઈ થયા વગર ખંડણી આપવા ઇચ્છા કરી જ નથી. આ લડાઈમાં સુલેહ કરવાની ફરજ પડી તે માટે તૈમૂરની ચડાઈનું કારણ ખતું લાગે છે. જોકે શરૂઆતમાં થોડી હાર પણ ખમવી પડી હોય તેથી ઝફરખાને સંભોગો વિચારી યુદ્ધ લંબાવવું માંડી વાળ્યું હોય.

૩ સિકંદરી Bayley's Gujarat, P. 79

પડી. ઉત્તર હિંદમાંથી નિરાધાર લોકોનાં ટોળાં ત્રાસને લીધે નાસીને ગૂજરાતમાં આવ્યાં, અને ઝંકરખાને તે લોકોનો સારો સત્કાર કરીને તેમને સગવડ કરી આપી. આ વખતે દિલ્હીની ગાદીએ સુલતાન ફીરોઝનો પૌત્ર સુલતાન મહમૂદ હતો. તે પણ ગૂજરાત તરફ નાસી આવ્યો, અને પાટણમાં ઝંકરખાને તેનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. સુલતાનનો ઇરાદો ઝંકરખાનની સહાયથી ગૂજરાતમાંથી લશ્કર લઈને દિલ્હી હાથ કરવાનો હતો. પરંતુ ઝંકરખાનને આ કાર્ય શક્ય લાગ્યું નહિ, તેથી બાદશાહ નિરાશ થઈ માળવાના અલપખાન પાસે સહાય માટે ગયો. તૈમૂર જેટલી ઝડપથી આવ્યો હતો તેટલી ઝડપથી પાછો ગયો, અને ભય, ત્રાસ ને કતલનું સંભારણું હિંદુસ્તાનમાં પાછળ મૂકતો ગયો. એમ કહેવાય છે કે એણે એક લાખ કેદીઓની કતલ કરી.^૧ આમ મુહમ્મદશાહ અને ફીરોઝશાહ તથાલખે વિસ્તારેલું સામ્રાજ્ય તૂટી પડતું હતું તેને તૈમૂરે પૂરું કર્યું. જે જે પ્રાંતો સ્વતંત્ર થયા તેમાં ગૂજરાત પણ અગ્રસ્થાને હતું. દિલ્હીનો બાદશાહ મહમૂદ માળવામાં પણ નિરાશા પ્રાપ્ત થવાથી કનોજ બાજુ ગયો અને રખડવા લાગ્યો.^૨

ઈડરની ફરીથી લડાઈ

હિ. સં. ૮૦૩ (ઈ. સ. ૧૪૦૧)માં ઝંકરખાને ફરીથી ઈડર ઉપર ચડાઈ કરી. આ વખતે લડાઈ સખત ચાલી અને ઝંકરખાને ઈડરનો કિલ્લો સર કર્યો. ઈડરનો રાવ રાતોરાત વિસનગર તરફ નાસી ગયો. ઝંકરખાને ઈડરમાં હિંદુ મંદિરોનો નાશ કર્યો, કિલ્લામાં

૧. એ જ પૃ. ૭૬. તખ્તકાતે અકબરી. ખેઝીના ઇતિહાસમાં ૫૪. ૭૬ માં ફૂટનોટ. પ્રો. કેમીસેરિયેટનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૬.

૨. ચહયાખીન અહમદકૃત તારીખે મુબારકશાહી ઇલિયટ IV, P. ૩૬-૩૭. કહે છે દિલ્હીમાં તૈમૂરે દંડ વસૂલ કરવા માંડ્યો તે સામે કેટલાકે તોફાન કરવાથી તૈમૂરે લોકોને કેદ પકડ્યા અને પાછળથી માફી આપી. તખ્તકાતે અકબરીનો ઉતારો નોટમાં આવ્યો છે.

થાણું મૂક્યું અને મુલક ખાલસા કર્યો. પરંતુ આ સ્થિતિ લાંબો વખત ચાલી જણાતી નથી અને ઈંદર પાછું એના મૂળ સ્વામીને હાથ ગયું.^૧

સોમનાથ અને દીવની લડાઈ

ખ્રીસ્ત વર્ષમાં (ઈ. સ. ૧૪૦૨)માં સોમનાથમાં હિંદુ લોકોએ ફરી મૂર્તિપૂજા શરૂ કરી છે એવા સમાચાર મળ્યા. ઝફરખાને આગળ લશ્કર મોકલીને પોતે પણ પાછળ ગયો અને સોમનાથ પાસે લડાઈ થઈ તેમાં હિંદુઓ દીવ ટાપુના કિલ્લા તરફ નાસી ગયા. ઝફરખાન પણ પાછળ દીવ ગયો અને ઘણાની કતલ કરી મુખ્ય સરદારને હાથીના પગ તળે કચરાવી નાંખ્યો. દીવમાં મંદિરોનો નાશ કરી મરિજદ બાંધી એ પાછો પાટણ આવ્યો.^૨

તાતારખાન ગૂજરાતનો પહેલો સ્વતંત્ર મુલતાન

મુઝફ્ફરખાન(ઝફરખાન)ને એના પુત્ર તાતારખાન સાથે દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કરવા માટે મતભેદ ચાલ્યા કરતો હતો તે હવે વધારે તીવ્ર બન્યો. તૈમૂર હવે હિંદની બહાર ચાલ્યો ગયો હતો અને દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કરી ઇકબાલખાનને હરાવી હિંદુસ્તાનના બાદશાહ બનવાની મહત્વાકાંક્ષા તાતારખાનના મનમાં દઢ થઈ ગઈ હતી. મુઝફ્ફરખાન વૃદ્ધ અને અનુભવી હતો અને એને ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહતથી જ માત્ર સંતોષ હતો. દિલ્હીની ગાદી લઈ હિંદુસ્તાનના

૧. સિકંદરી આ બાબત કાંઈ લખતી નથી. સર કલાઈવ બેલીએ તખકાતે અકબરીનો ઉતારો પૃ. ૮૦ ની નોટમાં આપ્યો છે. સિકંદરીમાં આગળ વર્ણવેલી ચડાઈ અને આ ચડાઈ એક જ કે જુદી તે કહેવું મુશ્કેલ છે, છતાં બંને વચ્ચે બેથી ત્રણ વર્ષનું અંતર હોવાથી આ જુદી જ હોવી જોઈએ. તૈમૂરના સમાચારને લોધે ઈંદર સાથે સલાહ કરવી પડેલી તેનું વેર લેવા આ ચડાઈ હશે.

૨. એ જ નોટમાં સોમનાથ અને દીવની ચડાઈ આપેલી છે. સિકંદરીએ દીવ માટે કાંઈ લખ્યું નથી. તખકાતે અકબરીનો લેખક નિઝામુદ્દીન અહમદ ડાહો ઇતિહાસકાર ગણાય છે, છતાં આ જગ્યાએ “Dogs of Somanath” ‘સોમનાથના કૂતરા’ એવો શબ્દ હિંદુ માટે વાપરે છે.

સમ્રાટ બનવાની મહત્વાકાંક્ષા એને ડહાપણ ભરેલી લાગતી નહોતી. આથી બાપ-દીકરા વચ્ચે ઝઘડો વધી પડ્યો અને બન્ને જ્યારે આશાવલ્લમાં હતા ત્યારે, તાતારખાને પોતાના પિતાને કેદ કરી,^૧ પોતે નાસિર-ઉદ્-દુનિયા-વહીદીન^૨ મુહમ્મદશાહ નામ ધારણ કરી આશાવલ્લમાં જ ગાદીએ બેઠો. રાજ્યના મોટા અમલદારોને પોતાના પક્ષમાં લીધા. ધણા બહારથી તેની સાથે મૈત્રી બતાવી અંદરથી તેની વિરુદ્ધ હતા. આમ હિ. સં. ૮૦૬ માં (નવેમ્બર ૧૪૦૩)માં તાતારખાન સ્વતંત્ર ગૂજરાતનો પહેલો સુલતાન થયો. એના પિતા ઝંફરખાને [મુઝફ્ફરખાને] આ સ્વતંત્રતાનો પાયો નાંખ્યો હતો, પરંતુ પોતે જાહેર રીતે હજી સ્વતંત્ર સુલતાન થયો નહોતો. એનો પુત્રજ પહેલો સુલતાન થયો અને એ પોતે બીજો સુલતાન થયો. એ ઇતિહાસની એક વિચિત્રતા છે.

સુલતાન મુહમ્મદશાહનું મરણ

સુલતાન મુહમ્મદશાહે ગાદીએ બેસતાંની સાથે નાંદોદના ગોાહિલ રાજા ગેમલસિંહજી ઉપર ચડાઈ કરીને એને હરાવ્યો.^૩ નાંદોદની

૧. મિરાતે સિકંદરી પહેલાં લખે છે કે મુઝફ્ફરખાને પોતે જ આશાવલ્લમાં પોતાના પુત્ર તાતારખાનને ગાદીએ બેસાડી પોતે નિવૃત્ત થયો. પણ પાછળથી લખે છે કે ગૂજરાતના લોકો ખરી વાત એવી કહે છે કે ખોટા મિત્રોના ચડાવવાથી તાતારખાને બાપને કેદ કર્યો. તારીખે અલફી લખે છે કે એને ભરૂચમાં કેદ કર્યો. તખ્તે અકબરી, અને બીજી તવારીખો પણ કેદ કર્યાની વાતને જ ટેકો આપે છે એટલે એ વાત ખરી લાગે છે. સિકંદરીનું પહેલું લખાણ સમકાલીન મહમૂદશાહી કે મુઝફ્ફરશાહી ઉપરથી લીધું હોવું જોઈએ અને એ તવારીખો એવી વાત કુદરતી રીતે છુપાવે. જુઓ સિકંદરીનો તરજુમો. Bayley's Gujarat, P. 81.

૨. ફિરિસ્તા ગિયાસુદ્દીન નામ લખે જે.

૩. ગૂજરાત-રાજસ્થાન, પૃ. ૧૫૪. સિકંદરીનો તરજુમો Bayley's Gujarat, P. 81. સિકંદરી એમ કહે છે કે નાંદોદ(રાજપીપળા)નો રાજ

ચડાઈ પછી તુરત જ મુહમ્મદશાહ લશ્કર લઈ દિલ્હી તરફ રવાના થયો, પણ થોડે દૂર જતાં રસ્તામાં સિનોર મુકામે માંદો પડ્યો અને મરણ પામ્યો. તવારીખકારોનું માનવું એવું છે કે એના પિતા ઝફરખાનના હુકમથી એનો કાકો શમ્સખાન, જે સાથે લશ્કરમાં જ હતો, એણે પોતાના ભત્રીજાને વિષ આપ્યું.^૧ એને પાટણમાં દફન કરવામાં આવ્યો. એનું રાજ્ય એ મહિના ઉપર થોડા દિવસ રહ્યું.^૨ મિરાતે સિકંદરીમાં લખે છે કે રાજ્ય લીધા પછી મુહમ્મદશાહે શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ સાહેબને, જેમને કુતુબુલ્લ આફઝીન પણ કહેતા, તેને મોટી નાણાંની રકમ ભેટ મોકલી, પણ એ સંતપુરુષે તે લીધી નહિ અને સુલતાનને કહેવડાવ્યું કે ‘એ રકમ આપવાનો તને હક નથી, કારણ કે હાલ તે રકમ તારા બાપની છે.’ આમ ઈ. સ. ૧૪૦૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ગૂજરાતના પહેલા સ્વતંત્ર સુલતાનનો અંત આવ્યો, અને એ સલ્તનતનો પાયો બાપદીકરા વચ્ચે વેર અને કાવાદાવાથી તથા પહેલા સુલતાનના લોહીથી નાંખાયો. એમ કહેવાય છે કે મુઝફ્ફરખાનને આ કૃત્યનો ખૂબ પસ્તાવો થયો અને પોતાનું આખું જીવન એણે શોકમાં ગાળ્યું. એણે પોતાના ભાઈ શમ્સખાનને રાજ્ય આપીને પોતે એકાંતવાસ કરવાની ઇચ્છા પણ વ્યક્ત કરી, પોતાના હુજરાળ મુલકને લીધે કોઈ જીતી શકશે નહિ એવી એની ધારણાથી સુલતાનની સત્તાને માન્ય રાખતો નહોતો, તેથી ચડાઈ કરી.

૧. સિકંદરીનો તરજુમો Bayley's Gujarat, P. 82. તમકાતે અકબરી પણ આ વાતને ટેકો આપે છે. ચહુયામીન અહમદકૃત તારીખે મુબારકશાહી (Illust. IV. P. 39) પણ એ જ વાત લખે છે. સિકંદરી માંદો પડ્યો એમ અને હોશિયાર વૈદ્યોનું કોઈ ચાદયું નહિ એમ લખીને પણ ખરી વાત વિષ આખ્યાની પણ લખે છે. બહુ દારૂ પીવાથી માંદો પડ્યો એમ તખકાતે અકબરી લખે છે.

૨. Tabkat-e-Akabari quoted in Bayley's Gujarat, P. 81. તારીખે અલ્લી મુહમ્મદશાહે પોતાનો સિક્કો પડાવી ખુતબો પઢાવ્યો એમ લખે છે, પણ ઝફરખાન તેમ નહોતું ક્યું એમ ઉમેરે છે. મુહમ્મદશાહને ખુદાઈગાને શહીદ કહે છે.

પરંતુ શમ્સખાને એને સમજાવીને રોક્યો. શમ્સખાનને એણે જલાલ ખોખરની જગાએ નાગોરના સૂબા તરીકે નીમ્યો. મુઝફ્ફરે હવે તાતારખાનના પુત્ર અહમદને પોતાનો વારસ ઠરાવ્યો અને રાજકાર્યની તાલીમ આપવા માંડી.^૧

દિલ્હી સુલતાન મહમૂદ તઘલખને અપાવવા મુઝફ્ફરનો યત્ન

હિ. સં. ૮૦૭ ના શાખાન મહિનાની ૧૯ મી તારીખે (ઈ. સ. ૧૪૦૪) અમીર તૈમૂરના મરણના સમાચાર આવ્યા, એટલે હિંદુસ્તાનમાં એણે દાખી નાંખેલી સત્તાઓમાં જીવ આવ્યો. એટલે રખડી રખડીને આખરે કનોજની ગાદીએ બેઠેલા ફીરોઝ તઘલખના પૌત્ર સુલતાન મહમૂદ ઉપર દિલ્હીથી ઇકબાલખાને અડાઈ કરી અને કનોજને ઘેરો ઘાલ્યો પણ એનું કાંઈ વળ્યું નહિ. હિ. સ. ૮૦૮ (ઈ. સ. ૧૪૦૫)માં આ સમાચાર ઝફરખાન (મુઝફ્ફરખાન)ને મળતાં એણે પોતાના જૂના માલિક બાદશાહ મહમૂદને મદદ કરવા લશ્કર ભેગું કર્યું, અને દિલ્હી તરફ ફર્યું કરી. એ અરસામાં જ સુલતાન મહમૂદ તરફથી ખજરખાને ઇકબાલખાનને ઠરાવ્યો અને સુલતાન મહમૂદ પોતાના બાપદાદાની ગાદીએ દિલ્હીમાં બેઠો. આમ થવાથી મુઝફ્ફરને દિલ્હી સામે લડવાની જરૂર રહી નહિ.^૨

મુઝફ્ફર જૂજરાતનો સ્વતંત્ર સુલતાન

આમ તાતારખાનના મરણ પછી મુઝફ્ફરે લગભગ સાડાત્રણ વર્ષ સ્વતંત્ર બાદશાહીના કાંઈ ચિહ્ન વગર રાજ્યવહીવટ કર્યો. પરંતુ

૧. મિરાતે સિકદરીનો તરજુમો. Bayley's Gujarat, P, 83.

૨ એ જ પૃ. ૮૩. આ ઉપરથી તાતારખાન અને મુઝફ્ફરના આશયો ઉપર કાંઈક પ્રકાશ પડે છે. તાતારખાનની ઇચ્છા દિલ્હીની ગાદી પોતે જ પડાવી લેવાની હતી, જ્યારે મુઝફ્ફર પોતાના જૂના બાદશાહને વફાદાર રહેવા ઇચ્છતો હતો. મુઝફ્ફર ધારત તો દિલ્હીની ગાદી સહેલાઈથી લઈ શકત, પણ તૈમૂરના મરણ પછી પણ એણે ઇકબાલખાન સામે સુલતાન મહમૂદને મદદ કરવા તૈયારી કરી એ એની શુદ્ધ નિષ્ઠા સિદ્ધ કરે છે, અને બાપ-દીકરાના ગ્રંથમાં દીકરાનો જ વાંક હશે એમ નક્કી લાગે છે.

હવે દિલ્હીની બાદશાહતના સિક્કા પડતા બંધ થયા હતા. મુઝફ્ફરના અમીરો અને અમલદારોએ એને રાજચિહ્ન ધારણ કરવા ખાસ વિનંતી કરી. એટલે હિ. સં. ૮૧૦ (ઈ. સ. ૧૪૦૭)માં ઝફરખાને- (મુઝફ્ફરખાને) વીરપુર મુકામે શમ્સુદ્દિનિય-વહિદ્દીન-મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી પોતાને ગૂજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાન તરીકે જાહેર કર્યો, અને રાજચિહ્નું છત્ર ધારણ કર્યું.^૧

મુઝફ્ફરનો બાપ વજીહ ઉલ્લમુલ્ક ટાંક રજપૂત

અહીં ગૂજરાત સંસ્તનતના સ્થાપક મુઝફ્ફરશાહના કુટુંબની ઉત્પત્તિની કથા રસમય હોવાથી ટૂંકામાં જોઈએ. ઝફરખાન- (મુઝફ્ફરશાહ)નો બાપ વજીહ ઉલ્લમુલ્ક હિંદુ હતો અને તે ટાંક જાતનો રજપૂત હતો. સુલતાન મુહમ્મદ તખલખના રાજ્યકાળમાં, ન્યારે ફીરોઝશાહ તખલખ માત્ર યુવરાજ હતો ત્યારે એક વખત એ થાણેશ્વર બાજૂ શિકારે ગયો હતો. શિકારની પાછળ પડતાં તે પોતાનાં માણસોથી વિખૂટા પડી ગયો અને થાણેશ્વર^૩ પાસેના એક ગામ પાસે સંધ્યાકાળ થતાં આવી પહોંચ્યો, અને ફેટલાક જમીનદારો એઠા હતા ત્યાં આવ્યો. પગરખાં ઉતારતી વખતે એક મુખ્ય જમીનદારના જોવામાં એના પગના તળિયામાં રહેલું રાજચિહ્ન આવ્યું. એને લાગ્યું કે આ કોઈ મહાન રાજપુરુષ છે કે હવે પછી મહાન થવાનો છે. આથી એ ફીરોઝશાહનો સત્કાર કરી પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને રાત્રિ રહેવા આગ્રહ કર્યો.

૧. એ જ પૃ. ૮૪.

૨. ટાંક અગર ટાંક જાતિની ચર્ચા આગળ કરી ગયા છીએ.

૩. મિરાતે સિકંદરી થાણેશ્વર એમ સ્પષ્ટ લખે છે. ફેટલાક વિદ્વાનો આ બનાવ ગૂજરાતમાં ઠાસરા પાસે થવાનું ધારે છે. પણ એ માનવાને વધારે આધારની જરૂર છે. ગાદીએ એઠા પહેલાં ફીરોઝશાહ ગૂજરાતમાં આવ્યાનું કોઈ આધાર અર્થમાં જણાયું નથી. વળી મુઝફ્ફરને ગૂજરાતી કહે છે તે ઉપરથી પણ ઠાસરા મૂળ વતન હોવાનું સિદ્ધ થતું નથી. સંસ્તનત પછી લખાયેલી તવારીખો બીજા પ્રાંતોના સુલતાનોથી ગૂજરાવના સુલતાનોને જુદા પાડવા તેમને ગૂજરાતી કહે છે એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

ફીરોઝ તખલખે એમને મુસલમાન બનાવી અમીરી બક્ષી

આ જમીનદારનું નામ સાધુ હતું અને એના લાઈનું નામ સહારન હતું. સાધુએ બધી વાત પોતાની સ્ત્રીને કહી. સાધુની સ્ત્રી ઘણી હોશિયાર હતી. એણે કહ્યું કે માણસને દારૂના ઘેનમાં ખરે પારખી શકાય છે માટે આ મહેમાનને દારૂ પાઈએ તો એ ખરા સ્વરૂપમાં આવશે અને એના ગુણદોષની પરીક્ષા થશે. સાધુએ પોતાની ખૂબ સ્વરૂપવતી બહેનને દારૂ લઈ ફીરોઝ પાસે મોકલી અને દારૂ સારી રીતે પાયા પછી સાધુની સ્ત્રીએ જે સવાલો હોશિયારીથી પૂછ્યા તેમાં જણાયું કે તેમનો મહેમાન દિલ્હીના સમ્રાટ મુહમ્મદ તખલખશાહના કાકાનો પુત્ર છે અને યુવરાજ છે. આટલું જાણ્યા પછી સાધુએ પોતાની બહેનને ફીરોઝશાહ તખલખ સાથે પરણાવી અને સમય જતાં બન્ને લાઈઓ મુસલમાન થયા. સાધુના લાઈ સહારનને ફીરોઝશાહ તખલખે વજીહ ઉલમુલ્કનો ઇલકાબ આપ્યો, અને દિલ્હીના રાજદરબારમાં, આ બન્ને લાઈઓ મોટા ને માનીતા અમીરો બન્યા. આ વજીહ ઉલમુલ્કનો પુત્ર ઝંકરખાન (મુઝફ્ફરશાહ)એ સ્વતંત્ર ગૂજરાતની સલ્તનતનો સ્થાપક.^૧

સુલતાન ફીરોઝ હજરત કુતુબ ઉલ એકતાબ મખદુમ જહાનિયાં સાહેબનો શિષ્ય હતો. તેથી આ બન્ને લાઈઓ પણ એ સાહેબના શિષ્યો થયા. એમ કહેવાય છે કે એક વાર ગરીબોને ખાવાનું વહેંચવાથી ખુશ થયેલા આ સંત પુરુષે ઝંકરખાનને ગૂજરાતની ગાદી મળવાનો આશીર્વાદ આપ્યો અને એક મૂડી ભરીને ખારેકા આપી અને એમાં જેટલાં નંગ હોય તે પ્રમાણે તેના વંશમાં ગાદીપતિઓ થશે એમ કહ્યું.^૨

માળવાના સુલતાનને હરાવ્યો અને પાછો બાદીએ બેસાડ્યો

સ્વતંત્ર ગૂજરાતની ગાદીએ બેઠા પછી તુરત મુઝફ્ફરશાહે

૧. સિકદરીનો તરજુમો Bayley's Gujarat, P. 68-70.

૨. એ જ પૃ. ૭૧.

માળવા ઉપર ચડાઈ કરી. માળવાનો સૂએ દિલાવરખાન અને મુઝફ્ફર ગાઠ મિત્રો હતા અને બાદશાહ ફીરોઝ તથાઅબની નોકરીમાં બંને સાથે હતા. દિલાવરખાનના પુત્ર અલપખાને પોતાના પિતાને વિધ દઈને મારી નાખ્યો હતો અને પોતે હોશંગશાહ નામ ધારણ કરીને માળવાનો સ્વતંત્ર સુલતાન બન્યો હતો. મુઝફ્ફરશાહે માળવામાં ધાર ઉપર ચડાઈ કરી અલપખાન (હોશંગશાહ)ને હરાવીને પકડ્યો; અને માળવાની ગાદીએ પોતાના ભાઈ નસરતખાનને મૂક્યો. પણ પાછળથી અલપખાનનો સગો મુસાખાન માળવામાં બળવાન થઈ પકડાના સમાચાર મળ્યા. તે ઉપરથી અલપખાને મુઝફ્ફરશાહની માફી માગી પોતે તાબેદાર રહ્યાની અરજ કરી. તે ઉપરથી સુલતાને પોતાના પૌત્ર અહમદખાનને હોશંગશાહ (અલપખાન) સાથે લશ્કર લઈ માળવા તરફ મોકલ્યો અને મુસાખાનને હરાવી અહમદખાને હોશંગશાહને ગાદી આપી પોતે ગૂજરાતમાં પાછો આવ્યો.^૧ આ વખતે કનોજમાં ઇબ્રાહીમ જુવાનપુરીએ દિલ્હીના સુલતાન મહમૂદ પાસેથી દિલ્હી લઈ લેવા વિચાર કર્યો અને આ સાંભળી મુઝફ્ફરે પોતાના જૂના બાદશાહની મદદે જવા નક્કી કર્યું. એ સમાચાર સાંભળી ઇબ્રાહીમ જુવાનપુર પાછો ગયો.^૨ ઈ. સ. ૧૪૦૭ માં મુઝફ્ફરે કંથકોટ તરફ

૧. મિરાતે સિકંદરીનો તરજુમા. Bayley's Gujarat, P. 84-85. અલપખાને દિલાવરખાનને ઝેર આપ્યાની વાત તખકાતે અકબરીમાં લખેલી છે તે પૃ. ૮૪ માં ક્લાઈવ બેલીએ ફૂનોટમાં નોંધેલી છે. મુસાખાનના બળવાની બાબતમાં તખકાતે અકબરી પણ લખે છે કે નસરતખાનનો વહીવટ જુલમી હતો તેથી બળવો થયો હતો. વળી તખકાતે અકબરી નસરતખાનને મુઝફ્ફરશાહનો ભાઈ કહે છે. પરંતુ ક્લાઈવ બેલી એમ ધારે છે કે મુઝફ્ફરખાનને શમ્સખાન એક જ ભાઈ હતો. છતાં નસરતખાન શમ્સખાનનું બીજું નામ હતું કે પછી એ નામનો બીજો ખરેખરો ભાઈ હતો કે આરમાન ભાઈ હતો તે નક્કી થઈ શકતું નથી.

૨. એ જ પૃ. ૮૫.

લશ્કર મોકલ્યું હતું.^૧

મુઝફ્ફરશાહનું મરણ

આમ બીજી વખત ગાદીએ બેઠા પછી મુઝફ્ફરશાહે ત્રણ વર્ષ, આઠ મહિના અને સોળ દિવસ રાજ્ય કર્યું. એ વૃદ્ધ તો થયો જ હતો અને હવે એવો અસાધ્ય રોગ લાગુ પડ્યો કે એણે ગાદીનો ત્યાગ કર્યો, અને પોતાના પૌત્ર અહમદખાનને રાજવહીવટમાં બાંધીતો કર્યો હતો તેને હવે ગાદી આપી.^૨ ગાદી છોડ્યા પછી મુઝફ્ફરશાહ પાંચ મહિના અને તેર દિવસ જીવ્યો, અને હિ. સં. ૮૧૩ ના સફર મહિનાની આખરે-ઈ. સ. ૧૪૧૦ ના જૂન મહિનામાં

૧. એ જ પૃ. ૮૬. આ લશ્કર ખુદાવંદખાનની સરદારી નીચે મોકલ્યું હતું. સિકંદરી કંબકોટ લખે છે જ્યારે તારીખે અલફી કંથકોટ લખે છે.

૨. આ બાબતમાં મિરાતે સિકંદરી એમ લખે છે કે અહમદખાનને પાટણથી આશાવલના લીલોને તાખે કરવા મોકલ્યો ત્યારે એણે પાટણની બહાર જ ડાહ્યો પુરુષોને બોલાવીને પૂછ્યું કે પોતાના બાપને અન્યાયથી મારી નાંખ્યો હોય તો તેનું વેર છાકરો લઈ શકે કે નહીં? ડાહ્યા માણસોએ હા પાડી. તેથી અહમદખાન પાટણ પાછો આવ્યો અને પોતાના દાદા મુઝફ્ફરશાહને ઝેર આપી મારી નાંખ્યો. સુલતાને આ જોઈને મરતી વખતે અહમદખાનને શિખામણ આપી. સિકંદરીનો આ અહેવાલ સત્ય હોય એમ લાગતું નથી. તખકાતે અકબરી અને તારીખે અલફી ઝેર આપ્યાનું લખતી નથી અને અલફી તો રોગ થયા પછી ગાદી છોડ્યાનું સ્પષ્ટ લખે છે. મુઝફ્ફરને બીજા વારસ હતો પણ તેને નાલાયક ઠરાવીને અહમદખાનને પોતે જ ગાદી સોંપી હતી અને રાજકાજનું શિક્ષણ આપ્યું હતું તે જોતાં આ વાત સિકંદરી-કારની કલ્પના કે સાંભળેલી અફવા હોવી જોઈએ. એવી અફવાઓ સિકંદરીમાં ફેટલીક વાર આવે છે. અહમદખાન આશાવલ તરફ લશ્કર લઈ જતો હોય અને સુલતાનના વધારે બિમાર થવાના સમાચાર જાણી પાછો આવ્યો હોય એ વધારે બનવાજોગ છે. પાછળથી અહમદશાહને ખુદાયાગને મગફૂર કહે છે તેને આ ઝેર દીધાથી થયેલા પાપ માફ થયા સાથે જોડવામાં આવે છે તે પણ બરોબર નથી. તે આગળ જોઈશું.

મરણ પામ્યો.^૧ પાટણના કિલ્લામાં એને દફન કર્યો. એને ખુદાયેગાને કબીર કહે છે.

મુઝફ્ફરશાહની અહમદશાહને અંતિમ શિખામણો અને એનું ચારિત્ર્ય

એમ કહેવાય છે કે મુઝફ્ફરશાહે મરતી વખતે પોતાના પૌત્ર અહમદખાનને થોડી શિખામણ આપી હતી. આ શિખામણો મુઝફ્ફરશાહના ચારિત્ર્ય ઉપર પ્રકાશ નાંખે છે અને અહમદશાહના ચારિત્ર્યના ઘડતરમાં મદદરૂપ થઈ પડી છે તેથી અહીં અક્ષરશઃ ઉતારવી યોગ્ય છે.^૨

૧. દારૂના પ્યાલામાં નજર નાખતો નહિ, કારણ કે તે દુઃખના દરિયાનું તોફાન છે. પાદશાહને દારૂથી દૂર રહેવાની જરૂર છે.
૨. શેખ મલિક અને શેર મલિકને મારી નાંખજે, કારણ કે એ બે જણા રાજ્યમાં બખેડા કરાવનાર છે.
૩. પોતાની જાતના સુખને માત્ર જોઈશ નહિ. જો તું તારું પોતાનું સુખ જોઈને બેસી રહીશ તો તું તારા પોતાના મુલકમાં પણ સુખચેનથી રહી શકીશ નહિ.

૧. ફિરિસ્તા રબી ઉસ્સાની માસની છઠ્ઠી તારીખે હિ. સં. ૮૧૪, ૨૮ જુલાઈ ૧૪૧૧ને રોજ મુઝફ્ફરશાહનું મરણ થવાનું લખે છે, પણ તે બલ લાગે છે. ૮૧૩ ના સફર માસની તારીખ ખરી જણાય છે. તખકાતે અકબરી પણ સફર માસ કહે છે. પૃ. ૧૮૮ બિબ્લિઓથેકા ઇંડિકાની આવૃત્તિ.

૨. સિકંદરીમાં અહમદખાને મુઝફ્ફરશાહને ઝેર આપ્યાની વાત માનેલી છે તેથી આ શિખામણોમાં પહેલી અમ કહે છે કે આ રાજ્ય તારું જ હવું તો તેં આ ઉતાવળ કેમ કરી, માટે તને જેણે આવું શીખવ્યું હોય તેને મારી નાંખજે. ઝેર આપવાની વાત જ માનવા જોવી નથી એટલે આ શિખામણ અર્થહીન થાય છે. પરંતુ સામાન્ય શિખામણ આવી હોય કે દુષ્ટ સલાહકારોથી દૂર રહેવું તે બનવાનું છે.

૪. ગરીબ દરવેશોની ફિકર રાખ, કારણ રાજ્ય રૈયતને લીધે જ તાજદાર થાય છે. રૈયત મૂળ છે અને બાદશાહ વૃક્ષ છે. અરે પુત્ર, મૂળથી જ વૃક્ષ મજબૂત થાય છે.
૫. જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી પ્રગળે રંજડતો નહિ, અને જો રંજડીશ તો તારું પોતાનું મૂળ છેદી નાંખીશ.^૧

મુઝફ્ફરશાહના અવસાન વખતે અહમદખાન માત્ર ઓગણીસ વર્ષનો હતો એટલે એની કાચી ઉંમર જોતાં વૃદ્ધ મુઝફ્ફરશાહે આ શિખામણો આપી હોય એ યોગ્ય છે અને મુઝફ્ફરશાહનું પોતાના પુત્ર તાતારખાન સાથેનું વર્તન, પોતાના અસલ સુલતાન ફીરોઝશાહ અને મહમૂદશાહ સાથેનું વફાદાર વર્તન, અને એની ઉંમર અને અનુભવ જોતાં એના ચારિત્ર્ય ઉપર જે ડાઘ કેટલાક તવારીખકાર લગાડે છે તે યોગ્ય લાગતો નથી. કોઈ પણ મોટી સત્તાના સ્થાપકનું ચારિત્ર્ય છેક ખરાબ તો હોઈ શકતું નથી. તવારીખકારો પોતે પણ આ બાબતમાં એકમત નથી, એટલે મુઝફ્ફરનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ હતું એમ માનવું પડશે. પૌત્રને આપેલી ઉપરની શિખામણોથી પણ એનું ડહાપણ અને શુદ્ધ ચારિત્ર્ય જણાઈ આવે છે.

---

૧. સર કથાઈવ બેગીના તિકંદરીના અંગ્રેજી તરજુમામાં આ શિખામણો વિગતવાર નથી આપી, તેથી આત્મારામ દીવાનજીના ગૂજરાતી તરજુમામાંથી ઉતારી છે. શેખ મલિક અને શેર મલિક મુઝફ્ફરશાહના દીકરા અને અહમદ-શાહના કાકા હોય એમ સમજાય છે અને તે ઉપરથી અહમદશાહ ઉપરનો મુઝફ્ફરશાહનો લાવ વ્યક્ત થાય છે. શેખ મલિકને કાકાનો દીકરો પણ કહેલો છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું

ગૂજરાત સંસ્તનત પહેલાંનાં મુસ્લિમ સમયનાં આંધકામ

સો લંકી સમયના ખરેખરા મધ્યાહ્ન સમયે પણ મુસલમાન વેપારીઓને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે શાંતિમાં રહીને મસ્જિદો આંધીને, કાંઈ હરકત વગર દેશમાં રહેવા દેવાની સહિષ્ણુતા ગૂજરાતના હિંદુ રાજાઓએ ખતાવી હતી એ આગળ જોયું છે. મુસલમાન સમયની શરૂઆત થઈ ત્યારે રાજ્યકર્તાની, વિરોધી ધર્મો તરફ એવી સહિષ્ણુતા રહી નહિ એ પણ જોયું. આ અસહિષ્ણુતા શાંત કે ઉગ્ર સ્વરૂપે દેખાતી અને તેનો આધાર રાજ્યકર્તા અગર તેના મુખ્ય અમલદારના અંગત સ્વભાવ ઉપર હતો.

મુસલમાન સમયની શરૂઆતમાં, એટલે કે દિલ્હીના સુલતાનોના સમયમાં, ધાર્મિક સ્થળો સિવાયનાં બીજાં આંધકામમાં કોઈ ખાસ વિદેશી અસર થઈ હોય એમ જાણવામાં નથી. આંધકામમાં અને કારીગરીમાં દેશ ધણો આગળ વધેલો હતો તે પણ આગળ જોયું. આંધકામ કરનારા બધા કારીગરો હજી તો હિંદુઓ જ હતા, એટલે મુસ્લિમોની ધાર્મિક માન્યતાને પોષનારા ખાસ જરૂરી ફેરફારો એ સમયનાં આંધકામમાં કરવામાં આવ્યા. આ આંધકામોની ખરી ખુબી ગૂજરાત સંસ્તનતના સમયમાં વધી, એટલે આ ફેરફારનાં લક્ષણોની સામાન્ય ચર્ચા મુસલમાન સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં આગળ કરીશું. અહીં માત્ર આંધકામનું વર્ણન અને સામાન્ય નોંધ જ લઈશું. હિંદુ સમયમાં ગૂજરાતનાં બંદરોમાં મસ્જિદો બંધાયેલી હતી, પરંતુ એ કેવા પ્રકારની હતી તે જાણવાનું આજે સાધન નથી. મુસલમાન સમયની શરૂઆતમાં, દિલ્હીના સુલતાનોના સમયમાં જે મસ્જિદો

વગેરે બાંધકામ થયાં તેના અવશેષો આજે મળતા હોવાથી એનું વર્ણન કરીએ.

પેટલાદના બાબા અર્જુનશાહ

પેટલાદમાં, ખેડી જાડી બાંધણીનું, દિલ્હીની ગિયાસુદીન તખલખની દરગાહની બાંધણીને કાંઈક મળતું, બાબા અર્જુનશાહ ધોરીની દરગાહનું મકાન પહેલું ગણાવી શકાય. હિ. સં. ૬૩૩ (ઈ. સ. ૧૨૩૬)નું એટલે મુસલમાન સમય જામ્યો તે પહેલાં અડધી સદી પહેલાનું આ મકાન છે. અર્જુનશાહના મૂળ પુરુષો મધ્ય એશિયામાંથી હિંદમાં આવીને જળલપુર નજીક દમોહ ગામમાં આવીને વસેલા. એમનું મરણ હિ. સં. ૬૩૩ (ભા. ૧૨૩૬)ના રજબ માસની મધ્યમાં સોમવારે થયું હતું. આમ પેટલાદ ખંભાત બંદરથી દૂર અંદરના ભાગમાં આવેલું હોવાથી, અને આ દરગાહ ત્યાં હોવાથી, ગૂજરાતમાં મુસલમાન અમલ શરૂ થયો તે પહેલાંથી પણ મુસલમાનોની ગૂજરાતનાં અગત્યનાં શહેરોમાં સારી જમાવટ હશે એમ જણાઈ આવે છે.^૧

એમની કબર ઉપર આરસમાં ચરખી લાપામાં સુંદર રીતે કાતરેલો લેખ છે. એમાં ‘ઈશ્વર સિવાય બીજો ઈશ્વર નથી અને મુહમ્મદ પ્રભુના પયગંબર છે’ એવાં કુરાને શરીફનાં વાક્યો લખેલાં છે. તે પછી ‘ઈશ્વરની દયાની આશા રાખતા તેના નમ્ર ગુલામ મોટા શેખ અર્જુન-જે દમોહના છે-પ્રભુ એની અપાર દયાથી એમની કબર ઉપર પ્રકાશ નાંખો’ એમ લખીને ઉપર જણાવેલી તેમના મરણની તારીખ આપેલી છે. લખનાર અબ્દુલ હકીમનો પુત્ર અબુબકર મુહમ્મદ છે.^૨

૧. પ્રો. કોમીસેરિયેટનો અંગ્રેજી ઇતિહાસ, પૃ. ૧૩-૧૪.

૨. અર્જુનશાહના આ લેખનો સમય વીરધવલ અને વસ્તુપાળ-નેજપાળનો સમય આવે છે. આ સમયે હિંદુ રાજ્ય કાંઈ નરમ પડ્યું નહોતું એટલે પેટલાદમાં આ વાત એમ સિદ્ધ કરે છે કે મુસલમાનોને બંદરે સિવાય અંદરના ગામોમાં સંપૂર્ણ છૂટ હોવી જોઈએ.

અર્જુનશાહની દરગાહમાં આવેલો મસ્જિદ બાબતનો લેખ

અર્જુનશાહની કબરમાં અલ્લાહીદીનના સમયનો ઈ. સ. ૧૩૧૩ નો અરખીમાં લખેલો પણ ગૂંચવાયેલા અક્ષરોનો એક ખીન્ને લેખ પણ છે, અને તે પેટલાદમાં એક મસ્જિદ બંધાયાનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ લેખમાં કહે છે કે ‘સુલતાન અલાઉદ્દીનિયા વહીદીનના સમયમાં, અલ્લપખાનની સૂયાગીરીમાં, અને ઇખ્તિયારુદ્દીનના અમલમાં, બદરુદ્દીન દીનારના પ્રયત્નથી હિ. સં. ૭૧૩ નાં રજબ માસમાં (ડિસેમ્બર ૧૩૧૩) આ મસ્જિદનું બાંધકામ પૂરું થયું.’ આ લેખ મસ્જિદનું મકાન નામશેષ થયું ત્યારે અર્જુનશાહની દરગાહમાં લાવવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. આ લેખનો ઇખ્તિયારુદ્દીન તે ખંભાતના ૧૩૧૬ ના લેખવાળો ઇખ્તિયારુદ્દીન બહરબક, જેનો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે તે જ છે.^૧

એ જ જગાએ આવેલો વાવનો લેખ

એ જ બાબા અર્જુનશાહની દરગાહમાં, એમની જ કબર પાસે ગિયાસુદ્દીન તખ્તખાના સમયમાં એક વાવ બંધાયાનો ઉલ્લેખ કરતો એક લેખ પડેલો છે. લેખ તૂટી જવાથી અધૂરો દેખાય છે, અને ફારસી તેમ જ સંસ્કૃત બન્ને ભાષાઓમાં હોવાથી મહત્વનો છે. અહીં એક વાત નોંધવા જેવી છે કે વાવ જેવા લોકાપયોગી કામમાં મુસલમાન સમયમાં રાજભાષા તેમ જ લોકની પવિત્ર ભાષા, બન્ને ભાષાઓમાં લેખો લખવાનો રિવાજ હતો. મુસલમાન સમયની આજ અવશેષ રૂપે રહેલી બધી મોટી પ્રસિદ્ધ વાવોમાં આ પ્રમાણે લેખો માલુમ પડે છે જેનાં વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું. અર્જુનશાહની દરગાહના ઉપર જણાવેલા ત્રણે લેખો ગૂજરાતમાં મુસલમાન સત્તા પૂરેપૂરી જામી ગઈ હતી એ વાત સિદ્ધ કરે છે.^૨

૧. પ્રો. કોમીસેરિયટનો અંગ્રેજી ઇતિહાસ, પૃ. ૧૪.

૨. એ જ પૃ. ૧૮-૧૯.

વાવને લગતા સંસ્કૃત લેખમાં વિક્રમ સંવત ૧૩૮૦ ના પૌષ વદી સાતમની તારીખ આપેલી છે, તેમ જ જિલહજ માસની ૨૦ મી તારીખ ને મંગળવાર પણ લખેલો છે. ગિયાસુદ્દીન તખલખશાહને ‘મહારાજધિરાજ’ પદ લગાડેલું છે અને એના વિજયરાજ્યમાં અણહિલદ્વાડ પાટણમાં દીવાનના હુકમથી બદ્રદીન અબુઅક અહમદ અમીર કોહ (એટલે બદરુદ્દીન અબુઅકર અહમદ અમીર કોહ) પેટલાપદ્ર એટલે પેટલાદ જિલ્લામાં અધિકારી હતો, ત્યારે સ્કંભતીર્થ એટલે ખંભાતના ઇસ્માઇલ ઉસમાન શીરામી તરફથી વાવના નિલાવના ખર્ચ માટે ૨૦ કુલા જમીન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.^૧

ખંભાતની જુમામસ્જિદ

મુસલમાન યુગની શરૂઆતમાં થયેલાં પ્રસિદ્ધ મકાનોમાં સૌથી ધ્યાન ખેંચે એવું અને આજ સુધી જિલ્લું રહેલું એવું મકાન તે ખંભાતની જુમામસ્જિદ છે. આ મસ્જિદ ઈ. સ. ૧૩૨૫ માં એટલે સુલતાન મુહમ્મદ તખલખના રાજ્ય વખતે બંધાઈ છે; એટલે મુસલમાન સત્તાનાં પહેલાં પચીસ વર્ષમાં જ બંધાઈ છે. ખંભાતના દરિયા તરફના કોટની પાસે રાજગઢની બાજુમાં આ વિશાળ મસ્જિદ આવેલી છે. એને બહારથી જોતાં એની ભવ્યતાનો ખરો ખ્યાલ આવતો નથી; માત્ર દક્ષિણ તરફથી અને અંદરથી જ એની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આવે છે. આ મસ્જિદ પૂર્વપશ્ચિમ ૨૧૨ ફૂટ લાંબી છે અને ઉત્તરદક્ષિણ ૨૫૨ ફૂટ પહોળી છે. પ્રાર્થનાનો ખંડ અંદરથી ૧૮૯^૧/_૨ ફૂટ લાંબો અને ૫૦ ફૂટ પહોળો છે. એની આગળ વિશાળ ચોક આવેલો છે અને ચોકની ત્રણ બાજુ થાંભલા ને ધૂમટવાળી પડાળીઓ છે. ચોકમાં ઉપર છત્રીવાળો પાણીનો હોજ છે. આખીયે મસ્જિદ લાલ પથ્થરની બાંધેલી છે, વચ્ચેના મહેરાબ ઉપર અરબીમાં કુરાને શરીફનાં વાક્યો

૧. મૂળ લેખ આ લખતી વખતે જોઈ શકાયો નથી. પ્રો. કોમાસેરિયેટના ઉત્તારામાં ખંભાતનું નામ સ્કંભતીર્થને બદલે સ્કંભતીર્થ છે તે ખાસ નોંધવા જેવું છે.

છે. બાજૂમાં આઠ પગથિયાંનો મીંખર છે અને અમદાવાદની મસ્જિદોમાં ઔરંગઝેબના સમયમાં કેટલીક મસ્જિદોમાં મીંખરનાં પગથિયાં ઘટાડવામાં આવ્યાં તેમ અહીં થયું હોય એમ લાગતું નથી.^૧

આ મસ્જિદના લેખમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે હિ. સં. ૭૨૫ ના મુહર્રમ માસની ૧૮ મી તારીખે (ઈ. સ. ૧૩૨૫ તા. ૯ જાન્યુઆરીને રોજ) મુહમ્મદ અલ ખુતમારી (અગર ખુતમારી)એ, વિદ્વાન અને નેક બાદશાહ મુહમ્મદ તઘલખના રાજ્યકાળમાં બંધાવી. ખીજા એક લેખમાં સુલતાન ફીરોઝ તઘલખના વખતમાં ઝફરખાન ગસ્તુરી નામના મિસ્ત્રીએ બાંધી એમ લખ્યું છે. આ મસ્જિદમાં વચલા મહેરાબ ઉપર કુરાને શરીફનાં વાક્યો છે, જ્યારે આ લેખ મસ્જિદના દ્વાર આગળ એક આઠ થાંભલાનો હિંદુઘાટનો મંડપ છે તેની ઉપર જડેલો છે, ખીજા મસ્જિદોની પેઠે વચલા મહેરાબ ઉપર નથી. આ મસ્જિદની બાંધણી અમદાવાદમાં સલ્તનતની શરૂઆતમાં, એટલે પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં બંધાયેલી મસ્જિદો જેવી છે. પરંતુ ખંભાતની મસ્જિદ અમદાવાદની મસ્જિદો કરતાં એકસો વર્ષ જૂની છે. આ મસ્જિદ બંધાઈ ત્યારે મુસલમાન સત્તાની સ્થાપના થયાને પચીસ વર્ષ જ થયાં હતાં, એટલે એની બાંધણી જેતાં એ સમયમાં જ એ મસ્જિદ બંધાઈ હશે કે એ સમયમાં માત્ર પાચે નાંખી ધીમે ધીમે વધી હશે એ કહેવું તો મુશ્કેલ છે. લેખમાં તો તારીખ અને વર્ષ ચોક્કસ છે. એમ કહેવાય છે કે આ મસ્જિદ કોઈ જૈન મંદિરને ફેરવીને બાંધેલી છે. પરંતુ અલ્લાઉદ્દીનની ચડાઈમાં મંદિરોનો જે નાશ થયો તેનો કાટમાળ વપરાયો હોય એ ખનવાજેગ છે.^૨ અલપખાનના

૧. જુઓ ખંભાતનો ઇતિહાસ સ્થાપત્ય પ્રકરણ. Arc. Sur. of West. India, Vol. VI.

૨. એ જ ખંભાતના ઇતિહાસમાં આ ચર્ચા કરી છે, પરંતુ તે લખાયા પછી મસ્જિદની એક ફીવાલનો થોડો ભાગ પડી ગયો તેમાંથી બંધી ચણેલી મૂર્તિઓ નીકળ્યાનું જાણવામાં આવ્યું છે. એટલે મંદિરોની સામગ્રી વપરાઈ હશે એટલું ચોક્કસ છે. પણ મંદિરની ફેરવાઈને મસ્જિદ થઈ ન હોય.

વખતમાં જૈનોનું જોર સારું હતું એટલે જૈન મંદિરને ફેરવી મસ્જિદ એ સમયે થઈ એમ માનવાને વધારે આધાર જોઈએ. પ્રાચીન હિંદુ ખંભાત હાલના ખંભાતથી ત્રણ માઈલ દૂર હાલ જ્યાં નગરા ગામ છે ત્યાં હતું, જ્યારે આ મસ્જિદ હાલના ખંભાતમાં દરિયા બાજુ છે. એ ઉપરથી લાગે છે કે જૈન મંદિરની જગાએ તો મસ્જિદ ન જ બંધાઈ હોય. હિંદુ ખંભાતથી દરિયા દૂર ખસી ગયો હોય એમ માનવાને કારણ છે, અને દરિયાઈ વેપાર કરનારા જે મોટે ભાગે મુસલમાન વેપારીઓ હતા એમની વસ્તી બંદર નજીક અને હિંદુ ખંભાતની બહાર હોય એ બનવાજોગ છે. અલ્લાઉદ્દીનના સમયથી હિંદુ ખંભાત તૂટીને બંદર નજીક વસ્તી વધી હોય એમ સમજાય છે. એ જ સમયમાં સ્થંભનકપુર-ધામણાથી સ્થંભનાપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ખંભાતમાં લાવીને રાખી, એટલે એ સમય લગભગમાં જૂનું ખંભાત તૂટીને નવું-બંદર નજીક વધતું ગયું. મુસલમાન વેપારીએ બાંધેલી આ જુમામસ્જિદ નવા ખંભાતમાં-એ લોકની વસ્તીની વચ્ચે બંધાવી. હિંદુ સત્તા ગયે પચીસ જ વર્ષ થયા હતાં, એટલે અલ્લાઉદ્દીનના લશ્કરે કરેલા નાશમાંથી જૂના ખંભાતમાંથી પુષ્કળ સામગ્રી આ મસ્જિદ માટે મળી એમ માનવામાં વાંધો નથી.

આ મસ્જિદ અમદાવાદમાં શરૂઆતમાં બંધાયેલી મસ્જિદોના જેવી છે. એની ઉપરના નાના મિનારાઓ એ સૂચવે છે. અમદાવાદની મસ્જિદોના વર્ણનમાં એ ચર્ચાશું. આમ છતાં આ મસ્જિદની બાંધણી સમગ્ર દૃષ્ટિથી જોતાં એમાં ધીમે ધીમે વધારો થયો હશે એમ માનવા મન લલચાય છે. આવી મોટી મસ્જિદ કોઈ રાજ્યએ નહિ પણ એક વેપારીએ બંધાવી છે એ ખંભાતના વેપારીઓની સમૃદ્ધિને ગર્વ કરવા જેવું છે.

રોજો

મસ્જિદની પાછળ દક્ષિણ બાજુ અડીને એક મોટી ૨૦૪ ફૂટ લાંબી અને ૪૯ ફૂટ પહોળી જગામાં, એક મોટો રોજો આવેલો છે. તેનો ધૂમટ પડી ગયો છે પણ તેનો વ્યાસ ૩૯ ફૂટ જેવડો

મોટા છે. રોજો બે માળનો અને ભવ્ય બાંધણીનો લાગે છે. એમાં બે સુંદર કોતરણીવાળી કબરો છે અને ધુમટ પડવાથી તેને નુકસાન થયેલું છે. રોજો બાંધાવનારની કબર આરસની છે અને તેની બાજુએ ઊભા પથ્થરમાં કુરાને શરીફનાં વાક્યો લખેલાં છે, અને નીચે લેખ છે તેમાં લખેલું છે કે બુધવાર તા. ૯ મી સફર હિ. સં. ૭૩૪ (તા. ૨૦ ઓક્ટોબર ૧૩૩૩)ને રોજ અરબસ્તાન અને ઇરાનમાં પ્રસિદ્ધ એવો, ધર્મનો સ્તંભ, શહીદ ઉમર બિન અહમદ અબ્દુલકાદરની પ્રભુની દયામાં આવ્યો (મરણ પામ્યો), વગેરે વગેરે એને બીજાં મોટાં વિશેષણો પણ લગાડ્યાં છે. આ રોજો અને મસ્જિદ બાંધનારા બુદા છે, અને રોજની બાંધણી ઉપરથી એ ગૂજરાત સંસ્તનતના પાછલા ભાગમાં બાંધાયો હોય એમ લાગે છે અને હાલોલના સુલતાન સિકંદરના રોજની બાંધણી જેવી એની બાંધણી લાગે છે: એટલે ૧૩૩૩ માં માત્ર કબરો થઈ હોય અને રોજો પાછળથી બાંધાયો હોય એમ માની શકાય.¹ બીજી કબર ઉપરનો લેખ ધુમટ પડવાથી બગડેલો છે. લેખ ઉપરથી બીજી ફાતમાની એ કબર હોય એમ સમજાય છે; અને હિ. સં. ૭૮૩ સવાલ માસની ૧૧ મી તારીખ (૩૦ ડિસેમ્બર ૧૩૮૧) માલમ પડે છે. લેખમાં કુરાને શરીફનાં વાક્યો છે.

ખંભાતની ઈદગાહનો લેખ અને બીજી કબરો

ખંભાતમાં શહેરથી બે માઈલ દૂર ખુલ્લા મેદાનમાં એક ઈદગાહ છે તેના ઉપર સારી સ્થિતિમાં વંચાય એવો લેખ છે. એ લેખ પણ ૭૮૩ હિ. સં. (ઈ. સ. ૧૩૮૧)નો છે અને ફીરોઝશાહ તખલખના વખતનો છે. અબુલ મુઝફ્ફર ફીરોઝશાહના સમયમાં સૂબા મુફર્રહ સુલતાનીના વખતમાં આ નમાઝગાહે ઈદ બાંધાયાનું વ્યક્ત કરે

૧. બુઆ. આર્કિ. સરવે, વેસ્ટ-ઇરિયા, VI, પૃ. ૨૮. એમાં બર્નેસ Kazirudi લખે જે કે જ્યારે પ્રો. કોમીસેરિયેટ Kazerudi લખે છે તે શા આગરે તે સમજાતું નથી. રોજની બાંધણી પાછળની છે એ બાબત બર્નેસ કે કોમીસેરિયેટ કાંઈ કહેતા નથી.

છે. ખંભાતમાં ખીજી ફેટલીક જૂની કબરો છે. એક ઉપર હિ. સં. ૭૧૬ તા. ૧૭ જમાદીઊલ આખર(૬ સપ્ટેમ્બર ૧૩૧૬)ની તારીખ છે અને ખંભાત શહેરના ખમનચી ઇમ્તિયાર ઉદ્દૌલા વઉદ્દીનનું નામ છે. શહેરથી એક માઈલ પશ્ચિમે ખ્વાજા ખિદરની કબર છે તેના ઉપર હિ. સં. ૭૭૧ (ઈ. સ. ૧૩૬૯-૭૦)ની તારીખ છે. એ સિવાય સૈયદ અહમદના પુત્ર હાજી યુસુફની ૧૩મી રબી ૮૧૪(૬ ઓગસ્ટ ૧૪૧૧)ના લેખવાળી, અને હસનના પુત્ર ફખરઉદ્દૌલા વઉદ્દીન અબુઅકરની તા. ૧૭મી સફર હિ. સં. ૮૧૮ (૨૯ એપ્રિલ ૧૪૧૫)ના લેખવાળી કબરો છે. આ બે છેલ્લી કબરો પ્રસ્તુત સમયની નથી પણ અહમદશાહના સમયની છે, છતાં તેનો ઉલ્લેખ અહીં જ કર્યો છે.^૧

ભરૂચની જુમામસ્જિદ

ગુજરાતમાં અલ્લાહીદીન ખીલજીનું લશ્કર વાંટોળિયાની માફક ફરી વળ્યું તેની અસર ગુજરાતનાં બધાં મોટાં શહેરોની પેઠે ગુજરાતના પ્રાચીન બંદર ભરૂચને પણ થઈ. ભરૂચની જુમામસ્જિદ કદમાં ખંભાતના કરતાં નાની છે અને એની સાંભાળ ન લેવાયાથી તે છેક ખરાબ હાલતમાં આવેલી છે. એમાં રહેનારાઓએ અંદર રાંધવાને માટે ચૂલા સળગાવવાથી એની સુંદર નકશી છેક કાળી થઈ ગઈ છે. આર્કિયાલોજિકલ ખાતાના હવાલે આ મસ્જિદ આવી ત્યારે એની દશા છેક ખરાબ હતી, તે હવે સુધરી છે. ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં એમાં બ્રિટિશ લશ્કરનો ફેટલોક ભાગ રાખવામાં આવ્યો હતો. આ મસ્જિદનો લેખ તદ્દન તૂટેલી હાલતમાં છે અને એના ઉપર માત્ર હિ. સં. ૭૦૧ (ઈ. સ. ૧૩૦૨)ની સાલ હોય એમ અનુમાન થાય છે.^૨

મસ્જિદ ૧૨૬ $\frac{૧}{૨}$ ફૂટ લાંબી અને ૫૨ ફૂટ પહોળી છે. થાંભલા વગેરે હિંદુ મંદિરના ધાટના છે. સામાન્ય માન્યતા હિંદુ મંદિરને

૧. આર્કિ. સર્વે-વેસ્ટર્ન ઇડિયા. VI, પૃ. ૨૯.

૨. એ જ પૃ. ૨૦-૨૨

ફેરવીને મસ્જિદ બંધાયાની છે.^૧ પરંતુ એ માન્યતા બધે પ્રચલિત છે. પરંતુ એટલું સત્ય છે કે મસ્જિદમાં મંદિરોની સામગ્રી સૌથી વધારે અને કાંઈ પણ ખાસ ફેરફાર કર્યા વગર વાપરેલી હોય એમ દેખાય છે. આ મસ્જિદની દક્ષિણ બાજુ પ્રવેશદ્વારની છત્રીમાં જે દ્વાર છે તે તો હિંદુ મંદિરમાંથી કાંઈ ફેર કર્યા વગર ઉપાડી લાવેલું છે અને એને મથાળે જૈન મૂર્તિ પણ દેખાય છે. ધૂમટોમાં અસાધારણ સુંદર કોતરણી કરેલી છે. આ કોતરણીને ડૉ. બર્જેસ હિંદની સર્વોત્તમ કારીગરીઓની પંક્તિઓમાં મૂકે છે. પરંતુ આ મસ્જિદના બીજા ભાગોની પેઠે આ ધૂમટો પણ હિંદુ કે જૈન મંદિરોમાંથી પથ્થરે પથ્થર લાવીને ઊભા કરેલા સ્પષ્ટ જણાય છે. મસ્જિદને માટે જ એ કોતરણી કરેલી નથી. અને જૈન અગર હિંદુ મંદિરમાં ધૂમટોમાં આ કોતરણી એક સામાન્ય વસ્તુ છે. મસ્જિદો માટે કદાચ તે હિંદમાં ડૉ. બર્જેસ કહે છે તેમ અજોડ ગણાય.^૨

ભરૂચની ઇદગાહ

ભરૂચની બહાર પશ્ચિમે વેંગલપુરને રસ્તે ગૂજરાતમાં ઇદગાહોમાં સુંદર ગણી શકાય તેવી ઇદગાહ છે. તેના ઊંચા મીંચર ઉપર ઈ. સ. ૧૩૨૬ નો ફારસીમાં લેખ છે. ઇદગાહની આસપાસ કોટ કરેલો છે. લેખમાં હિ. સં. ૭૨૬ ના રખીઉલ અવલ માસની ૨૫ મી તારીખ આપેલી છે (૧ માર્ચ ૧૩૨૬) અને મુહમ્મદ તઘલખના સમયમાં મલિક ઉસ્શાંક ફખરુદ્દૌલા વન્ડેદીન મુહમ્મદ ખુતમારીએ બંધાવ્યાનું લખે છે. તાજુદ્દીન મુહમ્મદ બહાઉલમુલ્કની દેખરેખ નીચે બંધાયું પણ લખે છે. આ રીતે ખંભાતમાં જુમામસ્જિદ બંધાવનારો મુહમ્મદ ખુતમારી કે ખુતમારી એ જ આ ઇદગાહ બંધાવનારો છે એમ

૧. થાંભલા અને એની ગોઠવણી હિંદુ મંદિર જેવી છે. પણ મસ્જિદ મંદિરથી ધણી મોટી હોય છે તેથી મંદિરની ગોઠવણી ફેરવાય એ અશક્ય છે. મંદિરોનો બધો સામાન વપરાય તે શક્ય છે.

૨. Arch. S. of West. Ind. VI, પૃ. ૨૦-૨૨.

નક્કી થાય છે. આ લેખ લખનાર તરીકે સૈયદ કમાલનું નામ છે.^૧

ઘોળકાની હિલાલખાન કાજીની મસ્જિદ

ખંભાત અને ભરૂચ પછી અમદાવાદ વચ્ચે પહેલાંનાં મુસ્લિમ યુગનાં મકાનોમાં ઘોળકાનું નામ આવી શકે. ઘોળકા વાઘેલા સમયમાં ગૂજરાતનું બીજી પંક્તિનું શહેર ગણાતું હતું અને કોઈ કોઈ વાર રાજધાની જેવું પણ તે સમયમાં થયું હતું. એ શહેરમાં ઈ. સ. ૧૩૩૩ માં બંધાયેલી હિલાલખાન કાજીની મસ્જિદ આજે પણ ધ્યાન ખેંચે છે. આ મસ્જિદ અંદરથી ચોક સાથે ૧૪૨ ફૂટ ઉત્તરદક્ષિણ અને ૧૪૭ ફૂટ પૂર્વપશ્ચિમ લંબાઈ-પહોળાઈની છે. આ મસ્જિદનો પ્રાર્થનાનો ભાગ ૩૫ ફૂટ બાદ જતાં ચોક ૧૦૬ ફૂટ થાય છે. આ મસ્જિદ પણ કેટલેક અંશે અમદાવાદમાં શરૂઆતમાં બંધાયેલી મસ્જિદોને મળતી આવે છે અને તેના ઉપર નાના ફેખાવ માત્રના મિનારા છે, અને તે મકાન સાથે મળી જાય તેવા નહિ પણ જાણે જુદા ચોંટાડ્યા હોય તેવા લાગે છે. ભરૂચની મસ્જિદની પેઠે થાંભલા અને ધૂમટની અંદર છતો જેમાં સુંદર કોતરણી કરેલી છે તે આખી ને આખી હિંદુ મંદિરોમાંથી લીધેલી જણાઈ આવે છે. મહેરાબ આરસની સુંદર કારીગરીવાળા છે. આ મસ્જિદમાં અમદાવાદની મસ્જિદોની પેઠે મુલુકખાનું, સ્ત્રીઓને મારેતી જગા પણ કરેલી છે. એની ગોઠવણનું વર્ણન આગળ અમદાવાદનાં મકાનોના પ્રકરણમાં કરીશું.^૨ આ મસ્જિદના પૂર્વના મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર ઉપર હિંદુ ધાટની સુંદર રીતે બાંધેલી છત્રી છે અને આ જાતની છત્રીઓમાં ઉત્તમ કહી શકાય તેવી છે. ચોરસ ને ત્રણ બાજુએથી બજાએ થાંભલા ઉપર નાના ચોરસ વડે આગળ ખેંચીને તેમાં પગથિયાં પાડવામાં આવ્યાં છે. અને તેના ઉપર ધાબાંથી વચ્ચેના ચોરસ ઉપરનો ધૂમટ જરા ઊંચો

૧. પ્રો. કોમીસેરિયેટનો અંગ્રેજી ઇતિહાસ, પૃ. ૧૭.

૨. મુલુકખાનું મસ્જિદની અંદર એક ખૂણે થાંભલા ઉપર જુદું બનાવ્યું તેને જળી કહે છે જેથી સ્ત્રીઓ પણ ધર્મ કથા શ્રવણ કરી લાભ લઈ શકે.

લીધો છે. આથી ખૂણાવાળી લાગેલી બાંધણી ધણી જ મનોહર લાગે છે. આ મસ્જિદનો મીંચર પણ આરસનો અને ઉત્તમ કારીગરીવાળો છે.^૧

મસ્જિદમાં વચલા મહેરાબની પાસે જિલહજ માસની તારીખ ૨૭ મી હિ. સં. ૭૩૩ (ઈ. સ. ૧૩૩૩ તા. ૮ સપ્ટેમ્બર)નો લેખ છે. બાદશાહ તરીકે મુહમ્મદ તખલખનું નામ છે, અને મલિક ઉલમુલ્ક ઉશ્શર્ક રુકનુદ્દૌલત વઝીદીન ફતહ સરદાર એક દિલખાસનું નામ અધિકારી તરીકે અને બંધાવનારનું નામ મફખર ઉલઉમરા મુકર્રબ ઉદ્દૌલત વઝીદીન હિલાલ મુલ્કૌ (?) અગર મલેકીનું નામ છે. બાંધનાર શિદ્ધી અબ્દુલ કરીમ લતીફ છે.^૨

ધોળકાની જૂની જુમામસ્જિદ

ધોળકામાં જૂની જુમામસ્જિદને નામે ઓળખાતી બીજી મસ્જિદ છે. એ ઈ. સ. ૧૩૬૧ માં ફીરોઝશાહ તખલખના સમયમાં બંધાઈ છે. પંદરમી સદીમાં બીજી જુમામસ્જિદ બંધાઈ ત્યાં સુધી આ મસ્જિદ જુમામસ્જિદ કહેવાતી હતી. આ મસ્જિદ અંદરથી ૧૬૮ ફૂટ લાંબી અને ૬૯ ફૂટ પહોળી છે, પણ એનો ચોક ૩૬ ફૂટ માત્ર પહોળો અને ૧૩૪ ફૂટ લાંબો છે. થાંભલા વગેરે સામગ્રી આ સમયની બીજી મસ્જિદોની પેઠે હિંદુ મંદિરોમાંથી આખીયે ઉપાડીને લાવેલી છે. આ મસ્જિદમાં મોટું ટાંકું હોવાથી લોકોમાં એને ટાંકા મસ્જિદ પણ કહે છે.

એનો લેખ

મસ્જિદમાં લેખ છે તેમાં બંધાયાની તારીખ ત્રણ વાર આવે છે. અરબીમાં એક વાર અને ફારસીમાં બે વાર બંધાયાની સાલ. હિ. સં. ૭૬૨ ના રબીઉલ આખરની ૧૦ મી છે (ઈ. સ. ૧૩૬૧, ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી). સુત્રતાન ફીરોઝ તખલખના સમયમાં મુફખર અલખવાસ

૧ Arch. S. of West. Ind. VI, પૃ. ૩૦-૩૨.

૨. એ જ પૃ. ૩૨. શિદ્ધીનું નામ એમ સૂચવે છે કે મુસ્લિમ બાંધણી માટે ધ્યાન અપાયું હોય; તેની ચર્ચા આગળ કરીશું.

મખિતયાર ઉદ્દૌલત વહીદીન મુદ્દરૈહ સુલતાનીએ પોતાની ખાનગી મિલકતમાંથી બંધાવી એમ લખ્યું છે. આ અમીરને ઘણું વિશેષણ લગાવ્યાં છે. ફારસી કવિતાના લેખમાં ફીરોઝ તખલખને બીજો સિંકદર (એલેકઝાંદર) કહ્યો છે. અંબરની ઇટા, તાર્તરીની કરતૂરી અને કપૂરનો ચૂનો વાપર્યો છે એમ કહીને કવિત્વ ઠાલવ્યું.^૧

માંગરોળ

ઉપર જોયું તેમ ધોળકા સિવાય મોટે ભાગે બંદરોમાં આ સમયનાં મુસલમાન બાંધકામ વધારે મળે છે. તેવી જ રીતે કાઠિયાવાડમાં પણ બંદરમાં જ તેના અવશેષો ખાસ મળે છે. એવા અવશેષો આજે માંગરોળમાં વધારે જણાય છે. માંગરોળને મંગલપુર કહેતા અને કાન્હડદે પ્રબંધમાં તેનું દેશી રૂપ મંગલહુર આપેલું છે. એનું માંગલોર થઈને કાઠિયાવાડની બેલીમાં બને છે તેમ વર્ણવિપર્યયથી માંગરોળ થયું. આ સોરઠી મંગલપુર ઉપરથી દક્ષિણ કાંકણમાં બીજું મંગલપુર વસેલું અને તે આજે મેંગલોર નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ બેમાં આપણું માંગરોળ વધારે પ્રાચીન છે. ઈ. સ. ની બીજી સદીમાં ટાન્નેમીએ એનું નામ મોનોગ્લોસમ્ લખેલું છે. અલ્લાઉદ્દીને ગૂજરાત કાઠિયાવાડને તારાજ કર્યું ત્યારે લીલી નાધોરનો ભાગ મુસલમાન સત્તા નીચે આવેલો. પરંતુ એ પછી થોડો સમય માંગરોળમાં હિંદુ રાજ હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે, કારણ કે માંગરોળની સોઢળી વાવના વિ. સં. ૧૩૭૫(ઈ. સ. ૧૩૧૬)ના લેખમાં એ વાવ રાવળ મહીપાળદેવના રાજ્યમાં બંધાયાનો ઉલ્લેખ છે. ફીરોઝ તખલખના વખતમાં ઇબ્રુદીન અને સૈયદ સિંકદરની સરદારી નીચે જ લશ્કર કાઠિયાવાડમાં ગયેલું, તેણે લગભગ આખો દક્ષિણ કિનારાનો

૧. એનો અર્થ ડૉ. બર્નેસ ફૂટનોટમાં (A. S. West. Ind. VI, P. 33)માં એવો કરે છે કે ભોંયમાં પીળા આ કાળા રંગનાં ફૂંડોની ભાત કરેલી હતી, અને ચૂનો કપૂર જેવો થોળો હતો.

ભાગ મુસલમાન સત્તા નીચે આણ્યો, અને માંગરોળના ગોહિલ રાવળોને હરાવ્યા.^૧

૧૮૦૦ કન્યાઓના લગ્નના મંડપની દંતકથા

એમ કહેવાય છે કે ખરડાના કુંગરોમાં આવેલા ધૂમલીમાં જ્યારે પોરબંદરના ભાણુ જેઠવાની રાજધાની હતી ત્યારે એણે પોતાની માનીતી રાણીનો ત્યાગ કર્યો હતો, અને પછીથી એને પાછી તેડાવવા માટે શાસ્ત્રીઓની સલાહ લીધી. શાસ્ત્રીઓએ ચુકદો આપ્યો કે જો એકે દિવસે અઠારસો કન્યાઓને કન્યાદાન આપી તેનું ખર્ચ રાજ કરે તો રાણીને પાછી બોલાવાય. આ માટે રાજાએ એક મોટો મંડપ વિવાહ માટે બાંધ્યો. આ મંડપને શમ્સુદ્દીન અનવરખાન, જે ફીરોઝ તખલખનો ગૂજરાતનો નાયબ સૂબો હતો, તેણે તોડી નાંખ્યો, અને આરામશાહનો પુત્ર ઇઝુદ્દીન, જે કાઠિયાવાડના અધિકાર ઉપર હતો, એણે એ મંડપને ફેરવીને ત્યાં જુમામસ્જિદ બાંધી. આ પ્રમાણે રણછોડજી દીવાનની તારીખે સોરઠમાં વર્ણન કરેલું છે.^૨

મંડપની જગાએ મસ્જિદ

માંગરોળની આ જુમામસ્જિદને અમદાવાદની મોટી જુમામસ્જિદ સાથે સરખાવવામાં આવે છે. ફેર માત્ર એટલો જ કે એના ઉપર મિનારા નથી. આ મસ્જિદમાં અસંખ્ય થાંભલા છે અને પડાળીઓના થાંભલા બેવડા જાંચા છે. થાંભલા વગેરે સામાન હિંદુ મંદિરોનો હોય

૧. પ્રો. કોમીસેરિયટનો અંગ્રેજી ઇતિહાસ પૃ. ૭૨-૭૩. માંગરોળનું માંગરોળ એવા ત્રિપર્યાય કાઠિયાવાડમાં થાય છે જેમકે વે'વાઈશાળનું વેશવાળ.

૨. આ વાતમાં કેટલું સત્ય તે સમજવું નથી. અઠારસો કન્યાઓ પરજાવવા માટે પાંચે પથ્થરનો મંડપ બાંધવાની વાત મનાય એવી નથી, [સંભવ તો એવો છે કે પાશુપતોનો કે અન્ય પ્રકારના સંન્યાસીઓનો એ કોઈ મઠ હશે. તેમાંના પથ્થરો ઉપરનાં જોગીનાં નામો એવું કાંઈક ખતારે. કર્ણના વખતનો સં. ૧૩૫ [૩] નો શિક્ષણેષ પણ અહીંનો જ મંડપના થંભનો છે. ૬ ફી લીટીથી લેખ તૂટે છે, એટલે લેખનું નિમિત્ત સ્પષ્ટ નથી. એ સમયે ત્યાં મઠની સ્થાપના થઈ સંભવે. (શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી)]

એમ રપૃ દેખાય છે, અને કેટલાક ઉપર દેવનાગરીમાં નામો પણ દેખાય છે.^૧ મસ્જિદના આંગણમાં વાવ છે અને તે જૂના મકાનને લગતી હોય એમ જણાય છે. મસ્જિદનો લેખ બહારના દરવાજા નજીક પૂર્વમાં આવેલી વહોરાઓની મસ્જિદની દીવાલમાં નાંખેલો મળી આવે છે.

લેખ

લેખમાં સામાન્ય રીત પ્રમાણેનાં વાક્યો સાથે કહે છે કે ફીરોઝ તખલખના વખતમાં હિ. સં. ૭૮૫(ઈ. સ. ૧૩૮૪-૮૫)માં આરામ-શાહના પુત્ર ઇબ્રુદીને મસ્જિદ બંધાવી, અને લખનારનું નામ તહેર ઉસમાન ઝફરી, એમ લખેલું છે.^૨

મસ્જિદે રહેમત અને રાવળી મસ્જિદ

આ જુમામસ્જિદ ઉપરાંત માંગરોળમાં મસ્જિદે રહેમત-દયાની મસ્જિદ-અને રાવળી મસ્જિદ નામે બે મસ્જિદો નોંધવાને પાત્ર છે. મસ્જિદે રહેમત શહેર બહાર, ઇશાને, માંગરોળના શેખના મકબરાની નજીકમાં છે. એ મસ્જિદના લેખમાં એના બંધાયાની સાલ હિ. સં. ૭૮૮ (ઈ. સ. ૧૩૮૨-૮૩) આપેલી છે અને ફીરોઝ તખલખના વખતમાં કાજી ઉલ કુતુબે બંધાવી એમ લખેલું છે. લેખ અરબી ભાષામાં છે. દરબારગઢ બહાર રાવળી વાવ ઉપર આવેલી બીજી મસ્જિદને રાવળી મસ્જિદ કહે છે તેનું કારણ રાવળના મંદિરને ફેરવીને બનાવી તેથી હોવું જોઈએ. આ મસ્જિદના પ્રવેશ-દ્વારને મોટી છત્રી કરેલી છે. એનો લેખ પાસેની દરગાહની દીવાલમાં જડી લીધો છે, અને બંધાયાનું વર્ષ હિ. સં. ૭૮૮ (ઈ. સ. ૧૩૮૬) આપેલું છે. ફીરોઝ તખલખના સમયમાં હિસામના પુત્ર

૧. [ધ્યાન ખેંચનારાં શબ્દો મસ્જિદ માંહેના ઉત્તર બાજુના બેક થાંભલા ઉપર સિદ્ધ મયંકર નાથ જોગી તેમ જ જોગી જંગમ રાઠલ જત રાઠલ છે. આમાંના પાછલા શબ્દો સોરઠને દરિયા-કાંઠે આવેલાં, મૂળ માધવપુર વગેરેમાંનાં જૂનાં મંદિરોમાં પણ જોવામાં આવે છે. (શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી)]

૨. એ જ પૃ. ૭૩.

મલેક અબદુલ મલેકે બંધાવી એમ લખ્યું છે. આ લેખમાં કીરોઝ તથાખને, બાગ્યમાં સિકંદર સાથે અને જાહોજલાલીમાં ફરદૂન સાથે સરખાવ્યો છે. હાતીમતાઈ એનું અજીકું ખાય છે, અને કેબુશર એનું રખેવાળું કરે છે એમ લખીને કીરોઝશાહ તથાખને ખૂબ ચડાવી દીધો છે.

માંગરોળના કિલ્લાનો લેખ

માંગરોળમાં શહેરને ફરતા કોટનો અને અંદરના કિલ્લાનો એમ બે લેખ ચૌદમી સદીના મળેલા છે. તેમાંનો એક દરબારગઢ નજીક દક્ષિતરખાનામાં છે. લેખ અંદરના કિલ્લાનો છે અને તેમાં તા. ૧૪ મી રજબ ૭૯૭ (૫ મે ૧૩૯૫)ની સાલ છે. તે સમયે દિલ્હીમાં નસત જહાન શહેનશાહ હતો અને ગૂજરાતનો સૂબો મુઝફ્ફર ઝફરખાન હતો તે વખતે મલિક યાકુબ સોરઠનો અધિકારી હતો અને મલિક મુસા કોટવાલ હતો. આ કોટવાલે માંગરોળનો અંદરનો કિલ્લો બંધાવ્યો એમ લખે છે. મુઝફ્ફર ઝફરખાન માટે લખે છે કે ગૂજરાતમાં એવો સૂબો થયો નથી ને થવાનો યે નથી.

એ જ લેખમાં નીચે સંસ્કૃતમાં પણ લેખ છે. તેમાં લખે છે કે વિ. સં. ૧૪૫૨ ના વૈશાખની પૂર્ણિમા ને રવિવારે (૧૩ એપ્રિલ ૧૩૯૬) જ્યારે યોગિનીપુરમાં નસરત બાદશાહનું રાજ્ય હતું ત્યારે, અને ઝફરખાન ગૂજરાતમાં એનો સૂબો હતો ત્યારે, અને સોરઠમાં મંગલપુરમાં રાય મુલતાનીનો પુત્ર, વેપારીઓમાં રત્ન, થમીય મલિક યાકુબ અધિકારી હતો ત્યારે, કોટવાલ મુસાએ કિલ્લાને લોખંડનાં દ્વાર કરાવ્યાં.

બહારના કોટનો લેખ

બહારના કોટનો લેખ પણ દક્ષિતરખાનામાં જ છે. એમાં દિલ્હીના તે સમયના બાદશાહનો ઉલ્લેખ એનું નામ લખ્યા વગર જ કર્યો છે. લેખ આ પ્રમાણે કહે છે : દિલ્હીમાં દુનિયાનો મોટો બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે ગૂજરાતમાં સંપૂર્ણ સત્તાધીશ ઝફરખાન વજીહ ઉલમુલક સૂબો હતો. ઝફરખાન પવિત્રતામાં ઉસમાન જેવો હતો; બળમાં ખલીફ હૈદર જેવો હતો; હુલાપણમાં અસફ જેવો હતો; અને યુદ્ધમાં રુસ્તમ જેવો હતો. એ વખતે સોરઠનો અધિકારી મલિક બદર

ખીંઝલ હતો, અને માંગરોળ મલિક શેખ બિન તાજના તાબામાં હતું. એણે માંગરોળનો પિત્તળ જેવો મળખૂત કોટ બંધાવ્યો. બંધાયાની સાલ હિ. સં. ૮૦૦ (ઈ. સ. ૧૩૯૭-૯૮) આપેલી છે.^૧

આ લેખમાં બાદશાહનું નામ નથી લખ્યું એ મહત્વની વાત છે અને એ સમયે તૈમૂરની ચડાઈને લીધે દિલ્હીમાં ગાદી ઉપર ખરી રીતે કોણ હતો એ લેખ લખાયો તે સમયે નક્કી કહેવું મુશ્કેલ હતું. દિલ્હીની ગાદી માટે સુલતાન શીરોઝ તથાલખના એ પૌત્રો નાસિરુદ્દીન મહમૂદશાહ અને નસરતશાહ બન્ને પોતાપોતાની સત્તા જમાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. નસરતશાહ શીરોઝાબાદમાં રહેતો હતો અને મહમૂદ દિલ્હીમાં રહેતો હતો. બંનેની મનતુખેખુતવારીખમાં લખે છે કે આ સમય તૈમૂરની ચડાઈને લીધે ખૂબ જ અંધાધૂંધીવાળો હતો.

સૈયદ સિકંદરની દરગાહ

ચૌદમી સદીના પાછલા ભાગના અવશેષોમાં માંગરોળના રક્ષક સંત, સૈયદ સિકંદરની બંદર પાસે આવેલી દરગાહને ખાસ ગણાવી શકાય. એઓ ઉઘના પ્રખ્યાત સંત મખદુખ જહાનિયાંના શિષ્ય હતા. સૈયદ સિકંદર શીરોઝ તથાલખના સમયમાં માંગરોળ ઉપર ચડાઈ થઈ ત્યારે ત્યાં આવેલા, અને યુદ્ધમાં સક્રિય ભાગ લીધેલો. એના ઇનામના બદલામાં બાદશાહ તરફથી એમને એક ગામ પણ મળેલું. એમ કહેવાય છે કે ઇબ્રુદ્દીન આરામે જે જીત મેળવી તે આ સંતને આભારી હતી. એમની સંત્રહેલી ચીજો જેમાં જૂના ધ્વજો અને ચમત્કારી પ્યાલો વગેરે એમના (‘બડી મેડીવાળા’ નામથી પ્રસિદ્ધ સૈયદ) વંશજોએ આજ સુધી રાખેલી છે અને ઈદને દિવસે કેટલીક ચીજો ધારણ કરવામાં આવે છે. આ સંત્રહેલી વસ્તુઓને માંગરોળના મુસલમાનો પવિત્ર ગણે છે.^૨

૧ પ્રો. કોમીસેરિયેટનો અંગ્રેજ ઇતિહાસ, પૃ. ૭૪-૭૭, પ્રો. કોમીસેરિયેટ માંગરોળ સ્ટેટમાંથી આ ઉપયોગી અને સત્તાવાર ખબર મેળવી છે. આ ખબર પદ્ધતિસર હજી કોઈ બીજા ગ્રંથમાં મળતી નથી.

૨. એ જ પૃ. ૭૭,

આ બાંધકામની કેટલીક ચર્ચા

અમદાવાદની સદતનત સ્થાપિત થયા પહેલાંના કેટલાક અવશેષ રૂપ રહેલાં મકાનોની દૂંકી વિગત અહીં જોઈ. એમાં કેટલીક મસ્જિદોની બાંધણી તે સમય કરતાં એકસો વર્ષ પછીની હોય એવી લાગે છે તે ચર્ચા પણ આગળ કરી. કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો મત પણ છે કે લેખની સાલ બાંધકામ શરૂ થયાની હોય અગર મુખ્ય લાગ પૂરો થયાની હોય, અને બાકીનું બાંધકામ પાછળથી થયું હોય, અગર પાછળથી મરામત વખતે ઉમેરા થયા હોય.^૧ પરંતુ સર જહોન માર્શલ લખે છે તેમ અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના સમયમાં દિલ્હીમાં મુસલમાન સ્થાપત્ય સારી સ્થિતિમાં વધ્યું હતું.^૨ અને ગૂજરાતનું હિંદુ સ્થાપત્ય તો ઉત્તમ હતું જ. એટલે આ મુસલમાન સ્થાપત્ય દિલ્હીના ઉસ્તાદ બાંધનારાઓની દોરવણીથી ગૂજરાતમાં પણ શરૂઆતમાં જ સારી રીતે વધ્યું હોય એ બનવાજોગ છે. ઉપર આવી ગયેલા લેખોમાં મુસલમાન સ્થપતિઓનાં નામ છે એ પણ આમ સૂચવે છે. એટલે ગૂજરાતમાં મુસલમાન રાજ્યની શરૂઆતનાં ૨૫ વર્ષમાં જ સ્થાપત્ય ઠીક ઠીક દશામાં થયું હતું એમ માનવામાં બહુ વાંધો નથી. માત્ર શરૂઆતની મસ્જિદોમાં કામ આવે એવો સર્વ સામાન એમનો એમ હિંદુ મંદિરોનો લીધો એ સ્પષ્ટ જ છે. આ સમયમાં અને અહમદશાહના સમયનાં શરૂઆતમાં નાનાં બાંધકામોમાં જે સામ્ય દેખાય છે તે શરૂઆતથી જ હોય એમ માનવાને પણ વાંધો નથી. એમાં સુધારા વધારા થઈ જાંચી કક્ષાએ આ સ્થાપત્ય પહોંચ્યું તે અહમદશાહની સત્તા જનમ્યા પછી.

— — — — —

૧. દિલ્હીનાં મસ્જિદોની મસ્જિદોમાં મને પણ એ શંકા થયેલી.
 ૨. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા, વોલ્યુમ ૨, સ્થાપત્યનું ખાસ પ્રકરણ.